

ВЕЛИКИЙ
ПОЕТ
ТУРКМЕНИСТАНУ

Magtymguly Pyragy sözüň güýji, gudraty bilen şygryýet äleminde ady arşa galan beýik akyldar şahyrdyr. Magtymgulynyň şygryýet älemi – türkmen edebiyatynyň buldurap akýan, çuňňur mana we çeper söze teşne kalplary gandyryýan çeşmesi. Bu çeşme gözbaşyny Oguz han türkmen-den, Gorkut ata türkmen-den, Görogly beg türkmen-den alyp gaýdyr, ata-babalarymyzyň ýol-ýörelge edinen ynsanperwerliginden, ahlak we edep ýörelgelerinden, uşkdan we gözelikden ylham alýar.

Махтумкулі Фрагі – великий поет-мыслитель, який чарівною силою слова прославив себе в світі поезії. Поезія Махтумкулі – найчистіше джерело туркменської літератури, вершина художнього слова. Витоки цього джерела беруть початок від Огуз хана Туркмена, Горкут ати Туркмена, Героглибека Туркмена. Великий Махтумкулі черпав натхнення в гуманних традиціях предків, їхніх моральних підвалинах, його поетичне слово народжене любов'ю та абсолютним почуттям прекрасного.

**Гурбангули Бердимухамедов,
Президент Туркменістану**

ТУРКМЕНИСТАН

Площа – 491,21 тисяч кв. км.

Чисельність населення – понад 6,2 млн. чоловік.

Державна мова – туркменська.

Державні свята: День незалежності (27-28 жовтня), День нейтралітету (12 грудня).

Столиця – Ашхабад.

Грошова одиниця – манат.

Релігія – 89% мусульмани.

Народ – носій суверенітету і єдине джерело державної влади Туркменістану.

Все, до чого торкалася рука народу-майстра, отримало постійно прописку у загальній цивілізації світу за геніальністю задуму, досконалістю виконання і практичним відтворенням у віках. І нині найкращий під небесами кінь – ахалтекінець, найкращий на землі килим – туркменський, сараджинська вівця і вівчарка «алабай» – неперевершені у своєму роді, як і диня вахарман, і національний одяг туркменок, і ювелірні прикраси із срібла, які стали втіленням музичної і поетичної душі нашого народу. Так що головний пам'ятник йому – він сам, який зберіг за п'ять тисяч років своєї історії первісну суть народу-творця, не дивлячись на неймовірні стрибки і зигзаги цієї самої історії.

Гурбангули Бердимухамедов
Президент Туркменістану

Туркменістан, держава в Центральній Азії. Межує з Казахстаном на півночі, Узбекистаном – на півночі і сході, Іраном і Афганістаном – на півдні. На заході омивається Каспійським морем. З 1924 по 1991 Туркменістан входив до складу СРСР на правах союзної республіки (Туркменська Радянська Соціалістична Республіка). Незалежність Туркменістану була проголошена у жовтні 1991.

Більша частина території Туркменістану знаходиться в межах Туранської низовини. Пустеля Каракуми («чорні піски») обіймає серединну частину республіки. На заході переважають кам'янисті і щебеневі пустелі, на сході – піщані пустелі. Гори і узвишся знаходяться головним чином на півдні країни. Всього 3% площі Туркменістану придатні для землеробства.

На крайньому півдні країни розташована гірська система Копетдаг (найвища точка – гора Різе, 2942 м). Її північно-східним продовженням є невисокі останцеві гори Малий Балхан (до 777 м) і Великий Балхан (гора Арлан, 1881 м). На північ від Копетдагу простяглася підгірна рівнина, яка переходить на заході у велику Прикаспійську низовину. Поблизу берега Каспійського моря вирізняється невелике Красноводське плато (до 308 м). На північному заході до меж Туркменістану заходить південна околиця плато Устюрт з висотами до 400–460 м.

На крайньому півдні країни знаходяться узвишся Бадхиз та Карабіль з максимальними висотами відповідно 1267 м і 984 м. Це передгір'я Паропаміза, які продовжуються на території Афганістану. На крайньому південному сході піднімаються гори Кугітангтау з найвищою точкою Туркменістану горою Айрибаба (3139 м).

Клімат країни засушливий континентальний з великими перепадами температур, малою кількістю опадів і високими випарами.

Майже вся територія Туркменістану, за виключенням південно-східної та південно-західної околиць, не мають постійного поверхневого стоку. Найбільша ріка Амудар'я, яка поповнюється від криги і снігів з гір Паміру, заходить на територію Туркменістану у своїй середній течії. Від цієї ріки на захід відведений Каракумський канал довжиною понад 1000 км. На півдні країни три значні ріки – Мургаб, Теджен і Атрек – поповнюються дощами та снігами від гір Паропамізу та Копетдагу (на території Афганістану та Ірану).

Рослинний світ Туркменістану своєрідний. Для незрошуваних рівнин характерні напівкущі і кущі. У Копетдазі налічується 2 тис. видів вищих рослин, а в пустелях і низинах – не менше 1 тис. Генетично вся флора має тісні зв'язки із Середземномор'ям, Середнім і Близьким Сходом.

Тварини Туркменістану добре пристосовані до існування в пустелях. В країні налічується 91 вид ссавців, 372 види птахів, 74 види рептилій і близько 60 видів риб. З великих ссавців найбільш характерні джейран, архар, шакал, лисиця-корсак; з гризунів – піщанки, ховрашки і тушканчики; з рептилій – агами, варани, кобра, ефа, гюрза, черепаха.

Предки нинішніх туркменів – огузи, один з тюркських народів, які проникли в західну частину Центральної Азії і розпорошилися на території північного Ірану, Анатолії та Кавказу у VII–VIII ст. н. е. Туркменська мова близька до турецької та азербайджанської. Окрім туркменів, що живуть на території Туркменістану, нею розмовляють 1–2 млн. туркменів у північно-західному Афганістані і північно-східному Ірані. Ще налічується 200–300 тис. туркменів в інших районах Центральної Азії, Туреччини та Іраку. Значну роль у їхньому житті відіграють племінні і родові стосунки. Із численних племен туркменів найбільшими є текінці і йомути.

Туркмени, як і інші тюркські народи, сповідують іслам сунітського тлумачення. У Туркменістані є декілька мусульманських святинь. В основному це мусульманські

кладовища і усипальні епохи Середньовіччя. Серед них найбільш шановані Аг-Ішан поблизу Бахардена на північний захід від Ашхабада, дві культові споруди Гамар-баба поблизу Іолотаня та Кушки, мавзолей Серахсбаба, побудований на місці усипальні шейха Абуль-Фазла поблизу Серахса.

У національному календарі Туркменістану позначена знаменна дата – 18 травня, яка щорічно відзначається як День прийняття Конституції та День відродження, єдності і поезії Махтумкулі Фрагі.

Махтумкулі Фрагі – поет-гуманіст, чий вік припав на найскладніший період історії туркменського народу, і чия творчість служить великим ідеалам дружби, незалежності, побудови суверенної держави. Творчість істинного патріота туркменської землі Махтумкулі Фрагі – безцінне джерело виховання молодого покоління туркменського народу. Осмисливши досягнення світової науки, культури, літератури, Махтумкулі Фрагі написав безсмертні рядки. Витоки творчості великого поета від Огуз хана Туркмена, Горкута Ати Туркмена, Герогли бека Туркмена. Махтумкулі черпав натхнення в гуманних традиціях предків, їхніх моральних устоях, його поетичне слово народжене любов'ю і почуттям прекрасного.

Великий поет дав нове життя туркменській поезії і туркменській мові. Його високо змістовні поетичні твори, що увійшли до скарбниці духовної культури людства, звучать сьогодні багатьма мовами світу. Мрії Махтумкулі про згуртованість туркменського народу, його заклик до єдності, що прозвучав ще у XVIII – все це збулося у наш час. Туркменістан нині став сильною державою з дружним і згуртованим народом, суверенною країною, в якій панують мир і благополуччя.

Ідея і віра великого поета-мислителя Махтумкулі в могутність і щастя Туркменської держави втілена сьогодні в реальність. Туркменістан – незалежна, демократична, правова і світська держава, з визнанням світовою співдружністю статусом Постійного нейтралітету.

Головний пріоритет зовнішньої політики держави – послідовний захист національно-державних інтересів країни на міжнародній арені, забезпечення сприятливих умов для мирного та стабільного розвитку держави і суспільства, розкриття людського потенціалу, дотримання інтересів і прав особистості.

Економіка Туркменістану сьогодні розвивається досить динамічно, що стверджує обґрунтованість довготривалих ринкових реформ. Важливою складовою у цьому комплексі є економічні ініціативи глави Туркменістану щодо успішного входження країни у світову господарську систему. Стратегія перетворень і реформ, яка реалізується під керівництвом Президента Гурбангули Бердимухамедова передбачає пріоритетний розвиток інвестиційної політики як основи стабільного економічного зростання. Досягнення країни в економіці, культурі, мистецтві, науці, освіті визнані світовою. Нині ведеться глибоке вивчення історико-культурного та літературного спадку туркменського народу, його культурних цінностей, що сповідують моральну чистоту, згуртованість нації, героїзм.

В Туркменістані створена багатогалузева, багатофункціональна економіка, яка представлена підприємствами електроенергетики, нафтогазодобувної, нафтопереробної, хімічної та нафтохімічної галузей, машинобудування та металообробки, об'єктами з виробництва будівельних матеріалів, легкої та харчової індустрії. Туркменістан є четвертою в світі країною за наявністю природного газу і володіє другим за величиною газовим родовищем у світі.

За класифікацією Всесвітнього банку, у жовтні 2012 року Туркменістану було присвоєно статус країни з доходами вище середнього рівня – Upper Middle Income Country Status.

За минулі роки країна досягла значних успіхів в соціально-політичному та економічному розвитку, зміцнила свій авторитет на світовій арені. Підтвердженням цього стало членство Туркменістану в одному з авторитетних агентств ООН – ЕКОСОС, відкриття Дому Європи в Ашхабаді у квітні 2008 р., який є центром технічної підтримки ініціатив ЄС в Туркменістані, а також створення у грудні 2007 р. Регіонального Центру ООН з превентивної дипломатії.

Нині Туркменістан має дипломатичні стосунки з 131 державою і є членом 43 міжнародних організацій, в тому числі таких як, Організація Об'єднаних Націй (з 1992 р.), Організація з Безпеки і Співробітництва в Європі, Організація Ісламського Співробітництва, Рух Неприєднання тощо. Туркменістан є учасником 122 міжнародних конвенцій та угод.

Туркменістан є державою з міжнародно-правовим статусом постійного нейтралітету на основі Конституції країни і відповідної спеціальної резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 12 грудня 1995 року. Неухильно дотримуючись взятих на себе міжнародних зобов'язань, Туркменістан вносить достойний внесок у справу збереження та зміцнення миру і безпеки, розвитку двостороннього та багатостороннього співробітництва на міжнародній арені. Позитивна роль нейтралітету Туркменістану у вирішенні регіональних проблем може слугувати зразком побудови міжнародних стосунків у сучасному світі.

Туркменістан реформував і розвиває національну сферу охорони здоров'я, надавши їй статусу багатоцільової системи соціального захисту населення. В країні ведеться продуктивна робота по вдосконаленню системи освіти. Під безпосереднім керівництвом Президента Туркменістану впроваджується кардинальна реформа вітчизняної науки.

Реалізація державної культурної політики проходить, перш за все, через організацію просвітницької та популяризаторської діяльності, різноманітних заходів, у тому числі міжнародного рівня. В країні діє 11 державних театрів, 31 державний музей, а у велятах – 667 сільських будинків культури і творчості.

5 листопада 2010 року в столиці Туркменістану було закладено фундамент Олімпійського містечка, на об'єктах якого у 2017 році планується проведення V Азійських ігор.

Незалежний Туркменістан – активний учасник світового співтовариства націй, його зовнішня політика, яка проводиться під керівництвом Президента Туркменістану Гурбангули Бердимухамедова, базується на непорушних принципах постійного нейтралітету і добросусідства у стосунках і співробітництві з усіма країнами світу. Цей важливий політичний фактор сучасності відіграє помітну позитивну роль в регіональному та світовому масштабах.

МАЙБУТНЄ ТУРКМЕНІЇ

*Овіяний степ від хазарських морів
До гладі Джейхуна вітрами Туркменії.
Блаженство очей моїх, ружа полів –
Потік, що народжений в горах Туркменії!*

*І тінь й прохолода в туркменських садах,
І нери і маї пасуться в степах,
Рейхан розквітає в вохряних пісках,
У квітах пахучих всі луки Туркменії.*

*В червоно-зеленому пері пройдуть –
І амброю ніжно в обличчя війнуть.
Туркменський народ наймудріші ведуть,
Пишаються землі містами Туркменії.*

*Душа Гер-огли в побратимах жива,
Туркменського лева діла і слова:
Пощади не просить його голова,
Коли йде на бій з ворогами Туркменії.*

*Сім'єю одною живуть племена,
Для тою у них скатертина одна,
І доля вітчизні висока дана,
І тане граніт перед військом Туркменії.*

*Як гору у гніві джигіт озорить –
Боїться гора і рубіном горить.
Не води, а мед у повіддя бурлить,
Й волога – у згоді з полями Туркменії.*

*Туркмена у сні не заскочить війна,
Біди натерпілась країна сповна;
Тут ружі не в'януть – із них не одна
Не плаче в розлуці з співцями Туркменії.*

*Тут братство і дружба – закон віддавна,
Тут славні й могутні роди й племена,
Народ у бою, мов правиця міцна,
І ворог розбитий синами Туркменії.*

*Куди би туркмен не направив свій слід,
Розступляться гори і кряжі землі.
В нащадків у пам'яті Махтумкулі –
Воістину, став він вустами Туркменії.*

Махтумкулі

СЛОВО МАХТУМКУЛІ ЧЕРЕЗ СТОЛІТТЯ

Єдиним тюркським народом, який має свого національного поета, є туркмени; Махтумкулі, що жив у XVIII ст. було визнано туркменами, що жили на території, починаючи від Ставропольської губернії і аж до берегів Амудар'ї.

В.В. Бартольд

Правителі і держави народжувались і відходили у вічність, розквітали і занепадали культури, десятки поколінь змінювались на землі. Усі ці круговерті історії найточніше і найправдивіше відображені не у літописах чи історичних хроніках, а в поетичних рядках. Поезія в минулі століття була чи не єдиною формою поетичної творчості, бо ж література в первині навчилася говорити мовою поезії, а вже потім – прози. Безсмертні рядки українця Шевченка, грузина Руставелі, азербайджанця Нізамі, узбека Навої, вірменина Нарекаці, туркмена Махтумкулі від покоління до покоління передавали житейську мудрість із уст в уста, формували соціальні, етичні та естетичні ідеали.

Світоч туркменської поезії Махтумкулі Фрагі народився в 1724 році в аулі Юзван Кала (нині селище Гйоркез) на південному заході Туркменістану. Батько – відомий поет того часу Довлетмамед Азаді. Його твори (газелі, пісні, поема «Проповідь Азаді») дійшли до нашого часу. Фрагі – означає дослівно «розлучений», «відсторонений». Освіту здобув у сільській школі, де викладав його батько, в медресе Шіргазі-хана в Хіві, в медресе Ідріс-баба (нинішній Чарджоуський район), в медресе Кокельташ в Бухарі. Зовсім ще юним Махтумкулі разом із своїми братами воював проти іранців, побував у полоні в Ірані, подорожував в Афганістані, Азербайджані. Після повернення на батьківщину займався невеликим господарством, працював майстром ювелірних виробів. Але основним його покликанням була поезія.

Рукописи Махтумкулі не дійшли до наших днів. З літературного доробку народного поета збереглося близько десяти тисяч рядків, які були записані з уст бахші. Махтумкулі одним з перших відмовився від арабо-перської метрики, змінив її народною сіллабічною системою.

Дату смерті Махтумкулі не встановлено. Дослідники вказують дату від 1798 до 1807 року. Відома могила, де поховано великого поета. В північному Хорасані у містечку Ак-Токай знаходиться мавзолей Довлета Мамеда Азаді, де Махтумкулі покоїться поруч з батьком.

Те, що слово Махтумкулі дійшло до наших днів, це подвиг туркменського народу. Махтумкулі зберігався в серцях туркменів. На вустах мандрівних бахші-дервішів, на великих і малих шляхах, на базарах і караван-сараях, в юртах і біля вогнищ чабанів. З віршами на вустах йшли у бій і на плаху. Вірші Махтумкулі зустрічали народження людини і оплакували його кончину. Вірші Махтумкулі стали вічним гімном люблячих сердець.

Чингіз Айтматов

Махтумкулі, національний поет, майже обожнюваний туркменами. Цей поет, якого вважають святим, був з племені теклен... Овіяний легендами життєпис зображує його надзвичайною людиною, яка, навіть не побувавши в Бухарі і Хіві, вивчила усі книги та усі науки на світі виключно дякуючи божественному натхненню. Якось, сидячи на коні, він міцно заснув і уві сні побачив себе в Мекці, в оточенні пророка і перших халіфів. Він роззирнувся з благоговійним трепетом і побачив, що його підкликає до себе Омар, патрон туркменів. Він підійшов до нього, той його благословив і злегка ударив у чоло, після чого він прокинувся. З тієї миті солодкі вірші полилися з його вуст, і його книга ще довгий час буде у туркмена на першому місці після Корану.

Арміній Вамбері /Герман Бамбергер/

Для нас, до речі, зібрання віршів Махтумкулі цікаве тим, що воно дає нам чистий зразок туркменської мови, а за змістом своїм вірші такого роду, особливо ті, де мова йде про приписи по догляду за кіньми, про зброю та аламан, дуже рідко зустрічаються в літературі східних народів.

**Арміній Вамбері (Герман Бамбергер),
1832 – 1913, угорський сходознавець,
мандрівник, поліглот**

Махтумкулі, відмовившись від традиційної «придворної» літератури, звертається у своїй творчості до реального життя народу. Розміром вірша він обрав форму «гошук», – розповсюджений жанр давньої огузької літератури, під тиском арабської і перської літератури ледве не втрачений назавжди. За допомогою художніх засобів поетові вдалося показати життя народу, його мрії і намагання.

Джора Аллаков

Вамбері опублікував 41 поезію популярного, суто національного туркменського поета Махтум-кулі ХІІІ ст. ...Махтум-кулі, так само як інші улюблені туркменські поети, складав свої вірші не чистою туркменською мовою, ба мішаною літературициною, з сильним впливом елементів джагатайських.

Агатангел Кримський

Поезія і християнських і мусульманських народів XVIII ст. показує, що існувала спільність духовних пошуків, спільність аналізу глибоких таємниць людського серця, розуму, існування людини в цілому. Поезія того періоду, як правило, виходила з ідеї бога, хоч і намагалась примирити її з ідеєю природи (пантеїзм) чи обожнювання людської особистості (суфізм).

Прихильником суфізму був знаний туркменський народний поет Махтумкулі Фрагі. Підвалинами суфізму була не тільки філософія містицизму, але й філософія неоплатонізму, а головне – народних пошуків неофіційного, без догм, спілкування з богом. Суфізм був спрямований проти канонічних догматів, які обмежували пошуки істини людиною. Суфізм у його недогматичній, опозиційній формі, слід сприймати як один з проявів розкріпачення людського духу. Попередники Махтумкулі, знані поети Саваді, Джамі, Санаі, Аттар, Румі сповідували ідеї суфізму. Усі вони у своїй творчості засуджували тиранію і соціальну несправедливість, сповідували служіння ближньому і відречення від мирських благ.

Сама етимологія понять «суфізм», «суфійство», «суфій» має, за твердженням учених, подвійну природу. Це слово означає і «одягнений в суф» – у волосяницю, і «софія» – мудрість; тут просліджується взаємозв'язок ідей самовдосконалення і мирського спрощення людини, і містичного, мудрого з'єднання з божественним абсолютom. Суфізм на початку своєї з'яви був формою мусульманського аскетизму, що протиставлялося суспільній нерівності, самій офіційній релігії, яка не оправдала надії на встановлення соціальної гармонії.

Корені суфізму проростають з маніхейства, буддизму та індуїстських систем, а особливо з неоплатонізму. Різновидності суфізму включають у себе як догмати ісламу, так і ідеї пантеїзму, які сягали межі блюзнірського вільнодумства і атеїзму. Для суфізму характерний метафоричний тип пізнання світу і людини, поезія суфізму ґрунтується на інтуїції, символах, метафорах, алегорії, відвертості.

Суфізм базується не тільки на ідеї раціонального пізнання божества, а й на ідеї містичного злиття з ним, його головним символом стає ідея любові, тобто не покірною підкорення божеству, а особистій любові до нього, яка сублімує чуттєвість у вищі духовні цінності.

Можливо, що сповідування суфізму сприяло тому, що лірична майстерність Махтумкулі, яка поєднувала в собі конкретику життя і ідеали гуманізму, сягнула найвищих вершин мистецтва.

Поезія Махтумкулі народна. Хоч вона витончена, містична, філософська, скептична, песимістична, але у той же час зрозуміла і сприйнята народом, тому що ґрунтується на народному незадоволенні засиллям релігійної і феодалної влади, вона життєвою конкретикою пододала схоластику і догматизм.

В поезії Махтумкулі не тільки відсторонене оспівування кохання, в його вірші входить саме кохання, вільне, всеперемагаюче, входить жінка-кохана як персонаж поетичного твору. Кохання не узагальнене, а персоніфіковане. Поезія Махтумкулі не потребує пишності, звеличувань і перебільшення, але в її простоті присутній космічний емоційний заряд, вона чуттєва, сюжетна.

Взагалі, поезія XVIII ст. – це новий напрямок, який «багато в чому відрізняється від поезії минулих століть», і найбільшим його представником туркменські дослідники С. Каррієв та Х. Кор-огли вважають Махтумкулі.

Махтумкулі, як і його сучасники, зберігає вірність повчальній традиції, залишається у колі звичних тем і мотивів, але в середині цієї художньої системи він творить рішучу перебудову образності і стилю, таким чином відкриваючи дорогу

сучасній поезії. Навіть в містичних віршах поета крізь умовні мотиви фатального зречення побутування і екстазу оп'яніння вином і коханням проступають живі почуття, реальні переживання. Сам себе у віршах Махтумкулі називає «дервіш осяяний». «Дервіш осяяний» не може бути задоволений «образом дивних будівель», «обителлю дивних видінь». Він живе на грішній землі, йому болить міжплемінна ворожнеча, завойовницькі намагання чужоземців, він невтомно закликав до об'єднання туркменських племен «в один потік». Радощі і страждання, патріотичні заклики, громадянська позиція, сатира роблять його поетичні твори живими і зрозумілими простому народу.

У творчості Махтумкулі – реальна дійсність, почуття власної гідності і духовної незалежності суспільної людини.

БАТЬКО ПОЕТА

*Довлетмамед Азаді
(1700 – 1760)*

Поет і вчений, батько класика туркменської літератури Махтумкулі. Народився в сім'ї батрака, був землеробом, викладав у мектебі. Основний його твір – дидактична поема «Проповідь Азаді».

ПРИТЧІ ПРО ШАХІВ

Як жорстокий шах, від його лиця
Сохне все, у всіх мертвіють серця.

В жилах стигне кров, завмирає дух,
Коли шах до молінь втратив слух.

1

То було давно, сотні літ назад
Від свити в путі відстав шах Кабат.

І туди й сюди заметався шах,
Враз побачив чорне шатро в пісках.

Від шатра стара до шаха біжить,
До вогню веде, ублажить спішить.

Стала стара корову доїти,
Сама без ліку молитви твердити.

«Молока у старої «цілий потік».
Шах сказав: «Плати податок за рік».

Вранці знов стара доїти пішла.
Та менше доїла, ніж сліз лила.

Усміхнувся шах: «Чом ти плачеш, мати?
З чого тобі долю проклинати?»

А стара йому: «Коли жадний шах,
Все живе страх переводить в прах.

Глянь, як сьогодні погано біжить
Молоко. – І ну, сльози лить. –

Знай, о шах! Сваюля і гніву гніт
Уб'ють весь родючий світ.

Ниви никнуть, засихають сади –
Від злоби твоєї скільки біди.

І бідний народ – хай почує бог! –
Від злості шаха, як пісок, засох».

2

Коли примха шаха закон для всіх,
Знайте всі, що той шах знавіснів.

Шах Махмуд звелів фірман* оголосить:
«Царя дурнів дуже хочу зловить!»

Читають фірман. Весь народ заклика
Про кого наказ, не втямить ніяк.

Та ось одного схопили, ведуть
Тут всі закричали: «Хто він? В чім суть?»

Впізнали, сів дурень верхи на сук
Гостру сокиру вхопивши до рук.

Ну й дурень пустий! Сук підрубає,
Впаде з вишини – миттю сконає.

Дурня в палаці натовп привів,
«Ось цар усіх дурнів! – як шах наш велів. –

Він робить біду – не бачить біди,
Дурнішого дурня, зможеш, знайди!..»

Коли свій народ утискаєш ти,
Шах, сук під собою рубаєш ти!

3

Насильства, що шах натворив дурний,
Стрілою в серце ввіткнуться вони.

Самаркандський шах без закону жив,
Уночі і вдень свій народ гнобив.

Якось раз сидів на престолі він,
Не почув тонкої стріли дзвін.

Підбігає народ з усіх боків.
Кожен глянув і враз остовпів.

Богові душу віддав той шах,
Бо по шию загруз у чорних справах.

Віддаючи аллахові хвалу,
Із грудей шаха дістали стрілу.

На стрілі вогнем горять письмена:
«Знай, доля тирана визначена!»

4

Шах, як навкруг тебе народ реве
Наче нитку кат життя обірве.

Мов той гострий ніж стогін бідноти.
І молитвою не спасешся ти!

Як зробив шах гніт ремеслом своїм,
Полум'я роздув – задихнеться в нім.

Спалить той вогонь, що його роздув,
Він його роздув на свою біду.

Не людей, себе ти на нім спалив,
Державу свою по вітру пустив.

Хто вогонь роздув – на попіл зійде,
Яму вирив хто – в неї попаде.

Іншого спалив – спалить сам себе,
Іншого побив – поб'є сам себе.

ПОЕЗІЯ МАХТУМКУЛІ

*Соловейку – цвіт весняний,
А Фрагі – народ коханий.
Вірш мій скромний, вірш мій гнаний,
Прочитає правнук мій.*

ОДКРОВЕННЯ

Опівночі мені з'явилися враз
Чотири вершники: «Вставай! – сказали, –
Ми знак дамо, коли надійде час.
Почуй, дивись, запам'ятай!» – сказали.

Затріпотіло серце, я притих,
Побачивши величних верхових.
Юродиві стояли біля них –
Вони мені: «Юначе, йди!» – сказали.

Юродиві покликали й по тім
Ми подались по краю в дрімоті,
Знак запалав на небі в темноті...
«Тепер сідай і відпочинь!» – сказали.

Я роздивився на порозі мли
Шість мандрівних; два пір-заде прийшли,
Потоки сліз у них з очей текли.
«Він скоро буде. Зачекай!» – сказали.

І четверо в зеленім, на конях
Небачених, здійнявши легкий прах,
Наблизились, піднявшись в стременах.
«Для зустрічі цей край тісний!» – сказали.

Побачив я легкий кінноти лет,
Десятків шість помчали уперед.
«Мерщій назустріч! Там і Мухаммед!
Ти будь йому у супровід!» – сказали.

Я у сідлі, неначе хтось підняв,
Промчав як вітер і зійшов з коня.
Навколо – тиша. Страх мене пройняв.
Я був у центрі. «Руку дай!» – сказали.

«Цей муж – Алі!». Раптово із-під ніг
Той вихопив циновку. Серед них
Упав я навznak. На грудях моїх
Лежав тягар. Мені: «Питай!» – сказали.

Я запитав – відповідав імам:
«Святий пророк зійшов до тебе сам,
За ним – халіфи перші, ну а там –
Увейс-Карані – пам'ятай!» – сказали.

«Ти бачив їх, земного праху син!
Поглянь на тих мужів. Між них один –
Зенгі-Баба, і ще – Бехауддін.
Мету свою не покривай!» – сказали.

Тоді пророк двом шейхам наказав:
«Благословіть життя, що батько дав
Цьому рабу!». Я голову підняв,
Мені: «Лежи, мовчи і чуй!» – сказали.

Пророк промовив: «Спраглий! Де вода?
Подайте чашу, о Шахімердан,
Абу-Бекір, Омар і ти Осман!».
Мені – мужі: «Не проливай!» – сказали.

І плоть мою на муки прирекли.
Я випив все, що в чаші принесли.
Згорів мій розум, думи попливли...
«Іди, світ споглядай, він – твій!» – сказали.

Тоді пробравсь я в жили надр земних,
У сьоме небо вихором проник.
Мені: «Тепер ти можеш з вишини
Рай зоряний побачити!» – сказали.

Відкрились краєвиди далини
І дивні таємниці давнини.
Безпомічний лежав я, а вони
Благословили і: «Вставай!» – сказали.

І відвезли мене у рідний дім.
Пророк халіфам так велів своїм –
Їх четверо у порусі нічнім –
Ми спішились. Мені: «Ступай!» – сказали.

Відкрились очі. Я – Махтумкулі.
Мене кружляв думок моїх політ!
Із вуст стікала піна до землі.
«Тепер блукай із краю в край!» – сказали...

* * *

РОЗМОВА З БАТЬКОМ

Азаді:

Відкрийся в таїні, благаю я
Молю тебе, моя рідня, мій сину!
В тривозі сохне голова моя,
Страждань мені не учиняй, мій сину!

Махтумкулі:

Немає тайни: лиш боявся я;
Все чесно розповім умить, мій батьку;
В тривозі сохне голова моя –
Мене чужа земля манить, мій батьку!

Азаді:

Ти захотів, нещасний, болю й ран?
Про що тобі чужий султан чи хан?
Змирись із тим, що ти у долі пан.
Навіщо чужина тобі, мій сину?

Махтумкулі:

Не п'ять, не шість зібралось нас в похід,
Не віримо, що втратимо від бід;
Народ нам побажає вдачі вслід,
Я серцем у дорозі вже, мій батьку!

Азаді:

Чим вабить тебе, любий, чужина?
Твої думки для мене новина.
З ким їдеш ти, хоч би про це я знав...
Очей униз не опускай, мій сину!

Махтумкулі:

Поводирем у Язирхана я;
Душа, як птаха, майорить моя!
Народ, я бачу, це не сон, а яв
Від сліз в знеможі вже давно, мій батьку!

Азаді:

Ти молодий долати довгий шлях;
Терпіти спеку, спати в кураях,
Прошу, лишайся в батьківських краях,
Не поспішай рушати в путь, мій сину!

Махтумкулі:
Дозволить бог, ми зможемо дійти;
Я вже не юний: знаю всі ходи;
Не умовляй, а краще відпусти,
Порив душі не зупиняй, мій батьку!
Азаді:
Чужим ти радість принесеш серцям,
Мене ж залишиш в горі без кінця;
Не покидай, дитя моє, вітця,
Ти марно сил не витрачай, мій сину!
Махтумкулі:
Мої думки мені заклав іслам!
Можливо, я народу щастя дам!
Не муч мене, утримуючи, – сам
Благослови в далекий путь, мій батьку!
Азаді:
Але і тут у тебе є Коран!
Бандитами кишить Афганістан:
На всіх стежках – засада чи капкан,
Шлях небезпечний, ти це знай, мій сину!
Махтумкулі:
Що ж, отче, перевірю «рік і день»
Дізнаюся по зорях, що гряде.
Все в божій волі, якщо смерть прийде,
Я й тут в пилуку упаду, мій батьку!
Азаді:
Ну що ж! З тобою згоден Азаді.
У путь збирайся – може щастя в тім.
Тебе благословляю, у житті
Господь з тобою, вирушай, мій сину!
Махтумкулі:
Фрагі радіє: мрії всі збулись,
І знову серце птахом лине ввись!
Прощай, мій отче, істині вклонись,
Молись за мене богіві, мій батьку!

* * *

ЗІЗНАННЯ

Серце гаряче, опік палких думок – у мене є;
Базар опустілий, розбитий чертог – у мене є;
Вогонь неспокійний щоденних тривог – у мене є;
Метелик, що крила спалив йому рок, – у мене є;
Іще Хіндостан, що в тумані за крок, – у мене є.

Місяць поблід, коли ти виходиш з ликом відкритим,
Сиплеться попелом у саду троянда розкрита;
Для світу твій гнів – меч доленосний, вир ненаситний,
Стою проти тебе із ротом печально закритим:
Плоть, що застигла і могильний пісок – у мене є.

Як латник суворий, насунулась хмари громада,
Закінчилась битва; і лілії райського саду
Цвітуть на землі; і весні все навколишнє раде.
Пекло Едемом стає в лоні пририднього ладу:
Грішна земля і над нею господній пророк – у мене є.

Простір і час тихо живуть у кохання в покорі;
Світло від лику твого й мови твоєї надворі,
Із висі гарячі й здивовані падають зорі;
Вітер меткий з трояндами бавиться на просторі
Ніжна красуня, як тонкий пелюсток – у мене є.

Та у клітці моїй для мене безсоння наруга,
Як соловейко співаю, чи почує подруга?
Смертельна скорбота в неволі, на серці розпука,
Навіщо Едем, якщо шлях мій – кохання і мука,
Рай біля ніг коханої, бачить бог – у мене є.

Хто зустрічає – блаженний – у чеканні томиться.
Димом розтану – дозволю перед тобою схилиться.
Я гину від спраги – відкрийся в пустелі, криниця!
Коса струменить твоя – так Зеравшану не литься!
Коса твоя – море, бурун-завиток – у мене є.

На слід нападе – не упустить мисливець марала.
Косою важкою ти руки мені зав'язала.
Якби мої речі почути ти враз побажала,
Повір, що мене не страшитиме заздощів жало.
Ридання і вічна жалоба: «Я самотній!» – у мене є.

Народ розділяє моє невідбутнє горе;
Печальні троянди моїх терпеливих нагорій
Чекають пісень від Фрагі; темне Хазарське море:
Які ще дестани в твоїм заблукали просторі!
І тільки отруєний мед на рядок – у мене є...

* * *

ПРИНІС

Накшбенді мені з'явився в час нічний,
І вогонь душі своєї уві сні приніс:
Він тримав бокал вина в руці одній,
Свіжий хліб у іншій він мені приніс.

Розбудив мене старого хід лункий,
Келих миттю спорожнив я в два ковтки,
Накотилася журба, мов на віки,
Наче він свою печаль в вині приніс.

Сльози ринули з очей – не витирай!
Хвилювання покотилось через край.
Накшбенді мені дав знак: «Вперед, рушай!»
Я пішов, подвійний біль собі приніс.

Я його не зрозумів, не йшов, летів –
Я побачення з коханою хотів.
У коханні мене відчай охопив.
Від кохання мені ліки не приніс.

Приголомшений підвівсь Махтумкулі,
Та на волю не ішло суцвіття слів.
Із коханням усі прикрощі землі,
Оп'яніння у його вогні приніс.

* * *

НЕ БУДЬ!

Дотримуюсь добрих порад.
Безчесному другом не будь,
Де лестощів нищий парад,
Готовим до послуг не будь.

Смерть прийде на кожен поріг;
До того, хто немічний зліг,
Хто лихо здолати не зміг,
Будь добрим, жорстоким не будь.

Коли легкодух у бою
Враз волю втрачає свою,
Із друзями разом в строю
До ворога в страху не будь.

Ми смертні. Минають роки.
Усіх порівнюють віки.
Фрагі, не живи навпаки,
Із дурнями в спілці не будь.

* * *

ПОВЧАННЯ

Добрих супутників шукай,
Коли зібрався до походу.
З мерзотником – себе картай,
Як заведе тебе в негоду.

Життя навкруг – оселя бід,
Ми всі покинемо цей світ.
Коли ж негідник твій сусід, –
Біда: ну хоч стрибай у воду!

Недобре слово – стид і страм,
Не вірять світ дурним словам,
Він добрих любить, хто серцям
Віщує радість і свободу.

Немає сил в руках твоїх –
Як спиниш ворогів лихих?
Хто в наші дні в кутку притих,
Той непримітним буде зроду.

Фрагі! Твоїх порад сувій
Тому не вартий, хто глухий.
Ганьба тоді, як чоловій
Розбещеність приніс народу!

* * *

БУДЬ СПОКІЙНИМ

Із невдахою дружба веде до біди.
Краще в домі щасливця слугою будь!
З боягузом, джигіт, в похід не ходи.
Краще порохом в домі героя будь!

На достойних частіше погляд спини:
Чайки бачать в пташатах птиць чарівних;
Вовчент ненавидять – хижі вони, –
На паші вівцею покірною будь!

Ти рівня Сулейману? Схилитись слід:
Щось шепочуть тобі мурахи малі!
Вчинки й думи твої хай будуть не злі,
Вітерцем і живою водою будь!

В жадобі наживи – людині ганьба,
Хто сам себе славить – той низько упав.
Той славний, хто мудрого друга надбав –
Його золотою монетою будь.

І не лічи зітхання, Махтумкулі,
З останнім зітханням підеш із землі.
Мужчині про милість молитись не слід,
Будь спокійним, готовим до вічності будь.

* * *

НЕ ДОРЕЧНО

Ханського сина з шатра й поготів
Кликати в хлів на обід не доречно.
В поле пастух виганяє корів,
Військо йому споряджать не доречно.

Мудра порада доречна завжди,
Друг стане поруч супроти біди.
З чим ти прийдеш у небесні суди?
Мудрих питати про те не доречно.

Мужній герой у грозу не тремтить,
Стане героєм не кожен джигіт.
Рак, той задкує, повзе – не біжить.
Рідний свій дім забувать не доречно.

Знай – благотворне пізнання вино,
Мертвих ніколи не зцілиш ізнов.
Ворону жити століття дано.
Часу ходу припинять не доречно.

Не побоїшся тернистих доріг –
В горах чертог свій відкриє поріг.
Рікам, що злиті в єдиний потік,
Мертві поля напувать не доречно.

Серце Фрагі, ти гориш у вогні:
В битвах загиблі приснились мені.
Тризна гірка у моїй стороні –
Пісню надії співають не доречно.

* * *

ДОБРО І ЗЛО

Народу – сила, мир, розмова,
Вогню домашнього тепло;
Джигіту, – битва й перемога,
Булат і ще міцне сідло.

Брехню віддай на все готовим
Людським пліткам. Не треба слова
Ні дратівливого, ні злого:
Народ мій ненавидить зло.

Прихід у світ – це мить, гостини,
Та хміль нуртує благочинний:
Бенкет життя. Творця невпинне
Не осягнути ремесло.

Нам не вгадати нашу долю;
Я скрикнув тільки мимоволі, –
З жалю до тебе, зморшки болю
Тобі врізаються в чоло.

Самі ми викували чаші
Добра і зла. В них долі наші.
Скажи, Фрагі, яка з них краща,
Поки нас лихо не взяло!

* * *

НОВРУЗ

Наступає Новруз. Світ навколо достоту прекрасний.
Знову після грози одягаються гори в тумани.
Кожен новий росток сонцю гостем з'являється званим.
Покриваються скелі полином, плющем і бур'яном.
В скелях птахам роздолля – безпечним весняним горланам .
Квітів скрізь аромат і терпкий, і солодкий, і пряний.
Зазивають усіх трав'янисті галяви духмяні.

І шукаючи вихід в землі крізь віконця-щілини,
Плем'я пагонів сонце стрічати улюблене лине.
І блакитні дзвіночки в пустелі дзвенять безупинно.
Язичками листочків вітають дерева весняну годину.
Захмеліли мурахи ведуть хороводи в долинах.
Кожна пташка радіє і славить народжену днину.
Світ сміється, колишеться, бродить щасливий і п'яний.

Так Новруз подає урочистий свій голос над світом,
Закликає усіх прокидатись від сну і радіти.
Світ пробуджений вмить, як і світ, що приречений тліти, –
Тільки мудрий пізнає всі тайни від літа до літа.
Знати істини суть і знаннями віків володіти.
Нехай голос розплати почують, суворий, побідний,
Хто прийшов заселити країни південного стану.

Бережись, якщо похіть наживи керує тобою,
Дужий вітер мінливий розвіє багатство золою.
В златотканій парчі будеш вражений долею злою,
Проклянеш свої дні, якщо ти помишляєш розбоєм.
Поруч трудяться люди. Бездіяльний гордиться собою
Добрим будь до людей, зло відбий і вогнем, і водою,
Зло посієш у світі – пожнеш його пізно чи рано.

Плач, Фрагі, в день Новруза живеш у біді і печалі.
Почорніли від горя й неправди життєві скрижалі.
Розгубив свої мрії, змарнував дні і ночі без жалю.
З попелища душі не піднімеш бажання опалі.
Марно просиш Аллаха, благання й молитви невдалі.
Марно вершника кличеш з безнадійної дальньої далі,
Чи пустельна душа у розмаї галявою стане.

* * *

ЖАДАНІ

Скажу до друзів! Урочистим дням
Шумливі натовпи гостей жадані.
Ну а брати і ще близька рідня
У дні скорботи, у дні свар – жадані.

Трудися чесно, якщо совість є,
Хто має честь, слабкого не поб'є.
Пісняр слова правдиві й мудрі лле,
Вони для розумніших всі – жадані.

Хороший син – опора в смутний час,
Подруга серця оживляє нас.
Кінь, зброя, блиск очей на раз –
Ці найцінніші три мети – жадані.

Мулла про рай велично річ веде,
Що в небі є, він певно доведе.
Але хто знає, рай блаженний де?..
А людям блага на землі – жадані.

Хто не засвоїв від життя урок,
Той не джигіт – його розчавить рок.
Він гірший пса. Йому у вирву крок.
А пси, вони хоч для псарів – жадані.

Махтумкулі, в довірі з другом будь.
Чужу кохану не бажай, забудь.
Не говори, поки не знаєш суть:
Поради мудрих для людей – жадані.

* * *

ХАЙ НЕ БУДЕ!

В серці – хвилі ярої,
Болю в серці – хай не буде!
У джигіта жони злої –
Божа воля – хай не буде!

Той по-божому живе,
Хто чуже собі не рве.
Дружба до добра зове,
І розколу хай не буде!

Честь хороброму в ціні,
Добрий кінь на стремені.
Жити гадині два дні,
Більше жалить хай не буде!

Гострий розум на виду.
Хто накликує біду
У полоні грішних дум,
Йому долі хай не буде!

Син – великий скарб вітця,
Щедрість радує серця.
У скупого пожильця
Хліба-солі хай не буде!

Любов захопить у полон –
Назавжди втрачаєш сон.
Кохайтеся без перепон,
У серці болю хай не буде!

До розумного дійде,
Коли битви час прийде,
Якщо лютий бій іде,
Воїн в млості хай не буде!

Хто чутки пускає в світ,
Матиме біду в одвіт.
З боягузами джигіт
В полі ратнім хай не буде!

Тайни серця бережи,
Ти, Фрагі, язик в'яжи,
Ворогів постережись!
Їм роздолля хай не буде!

* * *

НЕ ЗНАЮТЬ

Ти є прикрасою душі. Ти бажана, як світ.
Заполонила весь обшир, та світ тебе не знає.

Я за тобою човен свій направив в море бід.
Де ти, запитував у всіх, але ніхто не знає.

Коли постій твій відшукав, летів, напав на слід,
Де ти, у стійбища питав, та стійбище не знає.

Ти направляєш небеса й землі благий політ.
Де ти, запитував не раз у вічності – не знає.

Пересипав пісок, ловив пташиний переліт,
У хвиль запитував, де ти, та океан не знає.

Молив я землю: «Підкажи!». Просив у неба звіт:
«Скажи, кохану як знайти?». Але вони не знають.

До друзів йде Махтумкулі, що світ здолали вбрід,
Вони розповіли про все, про тебе лиш не знають.

* * *

ДРУГ

Світ, наче степ полинний, друг.
В моїй душі один віднині друг.

Колишнім друзям вже не вірний друг.
Від слів твоїх душа в тіснині, друг.

Зі свого лука мені серце раниш, друг.
Та скарг моїх нема й понині, друг.

В розльоті брови твої мужні, друг,
Яка краса їх строгих ліній, друг.

Не забувай про милосердя, друг.
Зламай лиш спис – свою гординю, – друг.

Лишив надії бути разом, друг.
Покинув друга у лавині, друг.

В Махтумкулі – любові море, друг.
Відкинь його – і він в пустелі, друг.

* * *

УЯВЛЯЄ

Шпаченя уявляє себе солов'єм,
Горобець себе соколом знає.
І в омані, роздмухавши власний об'єм,
Горб горою себе уявляє.

Данник ліні і раб анаші,
Собі лестку зібрав за гроші,
Хоч ніколи не мав він душі,
«Я з душею» – собі уявляє.

Всім відомо, оцет – це не мед,
Себе ж медом вважає оцет.
Садом з вітами сильними в лет
Хворостина себе уявляє.

Мені важко таке осягти:
Кволий в диви збирається йти,
Мнить осел, щоб коня обійти –
Скакуном він себе уявляє.

Подивуйся, Махтумкулі:
Ти до мудрості вивірив слід,
А дурний себе сіллю землі,
Не шукаючи Істин, вважає.

* * *

ЗВЕРНЕННЯ ДО ЛЮДСТВА

Людина спить а чи пильнує, – та буде
Достоту вірна помислам своїм.
Закоханий – він серце не остудить,
Хоч буде бідним і пустим.

Хто вів життя в пороках і обманах,
Той в судний день на суд страшний постане.
Зрівняється з еміром і султаном,
Хто змириться із жеребом земним.

Хто слову правди не назвався другом,
Невиліковним хворий той недугом,
І в судний день розкаяння як стругом
Здере гріхи, які зріднилися з ним.

Життя щасливому – солодке і красиве,
Старому все гірке і не звабливе,
І юність – незвичайне дивне диво
Для тих, хто став немічним і старим.

Не ввірся долі, тільки вбрався в думи,
Знай: рок швидкий на зради і на тлуми,
Фрагі, як мудро ти б життя собі придумав,
Якби у сорок став би знову молодим.

* * *

НЕ ВАРТО

Докір ніяк не вб'є страхопуда,
Слів перед ним розсипати не варто.
Хай малодушним ворог не буде:
Мечем боягуза бити не варто.

Ти, знаючи суть, не знаходиш слова?
Ти знаєш слова, а мова – полова?
Ти лука напнув, та прицілься знову!
Подумай: стрілять зопалу не варто!

Фрагі, твоє слово дурний осудить,
Воно лиш для мудрого – мудрим буде,
Цінніші алмазу деякі люди,
А інші – так піни струмка не варті!

* * *

ВИГНАНЕЦЬ

У вітчизні я ханом був,
Для султанів султаном був,
Для нещасних Лукманом був,
Одіянням червоним був,
Був життям, океаном був –
Пілігримом убогим став.

Для сліпого очима був,
Для німого реченням був,
Дум народних кипінням був,
Душ коханих горінням був,
Співом був, пригощанням був –
Жебраком на чужині став.

Я, Фрагі, ятаганом був,
Я черленим чеканом був,
В небесах я рейханом був,
Над горами туманом був,
Був щасливим, бажаним був,
Був палацом – пустелею став.

* * *

ВІДПОВІДІ

Вів до Ільяса шлях, та стрівся я з Хізіром,
І в серці знов знайшов старих загадок слід.

Здійняв я руки в світ і попросив святого,
Що на мої питання мені він дав одвіт.

Я запитав: «На що земне життя є схожим?»,
Він відповів: «На сон, на марення політ!».

Я запитав: «Святий! А світ на що є схожим?»,
«На ряджений скелет є схожим білий світ!».

«А що чекає тих, хто білий світ полюбить?»,
«Страждання і гріхи, й багато різних бід!».

«Чого в житті, скажи, в загалі прагнуть люди?»,
«Надбати купу грошей і продовжити рід!».

«А що буває з тим, хто лиш багатства хоче?»,
«Збирає, мучиться, а втратить, як послід!».

«А як тоді назвать володаря, тирана?»,
«Пес, кішка, носоріг, шакал і людоїд!».

«Коли моїм страстям прийде нарешті спокій?»,
«Коли ти злу і бідам складеш останній звіт!»

«Невже людей стремління недосяжні?»,
«Як не захоче бог, – то недосяжні, ніт!».

«Що пророкує доля старшині аулу?»,
«Мить – для тріумфу дасть, терпіть – багато літ!».

Слова Махтумкулі безцінні, як перлини
Хто не дурний – сприйме, як заповіт!».

* * *

НЕПОБОРНЕ

Знай, головне, що я створив, те вічне, як весна,
Навіки вільна постає Туркменська сторона.

Нам не до спокою, коли до брами ворог йде,
Твердиня наша перед ним із сталі проросте.

Сам Сулейман, Рустам, Джамшід казали їм мечі,
Сто тисяч воїнів чужих – туркменам ні по чім.

Міцна твердиня, як гора, підніме вой щита,
Із кожним помахом меча завзятець пророста.

Теке, йомуд, язир, гоклен з аллахом стануть вряд,
Підуть в похід – сади цвітуть і квітами горять.

Іранців скинули з хребтів на дно скелястих ям,
Вдень і вночі їх нищий крик дає наснагу нам.

Хай ворог біля стін стоїть, його не боїмось,
Туркмена син не з боязких – в полон ми не здамось.

Завжди готовий той у нас, нехай приходить гість,
Туркмен ніколи не брехав, ні зараз, ні колись.

Говорить так Махтумкулі – від чистої душі,
Пильнує бог Туркменський край у світу на межі!

* * *

ВДАЛИНІ ВІД БАТЬКІВЩИНИ

Життя, дароване мені,
Наче ружа облетіло.
І душа моя в огні,
У вогні томиться тіло.

О життя! Гоклен який
Пережив полон такий?
Голос мій вже не тривкий
Слово в чужині зотліло.

В горі на чужій землі
Дні пройшли в полоні сліз.
Вже нема Махтумкулі,
Плоть його осиротіла.

* * *

НАЧАЛА

Попереду добра і слави
В щасливий день співець прийде.
Біду мулла несе в державу
І воїн ворога прийде.

Страхополох при першій рані,
Покине миттю поле брані.
Вперед вогненного бажання
Млість кликаних сердець прийде.

Зрить батько в синові відбитись.
Незрячий рок – свині вродитись.
Мотикою в пустелі ритись –
Волога врешті-решт прийде.

Від лігва вдалині – не ново –
Що вовк? Мисливцю вдалі лови.
Фрагі! Народжується слово,
Коли його творець прийде.

* * *

ГУРГЕН

Гірські вершини у густих туманах снуть;
Виття морського вітру на верхах Гургена;
Як скорий дощ промчить, лютуючи ревуть
Потоки збурені могутніх вод Гургена.

Як ліс густий – там очерет на берегах;
Красуні срібні – дивні квіти на лугах;
Там на роздоллі кожен звір і кожен птах,
Бики і коні, й сірі вівці на Гургені!

Там нерів з майями ідуть важкі ряди;
Купці й погоничі снують біля води;
Суворо височіють на путі біди
Величні сиві скелі – як оплот Гургена.

Джигіти шаллю обвивають мужній стан
І з ловчим соколом в степу як ураган.
Лань боязка в стрибку летить, мов ятаган;
Зовом оленів повен небокрай Гургена!

Махтумкулі пройшов Іран, Афганістан,
Та в серці не відчув ніколи стільки ран:
Ось пері ніжна, граціозна, як джейран,
Шукає брід в потоках спінених Гургена.

* * *

НА СЕБЕ ПОГЛЯНЬ

Якщо розумний – ти з ученими дружи;
Лише невіглас для дурного другом стане;
Закоханий – кохання стережи,
Щоб раптом не постав перед обманом.

Хороброму довірся від душі;
На караван намірились чужі;
Ганьба в бою для боягуза без межі,
Удома абищо – для нього рана.

Жаліти боягуза – в грудях біль
Засліпить очі, що не влучиш в ціль.
Багатієві – кожен гість, як міль,
Лиш бідний – щедрий: гостю все дістане.

Лиш боягуз хвалитися піде,
А в труднім ділі друга підведе;
Джигіт в багатстві радість віднайде;
Скупому ж серце перетне арканом.

На себе ти, Махтумкулі, поглянь,
Благе примнож, до злого не пристань;
На мудрій думці своїм словом стань;
В надлишку слів безплідно слава в'яне.

* * *

ПОДАЛІ ТРИМАЙСЬ

О серце безумне! Від тих, з ким не слід
І слово промовить, подалі тримайсь.
Хто любить, з тим знайся хоч тисячу літ,
Від серця пустого подалі тримайсь.

Добра не чекай від зрадливих сердець,
З хоробрим пліч-о-пліч збирайся на герць.
Дурний вашу дружбу зведе нанівець,
І ти від такого подалі тримайсь.

В лукавому – лжа, прямоти ні на гріш,
Такого як гілку засохлу відріж,
Він в дружбі з тобою, а в пазусі ніж,
Від помислів злих ти подалі тримайсь.

За мудрих стань жертвою, Махтумкулі,
Лікуй занапащені душі від сліз.
У побратими до нищих не лізь,
Від братства такого подалі тримайсь.

* * *

СЛУХАЙ, СЕРЦЕ!

Слухай, серце! Настанову тобі дам:
Чуйним будь, не завмирай в обіймах сну,
Не лети, не довіряй чужим серцям,
Щоб обман тебе підступний оминав.

У красунь солодкий погляд, наче мед,
Не помітиш, що отруєний шербет.
Як посвятиш власну жінку у секрет,
Всім відома буде, друже, таїна.

Ось алмаз, маленький, як пісок,
Він дорожчий, аніж золота мішок.
Мудрий знає, що життя недовгий строк,
В мідний гріш тебе оцінить чужина.

Не прогав підступний напад ворогів,
Як щасливий – щастя стрінеш в леті днів,
Не жалій, що страхопуда не пригрів,
У житті відвага чесна треба нам.

Ти багатства не жадай, Махтумкулі,
В судний день скарб знайдеш на землі,
Відділи добро від зла, Махтумкулі,
Щоб одвіяти половину від зерна.

* * *

ПОЩАДИ!

Не муч ти друга словом безпорадним,
Голодного за стіл свій посади.
Суворим будь із заздрісним і жадним,
Підступну лінь у груди не пусти.

Як сирота підійде до порогу,
Прийми, зігрій і нагодуй в дорогу.
Будь добрим до бездомного небоги,
Почуй біду, у справи увійди.

Не кличуть двічі воя на звитягу;
Удатний той, хто знає міру згаги;
Достойне діло кожному до снаги:
Будь щедрим, бек, правдиво, шах, суди!

Нужда сама людей не убиває,
Вона з лица усмішку прибирає;
На вовка пес учений хитрість знає –
Й ти хитро з ворогом себе веди.

В Махтумкулі до слова дар медвяний,
Поезія його цвіте духмяно.
І Герогли колись просив Рейхана,
Хто просить пощадити – пощади.

* * *

ПТАХА ЩАСТЯ

Дай птаху щастя, найпрекраснішу Хумай!
Туркмени бідні, ми сльозу лємо рікою.
Почуй мене, аллах, врятуй нещасний край:
Зухвалий кізілбаш погрожує війною!

Щоб бідний наш народ в степах, де Хізір ходив,
В державі власній жив без горя і біди,
Хай нери буйні мирно ходять до води,
Хай кожному знайдеться місце в спільнім тої.

Хай разом дєрвіші звершають свій намаз,
Хоробрим воїнам один звучить сааз,
Весна довічна хай зійде на бідних нас,
Щоб розлучились ми із лютою зимою!

Туркмени! Нам усім би дружно жити слід,
Ми осушили б Ніл, дійшли б межі землі.
Теке, йому, геклен, язир і алілі –
Всі п'ять! – сім'єю треба стати нам одною!

Фрагі з колін піднятись важко дуже, зле,
В полон ворожий доля хай синів не шле.
Нехай йомуду братську руку дасть геклен,
Владику мудрого постав нам головою!

* * *

ОЖЕНИСЬ

Юначе мій, ти хочеш стати
Старим чимшвидше? – Оженись!
А ще нещастя хочеш мати?
Незгоди кличуть? – Оженись!

Прекрасна мудрість схилу літ,
Та старість – це іще жалі.
Із квітки стати ти волів
Стеблом засохлим, – оженись!

Дім треба, треба й повстина
Мотузка – діти, цеп – жона,
Як хочеш мати все сповна,
Ослом стань в'ючним, – оженись!

Живеш ти вільно, без турбот,
Прийдуть недуги й в твій город.
Журба мине, що до незгод –
Не знав ти їх, – то оженись!

Тепер палкий, удатний ти,
Весна прийде у всі світи.
Захочеш клопоти нести –
Для цього, друже, оженись!

Як мла розтане юність враз,
Турбот почувеш трубний глас.
Щоб світ пізнати – то якраз –
З добром і злом, – так оженись!

Фрагі, пройшов ти сто доріг,
Та благ земних цінить не міг,
Виконуй, що пророк прорік,
Зведи оселю, оженись!

* * *

НЕ ЗРАЗУ ПІЗНАЄМО

Що знає про добро народ?
Не зразу добряка пізнаєш.
Кого всевишній обере,
Того ти здалеку впізнаєш.

Твоя краса – безцінний скарб,
Світ дарував їй безліч фарб.
Хтось лиш удома добрий хват,
Сміливця в битві лиш пізнаєш.

Ось хна – лиш кольором бере,
І злато – ум не перетре.
Всі коні гарні наперед,
Лиш в скачці вправного пізнаєш.

Сеїди щедрі і ходжі,
Холодні їх дари чужі.
Якщо усмішка від душі,
То добре серце ти впізнаєш.

Махтумкулі, у світлий час
Що може засоромить нас?
Як гарні очі блиснуть враз,
Красу ти здалеку впізнаєш.

* * *

НЕ ВВІРЯЙ ТАЄМНИЦЮ БОЯГУЗУ

Ти таємницю боягузу не ввіряй,
Він рознесе її по всіх усядах.
Сусідства з крадієм ти уникай, –
Все розкраде, добра в тебе не буде.

Як хто дурний, ти не проводи з ним дні,
Жени того, хто дурневі зрідні.
Образу другу не принось, бо в нім
Утіху і розраду ти здобудеш.

І якщо друг відчує добрий знак
Тієї, в кому бачить море благ,
Допоможи, щоб ниций неборак
Не посварив їх враз словесним блудом.

Бог добродійних, як не є, простить,
Ніж тих, що у молитві кожну мить.
Як ти брехун, чи звик нечесно жить,
Згориш в огні від праведного суду.

Махтумкулі, біжи від злих людей,
І, якщо дасть аллах тобі дітей,
На схилі літ веселий блиск очей
Тобі від них як нагорода буде.

* * *

НА ЛОЖІ ЛІНОЩІВ

На ложі лінощів ти спиш, забувши діло,
Порожнє серце – тільки метроном.
А птаха дика – це душа, томиться в тілі
І колотитися об клітку їй дано.

Завіти мудрості впиваючи доп'яну,
Ти поспішай, бо вже відстав від каравану.
Не стань же здобиччю підступного шайтана:
Жага суть вип'є, як пияк вино.

Наїжений, наряджений, безпечний
Ти спиш. Лиш суєта тобі доречна.
Кігтистий смерті лев ричить не гречно,
На ложа лінощів замірився давно.

Прокиньсь, Махтумкулі, у забутті недоля,
І душу не продай за тлінну волю.
Світ – вирва рокова і чорних вод роздолля,
Та в глибині його ти ясно бачиш дно!

* * *

РОЗТОПЧЕ

Ішак придумав, що він рівний скакуну,
А поруч стане і – не буде рівним!
Стать не знайдеш у двох коней одну,
А благородство видно в битві гнівній.

Лиш у дитинстві – радість без кінця;
Ніщо для дурня рада мудреця;
У юних рід питає не до лица,
Якщо є благодійність не сумнівна.

Світ поглядом одним не охопить;
Лисиця тигром-левом не ричить;
Джигіта в гостях можна оцінить,
Коли до всіх вітається уклінно.

Як раптом щастя тобі дасть творець,
Шукай в народі відданих сердець;
А юного хай стримує терпець:
У ратній справі він удачу стріне.

Махтумкулі, нещасних піт, це знай,
І їхня кров – розплавлять небокрай!
Але й життю тиранів прийде край:
Засудить їх безправний неодмінно.

* * *

БІДА

Мене у житті переслідує рок,
Базар під грабунком, прибутки розсіялись.
Мій розум гнітить хворобливий урок.
Бажання, як води весняні, розсіялись.

Дивіться: я скинутий з ваг битія,
В недузі є кожна кровинка моя,
Убивці по краю моєму роять,
Дорвались до влади. Народи розсіялись.

На очі упав мені сонний туман,
Натхнення скував безсловесний дурман.
Навіяв тепло з далини Дехістан, –
Ті вітри в часи непогоди розсіялись.

Фрагі! Де крилатії струги твої?
З тобою лишились недуги твої,
А щастя пропало; заслуги твої,
І кращі роки, і надії – розсіялись.

* * *

ДНІ

Давніші вас, вершини гір,
Йдуть ледь живі негарні дні.
Віддам горам ганьби позір,
Душі моїй не дружні дні!

Гірким я сиротою став,
Я гілкою сухою став,
Без радості весною став
У роковій облозі днів.

Мамед-Сана і Абдулла
Пішли; й ріка життя пішла.
У справах пустка і безлад,
У сутінках порожні дні.

Нащадків світ мене лишив,
Із рук я гострий спис зронив;
В Таврізі я б хатину звів
Завадили негожі дні.

Махтумкулі – безвольний прах,
О боже, я в твоїх туках!
Гоклени, мій народ, в сльозах:
Приходить ворог в темні дні...

* * *

НАЗИВАЙСЯ ФРАГІ ВІДНИНІ

Що зробив ти, рок-садівник?
Впав на ружі морозний іній,
Обмілів річковий потік,
І немає гори на рівнині.

Злодії – у святих тепер,
Раб – господар і бек тепер,
Сніг – на скронях моїх тепер.
Не мої часи ті, що нині.

Будь у поміч в біді, пророк!
Карк стискає убивця-рок.
Трупи скрізь, де не ступиш крок...
Дух в журботі, як у пучині.

Плаче місяць в пітьмі нічній,
Пекла зло в стороні моїй,
Табуни жене лиходій,
А кривий – без коня в загині.

Рок спіймав мене – тим і радий,
В пекло годен мене скидати,
Всюди сіті свої наладив.
Згибле свято лихій годині.

Душу згаяли муки злі,
Друзі в далях, а хто в землі,
Плач, нещасний Махтумкулі,
Називайся Фрагі віднині.

* * *

НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ

Утомив мою душу
Нескінчений обман.
Пліт закинув на сушу
Й відступив океан.

Зрячий посох сліпого,
Не знаходить дорогу,
І чарики кривого
Кажуть, що він не пан.

Тим – турбота порожня,
Та скарбниця заможна;
Цим – нічого не можна,
Ще й в кишені обман.

Хмари – ген, на вершині,
Вільний вітер та іній...
А пустелі донині
Сниться в горах туман.

Світу плинного міра –
Мертвий мармур кумира.
Пальці грішного піра
Заплямили Коран.

Як співав я – мовчали
Соловейки... Печалі –
Ті Фрагі заважали
Скласти кращий дастан.

* * *

РУКА СВІТУ

На серце й душу біль нестерпний ліг,
Вони забились під рукою світу.
Я застогнав – сім поясів землі
В нудьзі забились під рукою світу.

На злісний світ зі страхом глянув я;
Дана розлука люблячим як яв;
Мужі, безсилі до великих справ,
В нудьзі забились під рукою світу.

Підступний світ, ти суєтний блудник!
І не вгадаєш – хто твій фаворит?
Шах – злиднем став. Дитина і старий
В нудьзі забились під рукою світу.

Безумець золото збирав – він де?
Хто рідну землю забував – він де?
Мій Гулістан, весняний край – він де?
В нудьзі забились під рукою світу.

Від цього співу в траурі народ.
Мовчиш, Фрагі? Зашив медовий рот.
Твій зір, твій лик, твій стан – бранці незгод –
В нудьзі забились під рукою світу.

* * *

СЕСТРИ

Допоможи мені, моя Зюбейдо!
Печаль в моїх очах лишилась.
Заплакав я – і назавжди,
Пекуча кров в пісках лишилась.

Розлука завдала удару,
Померкло сонце мого дару,
Кінець святковому базару.
Моя Менглі в сльозах лишилась.

І дні щасливі у ві сні я бачу.
Моя країно! Соромно мені, я плачу
Душа моя притулок суму
І плоть моя в пітьмі лишилась.

Біль прибуває, як вода,
Я жив для миру і труда,
Я – мученик, моя біда
У віршах змучених лишилась.

У нелегкі часи розбрату
Любов приречена на страту.
І місяць повний зник, лиш туга
В туманних небесах лишилась.

Обличчя Фрагі смуток огорнув.
Плач, о, Зюбейдо! Довгий час минув,
В пустій крамниці морок потонув,
Лише пилюка по кутках лишилась.

* * *

ПОЕТИЧНІ СПАДКОЄМЦІ МАХТУМКУЛІ

Творчість Махтумкулі охоплює різноманітні сторони життя туркменського суспільства. Пісні Махтумкулі – це ніби енциклопедія життя народу. В них відображені історичні події, побут, звичаї, закони, культурні традиції туркменів. Вірші Махтумкулі – вічний гімн туркменської душі.

Б. Аманов

Туркменська література багатогранна. Вона посідає значне місце у світовому культурному надбанні. Слід особливо відзначити висоту поетичного слова нащадків великого Махтумкулі минулих століть: Кеміне, Сеїді, Зелілі, Кятібі, Кадирберди огли Молланепеса, Мятаджі, Міскінклича, а також туркменських поетів – наших сучасників: Бібі Ораздурдієвої, Агагельди Алланазарова, Оразгули Аннаєва, Гурбанаяза Дашгінова, Атамурада Атабаєва, Керіма Курбаннепесова, Курбанназара Езізова, Гозель Шагулієвої, Бердиназара Худайназарова.

*І навіть коли всі блаженства раю,
Запропонують в дальній стороні;
Я слухати нікого не бажую,
Цілую жменю рідної землі.
Скарби світів пилиночки не варті
В краю, де линув спів Махтумкулі.*

Берди Кербабаєв

Кеміне /Мамедвелі/ (1770 – 1840)

Народився в сім'ї дехкан (дехканин, дайханин – селянин, землероб), усе життя бідував. Навчався в медресе Бухари при підтримці родичів. Поневірявся на чужині, батрачив у Хіві. Прославився правдолюбством та гострим язиком, що й заважало йому у досягненні життєвих благ. Велика кількість анекдотів про Кеміне присвячена його легендарному рваному кожухові.

Багато хто заздрив винахідливості і дотепності Кеміне, завдяки яким він відбивав нападки піра*.

– Де ти ховаєш мішок із своїми жартами і влучними слівцями? – запитували вони у Кеміне. – Ми б хотіли його вкрати.

– Вам доведеться вкрати мого кожуха – розсміявся поет. – Усе діло в ньому. У кожному шві – жарт, під кожною латкою – дотеп.

***Пір.** Духовний наставник, священник, керівник общини віруючих мусульман.

Усе життя Кеміне проходив в одному й тому ж кожусі. Він був старий – латка на латці.

Якось навколо нього зібралася молодь. Один хлопець запитав:

– Молла* Кеміне, коли було пошито вашого кожуха?

– Юні друзі, – відповів поет, – не задавайте мені таких важких запитань. Мій кожух створювався не один рік. Ось ця латка, наприклад, була пришита п'ять років тому, а он та – десять. Наступного разу покажіть яка саме частина кожуху вас цікавить.

***Молла /мулла/.** Мусульманська духовна особа; інколи так називали учителя або просто грамотну людину.

Не зволікай, юначе, бачити цей світ,
Хай спогад юних літ благих залишиться.
Краплини радощів в сумній безодні бід
Збирай, кохай, мандруй, хай добрий слід залишиться.

Життя нам треба, наче дівчину, любить,
Лише невдахам вік нудний в образі жить.
Кочівники підуть, і пісня відзвучить,
Та все ж від колеса в пустелі слід залишиться.

І скаже Кеміне помреш і ти, на жаль,
Прах віддаси землі, і відлетить душа,
Переберуть твою скарбницю до гроша,
Але синам твоїм увесь цей світ залишиться.

* * *

Сеїді / Сеїді, Сейїді/ Сеїтназар Хабїп-ходжа-огли (1775 – 1836)

Народився в сім'ї служителя культу. Навчався в медресе Бухари і Хіви. Був значним беком, кермував військом. Відома поетична переписка Сеїді з поетом-полководцем Зелілі, в якій відображені воєнні змагання туркменів із сусідами, учасниками якої були обидва поети. Сеїді прославляв захисників батьківщини, закликав туркменів до єдності.

ПУСТЕЛЯ

Коли весняної пори окину оком рідний край,
Як благодатний дар лежить у сяйві золотім пустеля.
Строкатий килим пишних трав на пасовиську, наче рай,
Даремно називаємо тебе, мій рідний край: пустеля.

Бажає вільне серце взяти все у долі на віки:
Люблю у тиші спозирать барханів сірі маківки,
І чути верхи на коні відлуння пострілів лунких –
І доброта, і злість в тобі заплетені в клубок, пустеля.

Ще здавна поруч тут ідуть і щиросердя, і обман.
Ловець пантрує хижака, бреде неспішно караван,
Марали скачуть у пісках, тремтить у ковилі джейран,
Вологе око звірини, мов квітка в сутінках, пустеля.

І незбагнена повесні твоя неписана краса:
Твої піски – і вир, і шал, твої оази – дивний сад,
То ніжність, то безумний гнів – твої високі небеса –
Тебе і впоперек, і вздовж я пішки обійшов, пустеля.

Злітає пісня в вишину – мисливець здобич вполював,
Коли ж невдало день минув і він нічого не надбав –
Незадоволений і злий на побратима накричав.
Але байдуже шарудить пісками сивими пустеля.

Давайте, друзі, в мирі жить, як серце і душа велить,
Втече від пострілу марал – не треба злості нам таїть,
Стрілець нехай огляне шир – ще буде перемоги мить,
Не відпускає, кличе знов до себе пристрасна пустеля.

Пустеля, слухай Сеїді, любов'ю душу раниш ти,
На полюванні підвела, ще сто разів обманеш ти,
Та щовесни тривожно дух мені ізнов дурманиш ти,
І любить мій народ тебе, відкрито й потайки, пустеля.

* * *

Зелілі /Курбандурди/ (1795 – 1850)

Протягом семи років був у полоні у хівинського хана. У поезії основні теми: патріотичні вірші, що закликали до об'єднання туркменських племен; любовна лірика.

Спочатку *той, а потім – тризна,
О світ облудний! Обманув ти.
Немовби дівка та капризна
І похитлива, обманув ти.

Ми йшли безпечні, наче діти, –
Багато радощів на світі!
Розкинувши бісівські сіті,
Всіх, світ грайливий, обманув ти.

Обіцянки твої базарні –
Ти золото розсипав в дар нам.
Та віроломний, незугарний,
Брехливим словом обманув ти.

Як дівчина у сукні гарній,
З'являвся ти в думках захмарних.
Та сподівання були марні,
Знов, світ ревнивий, обманув ти.

Ти усміхнувся мені, як другу,
Та лиш тобі подав я руку –
Погнав мене в Хіву, в розлуку,
Облесним сміхом обманув ти.

Роки проходять чередою.
Прийшов – і йди вже з поля бою,
І зорі гаснуть над тобою,
Всіх, світ речистий, обманув ти.

І ми прийшли, багатий, бідний,
Де сурм відради голос мідний?
Де, Зелілі, *Гурген твій рідний?
О світ бундючний, обманув ти!

*Той. Бенкет.

*Гурген. Річка на південному заході Туркменістану.

Кятібі /Кетібі/ (1803 – 1881)

Народився в аулі Караган поблизу нинішнього Бахардена, де й пройшло його життя. Навчався в медресе Бухари і Хіви, після працював учителем на батьківщині.

ТВОРИ ДОБРО

Твори добро, від бід людських душі не відвертай,
Чи гідний вчинок, а чи ні – ти не суди і край.

Доки живеш, ти добрим будь, живи в ім'я добра.
І добрих справ із рук своїх ніяк не випускай.

Сам пильним оком примічай нещастя і біду,
Хто потерпає від недуг, ти ліки йому дай.

Для гостя двері відчини, гостинним будь завжди –
Знайомий він тобі, чи ні, як друга пригощай.

О Кятібі, слова в народ перлинами кидай!
Та похвали, а чи хули за них ти не чекай.

* * *

Кадирберди огли Молланепес (1810 – 1862)

Поет-лірик і музика-виконавець. Народився поблизу Серахса. Навчався в медресе, був учителем і майстром-ювеліром. Автор великого ліричного дивана та відомого дастана «Зохре і Тахір». Рукописи поета не збереглися, його вірші записані з вуст бахші (народних співців).

Кохана! Серце мені обпалили очі твої.
Збрехав я! Мене у вогні зцілили очі твої.

Ходять чутки між людей про клеймо на грудях моїх, –
То в серці моїм гостювати любо очам твоїм.

Розлучитись мені з тобою – та без тебе помру,
Знову мій шлях скорботний осяяли очі твої.

Ста тисячам мертвих усмішкою повернеш життя,
Думати велять живим про могилу очі твої.

Приносять жертви на честь *курбана один раз на рік –
Миттєво сто тисяч жертв умертвили очі твої.

Ти не кликала інших, мені дарувала погляд,
Зоріння моїх очей повторили очі твої.

Я п'ю за твою любов, я хотів зібрати думки,
Та душу Непеса знову вразили очі твої.

***Курбан (курбан-байрам)**. Свято жертвоприношення, головне свято мусульман, яке влаштовується через сімдесят днів після закінчення урази (посту).

Мятаджі /Аннаклич/ (1822 – 1884)

Народився в аулі Кеші в передмісті Ашхабада. Навчався в медресе. Займався землеробством. Виступав в ролі бахші, виконуючи свої вірші-пісні і твори інших поетів. Ліричні вірші Мятаджі близькі народній поезії, перетворилися на популярні пісні, що виконуються понині. Поет писав вірші і на соціальні теми, прославляючи рідний край.

Можливо, друзі, що мій біль
І розуміти вам не слід.
З нікчемою ні хліб, ні сіль
Ділити аж ніяк не слід.

Удатний хлопче, зрозумій:
Ту наречену, батько чий
Дурний, як чіп, чи лиходій,
Бажати аж ніяк не слід.

Не можна медом називать
Те, що до рота гірко взять,
І гучно беком називать
Не гідного всує не слід.

Я – Мятаджі, про що пишу?
Весь вік ріднею дорожу,
На участь звабливу чужу
Нам покладатися не слід.

* * *

Міскінклич /Моллаклич/ (1845 – 1906)

Народний поет, музика-виконавець. Його оселя була своєрідним музичним осередком. Вірші-пісні Міскінклича виконував його учень Гайиб-Берди. Рукописи поета не збереглися. Записано близько ста віршів і три дастана: «Батир Непес», «Бекзаде Гурбан» і «Товки».

КОЛИ УТРАТИТЬ

Красуня журиться, коли
Найближчу подругу утратить.
Але їй найбільше злить,
Коли красу свою утратить.

Десять років так до двадцяти
Їй наливатись і цвісти.
Та після двадцяти п'яти
Всі чари у журбі утратить.

І в тридцять літ знайдеш в ній жар,
Та в сорок п'ять згасає дар.
Портрет – примара із примар,
Коли принадливість утратить.

Коли зубів перлинний ряд
Вмить зник – їй скоро шістдесят.
Почнуть сміятись всі підряд,
Бо розум інколи утратить.

І, врешті-решт, біда із бід,
Осліпне в дев'яносто літ,
Вважай – вона покине світ,
І суєту земну утратить.

Овезбіке у скорбну мить,
Яка зненацька прилетить,
Не зможе і годину жити,
Якщо мене в житті утратить.

* * *

Кербабаєв Берди Мурадович (1894–1974)

Один з основоположників сучасної туркменської літератури.

Народився в аулі Коукі-Зерен, нині Тедженського району Туркменістану.

У 1923 р. почав друкуватися як поет-сатирик. Пізніше працює в жанрі прози, автор декількох романів і повістей. Переклав туркменською мовою твори Олександра Пушкіна, Льва Толстого та інших відомих майстрів слова.

1942–1950 рр. Берди Кербабаєв голова Спілки письменників Туркменії. Лауреат Державної премії СРСР (1948, 1951), академік Академії Наук Туркменської РСР (з 1951 р.), Герой Соціалістичної Праці (1969), лауреат Республіканської премії ім. Махтумкулі (1970).

ДОРОГУ ПОДОЛАЄ ТОЙ, ХТО ЙДЕ (Скорочений автобіографічний нарис)

Це було чотири чи п'ять років тому.

На крутих звивистих берегах Муграба, в зелені виноградників і плодкових садів тісними вічками розташувалося колгоспне селище. Недалеко від правління – простора нова будівля клубу, з великою залою для глядачів, і бібліотекою-читальнею. Завідуючий клубом, мій старий друг, з яким ми півсторіччя тому, босоногими хлопчиками бігали в аульний мектеб, з неприхованою гордістю, яка тонкими морщинками променила з його обличчя, розкривав переді мною дверцята книжкових шаф.

– Наша бібліотека ще невелика, – говорив він, – всього три тисячі двісті книг. Але з кожною поштою ми отримуємо нові книги та журнали. Можеш не сумніватися, вже у наступному році вона зросте вдвічі!

Дивне почуття протиріччя охопило мене. Мабуть, було в ньому і щось від гордості – тієї, що промінцями сяяла на обличчі мого старого друга. Та гостріше мені пам'ятається різка заздрість, яка раптом кольнула моє серце, коли я, з книгою в руках, озирнувся і поглянув на юнаків та дівчат, дехкан і дехканок, що сиділи за столиками в читальні і на терасі, і на їхніх шумливих, зацікавлених дітей, які немов зграйка рожевих шпаків сиділи на перилах чи зазирали у вікна, як пташата, просовуючи в них круглі голівоньки з рухливими гостроокими личками, і безперестанку щось щебетали...

Я тримав у руці невеликий томик оповідань одного з перших туркменських прозаїків – Нурмурада Сариханова. Ця книга вийшла за два роки до Великої Вітчизняної війни, під час якої автор її героїчно загинув, захищаючи свою батьківщину. Бережливо гортаючи сторінки, я зупинився на оповіданні «Кітап» («Книга») – оповіданні про те, як у час далекої минувшини бідний дехканин віддав свою єдину вагітну верблюдицю за рукописну книгу віршів великого туркменського поета Махтумкулі. Він не знав грамоти, цей бідний любитель поезії, – він тільки одного разу чув, як цю

книгу читали вголос. Він думав, що і до нього в піски, заїде якийсь грамотій і що хоч раз у рік він буде чути цю книгу. А глибоко в душі він надіявся ще на те, що підросте його син і він не пожаліє нічого, щоб навчити сина грамоті...

Я майже до десяти років не чув і слова «школа». У нашому та ближніх аулах школи не було. Батько мій, середнього статку дехканин, вирішив щоб там не було навчити мене грамоті, і якимось повіз мене дуже далеко, до знайомих йому людей. В їхньому аулі була школа, мектеб. Я народився 1894 року. Значить, це було десь у перші роки двадцятого сторіччя.

...Сира землянка з пліснявою на стінах, з дірчастими дверима, збитими з трьох дощок. Посередині землянки на кошмі – товстий чоловік, у пістрявому халаті і білій чалмі. Це мулла – учитель, а свіже нарізане пруття, що лежало у нього під рукою на кошмі – навчальні посібники. Мулла брав прут то у праву, то у ліву руку, помахував ним, тонкий кінець прута загрозливо посвистував. Ми сиділи, підібгавши ноги, колом оточуючи муллу. Похитуючись назад-вперед, невідривно дивлячись на пруття, ми монотонно вголос зубрили те, що велів зубрити мулла. Для нас не було на світі страшнішої істоти, ніж наш учитель в засмальцьованому пістрявому халаті. Частенько після сніданку він схилявся на подушку і засинав. У тяжкому оціпенінні ми сиділи навколо, дивились, як підіймається і опускається під халатом товсте черево. У ці хвилини ми мали можливість відпочити, випрямити ноги, які затекли від незручної пози. Але, не дай бог, якщо мулла, прокинувшись, помітить, що хто-небудь з нас перемінив позу, не сидить, підібгавши під себе ноги. Він жорстоко бив прутом порушника порядку і всіх підряд. «Усі чотири ноги верблюда під ним поміщаються, а двом твоїм ногам під тобою не вистачає місця?» – кричав мулла і бив по голих ногах учня. З тих пір назавжди запам'яталась мені ця гірка народна приказка...

Після мектеба в дальньому аулі я навчався в тедженському медресе, де наряду із шаріатом та іншими «духовними мудрощами» викладалися вже й арифметика, і геометрія, і логіка. І тут виявилася у мене особлива схильність до читання – саме до читання, а не до зубріння релігійних книг і настанов. Я пристрастився до читання старовинних книг, які випадково потрапляли до моїх рук, у більшості рукописних (арабського алфавіту, звичайно), переказів і дестанів, напіввіршованої, напівпрозової художньої творчості туркменського та інших тюркомовних народів. Ця потреба постійно зростала, переходила у вперте устремління – я вже не задовольнявся випадковими знахідками, а сам розшукував нові і стародавні рукописи, зближувався з людьми, які любили і зберігали в пам'яті дорогоцінні скарби народної творчості і давньої туркменської літератури. Літераторів, письменників, поетів, як ми тепер уявляємо їх, у ті часи серед туркменів не було. Туркменською мовою не друкувалися ні книги, ні газети, ні журнали. Але живе слово – і великого, знаменитого поета, і поета невідомого, безіменного – не помирало. У старій Туркменії був досить чисельний прошарок людей, професією яких було читання: не по книгах, а по пам'яті, вголос. Часто це були бахші (співці), які виконували віршовану частину дестанів під акомпанемент дутара. Деякі з них самі складали вірші і пісні, кращі з яких підхоплювалися народом. Були у часи мого дитинства і юності й відомі поети, народні шахіди, вірші і пісні яких з різних місць доходили і до мого віддаленого аулу Аманша-капана, який загубив своє ім'я в тедженських степах. Не завжди з піснями доходили до нас імена їхніх авторів: Байрам-шахіра з медових Балханських гір; Кермолли, бродячого «співця бідноти»; Молладурди – сина відомого у минулому столітті поета Мятаджі з-під Ашхабада; художника Молламурта, разом з яким на початку 20-х років я працював у перших туркменських газетах і журналах; Дурди Клича, сліпого ташаузько-

го співця... У ті часи вони не завжди були відомі навіть один одному, – що, до речі, не заважало їхнім пісням жити, переходячи з вуст в уста, з краю в край...

Не пам'ятаю точно, якого року, – може ще у пору мого навчання в мектебе – з вуст одного дев'яносторічного старця в рідних місцях чув я стародавню легенду про те, як один цар у давнину послав іншому цареві на допомогу замість тисячі воїнів одного поета...

– Ви не думайте, – з непохитно впевненістю казав старий, шамкаючи беззубим ротом, – поет не проста людина. У поета – божественна сила!

Один із слухачів, короткобородий, гладенький чоловічок, примруживши маленькі очиці, ехидно запитав:

– Якщо так, то чому ж у нашого Ата-шахіра немає між людей поваги і на мідний гріш?

Старець поглянув на нього погаслими очима і, відвернувшись, промовив:

– Я не казав про таких, що за миску плову догоджають баям та ішанам і хвалять у одного – коня, у іншого – пса. Я говорив про тих, хто співає для народу.

Помовчавши трохи, він заспокоївся і, піднявши висохлу, як зрізаний очерет, руку, співуче почав читати вірші. Він пам'ятав їх дуже багато, і рідко з пам'яті його випадав рядок чи слово. Але тоді тут же, серед слухачів, майже завжди знаходився хтось, хто підказував забуте. Пам'ятаю якось старий читав своїм слухачам, яких не треба було скликати і чекати, вірші Махтумкулі:

*Кажу я вам, що близько Страшний суд.
Насильників ногами в прах зітруть,
За кожен свист бича їм воздадуть...
Не плач, бідняк: подібним леву будеш.
Ти сам прийдеш до вірного одвіту:
Виходь з добром, з добром іди по світу.
За мудрим як підеш – побачиш світло,
За неумом – сліпцю подібним будеш...*

Голос читця змовк – і кілька хвилин усі мовчали, поки знову не заговорив старий.

– Очі мої дивляться навколо, але не бачать. Де світоч, за яким пішов би народ?.. Але поет каже: без надії немає життя, а поки теплиться життя – живе і надія. Дорогу подолає той, що йде. Рано чи пізно, народ знайде вірний шлях.

У ті роки я не задумувався ще про поетичну творчість і ще менше про те, як мені стануть у пригоді потім такі зустрічі, бесіди, читання... Але з якою вдячністю я згадував цього мудрого старця в 1924 – 1926 роках, коли збирав і готував перше друковане видання віршів великого Махтумкулі на його батьківщині, в Туркменістані! Про це я розповідав своїм слухачам на просторій терасі клубу, вікна якого яскраво сяють на крутому березі звивистого Мургаба. Їхнє світло довго супроводжувало мене, поки машина кружляла по дорозі серед садів і бавовняних полів, вибираючись на шосе...

На одному квадратному метрі мереженого туркменського килима – приблизно мільйон вузликів. Якщо хоч один з них буде погано зав'язаний, він буде муляти око, як вирослий у посівах яндак – верблюжа колючка. Письменник повинен бути

майстром своєї справи: кожна буква його твору подібна до вузлика на килимі. Але це далеко не все. Розбираючись в наших літературних справах, ми не завжди міряємо їх правильною міркою. Ця мірка – громадянський обов'язок письменника, його відповідальність перед читачем. Ось єдиний критерій! І тоді, про що б ми не говорили – про ідейну вершину твору, про художню майстерність письменника чи про його моральне обличчя – про все ми будемо судити з високої позиції. Тоді ми зможемо з повним правом надіятися, що наша книга стане на книжковій полиці нашого друга-читача не тільки гостем, а його задушевним другом. Чи не в цьому втілення заповітної мрії письменника? Пройшовши довгий шлях, я знаю: здійснення цієї мрії залежить від мене самого, від моєї кропіткої праці, від ясного розуміння, в ім'я чого трудишся, від того, наскільки відчуваєш свою відповідальність перед читачем, перед народом.

*Забув би світ, багато що, і благо,
Що є папір, який дає наснагу.
Не замінити, не перекупити
Відбитий на папері правди глас.
І пам'ять лиш тому не можна вбити,
Що слово завжди переможе час.*

Бібі Ораздурдиєва

Народилася в с. Гонур Сакарчагинського етрапу Марійського веляту. Закінчила Туркменський державний університет. Автор кількох поетичних збірок. Вірші друкувалися в журналі «Дружба народів», альманахах «Поэзия», «Истоки».

Не розказуйте дітям казок...

Нобаткулі Реджепов

Сину мій, казки, що знала,
Від бабусь і дідусів,
Я тобі переказала
До словечка, геть усі.

Та поет Нобаткулі
Якось дав мені урок,
Що розказувать не слід
Дітям чарівних казок...

Ось летять дракони злі,
Ось іде до тебе дев...
Відривайся від землі,
Пригортайся до грудей!

Акпамик, дівча мале,
Не покаже деву страх.
Дев не заподіє зле
І зав'яне на очах.

Відлетить у даль дракон,
Знає долю сирота.
Падишахи звільнять трон
Разом по усіх світах.

Правда, це лише в казках,
Але віру не облиш.
Наше нинішнє життя,
Від казок не відрізниш.

Диви є поміж людей,
Змії і дракони є.
Різна нечисть день у день
Непомічена снує.

У житті із трьох доріг
Важко вибрати одну.
А зіб'є потік із ніг –
Понесе на глибину.

Казка нині, сину мій, –
Це продовження життя.
Хто між люду шах чи змії
Не впізнаєш до пуття.

Казка лиш чарівна мить,
Намальовані світи.
А тобі не в казці жить,
Маєш сам цього дійти.

В мене синку, тих казок
Є іще на кілька літ.
Але дав мені урок
Друг-поет Нобаткулі...

* * *

Бердиназар Худайназаров (1927 – 2001)

Народний письменник Туркменістану. Народився в селі Дювюнлі етрапу Ербент. Закінчив вищі курси Літературного інституту в Москві. Вірші поета присвячені Батьківщині, миру, людям праці, землі і справедливості. З 90-х років ХХ ст. до кінця життя був головою Ради туркменських письменників, головою комітету міжнародної премії імені Махтумкулі. Нагороджений багатьма орденами і медалями, у 1998 році удостоєний звання «Почесний старійшина». Лауреат міжнародної премії імені Махтумкулі.

МОРЕ

Воно голубить і колише.
Його, мабуть, створив сам Бог!
І паруса, і чайки вище,
юнак і дівчина удвох...

Але це все іще не море:
спокійні і поверхня й дно,
усе смиренне і безмовне.
Ні – ледь шепочеться воно.

Ми звикли млосно спочивати
на хвилях теплих, як у сні.
А море там,
Де перекаати,
Де вітри стогнуть у борні.

Така його тяжка робота,
відвага хвиль передових,
що краплі поту, краплі поту
на каменях берегових!

Йде прохолода в місто сонно,
і місяць клопоти забрав.
Зникає вмить за горизонтом,
як вечір світлий пароплав.

Прекрасно морем бути, знаю, –
оселю має не тісну.
Даремно кожен раз бажаю
йому я спокою і сну.

* * *

ГОЛОВНИЙ ВЕРБЛЮД

Від палки рятунку немає –
Не зважу й на старість його,
коли, озирнувшись, кусає
малого собрата свого.

Передньому діло – хвилинка –
Зі стежки звести караван, –
де цвітом колючка-жарина,
підпалює сірий бархан.

Від нього чекати підстави
слід кожної миті... Бурчить!
Всі інші розгублено стали –
Цей мітить мене укусить.

Не дам потішатися довго.
Не визнає впертий вини!
Виводжу вперед молодого
і ставлю старого за ним.

Мені поспішати додому, –
вже котиться сонце згори.
Зітхаючи вслід молодому,
Рівніше тупцює старий...

* * *

ЗАСПІВ

Нехай до сонця птахи б'ють крилами.
Хмарини хай пливуть у вишині.
Хай пар плыве весною над полями.
Хай мої очі бачать світлі дні.

В зелених травах молоді ягнята
Не зупиняють хай свій бистрий лет.
Юнак хай в луках, що під Ашхабадом,
Для юнки ніжний набере букет.

Нехай в аулі нашім на світанку
Знов зацвітає аличевий сад.
Хай на озерах чистих спозаранку
Мисливці не лякають лебедят.

Хай кожен стріне віддану подругу
Й живе в любові аж до скону літ.
Хай завжди буде вірним серце друга,
Хай людяністю прибуває світ.

* * *

ПРО ВІТЧИЗНУ

Про неї говорити
Не крикливо
І коротко, серйозно, без прикрас.
За Батьківщину крові проливалось
І сліз гірких чимало повсякчас.

Не на словах цінити те,
Що свято:
Мовчання – чесна вірності печать.
Той пес, що пусто гавкає на вітер,
Не вміє небезпеку помічати.

Достойно треба прославлять Вітчизну,
Не легковажить словом непомірним.
Найкраще їй на хлібові й на солі
Поклястися
І клятві бути вірним.

Дать клятву – як не пий вина ні краплі,
Себе на потребу принести судьбі.
Отак, заради праведного завтра,
Батьки під клятву
Йшли на смертний бій.

Міцна і чесна клятва не від крику,
Їй треба бути вірним до кінця.
Нехай жорстокий світ багатолікий
Не принесе жорстокість у серця.

Вам старші ум і сили віддавали,
Заради вас боролися зі злом.
Ви правду совісті всмоктали
З колиски
З материнським молоком.

Ви по базарах совість не роздайте,
Бо совість найцінніший скарб для вас.
Сьогодні світ навколишній
Безмірний
Без совісті, мабуть що би, погас.

Вітчизни хліб
Гірким не може стати,
Бо він святий,
Ціни йому немає.
Не треба із дитинства виростати,
Вітчизна з вашої любові проростає.

* * *

Керім Курбаннепесов (1929 – 1988)

Народний письменник Туркменістану, лауреат міжнародної премії імені Махтумкулі. Народився в селі Йилгинли Гекдепінського веляяту. Перша поетична збірка «Джерело моєї сили» побачила світ у 1951 р. З-під пера Керіма Курбаннепесова вийшло більше 20-ти книг поезій, він автор багатьох популярних пісень, творів для дітей. Переклав туркменською мовою твори Олександра Пушкіна, Миколи Некрасова, Джанні Родарі, Уолта Уїтмена, Рабіндраната Тагора, Назима Хікмета, Алішера Навої.

СТАРИЙ

Я був на скачках. У плече мені
Сидів старий. В післяобідню пору
Дивились ми, як два коня врівні –
Гнідий і вороний – скакали поруч.

Слабий гнідий, та жвавий вороний.
Наїзникам мистецтва позичати.
І, щоб перемогти, ураз вони
Один одному стали заважати.

Невміло заплітався батіжок,
Чужий скакун здригався з переляку.
Сказав старий, бестрасний, як пророк:
«Безсилі один одному не в дяку!»

А інші скакуни усіх мастей
По колу понеслись – хто буде першим?
На сильному – досвідчений жокей,
А на слабкому недолугий вершник.

Буланий кінь убік намітив крок –
За ним з ноги збивався сірий тінню.
Сказав старий, безстрасний, як пророк:
«Так слабість мститься силі і умінню!»

І знов вперед помчали скакуни,
То чорний вибігав вперед, то сивий,
Захоплювались люди з даліни,
Затята боротьба була, красива.

Жокеї розуміли, підлий рок
Жадану перемогу не наблизить.
Сказав старий, безстрасний, як пророк:
«Достойного достойний не принизить!»

* * *

ІСМАНАК

Схиляються долу важкі колоски...
Я раптом побачив стеблину пряму –
Не стримав розпачливий порух руки:
Бур'ян! Що в пшениці робити йому?!

Зламати! Зірвати! Пригнути до ніг,
Щоб зерна пшениці достигнуть могли.
«Чекай! Це про нього матуся мені казала!»
І наче долоню спалив...

Голодне дитинство вернулось мені,
Я добру траву цю тепер впізнаю –
Як довго варилась вона на вогні,
А смерть все чекала на здобич свою.

Єдиною їжею був ісманак!
Ти нас врятував із біди, ісманак!
Над чорним киплячим котлом у поклоні
Навчала нас мама казати отак:

«Війна і біда навалились на нас, –
Будь нам оберегом, трава ісманак!»
Траву цю нам доля в дарунок дала,
Щоб вижили діти й пішли у світи.
Трава ісманак, тобі честь і хвала!
Під небом високим спокійно рости!..

* * *

Курбанназар Езізов (1940 – 1975)

Народний поет Туркменістану, лауреат міжнародної премії імені Махтумкулі. Народився в селі Бюзмеї Ашхабадського району. Закінчив Туркменський Державний Університет, працював у видавництві Дитячого літературного об'єднання, в редакції газети «Література і мистецтво», літературним радником у спілці письменників Туркменістану. Вперше в туркменській літературі створив сонети.

НАШІ!

У ті давні дні – колгоспного клубу стіна
Служила екраном і дивом здавалась вона!

Стіна з чорно-білими фільмами... Як полотно.
Схопивши тихцем пів чурека, ми мчали в кіно.

Світили нам зорі, шуміли дерева в саду.
У першому ряді сиділи ми, як на посту.

Екран і гримів, і палав... Нам із диво-стіни
Вривалися в душі палаючі кадри війни.

Під гуркіт гарматний, у спалахах світла й пітьми
«Червоних» і «білих» в бою тім побачили ми.

В ту мить, як «червоні» з багнетами йшли навпрошки,
Коли відступали, втікали від них «біляки»,

Свої тубетейки кидали ми всі догори,
І тищу полохав навколишню крик дівтори.

«Ура! Перемога!» – волали дитячі роти.
«Дивіться, то – наші!» – до немочі, до хрипоти.

І після сеансу, і вранці до гурту ми йшли,
Про «білих» й «червоних» схвильовано мову вели.

Дорослі кивали поважно у наш бік: «Пусте!»
Сміялись: «Послухайте, хлопці, цей фільм не про те!

Та то ж італійці у фільмі стріляли з руки,
Від них утікали «фашисти», а не «біляки»!

Ви не зрозуміли! Вам ще пізнавати цей світ...»
Дорослі все знали. Дорослі, звичайно, праві.

В картині – чужі краєвиди, чужий небокрай.
Ми згідно кивали на втіху дорослим: «Нехай!»

Нехай італійці! Згорьовану землю свою
Вони захищали, вони помирали в бою.

Тому вони – наші! Як цього можна не знати?
Лиш «наші» за землю свою підуть померати.

Увечері знову в затишнім колгоспнім саду
У першому ряді сиділи ми всі на виду.

Знов «наші» в бою, перемога, святковий парад
І тубетейки злітають під крики «ура!»

* * *

ДРУГ

Море в штиль – то всесвітня площа,
Де глибин не поміряє лот...
Море в бурю суворо морщить
Лоб мислителя, сильний лоб.

Ходять хвилі, наче морщини,
В кожній думи – на цілий вік!
Незборимий їх рій невинний –
Навіть час їм утратив лік.

Я хотів би, як з мудрим дідом,
У повазі, немов з отцем.
В горі, в radoщах з морем, зі світом –
Залишитись лице в лице.

Щоби в даль придивившись зірко, –
Вільним птахом, а не пташам,
Горизонту одвічну мірку
Навпіл рвати, як тонкий крам.

Хай малий! Не знайомий з лінню, –
Життєлюб, – я проникну скрізь:
Буду падать у шахту з кліттю
І в скафандрі злітати ввись.

Горизонту любов – не має!
Людям добрий. Прийде печаль, –
Горизонту печаль – не має!
Ворогам – відповім з плеча!

Якщо злий ти – просто злий ти:
Треба завтрашньому служити.
Аж за обрії треба вийти,
З цілим світом по правді жити!

Я відкрию віконниці вгору!
Та й між зоряних островів
Мій життєвий Напутник – море,
Мій товариш без берегів.

* * *

Гозель Шагулиєва

Народилась у 1940 р. в Марийському веляяті Мургапського етрапу. Народний письменник Туркменістану, лауреат міжнародної премії імені Махтумкулі. Закінчила педагогічний інститут імені Сеїді. Головний редактор газети «Література і мистецтво». Перша збірка поезій «Мой ларчик» побачила світ у 1971 р. Багато віршів поетеси стали популярними піснями.

ДОЩ ІДЕ

Дощ іде, наче згадка про тебе,
Тарабанять холодні краплини.
Марний день – в небуття без тебе,
У розлуці життя тополіне.

Повір, коханий, всі думки про тебе,
Де ти, із ким твої хвилини?
Все хочу кинути, іти до тебе,
Чи ти теж у роздуми полинув?

Давала сили лиш любов до тебе,
Якщо не знаєш – знай і пам'ятай.
Я не пішла із пам'яті від тебе.
І я тебе примусила – кохай,

Дощ іде, наче згадка про тебе,
Тарабанять холодні краплини.
Марний день – в небуття без тебе,
У розлуці життя тополіне.

* * *

ПРОСЬБА

Ти створив мене жінкою, отче,
Та справи даєш не жіночі.
Ти у всьому правий, бо ти бог мій
Дав красу, та забрав мій спокій,
Забрав примхи й кокетливі очі.

Гарні очі не загравали,
І брови тонкі не вражали.
Я нарядами не хизувалась
На свою самоту ображалась,
Та образу на помічали.

Я твого скакуна осідлала,
Спритно справи щоденні ладнала.
Я у водах твоїх мила тіло,
У твоєму вогні я горіла,
Піднімалась і виростала.

Я змирилась, на все дала згоду,
Королівство жіноче достоту
З давніх літ в далині від краси.
Гримнуть гори, сполошать ліси –
Я готова у бій і в походи.

Ось, дивлюся на тебе без страху
Вправна, вільна, крилата, мов птаха.
Маю просьбу одну-єдину,
Щоби кінь мене мій не скинув,
У сідлі краще стану прахом.

* * *

Оразгули Аннаєв

Народився 1946 р. в с. Гадирыяп на древній землі старого Мерва. Закінчив Туркменський державний університет. Працював на адміністративних посадах. Автор кількох поетичних збірок. Лауреат літературних премій імені М. Горького та М. Островського.

БЕЗПЕЧНІСТЬ

Був нагорі – «ура» кричали,
Як вниз летів – не помічали.
І я внизу один лишився,
Всі підкоряти подались
Вершину, звідки стрімко вниз
Не тільки я один звалився.

З обох боків стрімкий обрив,
Вузька стежина – бездоріжжя...
Терпіння я не розгубив,
Чекаю вас біля підніжжя.

* * *

Знаю я, що, напевно, не зможу
Підкорити вершини цих гір.
Мене тішить в годину погожу
Сніговий їхній вічний убір.

Насолоджуюсь диво-красою,
Заворожує тиша дзвінка.
П'ю, вмиваюсь живою водою
В пружних жилах стрімкого струмка.

Квіти рву, що й ночами не меркнуть,
Що, мов зорі, вбирають мій зір.
Почуваюся гордим, як беркут,
В тихім затінку величі гір.

* * *

БЕРКУТ

З краю в край сягає небо синє,
Пнеться в небо велетенський бескид.
У промінні сонця гордо лине
Понад світом швидкокрилий беркут.

У просторах чистої блакиті
Він, мов цар, пантрує володіння.
Та йому не поминути миті
Схилу літ, безсилового старіння.

Втому і знемогу не здолати,
Чималий тягар років на спині.
З піднебесся видививсь крилатий
Труп якоїсь звірини в долині.

Вниз летіти – що не є – пожива,
Підкріпитись – сил в крилі прибуде...
Жерти падло? Та з якого дива?!
Як ти беркут – вік того не буде!

З диким криком у небесній сині
Вище гір останній лет направить.
Розіб'ється сивий об каміння,
Та орлину гордість не знеславить.

* * *

Гурбанаяз Дашгинов

Народився і ріс у далеких від столиці куняургенських степах (Дашогузький велаят). Закінчив Ашхабадське педагогічне училище, Туркменський державний університет ім. Махтумкулі. Працював у журналах «Каракум», «Токмак», «Дияр», у видавництвах «Магариф» и «Туркменістан». Автор кількох поетичних збірок, лауреат молодіжної премії Туркменістану і літературної премії ім. Молланепеса. Нагороджений медаллю «За любов до Вітчизни» (1966).

СТАРИЙ ДРУГ

Гей, мій давній друже,
Ослику гарненький,
Не лякайся дуже,
Стій собі тихенько.
Хто і як змінився –
Розберемось, звісно.
Бачимось не часто
Хоч у світі й тісно.

А чи не забув ти,
Як носили воду,
Й поспіхом – до школи
В дощову погоду.
Як перемагали
велосипедиста
і раділи травам
запашним
і чистим.

Я іду сьогодні
Крізь дощі і вітри
І в'юки важезні
Сам несучи по світу.

У пригоді станеш,
Друже не пихатий?
Ти мене згадаєш,
Ослику вухатий?
Наш вантаж сьогодні
Не бавовна, що ти?!
Наш вантаж не легкий –
Клопоти-турботи...

Ці в'юки, звичайно,
Важчі набагато.
Та в дорогу дальню
Час нам вирушати.
У дорозі спека
І дощі, і вітер.
Та й пройти чимало
Нам ще стане віку.
Сонцем нас обпалить,
Вибілить снігами.
Стрінуться нам люди
Добрі і погані.
Лагідні і грубі,
Мудрі і не дуже.
Без пригод не буде
У дорозі, друже.

Ослику мій милий,
Дріботи помалу.
Головне, щоб сили
Нам в дорозі стало.
Я зустріти мушу
Радість і тривогу.
Ніжність і надія
Перейдуть дорогу.
Стрінуть нас в дорозі
Підлість і невдача.
Ти мені підкажеш,
Якщо не побачу.

Друже незрадливий,
Ослику чорненький.
По життю зі мною
Чимчикуй тихенько.
Найдорожче в світі –
Дружба наша чиста.
В нас одна дорога,
В нас одна Вітчизна.

* * *

ТИША

За мить до зливи, в центрі світу,
У серці дикої природи,
Я слухав тишу серед літа,
Спів неземної благодаті...
Тоді я закохався в тишу.

Та іншим разом, в час наруги,
Коли землею засипали
На цвинтарі могилу друга,
Стояла тиша непорушна...
Тоді я зненавидів тишу.

* * *

Агагельди Алланазаров

Народився 1948 р. в с. Марчак Тахта-Базарського етрапу Марийського веляту. Закінчив Марийське педучилище, 1976 р. Московський Літературний інститут ім. Горького. Очолював видавництво «Туркменістан», Бюро пропаганди СП Туркменістану; працював заступником голови Комітету з питань друку при Кабінеті Міністрів Туркменістану, директором книжкової палати Туркменістану. Видав більше десяти книг прози та поезії. За повістями А. Алланазарова знято художні фільми «Прощай, мій парфянине» та «Дестан». П'єса «День народження Лиса» поставлена дитячими театрами в Туркменістані, Ізраїлі, Україні. Лауреат молодіжної премії Туркменістану.

ВЕРБЛЮЖА

Похитьки, без нагляду, неспішно,
Кланяючись кожному ростку,
Верблюжа – іще мале, потішне –
Човником рудим снує в піску.

Повз круті барханів каруселі
Змалечку без нянечки, а втім –
І куди воно піде з пустелі,
Як йому пустеля – рідний дім!

* * *

ЗНАЙДЕ ЗІРКУ

*У кожної людини є своя зірка,
хто шукає її, той знайде.*

Народна мудрість

На землі простеливши ойлоук –
Свою чорну бурку пастушу, –
З неба вечір спустився,
Зазирнув у печеру,
На рівнині улігся,
На пісках,
На *такирі,
На листочках –
Долонях дерев.

І одна за одною
Зорі, наче вуглинки,
З неба в тиху воду упали.
Ось хлопчина сидить,
Очі в озеро втупив
І не може відвести
Від падучих мигаючих зір.
Йому ім'я – Ільяс.
Не рибалка той хлопець,
Хоч кожного вечора
Він приходить сюди.

Тільки зорі мигнуть –
Їм хлопчина мигає в одвіт.
– Зорі, – ледве шепоче, – чекаю на вас, –
Припливіть, прекрасні, до мене! –
Ось, вам, яблуко стигле
червоне, беріть!
Усміхаються зорі далекі,
Та не хочуть до нього пливти.

Крихти хліба кидає Ільяс
Як приманку, –
Може, зорі
Підпливуть-таки ближче.
Бо смугастий бичок
Теж не зразу
До нього прийшов,
Коли пригощав
Запашною травою.

Та до нього зірки не пливуть,
Якісь дивні ті зорі!
Застигли на місці,
Мерехтять лиш звабливо.

Попробував хлопець
Перехитрити зірки
І вудочку на ніч залишив.
Та вранці лиш рибку знайшов на гачку,
А зорю не впіймав.

Знову вечір прийшов,
І хлопчина подумав:
Їх, мабуть-таки, ловлять руками, –
В лоно озера він увійшов.
Прохолоду не чуючи тілом.

Та зірки пустотливі
Повтікали від нього.
– Зорі, зорі, куди ви? –
Кричав їм Ільяс.
Повернувся на беріг:
Полюючи зорі,
В глибині натомився.
– Почуйте мене, –
Шепотів у розкрилене небо, –
Знайте, зорі, надію не втрачу,
Вас добуду!

І знов,
Коли зорі ковзнули у воду,
Він на беріг прийшов
І в озеро стрибнув.
В прохолоді води
Знов зірки повтікали,
В різні боки
наполохані порозбігались.
– Зачекайте, – кричав їм Ільяс, –
Пограйтесь зі мною!
І ганявся за ними,
І радісно плавав, як риба,
І про все забував...
Неба край запалав
І з'явилося сонце багряне.
Зорі в озері зникли, чи то потонули,
А чи риби ті зорі ковтнули.

І знову хлопчина без зірки.
Та я вірю у впертість юначу.
Він її відшукає, зуміє,
Він дістане зорю, цей хлопчина!..

Знову в озері народжувались зорі.
Знов хлопчина намагався їх впіймати.

* * *

*Такир. Безплідна пустельна місцевість.

Атамурад Атабаєв

Народився 1948 р. Закінчив Туркменський державний університет. Автор більше 20-ти поетичних збірок. Переклав туркменською мовою «Слово о полку Ігореві», вірші О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, С. Єсеніна, Байрона, Гете та ін.

ДВА ПОЕТИ

Жили поети різними світами,
Між тим, були поети ворогами.

Страшну непобориму ворожнечу,
Немов горби несли вони на плечах.

Та кожен з них страждав, творив, писав,
Й собі чужої слави не бажав.

Що значить слава, і кому вона –
Лиш вічності покаже далина.

Хоч мали рівну шану обидва,
За ними пильно стежила людва.

Вони ж – майстри – за недолуге слово
Убити один одного готові.

В житті ніяк ні в чому не зійшлись
І по могилах різних розійшлись.

...А на полицях поруч їхні книги –
Життя жартує попри всі інтриги.

Ворогували два поети, й дуже.
Та після смерті книги їхні дружать.

* * *

МУРҒАБ

*Мурґаб прохолодний у тиші тече,
Мов коси дівочі спадають з плечей,
Мов думка ясна у душі мудреця,
Безсонна ріка витіка з озерця,
Мов коси дівочі спадають з плечей.

Мурґаб прохолодний у тиші тече
Під сонцем, що з неба одвіку пече,
Ховаючи місяць у товщі води,
В пісках омиваючи спрагли сади,
Під сонцем, що з неба одвіку пече.

Зриваючи цвіт на своїх берегах,
Тече не всихає безсмертний Мурґаб,
Закохані пари до нього несуть
Своїх почуттів не розхлюпану суть,
Тече не всихає безсмертний Мурґаб.

Для радощів сотень і сотень очей,
Мурґаб прохолодний у тиші тече,
Мов думка ясна у душі мудреця,
Немає ні краю йому, ні кінця.
Мурґаб прохолодний у тиші тече.

* * *

***Мурґаб.** Ріка, яка бере початок в Афганістані і впадає у Каракумський канал поблизу туркменського міста Мари.

КАРАВАН

Караван прямує споконвіку
Крізь років незаперечну суть,
Крізь незгоди й бурі – їх без ліку,
Крізь пожеж не стулені повіки,
Крізь діряве решето часу.

Випроставши гнуті довгі шиї,
В даль бредуть верблюди віковії.
Спека – жах, за віком вік гряде,
Стрій зіб'ється, втомлений впаде.
І рудим безпомічним барханом
Височіє, ген, за караваном.

Хто іде, а хто упав... Лежить...
Караван-баші рахує вмить.
Що тягар важкий, біда не в тому,
Ширше плечі, і зникає втома.
Все в порядку. Помахом руки
Караван спрямовує в піски.

Що не горб – історія жива,
Що не в'юк – легенда вікова.
Із пільми часів, немов шакал
Сто разів розбійник нападав.
І не раз на віковій дорозі
Були під обстрілом і в облозі.
Змерзлі, спраглі, з кров'ю воду пили,
Бились і пощади не просили.

Сто разів на ланки розбивався
Караван в пісках. І знов збирався.
У одній обіймі, мов набої,
Горб з горбом ідуть без перебою.
День за днем у далину спливає...
Караван – то пам'ять родова.
Долею сповитий однією,
Караван історії моєї.

Бубонець сміється, а чи плаче?
Хочу зрозуміти, що це значить.
Крик німого? Сліпоти прозріння?
Чи віків минулих шарудіння?
Сльози? Сміх? Чи стогін каяття?
Чи далекий голос майбуття?
Кінський тупіт, чи биття сердець?
Б'ється, б'ється, б'ється бубонець.

Бубонця веселі звуки чую,
А печальні – серце не хвилюють.
Зрозуміє їх лише ведучий,
Той, хто у дорозі їм співзвучний,
Мудрий і веселий чоловік...

Караван прямує з віку в вік.
Через холод і вселенську спеку –
Доленосний шлях його далекий.
Вічне сонце звично сходить справа,
Сонце ще ніхто не зупинив.
Хай віків історія кривава –
День новий приходить без вини.

Мірка де дорогам і тривогам?
Лет часу? Чи думки?.. А чи ноги?
На бархані промінь золотий...
Чим зустріне завтра день новий?

Караван, візьми мене в дорогу,
Я чим-небудь пригоджусь, їй-богу.
Щоб журу прогнати і ману,
Заспіваю пісню голосну.

* * *

ТУРКМЕНІСТАН ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

«Держави туркменів, починаючи з епохи Огуз-хана, залишили яскравий історичний слід в долі Азії і Європи. Парфянська держава, Газневідська туркменська держава, імперія туркменів-сельджуків і царство куняургенчських туркменів помітно вплинули на історико-політичний клімат світу, підняли на небувалу висоту економіку і культуру цих епох цивілізацій».

Рухнама

Видатний археолог Віктор Саріаніді, який протягом тридцяти сезонів працював у Каракумах, відкрив центр однієї з найдавніших цивілізацій планети – країну Маргуш (Маргіану), яку за рівнем розвитку порівнюють з давніми культурами Китаю, Індії, Месопотамії та Єгипту. Все, що залишилось від колись квітучої країни Маргуш – це кілометрові величні руїни столичного міста Гонур-депе, де точно і тонко розрахована архітектура та продуманий життєвий устрій людей. Прапредки туркменів – ті, хто почав освоювати колись родючий масив у старій дельті ріки Мургаб ще у третьому тисячолітті до нашої ери, – були умілими архітекторами, будівничими, ковалями, гончарями і ювелірами, знали секрети виплавки металу і бронзи, обробки золота і срібла.

«Ахал (попередня назва – Кесаркач) – вузька смуга родючої землі вздовж відрогів Копетдагу. Споконвіку багата пасовиськами і водними джерелами земля Ахала стала колискою найдавнішої в Центральній Азії культури давніх землеробів. Цій культурі як мінімум 8 тисяч років. Сліди людської діяльності у цих місцях збереглися у вигляді знарядь праці, предметів побуту і витворів мистецтва з каменю і кості, кераміки і металу, включаючи бронзу, срібло та золото. Далекі предки туркменів нагадують про себе своєю архітектурою – від глиняних будинків, святилищ і неприступних фортець до розкішних палаців і храмів. Задовго до з'яви великих людських поселень тут вже

склалися осередки первісного господарства, вивчення яких дозволило археологам зробити висновок, що нинішній Ахал слугував північно-східним кордоном колись переднього азійського світу, який сягав звідси до берегів Середземного моря.

Джейтун – ось перша, мабуть що, ланка у нескінченно довгому ланцюжку населених місць, що змінювали одне одного. Тепер це ледь примітний пагорб на околиці пісків, у 28-ми кілометрах на північний захід від Ашхабаду. А десь на межі VII – VI тисячоліть до н.е. тут стояло одне з багатьох поселень ранніх землеробів і скотарів. Вже тоді навчилися тут люди вирощувати пшеницю, розводили кіз та овець, а собаки стали їхніми вірними супутниками на полюванні, охороняли стада і житло.

Наступна ланка у цьому ланцюжку – Анау. Поруч із сучасним поселенням, яке стало нині адміністративним центром Ахалського велаяту, збереглися два пагорби, чий вік складає 7 тисяч років. Розкопки тут ще у 1904 році почала американська експедиція Рафаеля Пампеллі, яка і виявила злакові залишки знаменитої білої пшениці ак бугай – першого свідчення селекційного таланту давніх туркменів.

Період існування анауської культури випадає на V – початок III тисячоліття до н.е. В основному це був принципово більш високий рівень розвитку суспільства. З'явилося прикладне мистецтво, про що свідчать чисельні глиняні сосуди з орнаментальним розписом, прикраси у вигляді бус із різних порід каменю, у тому числі бірюзи і сердоліку. Нарешті, саме в Анау у 2000-му році вдалося знайти кам'яну печатку, насічки на якій нагадують письмові знаки!»

***Гурбангули Бердимухамедов,
Президент Туркменістану***

Маргіанська археологічна експедиція під керівництвом доктора історичних наук, професора В. І. Саріаніді, в одному з поховань епохи бронзи в некрополі Гонур-депе знайшла кам'яну циліндричну печатку, на якій збереглося типове для давнього Сходу зображення людини у єдиноборстві зі стоячим левом і вертикальним клинописним написом у три колонки.

«Такі кам'яні циліндри, прокатані по сирій глині, використовувалися у давнину замість особистих підписів, клейма власника чи офіційної печатки. Наша знахідка датується третім тисячоліттям до нашої ери і стала тепер найдавнішим зразком справжньої писемності серед виявлених до цих пір у Центральній Азії. Якщо на знайдений раніше в Анау ще давніший печатці є невідомі науці знаки, які не піддаються дешифровці, текст з Гонур-депе може бути прочитаний, тому що тут використано алфавіт, добре відомий лінгвістам, які вивчають давні системи письма».

В.І. Саріаніді

Подібні письмена зустрічалися археологам в основному тільки в Месопотамії (сучасний Ірак), але їх ще ніколи не знаходили в Туркменістані і на території інших країн регіону.

Ключ для дешифрування клинопису було знайдено понад 200-ті років тому назад, у 1802 році, німецьким ученим Георгом Фрідріхом Гротефендом. Це був справжній тріумф науки, бо раніше ніхто не розумів значення знаків на глиняних табличках з Вавилону, схожих на сліди птахів на мокрому піску. Звичайно, лінгвістам ще треба буде докласти чимало зусиль, щоб прояснити зміст знайденого в Гонур-депе документа, але сам факт його виявлення має велике значення для вивчення найдавніших нашарувань культури туркменського народу. Знайдено той самий раніше відсутній ланцюжок, який завершує логічний ряд ознак, які визначають і підтверджують наявність у Туркменістані високої цивілізації давнього східного типу.

«Маргуш була цивілізованою висококультурною державою. Велика кількість кераміки, так і неперевершене пізніше по якості і вишуканості форм, вражаюча уяву монументальна архітектура маргушських палаців і храмів в Тоголок-депе і Гонур-депе говорить про те, що тут вже тоді існував добре організований державний устрій. Духовним потребам маргушців слугувала одна з ранніх форм зороастризму – першої в світі релігії одкровення, тобто наданої пророкові Богом. Давній Туркменістан і у першу чергу родюча і густонаселена в минулому долина ріки Мургаб, поруч з Месопотамією, Єгиптом, Індією і Китаєм, є п'ятим центром світової цивілізації. Надбанням туркменського народу є колекція прекрасних виробів давніх ювелірів Країни Маргуш, які майстерно користувалися золотом, сріблом, бронзою, на-пів дорогоцінними каменями, слоновою кісткою. Багато елементів культури Маргіани епохи бронзи, яка знаходиться від нас на відстані близько 5-ти тисяч років, дивом збереглися в генетичній пам'яті туркменів, у їхніх національних традиціях та обрядах, у їхньому неповторному декоративно-прикладному мистецтві. Це переконливе матеріальне свідоцтво глибоких історичних коренів нації, її органічного зв'язку з цієї благодатною землею».

В.І. Саріаніді

«Дякуючи археології можна упевнено позначити тисячоліття, протягом якого общини перших землеробів і скотарів утворювали більші об'єднання, які стали пізніше основою цивілізації з усіма належними їй ознаками. До таких відносяться сформована державність, існування міст і наявність писемності. До цих пір в деяких давніх оазах у басейнах рік Мургаб, Теджен, а також в зоні гірських джерел Прикопетдагської долини, археологи незмінно відзначали два перших фактори, та явних ознак писемності до епохи Олександра Македонського не виявлено. Ось чому таке важливе значення має відкриття, зроблене нами у під час розкопок в Анау.

...Першовідкривачем пам'яток Анау для наукового світу став мій співвітчизник, американський учений Рафаль Пампеллі, який приїхав сюди у 1904 році, у віці 73 роки. Коли Фонд Карнегі у Вашингтоні організував для нього можливість проводити розкопки в Анау, Пампеллі, незважаючи на те, що сам був геологом, а не археологом, з великим ентузіазмом вирішив використати цей шанс, бо ж

він ще раніше звернув увагу на Туркменістан як на місце, де може бути відкрита невідома науці цивілізація. Він запросив у свою експедицію досвідченого археолога Губерта Шмідта, який свого часу працював з легендарним Генріхом Шліманом.

Розкопки північного і південного пагорбів Анау експедицією Пампеллі понад 100 років тому, підтвердили його здогадки. Знайшлися численні ознаки високої культури, яка існувала тут, такої ж давньої як Вавилон і навіть ще давнішої, ніж Єгипет епохи фараонів. Тоді це викликало сенсацію. В 1908 році у Вашингтоні були видані два об'ємних томи, де Пампеллі обґрунтував, що люди почали освоювати територію оази Анау з 5000-го року до н. е. Ці матеріали на багато років головним джерелом для вивчення давніх землеробських культур Південного Туркменістану, які з тих пір називаються анауськими.

Північний пагорб Анау знову став предметом серйозного вивчення лише через 70 років після Пампеллі. Туркменському археологу Какамураду Курбансахатову вдалося тоді істотно скорегувати раніше прийняту хронологію анауських нашарувань і отримати більш детальну і точну картину періодів освоєння цього комплексу. Всього їх виявилось двадцять і вони охоплюють ранній та середній енеоліт, тобто час на відстані від нас на п'ять-сім тисячоліть... У горішніх шарах Південного пагорба була виявлена міцна платформа, яка ймовірно слугувала частиною фортечної споруди епохи заліза. Саме в залізному віці (перше тисячоліття до н. е.) цю територію захопили Ахеменіди і визнали її зручною для контролю караванної торгівлі вздовж Копетдагського хребта. Насправді, якщо звернути увагу на географічне розташування Анау, то можна побачити, що саме тут своєрідний коридор між Каракумами і Копетдагом сильно звужується.

Є підстави припустити, що трохи пізніше, у парфянську епоху, саме тут знаходилось місто Гатар, згадуване давньогрецьким мандрівником Ісідором Харакським.

На знайдений нами мініатюрній кам'яній печатці (з боків вона заледве перевищує один сантиметр) вирізані письмена, не схожі на жодну відому науці систему писемності... У тому, що тут ми бачимо букви невідомого нам алфавіту, сумніватися не доводиться...

Ясно, що це не месопотамський клинопис, який до цих пір вважався найдавнішою системою письма, і це не протоеламське письмо, яке існувало колись на Іранському плато. Спеціалісти з індійської археології відзначали, що форма анауської печатки не співпадає з формами відомих печаток з Індії і лише один знак чимось нагадує букву дав

ньоіндійської грамоти. Спеціалісти з давньої китайської цивілізації також запевнили мене, що символи тут явно не китайські, бо в Китаї писемність з'явилася через кілька століть після того, як була зроблена печатка з Анау. Мій колега з Університету Пенсільванії доктор В. Мейер вказав думку, що яким би не було походження цієї печатки, тип символів і мале число насічок, використаних для створення кожного знака, наводить на думку, що ця система письма вже досить абстрактна, а не піктографічна...

...Результати розкопок в Анау сприятимуть фундаментальному розумінню місця Туркменістану і Центральної Азії в євразійській системі давніх цивілізацій.

...Знайдені нами поруч з палацом правителя залишки споруди з великою водоймою у центрі – не що інше, як храм води, який поруч з розкопаними раніше храмом вогню, комплексом так званих громадських трапез і храмом жертвувань утворював єдине ціле у складному ансамблі споруд релігійного призначення, згрупованих навколо царської резиденції в Гонур-депе.

Нам пощастило відкрити царський поховальний комплекс, у якому поруч з померлими знаходилися важливі символи державності: кам'яні скіпетри, які у давньому світі слугували атрибутами влади, зображення орлів у золотому окладі, золоті і срібні посудини, сліди багатих жертвувань, настінну мозаїку і похоронні колісниці, аналогів яким до цих пір не було у всій Центральній Азії. Окрім того, серед маси звичайних знахідок вирізняється кілька справжніх шедеврів давнього ювелірного мистецтва. Перш за все, це мініатюрна скульптура джейрана, відлита із золота, і левеня, виточене з бірюзи. Розмір їхній – менше сантиметра, але за допомогою збільшувального скла можна роздивитися усі деталі цих потрясаючих витворів давніх майстрів Туркменістану...»

**Фредрік Хіберт, професор,
куратор Музею археології і антропології
університету Пенсільванії (м. Філадельфія, США)**

«Знаходячись на перехресті важливих воєнних і торговельних шляхів, туркменська земля стала свідком великого етнічного руху давнини і середньовіччя, тим центром, який пересікали грандіозні військові експедиції з Азії до Європи і з Європи до Азії: походи ахемідських царів Кіра і Дарія, Олександра Македонського, Селевкідів, Омейядів, Чингіз-хана, Тамерлана і російської царської армії у XIX ст.

У III тис. до н. е. нинішню територію Туркменістану населяли предки сучасних туркменів, яких «Авеста» називає турами. Це вони у VII ст. до н. е. більше ніж на 1500 років підкорили увесь Близній і Середній Схід. «Тури на швидких конях» у різних західних і східних джерелах іменуються як кіммерійці (аміргійці), саки, скіфи, массагети, дахи, дани, саїни, сармати, парни, хіоніти, ефталіти (абдали), гунни, алани, аорси, сарики, аси...

У VI ст. до н. е. пройшла хвиля завоювань Ахеменідських царів. Потім були завоювання Олександра Македонського, часи жорстоких битв і походів.

Армії практично усіх відомих правителів давнини відчували на собі силу зброї і воїнського духу туркменських кіннотників. На території Туркменістану нищівної поразки зазнали непереможні до тих пір армади перських царів Кіра II і Дарія I. Їхній спадкоємець Ксеркс вирішив не випробувати долю і увів туранців до складу своєї армії. Його приклад наслідував Олександр Македонський.

Воїнська слава «турів» докотилася і до Європи. Так, відомо, що афіняни запросили на службу 300 кінних скіфських лучників, а римський імператор Марк Аврелій у 175 р. організував загін з 8-ми тисяч броньованих турано-сарматських кавалеристів, зосередивши їх на Британських островах.

Засновник Парфянського царства – Арсак I. Туркмен за походженням, він очолив повстання місцевих племен проти греко-македонського володарювання і, звільнивши передгірські райони Копетдагу від грецьких намісників, в області Парфієна заклав ядро майбутньої держави. Від нього усі парфянські царі нарікалися іменем Арсак. Етимологія цього імені бере витoki у давньому туркменському слові «ар», «ер» («мужчина», «мужній»).

У I ст. до н. е. в суперництві за світове володарювання зіштовхнулися могутні імперії Заходу і Сходу – Рим і Парфія (резиденція парфянських царів Ніса знаходиться недалеко від Ашхабаду). У 53-му році до н. е. в землі парфян (прямих предків туркменів) вторглося військо римського тріумвіра Марка Красса. Його 43-х тисячна армада мала усі підстави розраховувати на успіх, уникнувши, внаслідок умілого маневру, зустрічі з основними силами парфян. Та на шляху Красса постав загороджувальний загін полководця Сюрена всього лише з 11-ти тисяч воїнів. Сурен заманив грізного супротивника в пустелю, знищуючи на шляху колодязі, спалюючи траву, вимотуючи ворога несподіваними нічними нападами. У результаті римляни були настільки деморалізовані, що у головній битві (під месопотамським містом Карри) були зім'яті протягом

кількох хвилин. Плутарх подає детальний опис блискучої перемоги Сюрена... У битві під Каррами загинули Марк Красс і його син. Понад двадцять тисяч римських воїнів полягло на полі бою і близько десяти тисяч було захоплено у полон.

Після цієї битви (9 травня 53-го року до н. е.) парфянську імперію було визнано однією з найсильніших держав світу.

В історії є десятки прикладів військової присутності тюркських загонів у різних точках давнього світу. Навіть об'єднання Китаю (у 221 р. до н. е.) відбулося не без їхньої допомоги. Відомо також, що у середині VIII ст. регулярну армію Китаю очолював огузький хан Ань Лушань, який деякий час навіть правив імперією при підтримці співвітчизників.

У VI ст. Середня Азія повністю була завойована тюрками, які у 551 р. заснували свою державу.

У середині I тис. до н. е. джерела вже чітко фіксують проникнення середньоазіатських етносів до Єгипту. У V ст. до н. е. у складі ахеменідського гарнізону, розташованого на нільському острові Елефантіна (Південний Єгипет), згадується хорезмійський загін. Корінним чином ситуація змінюється в середні віки. Починаючи з VII ст. тюркські військові командири з числа огузів, кипчаків, хазар грають провідні ролі в Єгипті. А у XIII ст. військова гвардія єгипетських султанів, яка складається в основному з огузів і кипчаків, здійснила переворот. З XIII по XVI ст. ця гвардія, відома під іменем «мамлюки», безмежно правила Єгиптом, висуваючи султанів із своїх рядів. Першим мамлюкським султаном Єгипту став Айбек ат-Туркмен (помер у 1257 р.). У XVI ст. Єгипет повністю увійшов до складу Туркмено-Османської держави. Відомо також, що Махмуд ал-Баруді (1868 – 1932 рр.) – прем'єр уряду Єгипту у 1882 р. – також був представником тюркських народів.

Між Туркменістаном і Єгиптом, як і між усіма східними країнами, існували контакти етнічного і культурного характеру (як у давнину, так і в середні віки). Особливо інтенсивними ці зв'язки стали починаючи з античного часу, коли Великий Шовковий шлях з'єднав між собою усі країни Старого Світу».

Овез Гундогдиев

Багатоплемінний тюркський народ огузів, чи гузів, згадується вперше у історичних пам'ятках VI–VIII ст. по сусідству з так званим тюркським каганатом, могутнім об'єднанням тюркських кочових племен з центром у південному Алтаї і північно-західній Монголії, про яку сповіщають східні, китайські, і західні, візантійські, письменники, а також залишені самими тюрками могильні написи на р. Орхон (у верхів'ях Єнісею). За даними орхонських написів, огузи то входять до складу тюркського каганату, то знаходяться з ними у стані війни.

«У VII ст. Середня Азія завойована арабами. Араби принесли свою культуру і нову віру – іслам.

Яскравий слід залишили огузи-туркмени в історії Арабського халіфату. Арабські воїни, підкоряючи Центральну Азію, були вражені їхньою мужністю і воєнним мистецтвом. За словами видатного арабіста А. Меца, усі халіфи IX–XII ст. були синами туркменських жінок, а туркменські гвардійці склали ядро халіфської армії. В кінці IX ст. гвардія Аббасидів налічувала 25 тисяч туркменських вершників, витрати на утримання яких дорівнювали 1,6 млн. золотих динарів на рік. Усі вищі воєнні пости в халіфаті, до складу якого входили Центральна Азія, частина Закавказзя, Мала Азія, Єгипет, частина Іспанії, посідали туркменські полководці».

Овез Гундогдиев

У IX–X ст. огузи у степах Середньої Азії, в низинах Сир-Дар'ї і біля Аральського моря. Тут знаходяться «міста», тобто поселення, огузів, про які згадують арабські джерела: Янгікент («нове місто» – перс. Дех-і-Нау, арабськ. Ал-Кар'ят-ал-Хадіса), де знаходиться зимова резиденція «князя гузів» (ябгу), Сауран, Сигнак та ін.

У першій половині XI ст. значна частина огузів під керівництвом султанів з роду Сельджуків захопила Іран, південну частину Закавказзя і майже всю Малу Азію, а в пору найбільш широкої воєнної експансії – сусідні з ними Сирію, Ірак (Месопотамію) і Ємен. Результатом огузького завоювання стала тюркізація давнього землеробського населення Азербайджану і Анатолії. Нові феодальні відносини в державі «великих Сельджуків», як і в пізніших не таких тривких державних об'єднаннях огузьких племен, перепліталися з пережитками патріархально-родових стосунків і кочовим побутом.

Ще раніше, у X ст., інша численна група огузів просунулася слідом за печенігами через Ембу і Яїк (Урал) в причорноморські степи, де руські літописи згадують про них під іменем торків. Посол халіфа Ібн-Фадлан прибув до них на початку цього пересування в районі Уст-Урта (922 р.). Вони ще не були мусульманами, хоч знали про мусульманство. Один з їхніх «царів і чоловіх» носив ім'я Йинал Молодший (чи Ма-

ленький), що відповідає (мабуть, не випадково) іменам двох огузьких ханів, сучасників легендарного Коркута, про яких згадує Рашід-ад-дін, з яких молодший називався Ала-Атли Ас-Донлу-Кай-Інал-хан («той, що володіє рудим конем, одягнений в соболине хутро Інал з роду Кайи»). В середині XI ст. торки були знесені новою хвилею тюркських кочових племен, які прийшли із середньоазійських степів – половцями (кипчаками).

Частина огузів, що залишилися в Середній Азії під тиском кипчаків і союзних з ними кочівників просунулась на той час на захід, за Аму-Дар'ю і в бік Каспійського моря, розповсюдившись по території нинішньої Туркменії. Етнічний термін «туркмен» зустрічається в арабських джерелах починаючи другої половини X ст. Спочатку він позначав, ймовірно, ту групу огузів, яка приблизно у цей час прийняла мусульманство. «Туркменами» візантійські письменники називають і огузів Малої Азії, переважно маючи на увазі огузькі кочові племена. Можне припустити, що і після першої хвилі сельджукських завоювань, у XI ст., нові групи кочових огузів-туркменів неодноразово рухалися на захід, в Закавказзя і Малу Азію, поповнюючи собою ряди воєвничих кочових племен, які поступово підкорили колишні володіння Візантійської і Трапезунтської імперії.

Це й забезпечило у подальшому досить швидку перемогу туркменів-сельджуків, які створили свою світову імперію. Дякуючи огузам – туркменам і кипчакам – у 1260 році під Айн-Джалутою було розбито монгольське військо.

Туркменські воїнські контингенти переважали у військах візантійських імператорів, руських князів, входили до складу монгольських загонів у Китаї, армії Тамерлана. Тамерлан у нагороду за ратну службу подарував їм п'ять тисяч чистокровних арабських кобилець. Туркмени також були на службі у англійських королів, брали участь у походах германського імператора Фрідріха II.

Після падіння монгольського володарювання у Передній Азії з початку XIV ст. кочові племена огузів, які розташувалися серед осілого населення Закавказзя і Малої Азії, утворюють великі племінні союзи туркменів «Чорного барана» (кара койунлу) і «Білого барана» (ак койунлу). На чолі останніх стояло огузьке плем'я Байиндир (у В. В. Бартольда: Баюндур), з якого виходила правляча династія. Головним центром цієї групи огузьких племен було у XIV ст. місто Амід у верхів'ях Тігра, нині Діарбекір. Візантійські джерела того часу називають туркменів Білого барана амітіютами. Центр іншої групи, туркменів Чорного барана, знаходився спочатку на Вірменському плоскогір'ї, на північ від озера Ван. Боротьба між цими двома групами завершилася перемогою першої на кінець XIV ст. (1389 р.) і вдруге в середині XV ст. (1467 р.).

«Племя Байиндир, – пише історик держави огузів акад. В. А. Гордлевський, – посіло у XIV – XV ст. в Малій Азії панівне становище». Вершини своєї могутності держава ак-койунлу досягла в середині XV ст. при Узун-Хасані з династії Баюндурів (1457 – 1478 рр.), коли вона включала в свої межі «південний Азербайджан, Карабах, Вірменію, Курдистан, Діарбекір, Ірак арабський (Месопотамію), Ірак перський (північно-західний Іран), Фарс і Кірман», а столиця падишаха перенесена була в Тебріз (з 1468 до 1501 р.). На початку XVI ст. вона була розгромлена міцнішими державними об'єднаннями османських турків і перських Севефідів («кизилбашів»).

З другого огузького племені Кайи вийшов рід Османа, який об'єднав огузькі племена в західній частині Малої Азії, на кордоні візантійських володінь. Із середини XIV ст. османи очолили турецьку воєнну експансію на Захід, проти Візантії і балканських слов'ян, захопили Константинополь (1453 р.) і Трапезунт (1461 р.), підкорили собі до

кінця XV ст. останки інших державних об'єднань огузів у Малій Азії та Азербайджані, а потім і арабські країни Переднього Сходу, створивши на цій основі Отоманську імперію, велику багатонаціональну мусульманську державу з центром у Стамбулі (Константинополі).

За усними генеалогічними сказаннями, зафіксованими у письмових пам'ятках різних часів, огузькі племена вели своє походження від легендарного родоначальника Огуз-кагана (Огуз-хана). У Огуз-хана, за переказом, було шість синів, які носили міфологічні імена: Сонце (Кюн), Місяць (Ай), Зірка (Юлдуз), Небо (Кок), Гора (Гаг), Море (Тангіз). Кожен з них мав по чотири сини. За іменами цих 24 онуків Огуз-хана називалися огузькі племена, що пішли від них. Поділ цей, що став без сумніву результатом пізнішої штучної класифікації реальних племінних груп, зафіксований досить рано – вже у «Словнику тюркських мов» прекрасного середньовічного мовознавця і філолога Махмуда Кашгарського (1073 р.). Кожне плем'я мало свою священну (тотемну) тварину – птицю (онгон), свою тамгу (клеймо для худоби, тобто свій «герб») і на бенкеті отримувало визначену йому частину м'яса жертвовного барана (улуш).

Огузькі племена розділялися на два крила – праве і ліве, які носили (за давньою легендою) назви «уч ок» («три стріли») і «боз ок» («зламани стріли»). Старшим у правому крилі було плем'я Кайи, що вело себе від однойменного первістка Кюна, старшого з синів Огуз-хана; у лівому крилі старшинство належало племені Баюндур, що походило від первістка старшого у другій групі сина Кока. З роду Кайи, за переказом, із самого початку обиралися хани народу огузів.

«Засновник держави Великих Моголів в Індії Бабур (1483–1530) залучав на свій бік туркменську кінноту. В дружині його сина – принца Хумаюна був Мухаммед Байрам (помер у 1561 р.) – майбутній великий полководець цієї країни. Байрам-хан Туркмен став рятівником імперії, за що удостоївся високого титулу «хан ханан» (хан ханів). У 1555 році Байрам-хан очолив імператорську армію і під Мачхіварою розбив 80-тисячне військо пенджабського правителя Іскандера. Хумаюн призначив Байрам-хана аталіком (опікуном) свого сина Акбара. У 1556 році імператор Хумаюн помер, і малолітнього Акбара було проголошено правителем. З 1556 по 1560 рр. Байрам-хан, будучи регентом, правив державою Великих Моголів. Після смерті туркменського політичного і воєнного діяча, усі його високі титули були передані Акбаром його синові Абдурахіму, за яким стояла велика сила – чисельна туркменська кавалерія.*

Не стало виключенням і XIX ст. Як справедливо відзначає російський етнограф Ю. Ботяков, існування туркменського етносу із часів його з'яви на історичній арені і аж до початку XX ст. проходило у складній політичній обстановці. Територія його часто була об'єктом одночасних зазіхань Персії, Афганістану, Хіви, Бухари. У таких випадках туркменам доводилось відчувати на собі

страшну дію подвійних ударів. Боротьба за політичну самостійність, що продовжувалася довгі десятиріччя, сприяла формуванню спільноти, яка змогла протистояти ударам зовні. Війна стала постійним фактором у житті багатьох поколінь туркменів. І агресорам доводилось враховувати цей фактор. Не випадково, іранські шахи, бухарські еміри і хівинські хани утримували постійні туркменські кінні загони.

У кінці XVI – на початку XVII ст. окремі туркменські племена переселились на степові простори півдня Росії. Від самого початку перебування на нових землях туркмени несли тут прикордонну службу. Щорічно 500 вершників із своїм провіантом, кіньми і фуражем поступали в розпорядження Астраханського козачого війська.

Ставропольські туркмени брали участь не тільки в операціях на Північному і Центральному Кавказі, а і у війнах з Наполеоном. Зокрема, відомо, що 200 джигітів на чолі із старшиною Ураком билися в Європі у складі корпусу генерала Савельєва у 1804–07 рр. У 1812 році туркмени утворили окремий полк.

В 50-х роках XIX ст. масштабні воєнні – и досить успішні – дії розгорталися і безпосередньо на туркменських землях. У кінці 1854 року туркмени на чолі з Говшут-ханом нанесли хівинцям під Серахсом таку відчутну поразку, що Хіва назавжди відмовилася від посягань на туркменські території.

У 1858 році об'єднані загони текінців, йомудів і гекленів вцент розбили регулярну перську армію під Гарригала, а у 1861 році в Мерві знищили 35-тисячне перське військо на чолі з Хамзи Мірзи.

Навіть при поразці, як, наприклад, при взятті імператорськими військами фортеці Геок-тепе у 1881 році, туркменські воїни заслуговували захоплюючих слів за доблесть і уміння битися до останку... Генерал М. І. Гродеков у 1883 році відзначав: «Не було гіршого злочину, як зрадити своїх, і тому ніхто не мав сумніву, щоб хто-небудь з них міг бути зрадником. І дійсно, під час війни з текінцями ми не мали жодного вивідача з їхнього середовища...» Багатівікова історія у цілому демонструє, що туркмени, як правило, раз і назавжди залишалися вірні воїнській клятві.

Тому не дивно, що у подальшому бойовий досвід туркменських кінних формувань було використано повною мірою. У 1885 році було створено загін туркменської кінної міліції (з 1911 року – Туркменський кінний дивізіон). Коли ж почалася перша світова війна, на базі дивізіону було сформовано добровольчий полк, за що імператор Микола II власноручно написав: «Сердечна подяка туркменам».

З перших же місяців війни російська преса почала писати про героїзм туркменів. 23 листопада 1914 року вони розметали германську піхоту під Дупліце-Дуже. Один з полонених германських офіцерів назвав туркменських джигітів «дияволами», які чинять те, «що поза можливостями людських зусиль». Лише за два з половиною місяці участі у бойових діях на германському фронті в полку, де було 627 вершників, 67 чоловік було нагороджено Георгіївськими хрестами, понад 70 чоловік – медалями «За відвагу», орденами Святого Станіслава і Святої Анни різних ступенів. Туркменський кінний полк завоював славу непереможного. 31 березня 1916 року Микола II повелів йому «іменуватися Текінським кінним полком», оскільки в ньому були, в основному, текінці з Ахала і Мерва.

28 травня 1916 року відбулася велика Доброноуцька битва, коли 9-а армія Південно-Західного фронту вщент розбила величезні сили супротивника. Але російське командування не зуміло правильно розпорядитися кавалерією. Могутній кінний корпус армії був не використаний. І кинутий у бій Текінський полк було приречено на загибель у далекій Австро-Угорщині. Та джигіти, яких очолив командир 1-го ескадрону Ораз Сердар, не знеславили туркменської зброї. Архівні матеріали свідчать: полк у 600 шабель знищив 2000 і взяв у полон понад 3000 австрійців, захопив велику кількість артилерійських гармат, кулеметів, гвинтівок, боеприпасів, коней тощо.

У роки другої світової десятки тисяч туркменів відважно билися проти германських фашистів. За героїзм, проявлений на фронтах Великої Вітчизняної війни, понад 70 тисяч воїнів-туркменів нагороджені бойовими орденами і медалями, 78 чоловік удостоєні звання Героя Радянського Союзу».

Овез Гундогдиев

ЕТИМОЛОГІЯ НАЗВИ «ТУРКМЕНИ»

*В туркменах сила антропологічних ознак
ірансько-перських...
Агатаңгел Кримський*

...тюркмени, які жили в Персії, на запитання персів про походження говорили «тюрк-мен», що означає – «я тюрк», від чого ця назва і залишилася за ними.

Ф.А. Михайлов «Туземцы Закаспийской области и их жизнь».

Є припущення, що назва туркмен виникла з двох слів турк-і-комані (тюркоман, тюркман).

Це слово складається з власного імені Тюрк і суфікса -мен, що відповідає англійському суфіксу ship, dom; воно прикладається до цілої раси і означає, що номади називають себе турками за перевагою.

А. Вамбері «Путешествие по Средней Азии».

Давній переказ самоназву туркмен веде від власного імені Туркмен, яке носив родоначальник туркменського народу.

Бодє «Очерки туркменской земли».

Туркаме означає мандрівник. Турки і комани, народ змішаний, що рівно може служити коренем походження, хоч дуже віддаленим.

А. Борнс «Путешествие в Бухару».

Давня традиція пояснює закінчення -таеп (в слові turkman) як похідне від іранського кореня тапанд «подібний». Найменування tuerktaep з'являється в китайських джерелах, а нарівні і в мусульманських, починаючи з того моменту, коли західні тюрки увійшли в контакт з іранцями, спочатку в Туркестані, потім в Персії. Туркмени нині могли би бути прямими нащадками давніх тюргешів.

В. Котвіч (W. Kotwicz «Contributions a l'histoire de l'Asie Centrale»).

Слово «тюркмен» можна вірогідніше всього пояснити як «тюркман», де «ман» є варіантом афікса суфікса «мат» – «плем'я», «люди».

А.А. Росляков «К вопросу об этногенезе туркмен».

Вперше назва туркмен зустрічається у географа Макдісі (друга половина X ст. н. е.). За Макдісі, що підтверджує і Махмуд Кашгарський, терміном «туркмени» називалися огузи і карлуки. Потім назва туркмен закріпилася за одним з наймогутніших племінних об'єднань – за огузами; під час переселення на Захід слово «туркмен» поступово замінило старий термін «огуз».

В.В. Бартольд

Термін туркмени, за Рашід-ад-діном і Абу-л-Газі, з'являється після приходу тюрків (огузів) в Мавераннахр.

РОДОВІД ТУРКМЕНІВ

Абу-л-газі

Во ім'я Аллаха милостивого, милосердного!

Вдячність і хвала тому володарю, якому немає ні початку, ні кінця і царству якого немає занепаду; [тому], у якого немає ні батька, ні матері, [тому], у якого немає ні дружини, ні сина, ні дочки, ні радника; немає [іншого] такого, що дає їжу і воду, який усім – від жебрака до падишаха, від мурахи до слона, від сома до фенікса – дає згідно їхнього становища, жодного дня не зменшуючи долі кожного з них.

Якби всі дерева, які ростуть на землі, перетворилися в калами/1/, моря – в чорни-ла, а всі чада адамові – в писців і взялися б протягом ста тисяч і ста тисяч років опи-сувати якості [Аллаха], то написане було б менше краплі у порівнянні з морем, менше піщинки у порівнянні з горою. А чим же буде сказане мною?!

Благословення і вдячність без ліку тому пророкові, який кращий від усіх пророків, другу божому і посланцеві його до усіх чад адамових. І нехай буде милосердя боже, превелике, над його сподвижниками і спадкоємцями!

Тепер, після цього, мову поведе Абу-л-Газі-хан, нащадок Чингіза/2/, родом з Ур-генча, син Араб-Мухаммед-хана.

Витерпівши багато незгод і доживши до тридцяти дев'яти літ, у тисяча п'ятдесят першому році, в рік змії, в Хорезмській країні ми сіли на престолі нашого батька/3/ і зайнялися справами юрта/4/.

На той час туркмени жили на Мангишлаці/5/, на Балхані/6/ і на берегах Теджену. Ті з них, які проживали у Хорезмі, почувши про наше прибуття, утекли і попрямува-ли в ті названі три юрта. Потім усі вони прийшли в Хорезм, – одні з них кочів'ями, інші [караванними] шляхами, – а в [тих] трьох юртах не залишилось жодної сім'ї (бір оїлі)/7/. Хороші з них стали нукерами/8/, погані/9/ – райятами.

Багато років по тому туркменські мулли, шейхи і беки почули, що я добре знаю історію; і ось якось усі вони прийшли [до мене] і сказали: «У нас [в народі] є багато [різних списків] сказання про Огуза (Огуз-нама), але немає [жодного] хорошого: усі вони [переповнені] помилками і один з одним не сходяться; кожен з них сам по собі». І коли вони висказали прохання: «Було би добре, якби була одна правильна, достойна довіри історія», я уважив їхнє прохання. І ось чому.

За сімнадцять років до того, як була створена ця книга, усі туркмени ворогували з нами. З цієї причини ми багато разів здійснювали на них набіги. Одного разу в Хорасані на березі ріки під назвою Беурма/10/, яка знаходиться в Дуруні/11/, вони вишикували військо і стялися з нами/12/. Бог нам подарував [перемогу]. Від початку і до кінця [ворожих дій] з нашої вини загинуло близько двадцяти тисяч чоловік, хороших і поганих. Серед них і винні були і невинні були.

Пророк сказав: «Сказав пророк, хай буде мир над ним, радість у серці правовірного краще, ніж служіння сакалайнів»/13/. Зміст [цього] такий: якщо хто-небудь порадує серце мусульманина, то нагорода йому буде вищою від тієї нагороди, яка належить за служіння богові всім чадам адамовим і джинам. Отож, серця скількох тисяч людей возрадуються, коли у тому, що я скажу, пізнають те, чого вони не знали! Уповаю на бога всевишнього, що, – якщо те побоїще і буде зараховане [мені] за гріх, – то нагорода за це [благе діло – написання книги] переважить його. І ще, якщо хто-небудь коли-небудь, прочитавши цю книгу, пізнає те, чого він [раніше] не знав, нехай прочитає по нашій душі фатіху/14/. А тепер повернемося до написання книги.

Цій книзі ми дали назву Родовід туркменів. Хай буде відомо всім, що ті, хто склали до нас історію тюрків, щоб показати народові свій таланти мистецтво, домішували арабські слова, а також додавали перські слова, а тюркську мову перетворювали в римовану прозу. Ми не робили нічого подібного, бо той, хто буде читати чи слухати [читання] цієї книги, звичайно, буде тюрком, а з тюрком треба говорити по-тюркськи, щоб кожному було зрозуміло. А якщо нашу мову не розуміють, то яка [від неї] користь?! Якщо ж серед них [тобто тюрків] і виявиться один чи двоє грамотних [і] розуміючих і якщо вони осягнуть [смісл сказаного], то кому з багатьох не розуміючих вони зуміють розтлумачити?! Отже, треба говорити так, щоб усі, добрі і погані, розуміли, щоб до їхніх сердець доходило.

Тепер ми поведемо мову в [усіх] деталях, [починаючи] з Адама і до цього часу, тобто до тисяча сімдесят першого року, про те, що ми знаємо про туркменів і про ілі/15/, які приєдналися до туркменів і які опісля носили ім'я туркменів. Тому, чого ми не знаємо, – як допомогти?!

Про Адама, хай буде мир над ним!

Всевишній бог сказав ангелам: «Сотворивши людину з праху і давши [їй] душу, я поставлю [її] своїм намісником на землі». Коли він [так] сказав, ангели заперечили: «Горішню природу неможливо утримати разом з нижньою, а тому вони [люди] збуряться проти тебе, і твої створіння помруть». Всевишній бог сказав: «Ви не знаєте того, що я знаю. Ідіть і сотворіть з праху образ людини». За велінням бога, Азраїл, мир йому, наказав [ангелам] зібрати з усієї земної поверхні різного роду землю, перетворити землю в глину, сотворити образ людини і покласти [її] між Меккою Великою і Таїфом.

Кілька років по тому всевишній бог дав їй душу, і вона тисячу років жила на цьому світі. Слово адам – арабське, араби шкіру називають адам/16/. Поверхню кожного предмета вони позначають тим же словом. Ангели сотворили образ людини, беручи прах не із надр землі, а з її поверхні, а тому [її] і назвали Адам. Сказання про те, як вона відрядилася до раю, як вийшла звідти і як ходила по землі, [добре] відомі в народі, а тому ми [про це нічого] не сказали.

Коли Адам зібрався помирати, він сказав своєму синові на ймення Шейс: «Після

мене ти сідай на моє місце і будь главою моїх нащадків. Давши [йому] багато добрих порад, він відрядився з цього світу на той світ.

Після цього Джебраїл, мир йому, доправив Шейсові від всевишнього бога книгу, і Шейс став пророком і государем. Вчиняючи справедливість ілю і проживши на цьому світі дев'ятсот дванадцять років, він відправився в райський чертог. Значення [слова] Шейс – страх божий. У свій смертний час Шейс, посадивши на своє місце сина свого Ануша, відправився [до бога].

Ануш також жив за законом (шарі'ат) свого батька і діда, і, як і його батько, проживши на цьому стійбищі дев'ятсот дванадцять років, відправився на те стійбище. Значення [слова] Ануш – вірний.

Ануш, помираючи, посадив на своє місце сина свого Кінана і дав йому багато добрих порад і настанов. Вісімсот сорок років він ішов дорогою свого батька; [потім], посадовивши на своє місце сина свого Міхлаїла, відбув до бога.

В часи Міхлаїла чада адамові розмножилися і не поміщалися в [тій] країні, де жили. З цієї причини Міхлаїл пішов до країни Бабіль (Вавілон), заснував [там] місто і назвав його Сус. Він збудував будинки і влаштував поселення. До нього не було ні міст, ні поселень, ні будівель. [Люди] жили [серед] гірських кущів і в лісах. Він наказав народові: «Розійдіться по обличчю землі!» Усі чада адамові, за велінням Міхлаїла, пішли і там, де знаходили достойне місце, влаштовували поселення.

Міхлаїл, проживши у названому місті дев'ятсот двадцять років і посадовивши на своє місце сина свого Берда, відійшов до країни, де немає зітхань.

Берд, проживши в цьому юрті дев'ятсот шістдесят років і поставивши [на царство] у своєму юрті сина свого Єхноха (Єноха), відправився в юрт, у якому не кочують, не зупиняються на стійбища.

Ім'я його сина було Єхнох, а прізвисько – Ідріс. Всевишній бог зробив його пророком. Вісімдесят два роки він віщував і закликав народ на правильний шлях. Потім, з волі божої, прийшов Азраїл і, поклавши на крила Ідріса, мир йому, відніс його в рай. З того дня і до цього часу він перебуває в раю.

Після відходу Ідріса в рай його син Матушалех сів на місце свого батька і чинив справедливість та правосуддя. Лік [рокам] його життя невідомий. І він відбув туди ж, куди відрядився його батько.

Потім Леймек, син Матушалеха, сів на місце свого батька і багато років чинив справедливість та правосуддя. І він пішов по шляху, по якому відбув його батько. [Тривалість] його життя також не відома.

Потім син його, пророк Нух (Ной), сів на місце свого батька. Коли він досяг двохсот п'ятдесяти років, всевишній бог наділив [його] пророцьким даром. Сімсот років він закликав народ на правильний шлях. Вісімдесят чоловіків і жінок увірували.

[Нух] розгнівався на те, що протягом семиста років до [правої] віри звернулося тільки вісімдесят чоловік, і прокляв народ. Прийшов Джебраїл і сказав: «Всевишній бог почув твою молитву і має намір тоді-то й тоді потопити народ; ти [ж] будуй корабель». І показав [Нуху], як збудувати корабель.

Із землі виступила вода, з неба полився дощ. Все живе, що було на землі, потонуло. Пророк Нух, із своїми трьома синами і ще вісімдесят чоловік, звернені ним у [праведну] віру, сіли на корабель. Через кілька місяців земля, за велінням всевишнього бога, увібрала в себе воду. Поблизу міста, яке називається Мосул, корабель причалив до гори на ймення Джуді/17/.

Усі люди, які зійшли з корабля, захворіли. Пророк Нух, його три сини і його три невістки одужали, усі ж інші люди померли. Після цього пророк Нух кожного із сво-

їх трьох синів послав у різні землі. Сина свого на ймення Хам він послав у землю Хіндустанську, сина свого на ймення Сам послав в країну Іранську, сина свого на ймення Яфес (Яфет) послав у напрямку північного полюса. І сказав він їм усім трьом: «З чад адамових, окрім вас трьох, нікого не залишилось. Тепер ви троє селіться в [цих] трьох юртах, а коли у вас стане багато синів, дітей, – зробіть ці землі [своїм] юртом і живіть [там]».

Про Яфеса деякі кажуть, що він був пророком, а деякі кажуть, що він не був пророком. Яфес, з волі свого батька, покинув гору Джуді і пішов до берегів Ітіля/18/ і Яїка/19/. Він прожив там двісті п'ятдесят років, потім помер.

У нього було вісім синів; потомство від них було досить чисельне. Імена [його] синів наступні: Тюрк/20/, Хазар, Саклаб, Рус, Мінг, Чін, Кемері, Тарих. Яфес, помираючи, посадив на своє місце свого старшого сина Тюрка, а іншим синам своїм сказав: «Тюрка вважайте своїм государем, коріться йому!»

Тюрку дали прізвисько «Дітище Яфеса». Це була людина вельми доброзичлива і мудра. Після [смерті] свого батька він ходив по різних місцевостях і видивлявся [зручні для поселення місця], а потім, вибравши одне місце, поселився там. Нині ця місцевість називається Іссик-куль. [Тюрк] увів [у побут] кибитку (харгаґој). Деякі звичаї, які побутують в середовищі тюрків, пішли від нього. У Тюрка було четверо синів: перший – Тутек, другий – Джекель, третій – Берседжар, четвертий – Емлак. Коли Тюрк зібрався помирати, він замість себе зробив государем Тутека, а [сам] вирушив у далекий похід.

Тутек був мудрим, могутнім [і] добрим государем. Він встановив багато звичаїв, [які побутують] в середовищі тюрків. Він був сучасником першого іранського ('аджам) падишаха Кеюмерса/21/. Якимось він поїхав на полювання і убив дику козу. Приготувавши кебаб, він узявся їсти. Шматок м'яса упав з його рук на землю. І коли, піднявши його, він почав їсти, воно йому дуже припало до смаку: [це] тому, що земля там була вкрита сіллю. Він увів [звичай] класти сіль в їжу; цей звичай солити [їжу] пішов від нього. Проживши двісті сорок років і посадивши на своє місце сина свого Амуджа-хана, він відправився в країну під назвою «підеш – не повернешся». І Амуджа-хан царював багато років; з'ївши свою їжу і проживши свої роки, він відбув слідом за своїм батьком. Помираючи, він посадив на своє місце сина свого Бакуй-Діб-хана.

Значення [слова] Діб – місце трону, значення [слова] Бакуй – старійшина іля (ілугу). Він теж царював багато років, радіючи, коли бачив веселощі друзів і плач ворогів. Потім, помираючи, він посадив на свій престол сина свого Кок-хана і помер. Він [Кок-хан] теж царював багато років і не сходив зі шляху свого батька. Ставши немічним, він посадив на своє місце сина свого Алинджа-хана і вирушив у далекий похід.

Він [Алинджа-хан] теж царював багато років. Країни (вілајатлар) і народи (ілуслар), [які йому дісталися] від предків, примножилися в ліці. У нього були сини-близнюки: ім'я одного з них – Татар, ім'я другого – Могол/22/. Коли їхній батько постарів, він розділив свій юрт навпіл і, віддавши [його] двом своїм синам, помер. Після смерті Алинджа-хана Татар і Могол царювали, кожен на своєму місці.

У Могол-хана було четверо синів: ім'я старшого – Кара-хан, другий – Гур-хан, третій – Кир-хан, четвертий – Ур-хан. Могол-хан, передавши свій юрт своєму старшому синові Кара-хану, вирушив до країни, куди підуть усі. Кара-хан літував у горах Ур-таг і Кор-таг; їх тепер називають Улуг-таг і Кічік-таг. Коли наступала зима, він зимував у гирлі ріки Сир, в Кара-кумах і в Бурсуці.

Про з'яву на світ Огуз-хана/23/

У Кара-хана від старшої дружини народився син, кращий від місяця і сонця. Три ночі і три дні він не смоктав [груди] своєї матері. Кожної ночі цей хлопчик снівся своїй матері і казав: «О матінко, стань мусульманкою! А якщо не станеш, якщо [навіть] я помру, [нехай] помру, але не буду смоктати твої груди».

Рідна мати не могла погубити своє дитя і увірувала в єдиного бога. І після цього той хлопчик почав смоктати її груди. Його мати приховала, нікому не сказала про сон, який бачила, і про те, що стала мусульманкою. Це тому, що тюркський народ від Яфеса аж до часів Алинджа-хана був правовірним/24/. А після того як Алинджа-хан став государем, у народу з'явилося багато добра і худоби; він сп'янів від багатства і забув бога; усі стали невірними. В часи Кара-хана невіра стала настільки сильною, що син, почувши про те, що його батько став мусульманином, убивав [його]. І батько, почувши, що син його став мусульманином, убивав [його].

У ті часи у моголів був такий звичай: поки дитині не виповниться рік, її імені не давали.

Коли хлопчикові минув рік, Кара-хан скликав іль і влаштував великий той. В день тою Кара-хан звелів принести дитя до бенкетуючих і, звернувшись до своїх беків, сказав: «Цьому синові нашому виповнився рік, яке ж ім'я ви дасте йому?». Але перш ніж беки дали відповідь, дитя сказало: «Моє ім'я – Огуз».

Це однорічне дитя там відразу отримало дар мови і сказало: «Знайте, ясно! Моє ім'я Огуз – знаменитий цар! Вірно [це], знайте всі [ви], мужі доблесті!»

Старий і молодий, що прийшли на бенкет, усі були вражені словами дитини і сказали: «Ця дитина сама назвала своє ім'я; чи знайдеться ім'я краще від цього?!» Йому дали ім'я Огуз; і ще сказали: «Ніколи і ніхто не чув і не бачив, щоб однорічна дитина такі речі мовила». Взятися гадати, і вийшло йому: життя довге, велике благополуччя, широкі кордони краю [його юрту], що розкинувся [далеко]. Коли Огуз навчився говорити, він без упину стверджував: «Аллах, Аллах!». Всяк, хто це чув, говорив: «Він – дитя; не володіючи мовою, не розуміє, що каже». Це тому, що «Аллах» – слово арабське, а жоден батько з моголів не чув арабської мови. Всевишній бог ще у череві матері зробив Огуза своїм улюбленцем (vali), а тому і вклав у його серце і уста своє ім'я.

Коли Огуз став джигітом, Кара-хан дав [йому в дружини] дочку свого молодшого брата Гур-хана. Коли нікого не було, Огуз сказав дівчині: «Є той, хто створив світ, тебе і мене. Ім'я його – Аллах. Знай, що він є, знай, що він – єдиний і не чини інакше, як за його велінням». Дівчина не погодилася з цим. Він одразу ж [її] залишив і почав спати окремо від дівчини. Вночі він спав окремо, а вдень не розмовляв [з нею]. Через деякий час, Кара-хану сказали: «Ваш син не любить свою дружину через неприязнь до неї з того самого дня, коли взяв [її дружиною], не спить разом [з нею]». Кара-хан, вислухавши ті речі, дав [Огузові в дружини] дочку свого [другого] молодшого брата Кир-хана. І її [Огуз] сказав: «Прийми [праведну] віру». І ця дівчина не погодилася, і з нею [Огуз] разом не спав.

Через кілька років після цього випадку Огуз-хан вирушив на полювання/25/. Повертаючись, він побачив, що кілька жінок на березі річки перуть білизну. Серед них була дочка Ур-хана, [третього] молодшого брата його батька. Остерігаючись, щоб його таємниця не була розкрита, він послав до дівчини людину, щоб та поговорила з нею. Потім [Огуз] відвів дівчину вбік і, коли вона дала клятву [зберегти таємницю], сказав: «Мій батько дав [мені в дружини] двох дівчат; причина, що я не люблю їх, у тому, що

я мусульманин, а вони – невірні. І скільки разів я не говорив їм: «Станьте мусульманками», вони не погоджувались. Якби ти стала мусульманкою, я взяв би тебе [дружиною]». Коли він так сказав, дівчина відповіла: «Якою дорогою ти йдеш, тією і я буду йти». Потім Огуз-хан сказав [про це] своєму батькові. Батько його влаштував великий той і віддав дочку Ур-хана [в дружини] Огузові. Ця дівчина стала мусульманкою, і Огуз дуже любив її.

Після цього пройшло багато років. Якось Огуз вирушив на полювання у віддалене місце. Кара-хан, скликав усіх своїх жінок і невісток, влаштував гостини. І коли вони сиділи і вели бесіду, [Кара-хан] запитав у своєї дружини: «З якої причини Огуз любить останню взяту ним дружину і зовсім не ходить до двох тих, яких він раніше взяв дружинами?». Дружина його сказала: «Я не знаю. Невістки краще знають». Коли хан запитав у невісток, старша невістка сказала: «Ваш син – мусульманин і говорив нам обом: «Станьте мусульманками», а ми не погодилися. Ваша молодша невістка стала мусульманкою, ось чому ваш син її [так] сильно любить». Вислухавши ці слова, Кара-хан скликав своїх беків; почали радитися. І вирішили так: «Захопити Огуза на полюванні і убити». Кара-хан послав людину в іль і [наказав] передати: «Хай швидше прийдуть, я вирушаю на полювання».

Молодша дружина Огуз-хана, почувши ці речі, відіслала до Огуз-хана людину, оповівши все про раду, яка відбулася у Кара-хана.

Огуз-хан, почувши ті слова, теж послав людей в іль сказати: «Батько мій, зібравши військо, йде, щоб убити мене. Ті, хто за мене, йдіть до мене, ті, хто за мого батька, – йдіть до мого батька». Більша частина іля пішла до Кара-хана, менша частина пішла до Огуз-хана. У молодших братів Кара-хана було багато дітей; нікому і в голову не приходило, що вони відійдуть від Кара-хана. Усі вони прийшли до Огуз-хана. Огуз-хан дав їм ім'я уйгури/26/. Уйгур – тюркське слово, значення його всім відоме; воно означає: ті, що приліпилися; приліплені (җапшгур). [Так] кажуть: «Молоко згорнулося» (сут уҗуди); коли воно було [свіжим] молоком, [частинки] були відокремлені одна від одної, але після того як молоко скисло, [частинки] з'єдналися (җапша туруп).

А ще кажуть [так]: «Я наслідував приклад імама» (імамга уҗудім), [а це означає]: сидіти, коли імам сидить, стояти, коли [імам] стоїть. А хіба [це не означає] приліплений (җапшкан)? Коли вони [діти молодших братів Кара-хана] прийшли і міцно, обома руками ухопились (приліпились) за поли [одягу] Огуз-хана, хан назвав їх уйгурами, що значить: приліплені; ті, що приліпилися. Обидва, Кара-хан і Огуз-хан, вишикували війська і зітнулися. Всевишній бог зробив переможцем Огуз-хана. Кара-хан утік. Під час битви в голову Кара-хану попала стріла, хто її випустив – невідомо. Кара-хан помер від тієї рани. Огуз-хан сів на престол свого батька/27/.

Про царювання Огуз-хана

Огуз-хан закликав увесь іль стати мусульманами. Тих, хто стали мусульманами, він обсилав милостями, тих, хто не став, – переслідував; їх самих убивав, [а] дітей їхніх робив рабами.

У ті часи, окрім ілів, пов'язаних з Кара-ханом, було [ще] багато інших ілів. Кожен великий іль мав свого особливого володаря; малі ілі приєднувалися до них. Ілі Кара-хана, які прийняли іслам, приєднувалися до Огуз-хана. Огуз-хан кожного року воював з ілями, розташованими в могольському юрті, і [завжди] виходив переможцем. Врешті решт він підкорив собі їх усі. Ті, що врятувалися втечею, вирушили до татар-

ського хана і сховалися [у нього]. Татарський народ у ті часи мешкав поблизу Джурджута/28/. Джурджут – велика країна (юрт); в ній багато міст і поселень; знаходиться вона на північ від Хатая. Індійці і таджиків її називають Чін-Мачін.

Огуз-хан пішов і напав на татар. Татарський хан з чисельним військом виступив [проти нього]; вони зішлись у битві. Огуз-хан несподівано напав і розбив його [татарського хана] військо. До рук Огуз-ханового війська потрапила багата здобич; для [її] транспортування не вистачило в'ючної худоби. Був [там] один добрий вправний чоловік; пометикувавши, він змайстрував гарбу/29/. Дивлячись на нього, всі майстрували гарби і, завантаживши [на них] здобич, повернулися [додому]. Гарбу назвали канк/30/. До цього не було ні її самої [тобто гарби], ні її назви; її назвали канк тому, що під час руху вона дає звук «канк». Чоловіка, який змайстрував її, прозвали Канкли. Увесь іль Канкли – нащадки того чоловіка.

Огуз-хан впродовж семидесяти двох років воював з моголами і татарами, [хоч] вони однієї з ним кості. На сімдесят третьому році він підкорив їх усіх собі і навернув до ісламу. А потім пішов і взяв Хатай, і Джурджут взяв, і ще Тангут взяв. Таджиків Тангут називають Тібетом. Потім пішов і взяв Кара-Хатай. Це теж велика країна, лики у її жителів, як у індійців, – чорні. Вона знаходиться на березі моря-океану, між Хіндустаном і Хатаєм. Взимку вона знаходиться на схід від Тангута, а влітку на південь [від нього].

По той бік Хатая, на березі моря в неприступних горах було багато ілів. Володаря їхнього звали Іт-Барак-хан/31/. [Огуз-хан] пішов на нього війною. Вони зішлись у битві; Іт-Барак-хан вийшов переможцем. Огуз-хан утік. По цей бік від місця, де відбулася битва, протікали дві великі ріки. [Огуз-хан], побувши кілька днів між тими двома ріками, зібрав залишки свого розпорошеного війська.

У великих володарів [тих часів] був звичай: виступаючи у далекий похід, брати з собою жінок; дехто з нукерів теж брав [жінок]/32/. Один з беків Огуз-хана виступаючи [у похід], взяв [із собою] жінку. Сам він загинув у битві; жінка його врятувалася і наздогнала хана між [тими] двома ріками. Вона була вагітна; у неї почалися пологи; день був холодний, а житла, у якому можна було би сховатися, не виявилось; вона народила дитину у гнилому [дуплистому] дереві.

Коли дали знати про це ханові, хан сказав: «Його батько загинув на моїх очах; у нього немає заступника», – і усиновив його; він дав йому ім'я Кипчак. Давньою тюркською мовою дуплисте дерево називали кипчак; так як те дитя народилося в дуслі, йому дали ім'я Кипчак. У наш час дуплисте дерево називають чипчак. Простий народ, з причин неправильної вимови, «каф» вимовляє, [як] «чім»; так «кипчак» вимовляють «чипчак».

Хан виростив цього хлопчика на своїх руках. Після того, як він став джигітом, Уруси, Олак, Маджари і Башкурди збурилися [проти Огуз-хана]. Давши Кипчакові багато ілів і нукерів, [хан] послав [його] у ті краї, на береги Тіну/33/ і Ітіля. Триста років царював Кипчак у тих місцях. Усі кипчаки – його нащадки. З часів Огуз-хана і аж до часів Чингіз-хана на Тіні, Ітілі і Яіку, на берегах цих трьох рік, інших ілів, окрім кипчакського, не було. Вони жили у тих місцях протягом чотирьох тисяч років. Тому ті місця і називають Дешт-і кипчак – Кипчакські степи/34/.

Коли Чингіз-хан пішов [війною] на Іран і Туран/35/, государем тих країн був Султан Мухаммед-хорезмшах/36/. Столицею його був Ургенч. Не будучи в змозі битися з Чингіз-ханом, він утік і попрямував в Мазандеран. Чингіз-хан, захопив Бухару, Самарканд і Ташкент, послав на Ірак, Гілян, Мазандеран, Азербайджан і Гюрджістан (Грузія) тридцять тисяч чоловік на чолі з двома своїми беками на ймення Джебе-но-йон/37/ і Субеетай-бахадур/38/. Свого молодшого сина Тулі-хана він послав на Хора-

сан з п'ятдесятьма тисячами чоловік. Свого старшого сина Джучі-хана, свого другого сина Чагатай-хана, свого третього сина Угедей-хана, усіх трьох з вісімдесятьма тисячами чоловік він послав на Ургенч, тому що той був столицею Султана Мухаммеда-хорезмшаха і місцем, де жили нукери і [зберігалась] скарбниця. [На той час] в Ургенчі хорезмшаха не було. Султани/39/ (сини хорезмшаха), сховавшись у місті, захищаючи мирські блага і за ради своєї віри, вісім місяців билися [з моголами]. На дев'ятий місяць сини Чингіз-хана взяли місто і жителів поголовно знищили.

Чагатай і Угедей повернулися до свого батька в Термез, а Джучі з приданими йому нукерами з Ургенчу пішов у Дешт-і кипчак. Кипчакський народ зібрався, і відбулася битва. Джучі-хан переміг і перебив [усіх] кипчаків, які потрапили [йому] до рук; ті з них, які врятувалися, пішли до іштяків/40/. Більша частина іштяків нині є нащадками тих кипчаків. Кипчаки, що мешкали між Ітілем і Тіном, розселилися на [всі] чотири сторони. Більшість з них пішли в юрт Черкесів і Туманів.

Джучі-хан, полонивши [всю] кипчакську молодь, поселився в кипчакському юрті. З могольської [країни] він переселив сюди свою сім'ю (ој) і всі ілі, які дав [йому] батько. З кожного уругу/41/ узбеків були переселенці в кипчакський юрт.

Потім Джучі-хан помер; [його] юрт дістався його синові Саїн-хану/42/. Двадцять чотири чоловіки з нащадків Джучі-хана царювали в тому юрті. В його [Саїн-хана] часи той юрт називали Саїн-хановим юртом.

Потім цей юрт дістався Мангітам/43/. Першим з них був Ідукібій, з роду Ак-Мангіт, син Кутли-Кайали. Після цього [юрт цей] називали Мангітовим юртом.

У 1040 році (1630 – 1631 р. н. е.) з північного боку, з іля калмиків/44/, прибуло десять тисяч кибиток (ојлік) – ім'я їхнього царя Орлок – і поселилися в юрті мангітів. Нині, в 1071 році (1660 – 1661 р. н. е.), в рік миші, цей юрт називається Калмикським юртом/45/.

Воістину, цей світ схожий на караван-сарай, [а] чада адамові схожі на караван: одні кочують, інші зупиняються на постій/46/.

Огуз-хан, сімнадцять років по тому як він був переможений Іт-Барак-ханом, знову організував похід і вийшов на битву з Іт-Барак-ханом; перемігши, він убив Іт-Барак-хана і захопив його юрт. Він не зачепив тих, хто став мусульманином; тих, хто не увірвав в бога, він убивав, а дітей їхніх робив рабами. [Потім Огуз-хан] повернувся до своєї домівки.

Про похід Огуз-хана на Туран/47/ та Хіндустан

Огуз-хан, зібравши воїнів усіх могольських і татарських ілів, пішов на Талаш і Сайрам. Правителі Ташкента, Самарканда і Бухари, не будучи в змозі битися, вишикувавши військо [у відкритому полі], зачинилися у великих містах і в міцних фортецях. Огуз-хан сам взявся за облогу Сайрама і Ташкента, своїх синів послав на Туркестан і Андіжан. За шість місяців вони взяли Туркестан і Андіжан і повернулися до батька. Огуз-хан, призначивши у всі названі вілаєти правителів – даруга/48/, пішов на Самарканд. Взнявши Самарканд і призначивши даругу, він пішов на Бухару. Взнявши Бухару і призначивши даругу, пішов на Балх. Взнявши Балх і призначивши даругу, рушив на вілаєт Гур/49/. Була зима, дні стояли дуже холодні, в горах Гура випало багато снігу, і воїнам важко було пересуватися. Хан наказав: «Хай ніхто не відстає від мене», пішов і взяв Гур.

Подув [теплий] вітер, прийшла весна. [Огуз-хан] зробив перевірку війська і не дорахувався кількох чоловік; [хан] запитав про них, але ніхто [нічого] не знав. Через

кілька днів ці люди прийшли до хана. Коли хан запитав у них про те, що сталося, вони розповіли: «Ми, кілька чоловік, ішли позаду війська. Якось вночі в горах випав глибокий сніг, а тому ми не могли йти і зупинились там. Усі наші коні і верблюди загинули. Коли ж настала весна, ми прийшли [сюди] пішки». Хан наказав: «Нехай цих людей називають карликами». Увесь карликський іль – нащадки тих людей.

Після цього він завоював Кабул і Газнін/50/; потім пішов на Кашмір. У ту пору государем Кашміра був Йагма [Ягма]. В Кашмірі багато неприступних скель і великих рік; покладаючись на це, Йагма не [побажав] підкоритися Огуз-ханові. Билися цілий рік; з обох сторін загинуло багато людей. В решті-решт Огуз-хан взяв Кашмір, Йагму убив, а військо його поголовно знищив. Пробувши там деякий час, він вирушив [у зворотному напрямі]; через Бадахшан він прийшов у Самарканд, [а] звідти попрямував у Моголістан і прибув до себе додому.

Про похід Огуз-хана на Іран, Сірію та Єгипет

[Огуз-хан] пробув у своєму юрті один рік. Наступного року наказав він [своєму] ілю: «Я йду [війною] на Іран, нехай [мій іль] готується [в похід] на кілька років». Наступного року він виступив у похід і прийшов до міста Талаш. Щоб підбирати втомлених, голодних, заблукалих і задніх з війська хана були [поставлені] люди. Ці люди привели до хана одного сімейного чоловіка, який відстав від війська. Хан запитав того чоловіка: «Чому ти відстав?» Він відповів: «Через нестачу їжі я йшов позаду війська, дружина моя була вагітна і народила. Через голод у матері не вистачало молока для дитини; [та] я все йшов. На березі ріки я побачив, що шакал упіймав фазана. Коли я ударив шакала палицею, він покинув фазана і втік. Я підняв його, засмажив і годував [ним] дружину. Ваші люди, які були поставлені позаду [війська], зустріли мене і привели [сюди]». Хан, давши біднякові коня, припаси їжі і худобу, сказав: «За цим військом ти не ходи!». И назвав [його]: кал ач/51/. Увесь іль Калач – нащадки того чоловіка. Тепер [їх] називають халадж. Їх багато в Мавераннахрі/52/, [тут] вони з'єдналися з ілем Аймак. В Хорасані та Іраці/53/ їх теж багато, [там] вони приєдналися до Чагатайського іля.

Серед калачів, які мешкали в країні під назвою Гур, що належала Балху, був силач і молодець на ймення Мухаммед, на прізвисько Бахтіяр. [В ту пору] у Хіндустані, в місті Де(х)лі був падишах-мусульманин на ймення Кутб-ад-дін/54/. Мухаммед пішов [до нього] і став у нього нукером. Через кілька років він зробився великим беком. Хіндустан складається з багатьох окремих країн (юрт). [Там] була одна країна під назвою Бехар; знаходилася вона поблизу Кашміра. Кутб-ад-дін, поставивши на чолі загону (ілгар) Мухаммеда Бахтіяра, послав [його] туди. Мухаммед Бахтіяр завоював країну Бехар.

На схід від Бехара була ще одна країна; назва її головного міста – Лекмір. Був у ній дев'яносторічний падишах, він був падишахом країни, [яка дісталася йому] від предків. [Мухаммед Бахтіяр] пішов і завоював ту країну. Скарбниця, яку [падишах] збирав багато років, потрапила йому до рук.

На північ від Лекміра було велике місто під назвою Лектуні.

[Мухаммед Бахтіяр] пішов і завоював його. Він сів [на престол], наказав читати хутбу від свого імені і чеканити монети зі своїм іменем, а місто Лектуні зробив [своєю] столицею. Десять тисяч чоловік з іля калачів приєдналися до нього. Він сидів там багато років.

Відстань між Лектуні і Тібетом вершник проїздить з однією ночівлею (бір јатиб); але там є високі гори [і такі] дороги, якими може проїхати один вершник, два вершники поруч проїхати не можуть. Мухаммед Бахтіяр з десятима тисячами вершників і

з тридцятьма тисячами піших воїнів пройшов тією дорогою і напав на Тібет, та через кілька днів помер. Увесь калачський народ зібрався і зробив государем чоловіка на ймення Шіран.

Після його смерті государем зробили Мердана. Мердан був меткий джигіт і влучний стрілець, та розуму у нього не було зовсім; [він був дурний] до такої міри, що якось під час прийому (коруншта олтурганда), поглянувши на своїх беків, сказав: «Тобі я віддаю Ісфаган і ще дещо, а тобі віддаю Казвін». І перебравши так, одну за одною, назви [всіх] відомих міст Хорасану, Іраку і Руму, він розділив [їх] між своїми нукерами, [при цьому] він не сказав: «Я віддам [їх] вам, якщо бог [мені] дасть». Скажи він так, не було б ганджу. А він, мовлячи: «[Ці] вілаєти – мої, я віддаю [їх] вам», [хотів] звеличитися.

Одного разу прийшов чоловік, який шукав заступництва, упав ниць і сказав: «Я купець; сьогодні вночі у мене вкрали стільки-то тисяч тенге/55/» [Мердан] запитав у нього: «Ти син якої країни?» «Я – ісфаганець», – відповів купець. [Мердан] сказав йому: «За твої гроші я даю тобі посаду даруга Ісфагана». І сказав писцям (дівану): «Пишіть наказ». Писці записали посаду даруга Ісфагана на ім'я купця, приклали печатку і дали [ярлик] йому в руки. Купець від страху не міг вимовити й слова; він узяв ярлик/56/ і поклав [його] собі на голову. Люди, які були присутні на прийомі, теж нічого не могли сказати від страху. Був [у Мердана] один мудрий бек; він сказав: «Правителю мій, ви дали цьому [чоловікові] посаду даруга Ісфагана. Якщо цей чоловік вирушить звідси в Ісфаган один, то постраждає ваше ім'я. Дайте цьому чоловікові всього у достатній мірі так, щоб були у нього і дружина, і нукери, тоді нехай їде». Тому злощасному [Мерданові] такі слова вельми припали до душі. Він подарував [бекові] сто тисяч тенге. А ще від нього зло було в тому, що він почав убивати без вини хороших людей калачського народу. [Тоді] хороші люди ілю зібралися, раду радили і убили Мердана. На престол Лектуні посадили чоловіка на ймення Евез. Він помер через дванадцять років.

Потім цей юрт вислизнув з рук калачів і дістався іншим; після цього калачі стали нукерами. Панування калачів – від початку і до кінця – продовжувалось п'ятдесят чотири роки. Тепер закінчимо розповідь нашу про калачів; досить того, що ми вже розповіли.

Огуз-хан, пройшовши через Талаш, прибув до Самарканду і Бухари, [а потім], перейшовши ріку Аму, попрямував до Хорасану. На той час в Ірані не було справжнього царя; Кеюмерс помер, а Хушенка/57/ ще не проголосили падишахом. Подібні часи араби називають мулук-ат-ава'іф/58/, а смисл цього [вислову] такий: у кожному ілі свій правитель (тора). Тюрки подібні часи називають «чоловий у домі – чорний хан» (ој башіга кара хан), а це значить: у кожному домі проста людина ханом стає, у кожному домі свій хан. Тієї пори Іран і був таким.

[Огуз-хан] взяв Хорасан, а потім завоював Ірак Персидський, Ірак Арабський, Азербайджан, Вірменію, Сирію та [інші країни] аж до Єгипту. Деякі з названих країн він завоював, деякі з них підкорив і приєднав [їх] до себе.

Огуз-хан під час перебування в Сирії таємно вручив одному із своїх нукерів золотий лук і три стріли і сказав: «Лук зарий у землю в степу [там], де сходить сонце, в [тому] місці, де не ступала нога людини, [але] один кінець його витягни [із землі], а стріли віднеси в [той] бік, де заходить сонце, і заховай їх так, як заховав лук». Цей чоловік виконав наказ і повернувся.

Через рік після цієї події [Огуз-хан], покликав трьох своїх старших синів [по імені] Кун, Ай, Йулдуз /Юлдуз/ і сказав: «Я прийшов у чужу країну, справ у мене багато, і руки у мене не доходять займатися полюванням. А чув я, що в якомусь степу, в краю, де сходить сонце, багате полювання. Рушайте туди з вашими нукерами пополюйте і повертайтеся [додому!].» Потім, покликав трьох своїх молодших синів [по імені] Кок,

Таг, Тенгіз і сказав їм те ж, що сказав їхнім старшим братам, але відрядив [їх] у край, де заходить сонце. Через кілька днів троє старших синів привезли ханові золотий лук і щедрю мисливську здобич, а троє молодших синів привезли три золотих стріли і щедрю мисливську [здобич]. До м'яса, здобутого на полюванні, [Огуз-хан] додав ще багато м'яса та іншої їжі і скликав народ [на той]. Вважаючи [добрим] знаком те, що лук і стріли були знайдені, він повернув [їх] їм [своїм синам].

Три старших сини, зламавши лук, розділили [його] між собою, а три молодших сини взяли кожен по стрілі.

Пробувши багато років у завойованих віластах, знищивши ворогів, обдарувавши друзів, [Огуз-хан] призначивши правителів-хакімів/59/ у всі завойовані країни, від Сайрама до Єгипта, [а сам] вирушив [назад] і прийшов у свій юрт.

Про повернення Огуз-хана у свій юрт і про той

«Я разом з дітьми моїми і народом моїм здоровий і неушкоджений прийшов [у свій юрт]», – сказав [Огуз-хан] і звелів приготувати все необхідне для великого тою, і ще наказав поставити великий намет (харгаһ), усі дерев'яні частини якого були покриті золотом і прикрашені рубінами, яхонтами, смарагдами, бірюзою і перлинами. У похвалу того намету (ој) були складені вірші:

*Із золота намет поставив той володар,
Що кращий від небесного склепіння...*

[Огуз-хан] звелів зарізати десять тисяч баранів і дев'ятсот коней. Він наказав збити з юхти дев'яносто дев'ять хаузів, дев'ять з них звелів наповнити аракою/60/, а дев'яносто – кумисом. Скликав усіх своїх нукерів. Своїм шести синам дав багато добрих порад, а бекам, зробивши напучення, подарував країни (јурт), міста (шаһар), ілі і подарунки. Для його похвали були складені такі вірші:

*На тім тої Огуз [усіх] задовольнив:
Нагородив (тих) своїх шістьох синів, [бо]
Вони виявили [велику] мужність
І разом з батьком велику мудрість.
Батькові вони були соратниками:
У дні битв усі вони були [з ним].*

Потім він обдарував усіх своїх нукерів за їхні заслуги у битвах, набігах і справах – містами, прикордонною службою (сарадлар), поселеннями (канд) і дарами. А своїм синам сказав: «Ви, троє старші, [які] знайшли і принесли золотий лук, зламали і розділили його між собою, будете називатися Бузук. Нащадки ваші нехай до самого судного дня також називаються бузук. Троє молодших синів, які принесли три стріли, і нащадки їхні, від цього дня і до кінця світу хай називаються Учук/61/. Лук і стріли, які ви знайшли і принесли, були не від людей, а були від бога. Люди, які жили до нас, лук вважали царем, а стріли – послом/62/. Це тому, що в який бік лук спрямує стрілу, стріла туди і полетить.

«Тепер, після моєї смерті, на мій трон нехай сяде Кун-хан. А після нього народ нехай зробить правителем того, хто виявиться [найбільш] здатним із нащадків бузуків;

нехай до кінця світу царями будуть кращі з бузуків. Інші з них хай сідають праворуч, а учуки – ліворуч. Хай вони сідають з лівого боку намету і хай до кінця світу задовольняються станом нукерів».

[Огуз-хан] царював сто шістнадцять років, [а потім] відбув [туди, де] милосердя боже.

Про царювання Кун-хана, старшого сина Огуз-хана

У старійшини і аксакала племені (джама>ат), якому Огуз-хан дав імя уйгури, був син по імені Еркіль-ходжа/63/. Поки Огуз-хан сидів на троні свого батька, у нього везіром до самої смерті був цей [Еркіль-ходжа]. Це був чоловік розумний, досвідчений і багато знаючий. І Кун-хан зробив його [своїм] везіром і до самої своєї смерті прислухався до його слів. Еркіль-ходжа отримав довге життя.

В один з днів, коли хан був один, [Еркіль-ходжа] сказав йому: «Твій батько протягом ста шістнадцяти років у літню спеку не сидів у холодку, а в зимовий холод не сідав у кибитку. Він мечем завоював багато країн і, залишивши їх вам, шістьом, відійшов. Якщо ви шестеро і ті, які підуть від вас, всі будете однодумцями, то довго років і багато днів ці країни не підуть з ваших рук. Якщо ж ви не будете однодумцями, то і завойовані вами країни (олджа журт) підуть [від вас], і ваші родові юрти (бајири журт) підуть, і добро і життя ваші підуть». Кун-хан сказав: «Ви давали поради моєму батькові, тепер ви мені замість батька, ви – мій батько, і я буду робити те, що ви схвалите». Еркіль-ходжа сказав: «Від Огуз-хана залишилося багато країн, міст, ілів, добра живого і неживого. У кожного з вас, шістьох синів, по чотири сина, всього двадцять чотири царевича (падішаґзада), окрім вас шістьох; я [ось] чого боюсь: ви через мирські блага втратите однастайність».

Кун-хан прислухався до слів Еркіль-ходжі і влаштував великий курултай. Коли увесь народ, добрі і погані, [всі] зібралися, він роздав те, що залишилося після Огуз-хана: вілаєти, ілі, все добро неживе і живе тим названим тридцяти царевичам, [даючи] старшим більшу долю, молодшим – меншу. Ці двадцять чотири сини були від законних дружин; окрім них, було багато ще синів від наложниць (кома). І їм, згідно їхнього становища, дали дещо.

Потім він велів поставити золоту кибитку, яку наказав зробити [ще] Огуз-хан. Праворуч наказав поставити шість білих наметів (урга) і ліворуч шість білих наметів. І ще, праворуч велів встановити жердину в сорок кулачів/64/, на верхівці якої наказав закріпити золоту курку/65/. І ще, ліворуч велів встановити жердину в сорок кулачів, на верхівці якої наказав закріпити срібну курку. За наказом хана, під час кінних перегонів, бузуки зі своїми нукерами стріляли в золоту курку, [а] учуки зі своїми нукерами стріляли в срібну курку. Тих, хто влучив у курку, він щедро обдаровував. Кун-хан, поступаючи так, як робив його батько, велів зарізати дев'ятсот коней і дев'ять тисяч баранів; дев'ять хаузів з юхти наказав наповнити аракою, а в дев'яносто хаузів з юхти велів налити кумису. Вони бенкетували сорок днів і [сорок] ночей.

Про імена синів і внуків Огуз-хана

Нехай вони п'ють і їдять тепер, а ми поведемо мову про імена нащадків, з роду (атак) Огуз-хана. Про них ми вже говорили, хоч це і так, ми [все ж] вважаємо за потрібне сказати в одному місці про його дітей, про його внуків, про них усіх разом.

Ім'я старшого сина Огуз-хана – Кун-хан; ім'я того, хто молодший [від Кун-хана], – Ай-хан; ім'я того, хто молодший [від Ай-хана], – Юлдуз-хан; ім'я того, хто молодший [від Юлдуз-хана], – Кок-хан; ім'я того, хто молодший [від Кок-хана], – Таг-хан; ім'я того, хто молодший [від Таг-хана], – Тенгіз-хан. У кожного з цих шести було по чотири сини від законних дружин.

Ім'я старшого сина Кун-хана – Кайи, другий [син] – Байат(Баят)/66/, третій – Алка-ойлі, четвертий – Кара-ойлі/67/.

Ім'я старшого сина Ай-хана – Язир (Йазир)/68/, другий [син] – Ясир/69/, третій – Дудурга, четвертий – Дукер.

Ім'я старшого сина Юлдуз-хана – Авшар, другий [син] – Кизик, третій – Бекделі, четвертий – Каркин.

Ім'я старшого сина Кок-хана – Байиндир/70/, другий [син] – Бечене/71/, третій – Чавулдур/72/, четвертий – Чепни.

Ім'я старшого сина Таг-хана – Салор/73/, другий [син] – Імір/74/, третій – Ала-йонтли, четвертий – Урегір/75/.

Ім'я старшого сина Тенгіз-хана – Ігдір, другий [син] – Букдуз, третій – Ава, четвертий – Киник.

[Тепер] назовемо імена синів, які народилися у цих шести синів Огуз-хана від наложниць/76/. Проте який з них від [якого] з синів [Огуз-хана] – не відомо. [Ось їхні імена]: Кене, Куне, Турбатли, Гірейлі, Султанли, Окли, Коклі, Сучли, Хорасанли, Юртчи /Йуртчи/, Джамчі, Турумчі, Куми, Сорки, – його [нащадків] тепер називають сорхи, – Курджик, Сураджик, Караджик, Казикурт, Киргиз, Тікін, Лала, Мурдашуй, Сайир.

Тепер назовемо кілька ілів, яким Огуз-хан дав ім'я, але які не походять з його роду (насі); та вони були на тому тої і з цієї причини їхні імена записані в книзі. Імена їхні наступні: Канкли, Кипчак, Карлик, Калач.

Про розподіл Кун-ханом місць між своїми молодшими братами і синами

Тепер розкажемо про тих, хто сидів в дванадцяти наметах (урга), хто яку частину (улуш) [барана] отримав, хто різав ту частину на шматки і хто залишався біля наметів тримати коней.

В золотому наметі почесне місце зайняв (тор) Кун-хан. Кращі люди іля за згодою загалу, взяли баранячу голову, спину, задню філейну частину і бік, поклали їх на спинні кістки і ребра барана, піднесли Кун-ханові і сказали: «Хай ці частини [барана] будуть тому, хто стане ханом». Біля внутрішніх дверей намету сидів Еркіль-ходжа. Перед ним поклали передню частину і сказали: «Хай ця частина буде тому, хто стане везіром».

Пораворуч у першому наметі посадили Кайи, старшого сина Кун-хана; [йому] дали праву гомілку задньої ноги, Баят /Байат/ різав її; Сорки тримав коней; нині його [нащадків] називають сорхи.

У другому наметі посадили Алка-ойлі; [йому] дали гомілку правої передньої ноги; Кара-ойлі різав її; Лала тримав коней.

У третьому наметі посадили Язира /Йазира/, старшого сина Ай-хана; [йому] дали правий бік; Язир різав його; Куми тримав коней.

У четвертому наметі посадили Дудургу; [йому] дали правий окіст; Дукер різав його; Мурдашуй тримав коней.

У п'ятому наметі посадили Авшара, старшого сина Юлдуз-хана /Йулдуз-хана/; [йому] дали праве стегно; Кизик різав його; Турумчі тримав коней.

У шостому наметі посадили Бекделі; [йому] дали праву лопатку; Каркин різав її; Караджик тримав коней.

Ліворуч у першому наметі посадили Байиндира, старшого сина Кок-хана; [йому] дали ліве стегно; Бечене різав його; Казикурт тримав коней.

У другому наметі посадили Чавулдура; [йому] дали лівий бік; Чепні різав його; Канкли тримав коней.

У третьому наметі посадили Салора, старшого сина Таг-хана; [йому] дали гомілку задньої лівої ноги; Імір різав її; Калач тримав коней.

У четвертому наметі посадили Ала-йонтли; [йому] дали лівий окіст; Урегір різав його; Тікін тримав коней.

У п'ятому наметі посадили Ігдіра, старшого сина Тенгіз-хана; [йому] дали гомілку передньої лівої ноги; Букдуз різав її; Карлик тримав коней.

У шостому наметі посадили Ава; [йому] дали ліву лопатку; Киник різав її; Кипчак тримав коней.

Про значення дванадцяти юзліків /йюзліків/ і двадцяти чотирьох аймаків

О, зосереджені старійшини і розуміючі юнаки, зверніть серця ваші до цих слів, дослухайтесь до них, досягніть ці слова!

Минулих днів бахші/77/ і знатні люди з туркменів, що проводили життя в битвах, розповідають наступне.

У Огуз-хана було двадцять чотири онука, які народилися у його шести синів від законних дружин. Кун-хан посадовив їх по двоє в окремі намети; вони склали дванадцять болуків/78/. Нащадків, які народилися від цих дванадцяти [болуків], назвали юзлік (йюзлік)/79/. Це тому, що лицьова (юз) частина усілякої речі краща від її зворотного боку, і, значить, юзліки це ті, хто повертається (звертається) до обличчя (юз) іля і народу (халк)/80/.

І тих, кому Огуз-хан нарік імена, так як і внуків, народжених від наложниць, теж було двадцять чотири. Їхні імена, одне за одним, ми вже назвали вище. Усі вони зайняли місця біля наметів (ој); дванадцять з них тримали коней і дванадцять сиділи біля дверей.

Тих, хто народився від цих двадцяти чотирьох назвали аймак/81/, коренем [цього слова] є омак/82/. Зазвичай усі простолюдини (кара улус) не можуть вимовити слово повністю, а вимовляють [тільки] половину його. Навіть нині, коли один одного запитує, це звучить так: «Ти з омака якого іля?». Омак – слово могольське. Нині калмики теж говорять омак. Значення [слова] омак – уруг. Ось, що означає у туркменів дванадцять юзліків і двадцять чотири аймаки.

Про значення імен онуків Огуз-хана, про їхні тамги і онгони (куш)

Усі мудрі старійшини з туркменів, які знають історію, так розповідають про значення імен двадцяти чотирьох онуків Огуз-хана, які сиділи в дванадцяти палатках (урга), і про те, які у них тамги/83/, і про назву птахів, які стали у них онгонами.

Значення [імені] Кайи – міцний, знак його тамги – , онгон його – кречет. Значення Байат – багатий, знак його тамги – , онгон його – сова. Значення Алкаойлі – відповідне, знак його тамги – , онгон його – мишолов. Значення Кара-ойлі – де б не зупинився, [всюди] в наметі живе, знак його тамги схожий на нагайку – , онгон його – коршун. Значення Йазир – старший в ілі, знак його тамги – , онгон його – кібчик. Значення Йасир – все, що не постане перед ним, він відкидає, знак його тамги – , онгон його – перепелятник. Значення Дудурга – той, хто уміє завойовувати країни і тримати їх під собою, знак його тамги – , онгон його – червоний яструб. Значення Дукер – коло, знак його тамги – , онгон його – коршун. Значення Авшар – меткий в роботі, знак його тамги – , онгон його – білий сокіл [самець]. Значення Кизик – герой, знак його тамги – , онгон його – сарич. Значення Бекделі – його мова шанована, знак його тамги – , онгон його – ворон. Значення Каркин – хлібосольний, знак його тамги – , онгон його – беркут. Значення Байиндир – той що володіє мирськими благами, знак його тамги – , онгон його – білий сокіл. Значення Бечене – той, що робить діло, знак його тамги – , онгон його – рябий сокіл. Чавулдур – чесний, знак його тамги – , онгон його – хумай/84/. Значення Чепні – богатир, знак його тамги – , онгон його – хумай. Значення Салор – озброєний шаблею, знак його тамги – , онгон його – беркут. Значення Імір – багатющий, знак його тамги – , онгон його – [?]. Значення Ала-йонтли – той, що має рябого коня, знак його тамги нагадує колицу – , онгон його – кібчик. Значення Урегір – добродійний, знак його тамги – , онгон його – яструб. Значення Ігдір – великий, знак його тамги – , онгон його – яструб. Значення Бундуз – послужливий, знак його тамги – , онгон його – балобан. Значення Ава – високоповажний, знак його тамги – , онгон його – білий сокіл. Значення Киник – шановний [поважний], знак його тамги – , онгон його – яструб [самець].

Про заповіти огузького іля

Увесь народ з ханом на чолі сказав: «Якщо ви заріжете одного барана, чи десять, чи сто, чи скільки б то не було, м'ясо його діліть так, як сказано вище. І нехай кожен бере і їсть [його] із своїми синами і нукерами». І ще сказали: «Якщо хто-небудь виявиться винним [у злочині], – чи знаходиться та людина близько чи далеко від місця перебування царя, чи буде людина, яка вчинила злочин, з царського уруга чи з якого іншого уруга, якщо від хана прийде людина, щоб покарати її, нехай ніхто – ні брат хана, ні син хана, ні беки його – не виступають її покровителями. А якщо хто-небудь буде захищати її і надасть покровительство під тим приводом, що, мовляв, він умовив мене, – хто б не був покровителем, – належить: людину, яка виступає покровителем, привести до царського порогу і ударом меча по спині розсікти її навпіл, щоб ті, що можуть бачити – бачили, а ті, що можуть чути – чули».

І ще ось що: «Царем нехай ставлять людину з нащадків Огузових, із синів бузуків. Двох [на ханство] нехай не піднімають/85/, бо якщо хан один – іль розкошує, а якщо [їх] двоє – іль гине. Мудреці, що жили до [нас], казали: «В одні піхви два мечі не входять, два мужа не можуть брати одну дружину, в одному юрті двом правителям (тора) немає місця»/86/.

[Цей] заповіт (<ahднама) написали на великому аркуші паперу. І всі, на чолі з Кунханом, його молодші брати, сини, беки, найкращі із старійшин і найкращі з джигітів на [тому] аркуші написали свої імена і поклялися: «Поки ми живі, ми не відступимо

від цих слів. Якщо нащадки наші будуть благородними, нехай вони дослухаються до цього заповіту і чинять [згідно нього] до кінця світу. А якщо вони [нащадки наші] виявляться людьми неблагородними і скажуть: «Давайте зруйнуємо юрт», то не чинить [так]!». Підписавши свої імена, приклавши печатку, поклали грамоту (сәһнама) в скарбницю Кун-хана.

Коли помер Огуз-хан, Кун-хану було сімдесят років і ще сімдесят років він царював, сидячи на місці свого батька і творячи справедливість і правосуддя; а потім він відійшов [туди, де] милосердя боже.

Про царювання Кайи-хана, старшого сина Кун-хана

Після смерті Кун-хана усі внуки Огуз-хана і кращі люди іля зібралися і підняли ханом Кайи. Він, як і його батько, виказував милосердя ілю; поцарювавши двадцять три роки, він відійшов [туди, де] милосердя боже.

Про царювання Діб-Бакуй-хана

У Кайи-хана було багато синів. Одному з його синів їхній дід [Кун-хан] дав ім'я Діб-Бакуй. І усі, великі і малі, одноставно підняли Діб-Бакуя ханом. В один з днів Діб-Бакуй-хан запитав народ: «Чи ще є нині хто-небудь з людей, що бачили Огуз-хана?» Йому відповіли: «Є один [такий] чоловік; він із салорського іля, зовуть його Олаш». Хан послав [за ним], а коли Олаша привели, докладно розпитав [його] про те, якими справами займався Огуз-хан, коли сидів у [своєму] юрті, яким благочинним був до друзів, яким милостивим до ворогів.

Олаш розповів [усе], що знав. Після цього [хан] щедро обдарував Олаша і відпустив [його] додому.

У Діб-Бакуй-хана старшими беками (улуґ баклар) були: Алан і Арлан з іля Язир /Йазир/, Чекес, Баши-бек і Бійгу-бек з іля Дукер, Кабіль-ходжа з іля Байиндир.

Якось під час полювання хан упав з коня і зламав ногу в стегні; від того він і помер.

У нього був син по імені Кузи-Яви (Кузи-Йави)/87/; його і підняли государем. Процарювавши тридцять років, він вирушив на той світ. Коли Кузи-Яви був ханом, у нього беками-радниками (канаш бакларі) були: Керунджек з іля Імір, Табак (Батак) з іля Салор. А ще із салорів везірами в трьох поколіннях були: син Енкеша Откан і його син Кул-Сари. Він [Діб-Бакуй] царював сто двадцять років, а потім помер.

Про юрти Огузового іля і про те, скільки років і як він там жив і чому йому дали ім'я туркмени

Від Огуз-хана до Кузи-Яви-хана [все] так і є, як ми оповіли. Тепер, якщо буде угодно богові, ми повідаємо про Інал-хана/88/. З часів Інал-хана і до часів, коли ми створюємо цю книгу, [все, що] ми розповіли – все достовірно і немає ніяких погрішностей. Але скільки років пройшло між Кузи-Яви-ханом і Інал-ханом, – ми не можемо визначити. А якщо це так, то слід говорити [про це] мало, якщо ж скажемо багато, може статися, буде брехня; [може бути] пройшло чотири тисячі років. Окрім того, ми знаємо, що Огуз-хан жив у часи Кеюмерса, а у Інал-Яви-хана везіром був Коркут-ата, з

народу Кайи/89/. Нащадки Аббаса, молодшого брата матері нашого пророка, царювали в місті Багдаді п'ятсот років. Коркут жив у їхні часи. Між Кеюмерсом і нащадками Аббаса пройшло п'ять тисяч років. Кузи-Яви-хан – п'ятий нащадок Огуз-хана. Тепер рахуйте самі: скільки років пройшло між Кузи-Яви-ханом і Іналом, ханом Коркут-ати.

Нині ми не знаємо в деталях і поіменно, хто був, а хто не був за ті згадані чотири тисячі років.

Якщо ми [цього] так [тобто детально] не знаємо, то загальна картина нам відома. Про це і розкажемо.

На схід юрти огузького іля простягалися до Іссик-Куля і Алмалика/90/, на південь – до Сайрама/91/ і гір Казикурт-таг/92/ і Караджик-таг, на північ – до гір Улуг-таг і Кічік-таг, в яких мідь добувають/93/, на захід – до міста Янгікент/94/, що при гирлі ріки Сир, і до Кара-Кумів. В цих названих місцях вони жили чотири-п'ять тисяч років і з того уруга, який розростався, піднімали правителів.

Так, коли піднімали государем кого-небудь з кайи, уруг Кайи і уруг Баят і ще п'ять-шість малочислених уругів приєднувалися до нього. А також, коли піднімали государем кого-небудь із салорів, уруг Салор і уруг Імір і ще кілька малочислених уругів приєднувалися до нього. Так, коли піднімали государем кого-небудь з язирів, уруг Язир і ще кілька малочислених уругів приєднувалися до нього. Звідси робить висновок: государя піднімали з численного уруга, малочислені уруги приєднувалися до нього; інколи [їх] збиралося шість-сім, а інколи [їх] збиралося три-чотири. А бувало, що [всі] вони ворогували між собою, нападаючи одні на одного, захоплювали [одне одного] в полон. Надлишок полонених продавали купцям з Мавераннахра.

У ті часи в Іраку, Хорасані і Мавераннахрі царі, сіпахі і райяти – усі були тати/95/; окрім татів, нікого не було.

Себуктегін/96/, батько султана Махмуда Газневі, був з народу Кайи; туркмени взяли його в полон і продали купцям.

Уруг Бечене, піднявши із самих себе правителя (тора), почав ворогувати із салорським ілем; вони постійно робили набіги один на одного. Протягом п'яти-шести поколінь між цими двома ілями була ворожнеча. Іль Бечене здолав салорський іль, а тому салорський іль прозвав народ Бечене – Іт-Бечене. У іля Бечене був государ на ймення Той-мадук. Він прийшов із військом, напав на салорський іль, захопив у полон Джаджакли, матір Салор-Казан-алпи і пішов/97/. Три роки по тому він (Салор-Казан-алп), послав свого кетхуду/98/ Енкеша з багатим викупом, і той зумів повернути Джаджакли [додому]. З цих слів витікає, що коли загарбники влаштувалися в їхньому [туркменському] юрті, то ті з ілів, які зазнавали нападів і яким [удавалося] врятуватися від ворогів, утікали в Мавераннахр. Так, поступово більшість туркменів опинилися в [цьому] вілаєті, [і лиш] небагато хто з них залишився [на попередньому місці].

У ті часи було багато ілів, які мешкали по той бік від туркменів. Про деякі з них я розповім.

Ближче від усіх [інших] ілів до туркменів жили хатаї, канкли і наймани. Ці ілі почали нападати на туркменів, які залишилися. [Туркмени] покинули всі ці юрти – Іссик-Куль, Алмалик, Сайрам, гори Улуг-таг і Кічік-таг – і прийшли до гирла ріки Сир. Государя свого вони посадили в Янгікенті (Йангікенті)/99/, а самі літували і зимували по обидва боки Сира. Жили вони [там], поки не пройшло десять поколінь.

Туркменів, які потрапили в Мавераннахр, таджикі спочатку називали тюрками. Через п'ять-шість поколінь під впливом клімату (ярга сувга тартди) підборіддя у них поступово стали короткими, очі – великими, обличчя – маленькими, носи – грубими. З ілів, які прийшли в туркменський юрт і поселилися [там], в Мавераннахрі почали з'являтися полонені (асір) і купці. Таджикі побачили [їх] і назвали тюрками, а тим,

попереднім тюркам дали ім'я туркманенд, що означає: схожий на тюрка. Прості люди (кара халк) не могли вимовити тюркманенд і говорили туркмен/100/.

Про царювання Інал-Яви/Йави/-хана

Зібрався увесь огузький іль на чолі з Коркут-атою – сином Кара-ходжі [з іля] Кайи, З Енкеш-ходжою [з іля] Салор і Авашбан-ходжою і підняли государем Інала-Яву/101/, з народу Кайи. Везіром у нього був Коркут-ата. І що б не сказав Коркут-ата, Інал-Ява не відступав від його слів. Багато надзвичайних справ звершив Коркут-ата. Він прожив двісті дев'яносто п'ять років і був везіром при трьох государях.

Інал-Ява царював сім років. У нього було два сини: старшого звали Ал, молодшого – Дуйли-Кайи. Інал-Ява-хан, зібравшись помирати, посадив на своє місце Дуйли-Кайи, [а сам] вирушив до [бога].

Дуйли-Кайи теж прислухався до порад Коркут-ати. Окрім Коркута, у нього було два інак-беки/102/; один – з іля Байиндир на ім'я Бек-дез, другий – з [іля] Ігдір на ім'я Дунке. Дуйли-Кайи царював багато років. Дітей у нього не було. Він з'їв свою їжу, провів свої роки і, проживши довге життя, сконав.

Про царювання Еркі, молодшого брата Дуйли-Кайи, і про з'яву на світ його сина Тумана

У Дуйли-Кайи був близький родич по імені Еркі. Він влаштував поминки [по Дуйли-Кайи]. Увесь огузький іль зібрався на поминки; усі беки на чолі з Коркут-атою запитали: «Чи немає вагітних серед дружин ханових?». Одна мамка (даја хатун) вийшла [наперед] і сказала: «Одна із дружин хана вагітна, і у нас є надія, що вона – скоро розродиться». Через кілька днів, коли роздавали їжу за упокій [душі] хана, з'явилися люди і сказали: «У хана народився син», і почали вимагати суюнчі /суйунчі/ – подарунок за радісну звістку. Усі беки на чолі з Еркі дали суюнчі. Еркі скликав народ на бенкет, кожен приніс подарунок, відповідний його великодушності, зарізали чотириста коней і чотири тисячі баранів. [Еркі] наказав виставити три хауза з юхти: один з них велів наповнити аракою, другий – кумисом, третій – катиком/103/. Цілий місяць, день і ніч, на [тому] тої всі, добрі і погані, веселилися. Старі забули про свій вік, бідняки забули про свою бідність, багаті забули про смерть.

Огузький іль сказав Коркутові: «Дай цьому хлопчикові гарне ім'я». Коркут-ата сказав: «Нехай його ім'я буде Туман-хан»/104/. Народ сказав: «Дай ім'я краще». Коркут-ата відповів: «Немає імені кращого. У той день, коли помер Дуйли-Кайи-хан, наш юрт охопив туман і настав морок. Цей хлопчик народився під [час] туману, і тому я дав йому ім'я Туман. І, по-друге, від [усього] серця я бажаю йому щасливої долі, і тому даю [йому] ім'я Туман, бо туман довго не тримається, він скоро проходить. Туманний день стане сонячним, після туману не може не бути ясного дня. Туман, який не довго тримається, я порівняв з юністю цього хлопчика, [а] сонце, [яке з'явилося] пізніше, я порівняв із щасливим і довгим життям цього хлопчика, коли він стане дорослим і сяде на троні свого батька». Почувши ті [слова], увесь народ криками «Хвала, хвала [тобі]» [висловив] Коркутові [своє схвалення], возрадувався і сотворив довгу молитву за Тумана.

І ще увесь народ, на чолі з Коркутом, сказав Еркі: «Ти влаштував той на цілий місяць, а їжа у тебе не закінчилася. Кумису і айрану у тебе в хаузах було більше, ніж води в озері. Тепер, з цього дня, тебе будемо називати Коль-Еркі-хан/105/. Туман –

твій син. Сідай на місце твого старшого брата Дуйли-Кайи і керуй ханством, а коли Туман стане джигітом, ти сам прекрасно знаєш, що ти маєш йому дати», і зробили Коль-Еркі ханом. Він жив з народом у ладі. Туман став джигітом. Люди, які служили ще Дуйли-Кайи-ханові, звернулися до Тумана з [такими] словами: «Царство тобі дісталось у спадок від твого батька. За згодою усього народу воно тимчасово було доручене Коль-Еркі з тією умовою, що, коли ти станеш повнолітнім, воно має бути передане тобі».

Туман наказав через одного чоловіка передати ті слова Коль-Еркі. Коль-Еркі, почувши ті слова, передав [ix] Коркутові наодинці і, за його порадою, скликав кращих людей іля і влаштував великий той. Коль-Еркі-хан посадив Коркута на почесне місце (тор) в кибитці, поклонився і підніс [йому] чашу з кумисом. Після того, як Коркут випив кумис і усі поїли, Коль-Еркі сказав: «О, ілю і народе, ви всі знаєте, що царство по праву належить Туманові. До цього часу Туман був молодим, а тому я вів справи. Тепер Туман став мужнім джигітом, і я передаю йому престол його батька».

Увесь народ сказав Коркутові: «Доля хана і всього огузького іля в твоїх руках, чини так, як повважаєш за потрібне». Коркут, почувши ті слова, послав чоловіка привести Тумана, посадив його на середину кибитки і сказав: «Батько твій помер, ти залишився малолітнім. Коль-Еркі був тобі батьком і старшим братом. Від [твоєї] з'яви на світ і до цього часу він, приклавши багато зусиль, виростив тебе хорошою [людиною]. І вінець, і престол, і іль, і увесь юрт – твої. Ми просимо тебе: «Потерпи кілька днів, [вічна] розлука з твоїм старшим братом – близька». Коли він сказав [так], Туман відповів: «Ти – найкращий з усього огузького іля, везір мого батька і мій дід, я згоден з твоїми словами».

У Коль-Еркі була дочка, дуже гарна і слухняна у всьому свого батька і своєї матері. Коркут, змовившись з Коль-Еркі і Туманом, влаштував той, [який продовжувався] сім днів і ночей; віддали дівчину [дружиною] Туманові, дали за неї домашнє начиння і пожитки, що відповідали [її] царській гідності.

У ті часи у іля Авшар був хан по імені Айне; він сватав ту дівчину за свого сина. Коль-Еркі погодився і мав був віддати [її]. Айне-хан, почувши, що дівчину віддали Туманові, зібрав військо і пішов [війною] на Коль-Еркі. Коль-Еркі з великим військом виступив назустріч; відбулася битва. [Коль-Еркі] здолав Айне, убив сина Айне і розбив авшарське військо. Прогнавши Айне, він пішов на його юрт, захопив юрт і залишався там шість місяців. Айне утік і прибув до іншого іля. Коль-Еркі, давши клятву, послав сказати Айне: «Це зло заподіяв не ти, а твій син; він отримав свою відплату. Тепер ми з тобою брати. Прийди і будь господарем у своєму юрті, а я повертаюсь [додому]». Посланець пішов і передав усі ті слова. Айне, повірив, прийшов і побачився з Коль-Еркі. Коль-Еркі, передав [йому] його юрт, вирушив [назад] і прийшов до свого власного юрта.

Про народження у Тумана сина, про наречення його іменем Явли /Йавли/ і про найменування його після досягнення повноліття Канли-Явли

У Тумана, від дочки Коль-Еркі, народився син. Йому дали ім'я Явли. Це був [чоловік] благородний і мужній. Він став дорослим. Якось, бавлячись з джигітами на березі ріки, він побився з одним джигітом. Із словами «Я уб'ю його» кинувся шукати що-небудь [придатне]; поблизу нічого, окрім кизгана/106/, не знайшов; схопив його за кінець і, вирвавши [з коренем], ударив ним того джигіта по шії, зламав йому шию; той помер.

Коль-Еркі-хан, Туман, Коркут і всі беки зібралися. Коли їм розповіли про те, що зробив Явли, старі і молоді, добрі і погані, ті, що бачили і чули, [усі] були здивовані і вражені. Туман сказав: «Донині цього молодця ми називали Явли, а тепер його слід називати Канли-(кривавий)-Явли». І після цього усі його називали Канли-Явли.

Якось Коль-Еркі-хан сидів у наметі, там же був і Туман. Увійшов Канли-Явли, сів посередині і, дивлячись на Коль-Еркі, сказав: «О, дідусю! Престол, на якому ти сидиш, належить моєму дідові Дуйли-Кайи. До цього часу ти не віддавав [його] під тим приводом, що мій батько Туман молодий, а чому тепер не віддаєш?» Коль-Еркі-хан довго сидів, схиливши голову. Трохи згодом він підняв голову і сказав: «Я чекав від тебе, що [ти] скажеш ці слова раніше, того дня, коли ти [кизганом] з колючками зламав шию [тому] чоловікові. Ти правильно говориш. Добре! Згоден! Тепер [царство] належить передати твоєму батькові».

Про царювання Тумана

Коль-Еркі, почувши від свого внука ці слова, послав привести увесь огузький іль на чолі з Коркутом і, влаштувавши великий той, підняв Тумана ханом і посадив його на престол. Коль-Еркі стоячи сказав Туман-ханові: «Коли помер твій батько, я сів на цей престол, щоб правити ілем. [З тих пір] пройшло тридцять п'ять років. Я надіюся, що ти, [як] і я, будеш запитувати [про справи] добрих і поганих [людей] іля і що, володарюючи, ти підеш тим же шляхом, яким ішов і я». Туман відповів: «Ви гарно сказали. Якщо моя доля така, я буду дослухатися до ваших порад».

По закінченню розмови [про справи] юрта, Коль-Еркі-хан, подивившись в обличчя Канли-Явли, сказав: «О, сину моєї дочки! Я чув, кажуть: «Не чекай дружби від тих, хто народжений дочками». Ти не зробив брехнею слова тих [людей], хто жив раніше.

Коли Туман-хан поцарював чотири місяці, увесь народ на чолі з Коркутом сказав Туманові: «Подякуй богам! У тебе є такий гарний син, як Канли-Явли. Пристойно передати йому царську владу, а самому бенкетувати і веселитися». Туман погодився і, передавши своєму синові царську владу, з покірним серцем віддався служінню богам.

Про царювання Канли-Явли

Це був виданий богатир, молодець і герой. З усіма країнами (юрт), що з усіх чотирьох сторін, він затіяв ворожнечу, захопив і підкорив [їх] собі. В його часи вовк не міг заподіяти зла ягнятi, барс – козлові, беркут – зайцеві, яструб – куріпці. Він облаштував [свій] іль, трощив ворогів; він перевершив [усіх] правителів свого часу. Він сконав, поцарювавши дев'яносто років.

Про царювання Мур-Яви /Йави/

У Канли-Явли було два сина; старшого звали Мур-Ява, молодшого – Кара-Алп-Арслан. Помираючи, [Канли-Явли] розділив свій юрт на дві частини. Туркестан і Янгікент віддав Мур-Яві, Талаш і Сайрам віддав Кара-Алп-Арслану. Через кілька років Кара-Алп почав ворогувати із своїм старшим братом Мур-Явою. Кращі люди іля втрутилися і довго умовляли їх помиритися, [та] Кара-Алп-Арслан не погодився. І, наре-

пті, кожен з них виставив військо, і вони зійшлися під Сайрамом. Переміг Мур-Ява. Кара-Алп-Арслан загинув у битві; [Мур-Ява], розгромив усі його ілі і пробувши там один рік, вирушив [назад] і прийшов до себе додому.

У Кара-Алп-Арслана був малолітній син; його і дружину [Кара-Алпа] Мур-Ява взяв із собою. З тих пір минуло кілька років. Якось Мур-Ява сидів [один, до нього] прийшов син Кара-Алп-Арслана. [Мур-Ява], подивившись йому в обличчя, сказав: «Якби твій батько по [своїй] неосвіченості не почав ворогувати зі мною, ти не ріс би ось так, сиротою. Жаль, [але] що поробиш!». Він довго плакав, [потім] сказав: «Хай твоє ім'я буде Алп-Тугач»/107/. Покликав кращих людей, які залишилися після його батька, доручив їм Алп-Тугача і, віддавши йому юрт його батька, відіслав [його], а народові дав наказ: «Людей, яких привели в полон з іля Кара-Алп-Арслана, нехай відішлють назад». Алп-Тугач пішов і сів [на престол] в юрті свого батька; усі ті, хто свого часу розійшлися на [всі] чотири сторони, зібралися до нього. Мур-Ява-хан, поцарювавши сімдесят п'ять років, відбув на той світ.

Про царювання Кара-хана, сина Мур-Яви

У Мур-Яви не було дітей від законних дружин. Під час нападу на іль такого-собі Урджа-хана він захопив у полон жінку; протримавши її кілька днів [у себе], він відіслав її. Жінка та, повернувшись до свого юрту, сказала: «Я вагітна від Мур-Яви-хана». Через кілька місяців вона народила сина. Йому дали ім'я Кара. Він виріс у своїх дядьків (по матері). Ставши джигітом, він утік і з'явився до Мур-Яви-хана. Мур-Ява усиновив його. Коли помер Мур-Ява, увесь народ зібрався і підняв його ханом. Він ладив з ілем; пробувши ханом сорок років, він помер.

Про царювання Богра-хана

У Кара-хана був син на ймення Богра/108/. Після смерті Кара-хана увесь народ підняв Богра государем. Богра-хан перевершив усіх своїх предків. Прийшов із чисельним військом і завоював Бухару та Самарканд. [Але], з тієї причини, що його брати збунтувалися в його юрті, він не міг залишатися [в чужих краях] і повернувся. Після того він пішов і завоював країну Хорезм і багато років царював там. Якось, ведучи військо на північ, хан сказав: «Нам захотілося їжі з пшеничного борошна». [Але], щоб приготувати локшину (угра) та інші страви, не виявилось [ні] кухаря, [ні] кухонного начиння. Хан велів принести борошна і приготувати тісто; нарізавши його власними руками, він поклав [його] в казан. Нукери, які були присутні [при цьому], наслідували приклад хана. Коли [хан] зварив і з'їв [страву], він сказав: «Нехай ця страва називається богра-ханівською». Цю страву готують і сьогодні, і в народі [її] називають богра.

У хана було три сини: старшого звали Іль-Тегін, другого – Кузи-Тегін, третього – Бік-Тегін. Тегін давньою тюркською мовою означає – прекрасний ликом.

Коли хан постарів, він передав царство Кузи-Тегіну, а сам пішов на спочинок. У нього була законна дружина на ім'я Бабер, дуже розумна, благочестива, богобоязна, добродійна та зразкова [жінка]. Вона була матір'ю трьох синів. Коли вона померла, Богра-хан був у великому траурі: протягом року він ні з ким не розмовляв і не виходив з дому. Якось Кузи-Тегін сказав своєму батькові: «До яких пір ви будете у траурі і скорботі. Поїдьте на полювання, може ваше серце заспокоїться». І кожного дня він

брав свого батька куди-небудь на полювання чи на прогулянку. Через кілька днів пристрасть і бажання виникли у серці хана; тоді [Кузи-Тегін] сказав: «Беки говорять, що ханові належить стати мужем». Хан відповів: «Де взяти таку дружину, яка б замінила твою матір?» Кузи-Тегін сказав: «Якщо не буде такої, як моя мати, то буде ще краща». І скільки хан не говорив: «Я не стану мужем», та Кузи-Тегін не дав йому наполягти на своєму. В авшарському ілі у чоловіка по імені Егрэндже була красуня дочка, яка мала [у своєму] юрті ім'я Коркелі-Яхши. Її віддали за хана. Ось що запало в серце цієї злощасної дівчини: «Кузи-Тегін любить мене, а тому він навмисно віддав мене за свого батька, щоб самому таємно зі мною насолоджуватися. А якщо [це] не так, то навіщо ж він таку дівчицю-красуню, як я, віддав за старого?!» Якось Кузи-Тегін прийшов побачитися із своїм батьком. Хан спав, жінка сиділа [одна].

Вона підійшла до Кузи-Тегіна і, пестячи йому лице і очі і голублячи [його], повела себе [з ним] так, як ведуть жінки, коли вони розважаються із [своїми] чоловіками. Кузи-Тегін у серці своєму сказав: «Вона замінила мені матір і [тому так] лагідно поводить себе зі мною». І ще через кілька днів, зустрівшись наодинці, вона сказала Кузи-Тегінові: «Хіба ти нічого не знаєш, що зі мною відбувається? Я люблю тебе! Вночі не приходять до мене сон, вдень немає мені спокою. Якщо тобі немає діла до мене, то навіщо ти віддав мене за старого?!» Кузи-Тегін сказав: «Ти мені мати. Якщо від цього дня ти не облишиш ці свої вчинки, я розірву тебе на шматки і по шматках зарю в землю».

Жінка розповіла про те, що сталося своїм родичам; порадившись, вони сказали: «Перш ніж Кузи-Тегін встигне розповісти про все ханові і народу, треба сказати [тобі самій], а інакше тобі смерть». Усі вони [одноставно] послали одну жінку; та жінка пішла, украла з кибитки Кузи-Тегіна його чоботи і прийшла [в них] у кибитку Бограна, а потім повернулася і поклала чоботи на місце.

Тієї ночі хана не було вдома: він поїхав на полювання. Після опівночі випало трохи снігу. На зорі ханша почала кричати. Коли надійшов світанок, народ почув, що з намету долинає голосний плач жінки. Коли всі, чоловіки і жінки, зібралися і підійшли до дверей намету, вони побачили ханшу з пошкрябаним обличчям, усю в крові. Вона говорила: «Цієї ночі, на зорі, коли я спала, хтось зайшов і обійняв мене. Я поглянула: Кузи-Тегін-хан. Він сказав: «Не кричи! – Це я. Я люблю тебе. Я віддав тебе за свого батька за тим, щоб вдень ти належала моему батькові, а вночі – мені. А інакше що робив би мій батько з [такою] жінкою!» Я продовжувала кричати: «Де це бачено, щоб так поводитись зі своєю матір'ю!» Почувши від мене ці слова, він утік».

Жінки, які спали поруч, підтвердили ті слова, а ханша сказала: «Кращого доказу і бути не може! На землі – сніг, подивіться на його сліди». Оглянули сліди: вони ведуть з намету Кузи-Тегіна до [ханського] намету, потім повертаються і знову ведуть до намету Кузи-Тегіна. Кузи-Тегін підійшов до сліду, поставив [в нього] ногу: вони [нога і слід] співпали.

Богра-хан повернувся з полювання; розповіли і йому. Усі беки на чолі з ханом прикликали Кузи-Тегіна і сказали: «Що це? Що ти вночі натворив?!» Кузи-Тегін розказав, що він бачив і чув від тієї жінки, і ще додав: «Від сорому я не міг розповісти [про вчинок мачухи]; по-друге, [цю жінку я здобув і віддав за свого батька. Я сказав, щоб вона не осоромилась серед народу. Вона перша почала чіплятися до мене».

Народ розділився на дві частини: половина повірила словам ханші, половина повірила словам Кузи-Тегіна. Нарешті, всі вирішили привести до хана жінок, які спали поруч з ханшею, і розпитати у них. Вони [нічого] не сказали. Коли ж їх піддали тортурам, вони детально, від початку до кінця, розповіли про те, як вони радились, про речі, які говорила жінка з [іля] авшарів, і про крадіжку чобіт.

Богра-хан сказав Кузи-Тегінові: «Я не хотів брати цю жінку [за дружину], вважаючи, що буде розпуста! Ти не дав мені поступити за моїм бажанням, а тепер ти сам прекрасно знаєш, як належить тобі вчинити з нею». Коли він [так] сказав, Кузи-Тегін наказав привести п'ять диких кобилиць і прив'язати до їхніх хвостів [жінку] за шию, обидві ноги і обидві руки, за кожную окремо. [Потім] кінцем списа почали колоти задні ноги кобилиць: вони довго кружляли і розірвали жінку на п'ять шматків, і кожна [з кобилиць] потягнула [свою] частину до свого загону.

Богра-хан царював багато років і, проживши дев'яносто літ, помер.

Про царювання Кузи-Тегіна, сина Богра-хана

Кузи-Тегін, сівши на престол свого батька, примушував сумувати своїх ворогів і радував своїх друзів; іль утримував у справедливості. Бідним і незаможним робив добро і роздавав милостиню. Він пробув ханом сорок років; досяг сімдесяти п'яти років і посадивши на своє місце свого сина Арслана, помер.

Про царювання Арслан-хана, сина Кузи-Тегіна

Арслан, сівши на престол свого батька, став великим ханом. Багато років по тому [з ним] почав ворогувати іль Сораджик. Арслан виступив [з військом], розбив сораджикський іль, а тих, хто залишився [в живих] підкорив собі. Там він захопив у полон і привіз з собою однорічного хлопчика; він дав йому ім'я Сувар, і сам виховав його. Це була розумна і благородна людина, меткий стрілець, мудрий і талановитий чоловік, знаючий, куди і якою дорогою слід іти. Він став інаком у хана. Усі наближені хана (ашік халки) через заздрощі погано ставилися до нього. Вони не знали, як оббрехати Суvara перед ханом. Якось при народі хан щось говорив на вухо Суварові, і його борода торкнулася ханового обличчя. Після того як Сувар пішов, хан, поглянувши на своїх беків, сказав: «Суvara-вихованця поцілувати можна!» Беки сказали: «Про те, що він зробив, ми скажемо наодинці». Залишившись наодинці, вони сказали: «Тоді й тоді такому й такому вашому майну він наніс збитки, таку й таку вашу таємницю розголосив народові. Ви взяли його із [середовища] ворогів, [ось] він і тягнеться до свого кореня. Ми повинні розповісти про деякі вчинені ним злочини. Найгіршим із вчиненого ним є те, що він має [злочинний] зв'язок з вашою дружиною».

Арслан-хан сказав: «Я послав Суvara в Янгікент у справах. Після повернення я передаю [його] вам; ви самі прекрасно знаєте, як вам убити [його]». І ще сказав: «У такому-то місці дуже багато, кажуть, диких козлів; я і сам думав поїхати, та з учорашнього дня все тіло у мене болить. Ви ж вирушайте з народом і влаштуйте полювання: бідні і незаможні здобудуть [собі] припаси на зиму». Беки зібрали народ і вирушили на полювання.

Хан, змовившись с ханшею, прикинувся хворим. Через кілька днів, коли йому стало [ніби] зовсім погано, беки, які залишилися вдома, послали за тими беками, що пішли на полювання і за Суваром: нехай поспішать побачитися – «Ханові – погано». Того дня, коли беки повинні були прибути з полювання, хан помер. Коли вони прибули, то побачили, що хан помер.

Беки скликали раду; зібрали усе неживе і живе майно, яке належало ханові. На

той час повернувся і Сувар. Вони сказали Суварові: «Ти з ханшею знаєш, коли виносити останки хана, в якому місці віддати [їх землі], ти [знаєш] усі обряди поминання, так ти і роби. І так як за його життя ви обидва займалися усіма справами, то і [тепер], коли він помер, ви ж і займіться [усім цим]». Так сказали, до покійного не пішли, попустили [його] і пішли. Сувар, [стоячи] біля ніг хана, обрізав собі бороду, взяв камінь і почав бити себе по голові і грудях, і всього себе поранив. Він промовляв, стогнучи: «Не було мене коли ти помирав, я не міг подати [тобі] кварту води, я і не доглядав за [тобою]. Тепер я тут, щоб покласти тебе в землю. Після всього без тебе не жити мені на цьому світі. Я сам себе уб'ю і ляжу біля ніг твоїх». Він [так] говорив і плакав. Раптом хан підвівся зі свого місця, обійняв Суvara, поцілував його в обличчя і сказав: «Я прикинувся мертвим, щоб дізнатися правду про тебе і про беків, які погано відзиваються про тебе!»/109/

Почувши, що хан живий, прийшов увесь народ. Беків, які захопили добро хана і які покинули [все] і пішли, [навіть] не поглянувши на покійника, схопили, осліпили і відрубали їм руки. Арслан-хан, поцарювавши сімдесят років, помер.

Про старшого сина Богра-хана, Іль-Тегіне, і про царювання сина його Османа

Син Арслан-хана був малий. У його старшого дядька з боку батька був син на ймення Осман. Його зробили ханом. Поцарювавши п'ятнадцять років, він помер.

Про царювання Еслі-хана, сина Іль-Тегіна

У Османа був молодший брат на ймення Еслі. Його зробили ханом. Пробувши ханом три роки, він відбув слідом за своїм батьком.

Про царювання Шейбан-хана, сина Еслі

У Еслі був син на ймення Шейбан. Його зробили ханом. І він, йдучи шляхом своїх батьків, з добрими був добрим, з поганими – поганим. Пробувши на престолі свого батька двадцять років, він відкочував у місце кочування своїх предків.

Про царювання Буран-хана, сина Шейбана

У Шейбана був син на ймення Буран. Його зробили ханом. Буран теж добре правив ілем, не зневажаючи звичаї і устрій огузького іля. Після вісімнадцяти років царювання він помер.

Про царювання Алі-хана

У ті часи огузький іль мешкав по обидва боки ріки Сир, поблизу її гирла. Прийшли моголи; вони часто робили набіги [на іль]. Більша частина [іля] відкочувала, не будучи в змозі протистояти їм, і пішла в Ургенч. Ті, що залишились підняли ханом якогось Алі. У Алі був малолітній син на ймення Килич-Арслан, йому дали прізвисько Шахмелік?/110/. Був [там] столітній чоловік, [родом] з іля Букдез, якого називали Кузиджибек. У ті часи юрт огузького іля [був розташований] біля гирла ріки Сир, між Ургенчем і рікою Сир, по обидва боки Аму-Дар'ї, а в пісках – між Ургенчем і Мервом аж до гирла ріки Мургаб/111/. Сам Алі-хан сидів в Янгікенті, а Шахмеліка доручив Кузиджи-беку; він сказав своєму синові: «Від слів Кузиджи не відступай!» Кузиджи ж [хан] сказав: «Візьми Шахмеліка і йди до огузького іля, нехай він там росте, нехай звекає до цього народу, а народ до нього. В одній частині іля я буду сидіти, а в другій частині будь ти з моїм сином». На цьому слові він відправив [їх].

Шахмелік прибув до іля. Народ підняв його государем. Через кілька років Шахмелік став джигітом. Але він виявився злого норову і задивлявся, якщо у кого-небудь була гарна дочка чи дружина, [яка приваблювала] подивитися [на неї]. Кузиджи багато разів напучував його; він не слухався. Іль прозвав Шахмеліка Бедадгар – несправедливий. З часом він почав творити насильство над дочками і дружинами кращих людей іля. Тоді огузький іль зібрався і вирішив убити [його]. Дізнавшись про те, він утік до свого батька. Кузиджибек вирушив слідом за ним, але прибув до Алі-хана раніше Шахмеліка і докладно розповів про те, що сталося. Потім прибув Шахмелік. Алі-хан [наказав] схопити Шахмеліка, висікти [його] нагайкою, зв'язати йому руки і кинути [у в'язницю]. Почувши про те, Кузиджи пішов і запитав хана: «Ти наказав зв'язати його, що ти хочеш зробити [з ним]?» Хан сказав: «Я хочу відіслати його в огузький іль, щоб серця їхні були задоволені мною!» Кузиджи сказав: «Якщо ти пошлеш Шахмеліка, вони уб'ють [його] і, загордившись, будуть ворогувати з тобою; ти втрадиш і сина свого, і іль свій». Алі-хан сказав: «Ти приїхав [сюди] вже знаючи, що відбувається в ілі, ти [все] прекрасно знаєш, скажи те, що їм стане до душі». Кузиджи сказав: «Вирішимо так, що я вирушу вперед і від твого імені принесу (скажу) вибачення ілю. [І ще] скажу: «Алі-хан побив свого сина», [скажу], що ти зв'язав йому руки-ноги і відправив його до народу, сказавши, що народ сам прекрасно знає, що з ним робити. «Я прибув раніше, – скажу я, – щоб розповісти про це, а він скоро, слідом за мною прибуде». Все своє війсьсько ти віддай синові твоєму і пошли його слідом за мною. Поки я буду їх відволікати словами, Шахмелік прибуде; нехай він схопить і уб'є найкращих з них, щоб гірші самі підкорилися». Алі-хан, погодившись з цим, вирішив зробити [так].

Про те, як огузький іль почав ворогувати з Алі-ханом, про те, як убили Шахмеліка, про те, як пішла смута, і про те, як огузький іль розсіявся на всі чотири сторони

Тепер треба розказати, що робив [огузький] іль після того, як Шахмелік утік. У ті часи великим беком іля, що мешкав в Ургенчі, на Мургабі і Теджені, був дехто на прізвисько Киркут з іля Кайи. В ілі був юродивий, [його] звали Міран-Кахен. Киркут-бек велів покликати [його] і сказав: «Шахмелік і Кузиджи-бек розгнівалися на нас і утекли до Алі-

хана. Як підуть справи у хана з ілем?» Міран-Кахен цілу годину сидів мовчки, а потім сказав: «Скоро в огузькому ілі буде війна. Червона кров потече чорною рікою. Алі-хан скоро помре. На його місці государем стане інша людина».

Про це мову завершимо; тепер поведемо мову про інше. Був один чоловік на ймення Тогурмиш. Батька його звали Керандже-ходжа, [родом] з іля Кайи; він був бідним, як людина, яка [тільки ще] облаштує дім.

За багато років до цих подій якимось уночі Тогурмиш спав і бачив сон, що з його грудей ростуть три дерева, [ось вони] стали високими, гілки простягнулися [на всі боки] і вкрилися листям. Вранці, прокинувшись, він пішов і розповів цей сон Міран-Кахену. Той сказав: «Нікому не розповідай про сон, який ти бачив, це – хороший сон».

У Тогурмиша було три сини; за кожного з синів у жертву богові він зарівав по барану, зварив [м'ясо] і роздав народові. Його старшого сина звали Токат, середнього – Тогрул, а молодшого – Арслан. Вони були кривні родичі з Киркут-беком. Усі троє були влучні стрільці і молодці. Киркут-бек зробив Тогрула онбегі/112/, а [тому] його і звали Тогрул-онбегі.

Тепер розкажемо про Шахмеліка. Кузиджи-бек сказав Алі-ханові: «Посилай Шахмеліка слідом за мною» і, вирушивши з Янгікента, прибув до іля, що мешкав в Ургенчі. На той час народ [цього іля] підкорявся Тогрулу/113/. Тогрул сказав Кузиджи: «Говори правду, а не то на старості років ти помреш у муках, позбавлений розуму». Зі страху він сказав правду. Кузиджи зв'язали. Послали людину скакати в іль; зібралось шістнадцять тисяч чоловік. Вони вирушили до шляху, яким мав прийти Шахмелік. Киркут-бек з вісьмома тисячами стояв по один бік дороги, Тогрул-бек з вісьмома тисячами стояв по інший бік дороги; далеко [вперед] висунулася варта – сторожовий загін. Одного [прекрасного] дня варта прибула і донесла: «Ідуть». [Воїни] сіли на коней, зайняли обидві сторони дороги. Війська у Шахмеліка було двадцять тисяч. Давши пройти половині його [війська], вони з обох сторін пустили коней, і відбулася велика битва. Тогрул переміг. Шахмеліка полонили і убили; і беків його перебили. Алі-хан помер скоро, після того як почув цю звістку.

В огузькому ілі [всі] почали один з одним кривно ворогувати/114/. Сталось те, що називається «в [кожному] домі – чорний хан». [Усі] нападали один на одного, убивали один одного. І ось багато ілів на чолі з Килк-беком, Казан-беком, Караман-беком пішло в Мангішлак. Серед них були [люди] з усіх ілів, але більше всіх було з [ілів] Імір, Дукер, Ігдір, Чавулдур, Каркин, Салор і Агар. [Частина] на чолі з синами Аліджак-бека пішла в гори Хісар. Кілька ілів, [а іменно]: Окли, Коклі, Агар і Султанли пішли в Балханські гори. Язирський /Йазирський/ іль пішов в Хорасан і багато років жив в околицях Дуруна; з тієї причини Дурун називають Язировим юртом. Деяка частина язирського іля поселилася в горах поблизу Дуруна, де зайнялася землеробством. Нині їх називають карадашли/115/. І ще десять тисяч кибиток з салорського іля на чолі з Дінглі-беком пішло в Хорасан. Вони жили там багато років. Відкочувавши звідти, вони вирушили в Ірак і Фарс; там вони поселилися і залишилися [жити]. Султан Мелікшах, батько султана Санджар-Мазі/116/, з уруга Киник, пішов і завоював Ірак і Фарс. Коли він, зробив Ісфаган своєю столицею, перебував [у ній], кілька чоловік з нащадків (насі) самого Дінглі-бека, [який] походив з салорського іля, і з нащадків тих племен (джама'ат), які раніше прийшли [сюди], з'явилися до султана і стали [у нього] нукерами. Вони сказали: «Ми – з салорського народу огузового іля. Наші діди прийшли з Туркестану», і [тим самим] дали знати про кривність [з султаном]. Деяка частина з тих салорів повернулася з Ірака в Мангішлак. Про те, як вони повернулися, якщо буде на те воля божа, я ще розкажу. Люди, які жили раніше, казали: «Чи знайдуться шляхи [дороги], якими огузи не кочували і не ходили б, чи знайдуться юрти, в яких вони не ставили б своїх кибиток і не проживали!»

Про царювання Тогрул-хана, сина Тогурмиша

Ті з огузового іля, які після розгрому Шахмеліка не пішли, облаштувалися при гирлі ріки Сир і на ріці Аму і підняли ханом Тогрула, сина Тогурмиша. Поцарювавши двадцять років, він сконав.

Про царювання Арслана, молодшого сина Тогурмиша

Після нього [Тогрула] ханом зробили Арслана/117/, молодшого сина Тогурмиша. Він царював десять років. Коли він відбув слідом за тими, хто відійшов, ханом зробили його сина Асил-заде.

Про царювання Асил-заде

Він двадцять років жив, [розпиваючи] мирське вино. А коли перестав пити і розкрив очі, то побачив, що лежить поруч зі своїми предками. У нього був син; він дав цьому хлопчикові ім'я діда, назвавши його Арсланом. Арслана зробили ханом. І він, просидівши на місці свого батька десять років, сконав. Після нього залишилось двоє малолітніх синів: старшого звали Кукем-Бакуй, молодшого – Серенк.

Кукем-Бакуя зробили государем

Він був дуже молодий і не розрізняв добра і зла. На той час у огузького іля був ворог на ймення Карашит. Почувши, що Арслан-хан помер, що після нього залишились малолітні сини і що через їхнє невміння правити в огузькому ілі йде розбрат, він пішов [на них] війною. Він прийшов і напав на стан (орду)/118/ Арслан-хана і на кибитки беків. Посадивши Кукем-Бакуя на коня, вони втекли.

У той час Серенк був у колищі; ворог захопив його в полон і забрав з собою. З тих пір минуло багато років. Серенк, став джигітом, послав сказати своєму старшому братові Кукем-Бакую: «Я не можу втекти, нехай прийде мій старший брат і поспробує виручити мене!» Почувши те, Кукем-Бакуй зібрав військо усього огузького іля, пішов і напав на Карашита. Забравши свого молодшого брата Серенка, здоровий та неушкоджений він повернувся до себе додому. Кукем-Бакуй, поцарювавши двадцять років, сконав.

Про царювання Серенк-хана, сина Арслана

Після смерті Кукем-Бакуя государем зробили його молодшого брата Серенка. Процарювавши десять років, він вирушив слідом за своїм батьком.

Про Сельджук-бая

Після цього багато ілів на чолі з Сельджук-баєм/119/, [який походив] з царствуючого уруга Киник огузького іля, кочуючи, прийшли до міста Ходжента, що на березі Сира; там вони мешкали багато років, [а потім] вирушили у вілаєт Нур/120/; пробувши там сто років, відкочували і попрямували до Ургенча. Не маючи можливості сісти в Ургенчі, вони відкочували і попрямували в Хорасан і розселилися від Мерва до Балхан. Тоді Хорасан був у руках онуків султана Махмуда Газневі. [Це] було у ті часи, про які казали: «Наповнилася чаша їхньої держави і перелилася через край».

Сельджуки взяли місто Мерв-і Шахіджан/121/ і зробили государем Тогрул-бека. Алп-Арслан, султан Мелікшах і Санджар-Мазі, [усі] вони з того племені (джама)ат).

Немає потреби нам передавати оповіді про цих государів, [бо] наші попередники, щоб повідати про походження цих государів, створили стільки книг, що їм лік знає точно [один] всевишній бог. Сельджуки, заявляючи: «Ми туркмени, ми [ваші] брати», не принесли користі ні ілю, ні народу. До того як стали государями, вони говорили: «Ми – з туркменського уруга Киник». А після того як стали государями, говорили: «Син Афрасіаба утік від Кейхосрова/122/ і прибув до туркменського уруга Киник, там він виріс і [назавжди] залишився. Ми його нащадки, ми з роду (насі) Афрасіаба». Рахуючи своїх предків, вони у тридцять п'ятому поколінні доводять [їх] до Афрасіаба/123/. Після Кукем-Бакуя і Серенка огузький іль вже не міг самостійно піднімати і садити [на престол] государів. Ті з огузького іля, які облаштувалися на Мангишлаку і Балхані, підкорялися тому, хто був государем в Ургенчі. Ті, хто мешкав в Хорасані, підкорялися тому, хто був государем у Хорасані. Ті, хто жив у Мавераннахрі та інших юртах, були в такому ж становищі.

Про предків, молодших братів і нащадків Салор-Огурджік-алпа

Коли [стався] розгром Шахмеліка, іль салорів на чолі з Дін-нгли-беком вирушив до Іраку; після того, як вони прожили там багато років, у їхньому середовищі з'явився благородний джигіт на ймення Огурджік.

Люди з туркменів, обізнані з історією, доводять Огурджік-алпу в шістнадцятому поколінні до Огуз-хана. А рахують вони так: батько Огурджік-алпи – Кара-Газі-бек, його батько Карадж, його батько Бенам-Газі, його батько Буріджи-Газі, його батько Килал-Газі, його батько Інал-Газі, його батько Сулейман-Газі, його батько Хайдар-Газі, його батько Откузлі Урус, його батько Казан-алп, його батько Енкеш, його батько Ендер, його батько Ата, його батько Тімур, його батько Салор, його батько Таг-хан, його батько Огуз-хан. Ці слова є абсолютною помилкою, тому що з часів Огуз-хана до цих часів пройшло п'ять тисяч років. З часів Огурджіка до цих часів пройшло п'ятсот, шістсот років. Між Огузом і Огурджіком – чотири тисячі чотириста років. Шістнадцять поколінь проходять за чотириста, найбільше, за чотириста п'ятдесят років. Так, де ж імена предків Огурджіка, які жили протягом чотирьох тисяч років? Те, що записані вище шістнадцять чоловік є нащадками Огуза, – вірно; те, що вони є предками Огурджіка, – теж вірно. Проте записували [тільки] ту людину, яка в ілі ставала відомою, невідомих людей не записували. [Один] бог знає імена [тих] п'ятнадцяти-двадцяти людей, які лишилися не

записаними між кожним з тих людей, які записані. Ось тому-то я і кажу, що між Огузом і Огурджіком пройшло чотири тисячі чотириста років.

Якщо в кожне тисячоліття, ймовірно, проходить сорок поколінь, [значить] повинно було пройти двісті поколінь. А як бути з тими, хто помиляється?! [Один бог] може не дати забути кругообіг і [стан] справ цієї небесної сфери; при ньому [з його допомогою] це – легко. Помилковість цих слів ще й в тому, що Салор-Казана через шість поколінь на сьомому вони доводять до Огуз-хана. А тепер, ті, що читають і розуміють ці слова, добре подумайте: Огуз-хан жив за чотири тисячі років до нашого пророка, а Казан-алп триста років по тому після нашого пророка. На старості літ він вирушив до Мекки, став хаджі і повернувся. Отож, яким же чином у шостому поколінні Салор-Казан може дійти до Огуз-хана?! І ще, Салор-Казан жив одночасно з Коркут-атою [з іля] Кайи.

Ось тартим/124/, в якому Коркут-ата звеличує Салор-Казан-алпу:

*Вони перекочували камені, [які лежали] в ущелині через гори Казикурт;
Йдучи назустріч, Салор-Казан схопив [їх].
Його побачили Іт-бечене і збожеволіли від [страху].
Поклав він в один казан м'ясо сорок одного коня,
Взяв він той казан у ліву руку;
Правою рукою подавав він [м'ясом] ілю.
Чи бачив хто [таких] богатирів, беків, як Казан?!
Із синього неба спустився живий змії,
Взявся пожирати кожного, [кого] побачить.
Салор-Казан нещадно відрубав йому голову,
Чи бачив хто [таких] богатирів, беків, як Казан?!
З тридцятьма-сорока тисячами воїнів Казан вирушив [у похід];
Розбив він ілі Іт-бечене і повернувся [додому].
[Лише] деякі з них врятувалися, вимолвивши пощаду.
Чи бачив хто [таких] богатирів, беків, як Казан?!
Райятам із тюрків і туркменів, арабів [і] персів,
[Усім] мусульманам Казан був покровителем;
В багатьох випадках побивав він невірних.
Чи бачив хто [таких] богатирів, беків, як Казан?!
У нього перебрали [військову] майстерність усі великі,
Декому [з них] він дав місце по праву і по ліву руку;
Нам він виділив [най] достойніше місце з усього іля.
Чи бачив хто [таких] богатирів, беків, як Казан?!
Прочанине Коркуте, знай, тепер ти скоро помреш;
Сотвори молитву за щастя Казана!
Караван пішов, ти дуже запізнився, вирушай у путь!
Чи бачив хто [таких] богатирів, беків, як Казан?!*

Тепер поведемо мову про Огурджіка. На той час в Іраку був кочовий народ – байиндирський іль. Огурджік-алп не послухався повеління байиндирського бека. Байиндирський бек розізлився на Огурджіка. У Огурджіка не було сили битися з байиндирами. Зі своїм ілем в тисячу кибиток він утік з Іраку і прийшов в Шемаху; дев'яťсот кибиток було салорських, сто кибиток – каркинських.

Він хотів поселитися там, [але], боячись байиндирів, пішов до Криму. Відкочувавши звідти, він перейшов ріку Ігіль і прийшов до ріки Яїк. У ті часи в місцях, які називалися Ала-Кенк і Кара-Каш, мешкав народ Канкли. Хана [цього народу] звали Кок-Тонли. Прибувши до нього, [Огурджік] прожив [там] кілька років. В решті-решт, посварившись і з ним, він утік [від нього]. Кок-Тонли наздогнав його і захопив у нього сімсот кибиток. [Огурджік] з трьомастами кибиток утік і пішов у Мангишлак; три роки він пробув в місці, що називається Карахан. Кок-Тонли не знав, куди пішов Огурджік. Через три роки, почувши [про Огурджіка], він вирушив у похід. Огурджік, дізнавшись, що він вирушив у похід, разом із своїм ілем врятувався втечею і пішов до Балханських гір.

Ось таргим, який заспівав тоді Огурджік:

*Врятувавшись втечею від хана канклів, я вирушив на південь,
Пройшовши поля і степи, обійшов я зі сходу [те] місце,
Я наказав виступити в дорогу тим, хто знає поля і землі;
Я зробив зручною дорогою дві овіяні вітрами і вкриті снігом вершини (?)
Хутром, хутром устелив я... поля.
Спиною повернувшись до супротивника, я підтягнув мої сили;
На своєму рязому коні проїхав я по гірській дорозі.
Я заснував юрт від Кабакли до Алета (Алта),
Коли, зчинивши шум, слідом за мною підійшли вороги;
З головою, [наповненою] турботами, я наказав тугому лукові взятися за справу.
За кров і гнів – перемога! На стріли я пролив кров,
На гострий булат, [який], якщо ударить, – разить, я наказав прив'язати стяг.
Діставши свій меч, я нахилився, – і викопував колодязь.
Перезимувавши в долині, пролітувавши у степу, я перейшов гірський ланцюг.
Коли він напнув свій лук, я прибув до чорної гори (?).
Який би гурт людей не влаштовував той, я був присутній там.
Так як вони принесли золотоокого зайця (?).
Я [замість] усіляких різних тамг дам ніжку гусака (?).*

У Кара-Газі-бека було чотири сини: перший – Огурджік-алп, другий – Суварджік, третій – Дудик, четвертий – Кабаджик. Про нащадків цих чотирьох, про кожного окремо, якщо на те буде воля божа, ми [ще] розкажемо.

У Огурджіка було шість синів; кожен двоє з них були близнюками: вони тричі, один за одним народжувались двійнями. Імена їхні такі: Берді і Бука – одна двійня, Авсар і Кусар – одна двійня, Яджи/Йаджи/ і Дінглі – одна двійня.

У Берді було двоє синів: одного звали Кулми, другого – Кулхаджі. Нащадки Кулми – ілі Йомут і Калтак.

І у Йомута/125/ було двоє синів: одного звали Озлі-Тімур, другого – Кутлу-Тімур. А у Озлі-Тімура було три сини; імена їхні наступні: Іса, Муса і Бахрамшах. І у Кутлу-Тімура було три сини; імена їхні наступні: Джуни, Шіран і Куджик.

У Арсарі-бая/126/, сина Кул-хаджі, було три сини: Інал-Газі, Зейнал-Газі і Мустафа-Газі. У Інал-Газі було двоє синів: одного з них звали Тура, другого – Сокман. Лайна і Джаршанки – нащадки цих двох [синів Інал-Газі]. Нащадки Зейнал-Газі – Кара і Бакаул. Нащадки Мустафа-Газі – Улуг-тупа/127/ і Гунеш. Нащадки Бука – Ічкі-салори – внутрішні салори/128/.

А ще в одному творі (нама) так сказано. У салорському ілі був чоловік на ймення

Енкеш. Дружину його звали Джаджакли. Ім'я їхнього сина було Казан-Салор, якого називали також Казан-алпом.

На той час у іля Бечене був государ на ймення Тоймадук. Він прийшов, напав на житло Енкеша, взяв у полон Джаджакли і забрав [із собою]. Через три роки Енкеш, віддавши за [неї багато] добра, зумів повернути її. Через шість місяців після повернення Джаджакли додому вона народила дитину – хлопчика. «Звідки ти взяла цього хлопчика?», – запитав Казан-алп у своєї матері, ударив [її] палицею і поранив їй голову. Джаджакли сказала: «Прийшов ворог; коли стемніло, ти втік, блідий [від страху]; сів на верблюда, я хотіла було їхати слідом за тобою. Доклавши усіх зусиль, іт-бечене по моїх слідах наздогнав [мене], схопив за голову мого верблюда. Всередині у нього [іт-бечене] закипіло, сам він почервонів, сів на мене, позбиткувався, відібрав мою волю; від нього я понесла цього хлопчика». Так як цей хлопчик походить з іля Іт-бечене йому дали ім'я Ірек. У тюрків існує такий звичай: собак називають Ірек [чи] Серек.

У Ірека був син на ймення Арикли. Кажуть, що ічкі-салори нащадки Арикли. Нас у ті часи не було; правду і неправду [тільки] один бог знає. Якщо [це] неправда, гріх за це [нехай впаде] на шию тих, хто розповів [про це] до нас.

Нащадки Авсара – Таракіма-салори. Нащадки Дінглі – народ Джаби. Нащадки Яджи/Йаджи/ нині живуть на березі ріки Аму, поблизу Кара-Куля; ще й тепер їх називають йаджи. Ми розказали про нащадків п'яти синів Огурджіка. Про нащадків, які пішли від його сина на ймення Кусар, невідомо.

Тепер розкажемо про нащадків молодших братів Огурджіка. У Суварджіка був син на ймення Хуршід. Іль Олам-ургенчлі – нащадки Хуршіда. Уруг Азлар/129/ – нащадки Дудика. Іль Сакар – нащадки Кабаджіка. [Ось] ми і сказали про нащадків молодших братів Огурджіка і про нащадків синів їхніх.

Тепер скажемо про інші ілі. Ілі Агар і Аймакли [походять від] уйгура Еркіль-ходжі, який був везіром у Кун-хана, сина Огуз-хана; вони його нащадки.

Походження народу іля Ємір/Йемір/ таке. На Мангишлаку один ічкі-салор убив другого ічкі-салора, утік і з'явився в салорському ілі, що мешкав в Дуруні. І навіть взяв у них дівчину [дружину] і облаштувався [там], як на батьківщині. Народ усього іля Ємір – нащадки того чоловіка.

Буркас. У салорському ілі був [чоловік], якого називали Тімур-Тогли-хан; і був ще один чоловік на ймення Ісік (бідняк)-Ісмаїл, [родом] із салорів. Він їхав звідкись; бачить, кибитка (о) Тімур-Тогли-хана перекочує. Він не поспішаючи спішився. Коли кочів'я пройшло, він, думаючи, що [на місці кибитки], можливо, що-небудь залишилося, пішов [до місця, де стояла] кибитка (јурт) і побачив, що [на тому місці, де було] домашнє вогнище, лежить немовля – хлопчик. У цього чоловіка нащадків чоловічої статі не було, він усиновив [хлопчика] і залишив у себе. Він дав йому ім'я Буркас. Увесь буркаський іль – його нащадки.

Теке і Сарик. У салорському ілі був чоловік [на ймення] Той-Тутмаз. Ілі Теке і Сарик – його нащадки. Кінець.

Про ілі, які стали туркменами і приєдналися до туркменів

Ескі. У ті часи Ургенч, Балхан і Мангишлак належали справедливому Джанибекханові/130/, синові Узбек-хана. Джанибек-хан послав до туркменів уйгура, на ймення Санкли-Сін, з тим, щоб він стягнув з тих, хто провинився і вчинив злочин. Він прибув в

іль і прожив [там] цілий рік. І всюди, де були виявлені злочинці і винуватці, – карав. У нього було багато нукерів і рабів. Був у нього раб на ймення Аяз(Айаз)/131/; за роками служби він був у п'ять [разів] старший від усіх [інших] рабів. Туркмени, які провинилися і говорили: «[Все одно] я позбудуся і голови своєї, і добра свого», усі зібралися і, подарувавши Аязові багато дарів, сказали: «Якщо ти уб'єш свого бека, то худобу, яка стягується з кожного іля, і ту кількість воїнів, яку належить виставити від [кожного] дому, – все відамо тобі. А коли Джанибек-хан пошле кого-небудь і почне вимагати тебе, – ми [усім] народом будемо за тебе битися і воювати; ми підтримаємо тебе, не видамо».

Аяз, спокусившись великою кількістю добра і [піддавшись] на їхні солодкі речі, якось уночі убив безпечного Санкли-Сіна. Аязові з добра його господаря не дісталось навіть і козеняти. Той, хто був ближче до добра, той його і забрав. Нукери Санкли-Сіна повернулися до Джанибек-хана. Аяз від страху [за життя] не міг піти і залишився серед туркменів, що мешкали в горах Балхану. У тому ж році Джанибек-хан в місті Сараї, що на березі ріки Ітіль, відійшов [туди, де] милосердя боже. Увесь народ Ескі – нащадки того Аяза.

Хиз(д)ир-ілі (Хиз/др ілі). На Балхані був [чоловік] з салорського іля на ймення Арсарі-бай. Це був чоловік-довгожитель, багатий і ревнитель мусульманства. Підтвердженням цих наших слів є наступне. У ті часи в Ургенчі був один чоловік праведного життя ('азіз) на ймення Шереф. Він сидів на престолі шейхства і був також муллою. Арсарі-бай після відправи подарував названому шейхові сорок верблюдів, приніс покаяння і звернувся [до нього] з проханням: «Ми тюрки, [і нам] дуже важко читати арабські книги, осягати їхній зміст і чинити [за їхньою суттю]. Якби ви зволили перекласти тюркською мовою арабські [віроповчальні] питання, ви стали б учасником нагороди за [цю] добру справу». І шейх Шереф-ходжа переклав усі релігійні питання і упорядкував книгу під назвою «Му'ін ал-мурід» – «Посібник мюрідам» – і вручив її Арсарі-баю. З того часу і донині усі туркмени керуються правилами цієї книги.

У ті часи падишах Ірану віддав Хорасан якомусь чоловікові на ймення Кома-бек. Прибувши до Хорасану він почув, що на Балхані, у Арсарі-бая є красуня донька на ймення Мама. Він послав людину і наказав посватати [її]: «Я дам багато добра [за твою доньку]». Бай не віддав [доньку]. Кома-бек, дізнавшись, що він не віддає [доньку], виступив з великим військом у похід і на Балхані, біля колодязя Дукер, убив Арсарі-бая, іль його розгромив, а Мама-біке захопив [у полон]. Повернувшись [додому], він одружився з нею і багато років утримував її [при собі]. Від Мама-біке дітей не було. З тієї причини він послав людину до синів Арсарі-бая сказати, щоб вони взяли свою сестру. Вони послали Култак-Караджа-Мергена. Кома-бек, щедро обдарував Мама-біке і передав її Караджа-Мергену. Він дав [їй] також одруженого раба. У того раба було чотири сини і дві дочки. Його старшого сина звали Хиз(д)ир, другого – Алі, третього – Ігбек, четвертого – Кашга. Мама-біке, постарівши, віддала все своє майно на богоугодні справи. Віддані їй Кома-беком раб і його дружина померли, а чотирьох їхніх синів і двох дочок вона відпустила на волю. Усі четверо стали господарями домів і заволоділи численним добром; кожен з них обрав собі місце проживання. Хиз(д)ир-чора/132/ жив у місцевості, яка називалася Куртиш/133/, що на березі ріки Аму, займався землеробством, а також скотарством і став великим багатієм.

У ті часи узбеків називали моголами. Чотири моголи прийшли, поступили в батраки (јатім) до Хиз(д)ир-чора і доглядали його худобу. Потім прийшли шість салорів і поступили в батраки. Усі вони розбагатіли. З усіх сторін і околиць приходили голодні, виснажені, зuboжілі і пограбовані, – приєднувалися до них і селилися [тут]; [так] утворився чисельний іль.

Горішньою межею їхнього юрту був Тон-Кири, а основою – Кари-Кечіт. І кожному, хто їх запитував: «Що ви за народ?», вони відповідали: «Ми люди Хиз(д)ир-бая». З часом народ їхній почали називати хиз(д)ир-ілі. В хиз(д)ир-ілі був один уруг; його називають Кутлар; вони нащадки Хиз(д)ир-чора/134/.

Тепер скажемо про Алі, молодшого брата Хиз(д)ира. Алі-чора, як і його старший брат, облаштувався на березі ріки Аму, зажив [там] і розбагатів. Бідні і зубожілі з узбеків і туркменів селилися побіля нього. Усіх їх назвали Алі-ілі (‘Alī ilī). В Алі-ілі є один уруг під назвою Моголчиклар; вони нащадки Алі-чора. Їхній юрт розташований по обидва боки ріки Аму; горішньою його межею є Кари-Кечіт, а основою – Актам/135/.

Третій його [Хиз(д)ира] молодший брат Ігбек після того, як їх відпустили на волю не розійшовся із синами Арсарі-бая і не пішов в інше місце. Його нащадків називають Куллар. Вони теж розділилися на два болука – відділки; одних назвали Куллар, а других – Чагатай-Куллар. А суть назви Чагатай ось яка: коли Хорасан був у руках нащадків Тімура, народ Улуг-тупа мешкав на Балхані і на березі ріки Аму. З південного боку ріки Аму на сіромую коневі приїхала людина; і закричала: «Переправте мене [на той бік]». Улуг-тупінці послали барку (кіма)/136/, переправили [його], запитали: «Ти хто будеш і звідки їдеш?»

Той джигіт сказав: «Я з Чагатайського [іля], з уруга під назвою Арлат. Якось у Хорасані, у вілаєті під назвою Дурун, разом із кількома джигітами ми сиділи і пили вино. Серед нас був один знатний чоловік. Він побився зі мною. Я його вдарив ножем. Він зразу ж помер. Була ніч; перш ніж його родичі дізналися про те, що він помер, я втік і дістався до вашого народу». І багато років він кочував серед Улуг-тупа. Ніхто не давав йому дочку [в дружини]. Нарешті, один із синів Ігбек-чора віддав за нього дочку. [Дітей], які народилися у них, і називають Чагатай-Куллар.

Четвертий [з них] Кашга-чора; він теж облаштувався на березі ріки Аму, поблизу Аджи-тенгіза/137/ і зажив [там]. Його нащадків називають Кара-ойлі. Як і його старші брати, він розбагатів, [але] до нього ніхто не прийшов, не приєднався, тому що земля, на якій він сидів, була погана; місця, придатного для посівів, не було, і трави, на якій можна було би пасти худобу, теж було мало.

Іль Теведжі. Першим з нащадків Саїн-хана, який став мусульманином, був Узбек-хан, хай буде милосердя [боже] над ним! Він помер у місті Сарай, що на березі ріки Ітіль. Його син Джанибек-хан сів на троні свого батька. Туркмени, що мешкали в Ургенчі і від Каргали-Ілік до самого Астрабада, були підвладні Джанибек-ханові. Ханові сказали, що Балханські гори – дуже гарне місце для розведення верблюдів. З цієї причини хан велів тридцяти сім’ям погоничів верблюдів (сабан) відкочувати в Балханські гори. Серед них були [люди] з усіх уругів. Усім відомо, що на службі у царів бувають [люди] з усіх племен (таїфа); так було і у них. Один з людей Джанибек-хана, прибувши до балханських туркменів, узяв [ту кількість] худоби, яку брали [з них] кожного року, передав багато верблюдів тим названим тридцяти погоничам верблюдів (таваджі) і пішов. Вони мешкали на Балхані аж до самої смерті Джанибек-хана. Їх прозвали Теведжі. Джанибек-хан теж відбув [туди, де] милосердя боже, а син його Бердібек став ханом.

І при ньому теведжі наглядали за ханськими верблюдами. Після смерті Бердібек-хана/138/ серед узбеків пішли чвари. Балханські туркмени, почувши про те, напали на теведжі і захопили ханських верблюдів. Після цього теведжі вирішили з голоду зайнятися риболовлею, пішли і поселилися поблизу кара-ойлі, нащадків Кашга-чора. Кілька років по тому теведжі стали чисельним народом. Горішньою межею їхнього юрту був Актам, а основою – Огурча/139/. Кара-ойлі протягом багатьох поколінь жили серед теведжі. У їхньому середовищі з’явився благородний джигіт на ймення Халіль. У ті часи кара-ойлі збідніли. З цієї причини усі вони, на чолі з Халілем, вирушили до

онбегі і до знатних людей народу Арсарі/140/ і сказали: «Ми були вашими слугами. Ми дуже зголодніли і схудли. Наше прохання до вас наступне: Якщо ви віддасте нам птицю і придатні для [зрошення] посівів джерела Великих Балханів і Малих Балханів, то все, що ви будете вимагати, ми будемо щорічно давати вам».

Кращі люди з арсарі зібралися, посиділи і сказали: «На Великих Балханах, які шляхом купівлі (саткун алган) придбав наш прадід (улуґ ата) Арсарі-бай, є шість джерел проточної води (акар чашма), десять гнізд соколів (лачин) і вісімнадцять гнізд балобанів (іт алгу)/141/, а на Малих Балханах – чотири гнізда соколів і шість гнізд балобанів. Скільки б не було отримано зерна (ашлик) з [допомогою цих] джерел (чашма), половину його віддавайте нам. А ще давайте дві тисячі [в'юків] очерету для побудови загонів для худоби (аран). Кожного року давайте десять великих соколів, чотири соколи-самці, вісімнадцять великих балобанів і шість саричів (сарича)/142/».

Кара-ойлі Халіль погодився і ще сказав: «У нас немає того, чим можна ловити і бити птицю, і запасів їжі у нас немає». Онбегі і кращі люди, зібравши зілля [усе необхідне] і наказавши плести мотузки, дали сто кулачів мотузки [для силець], козу з шістьма козенятами, два бурдюки кислого молока і одного осла.

Протягом багатьох років вони постачали те, про що говорилося вище. Нині їх називають Таґ-сакари; це тому, що вони нащадки Кашґа-чора. Кашґа і Сакари – одного й того ж змісту.

Про дівчат, які були беками в огузькому ілі

Знатні люди і бахші з туркменів, обізнані з історією, розповідають: сім дівчат, підкоривши собі увесь огузький іль, багато років були беками/143/. Перша з них – Алтун-Гозекі, дочка Сундун-бая і дружина Салор-Казан-алпи; вона була високого зросту. Друга – Барчин-Салор/144/, дочка Кармиш-бая і дружина Мамиш-бека. Могила її знаходиться на березі ріки Сир і досить відома в народі. Узбеки її називають Блакитне житло – Кок-кесене (кашане) – Барчин; [це] – розкішний гумбез, викладений кахлями/145/. Третя – Шабати, дочка Кайи-бая і дружина Чавулдура Бала-алпи. Четверта – Кунін-Корклі, дочка Конди-бая і дружина Біякан-алпи. П'ята – теж Кунін-Корклі, дочка Юмак/Йумак/-бая і дружина Каркина Конак-алпи. Шоста – Керче-Булади, дочка Алп-Арслана і дружина Кестан-Кара-алпи. Сьома – Кугадли, дочка Киник-бая і дружина Кимача, сина Дудал-бая.

Коментарі:

1. Калам. Перо з тростини (очерету).
2. Абу-л-Газі вів свій рід від Шейбана, сина Джучі, внука Чингіз-хана.
3. У 1051 р. х. (1641 р.) Абу-л-Газі ще не «сів на престолі свого батька», а, будучи запрошений аральськими узбеками, прибув до Аралу, де він був проголошений ханом тільки в 1053 р. х. (1643 р. н. е.), а ханом хівинським він став тільки в 1055 р. х. (1645 р. н. е.).
4. Термін юрт в значенні «місце для кочування» в Середній Азії та Ірані широко використовується починаючи з XIII ст. У даному випадку він вжитий у значенні «країна». Слово юрт (јурт), ймовірно, походить від дієслова «ходити», «йти»; таким чином, могло спочатку означати «ходження», «кочування», «місце для кочування».
5. Мангишлак – гористий півострів на східному березі Каспійського моря. (А. Вамбері «Путешествие по Средней Азии») пояснює Мангишлак: «мінг+кишлак» – «тисяча зимових стійбищ». Г. Мусабаєв вважає, що словосполучення «ман+кишлак» – «бараняча зимівля» (Г. Мусабаєв «Семантика слова «Мангыстау»).
6. Балкан (у Абу-л-Газі) – гори і район на східному узбережжі Каспійського моря, на південний схід від Краснодарської затоки: Великий Балхан і Малий Балхан (Л. С. Берг «История исследования Туркмении»).
7. На думку деяких дослідників слово «кибитка», «юрта», «дім» запозичене туркменами і узбеками від арабів і означає воно «господар», «батько роду», «сімейний», «одружений»; «одна сім'я», що складає дім, кибитку, тягло. Інші вважають, що це слово було запозичене у китайців, де воно означає «місто».
8. Нукер (монг. покoг/покур – «друг»); у монголів цим терміном позначався «вільний воїн, який взяв зобов'язання служити своєму вождю»; у тюркських народів цим терміном позначався «дружинник», «військовий слуга».
9. «Хороший», «добрий» (јахші) і «поганий» (јаман) зазвичай вживаються як «знатний» і «незнатний».
10. Битва відбулася в районі Бамі-Беурме, в місцевості на південний схід від сучасного Кизил-Арвата.
11. Городище Дурун знаходиться приблизно на середині дороги між Ашгабадом і Кизил-Арватом, в 5–6 км на схід від залізничної станції Бахарден.
12. За словам Муніса-Агехі, ця битва відбулася в 1059 р. х. (1649 р. н. е.).
13. Сакалайн – подвійне число від арабського слова сакаль, що означає в тому числі людей і джинів (духів) у сукупності.
14. Перша сура Корану.
15. Термін «іль», який відомий у узбеків у формі «ель», Абу-л-Газі вживає найчастіше в значенні «плем'я», «племінний союз», і не так часто у значенні «народ».
16. Арабське «шкіра» або «кора», «поверхня, верхній шар землі»; «ґрунт» – таким чином стає зрозумілою народна етимологія слова «Адам».
17. Джуді – гора в північній Аравії. «Вже пізніше мусульмани перенесли назву «Джуді» на гору в басейні Тігра, з якою християнський, може ще вавилонський, переказ пов'язує легенду про потоп, значно пізніше, не раніше X ст., перенесену на гору Масіс у Вірменії, яка отримала від європейців біблійну назву Арарат». (В. В. Бартольд «О пророке Мухаммеде»).
18. Ітіль – Аділь – Еділь – Етіль – Атил – Волга.
19. Ріка Яїк (тюрк. јайик – «та, що розлилася»; Даїкс – давніх греків) при Катерині II була перейменована в р. Урал «із спеціальною метою стерти у пам'яті народній повстання яїцьких козаків на чолі з Пугачовим (як було прямо сказано в тодішньому

указі)...» (В. П. Семенов-Тянь-Шанський. О транскрипции и синонимике географических названий. Известия Всесоюзного Географического общества, 1940, № 6).

20. Турк. Слово туркут (монгольське *torgiud* – «родичі по матері чи родичі дружини»). Слово «туркун» складається з двох елементів – тур + аффікс «збірної множини» -кун, який, з певною долею вірогідності, походить від давнього тюркського слова кун «народ».

21. Легендарний цар Ірану.

22. «Назва «монгол» чи «могол» (так в Середній Азії завжди вимовлялося слово «монгол» і так до цих пір називають себе афганські монголи) найдовше утрималась в Середній Азії, де першість у державі, після деяких коливань, залишилась за нащадками другого сина Чингіз-хана, Чагатая. Після розпаду чагатайської держави на дві частини, західну і східну, назва «Чагатай» залишилась за західною частиною, де переважав турецький елемент. За кочовим населенням східної частини залишилась назва могол, за країною – назва Моголістан. Назва «могол» чи «Моголістан» продовжували вживатися і тоді, коли в цій країні вже не було слідів монгольської мови і зникли тільки після падіння монгольської династії в кінці XVII ст.» (В. В. Бартольд. История тур.-монг. народов, стор. 17–18).

23. Легенда про Огуз-хана відома в двох версіях: версія мусульманська і версія уйгурська. Легенда про Огуз-хана була широко розповсюджена серед тюрків; усні перекази про родоначальника огузів потрапили у писемні джерела: Діван Махмуда Кашгарського, Збірку літописів Рашід-ад-діна, Родоводи Абу-л-Газі. Абу-л-Газі у викладі переказу про Огуза та його синів і нащадків наслідує Рашід-ад-діна. Слово «огуз» спочатку могло означати просто «племена», «об'єднання племен», яке з часом перетворилося в етнічне ім'я із збиральним значенням, яке отримало у відомих випадках визначення як необхідний детермінатив: «токуз огуз» – «дев'ять [різних] племен», «уч огуз» «три [різних] племені». Легенда про Огуз-кагана, відома з рукопису (близько 1300 р.) Національної бібліотеки в Парижі, виникла, ймовірно, в ту пору, коли вже забулося справжнє значення цього слова-терміну («огуз» – «племена»). Племінний термін-етнонім перетворюється у власне ім'я легендарного предка, родоначальника племені; цьому імені підшукується належне за звучанням і приписаному значенню слово, яке вказує на незвичність походження носіїв цього терміну – аристократії племені, тобто відбулася персоніфікація етноніму.

24. За Ібн ал-Асіром, іслам було прийнято «чисельним турецьким (тобто тюркським) народом (до 200 000 наметів) у 950 р.» (В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, стор. 73).

25. Полювання у монгольських і тюркських народів мало першочергове військово-господарське значення. Військове тому, що було своєрідними маневрами, військовим навчанням – тренуванням; господарське тому, що слугувало одним з основних джерел продовольства. Правила полювання були чітко встановлені в Ясі Чингіз-хана; у Сельджукідів теж був мисливський кодекс «Книга полювання» – Шікар-намає.

26. Етимологія слова «уйгур», як і пояснення самоназв усіх інших народів і племен, про які тут піде мова, були широко розповсюджені в народі у вигляді переказів-легенд, звідки вони потрапили у письмові джерела. Ці народні етимології виникли вже у ті часи, коли істинне значення кожного такого імені забулося, а так як тюркські народи, як і інші, які зберігали племінну організацію, тримали в колективній пам'яті роду-племені свій, як правило фантастичний, родовід, то природно, що пояснення самоназви було головною складовою частиною такого родоводу.

27. Переказ про те, що Огуз в ранній молодості прийняв іслам і що це послугувало

приводом до ворожнечі, а потім і до війни між ним і його батьком, Кара-ханом, довго побутувало в середовищі тюркських племен.

28. Цей термін пов'язаний з назвою народу (джурджані), який захопив у XII ст. увесь північний Китай і заснував північно-китайську імперію Цзін'я.

29. Як свідчать Плано Карпіні і Рубрук, монголи доволі рано знали повозки двох родів (Б. Я. Владімірцов. *Общ. строй монголов*, стор. 41–42).

30. В Анатолії до цих пор зберігається гарба (двоколісна) на високих суцільних дерев'яних колесах, яка називається канли.

31. Іт-Барак, за Рашід-ад-діном – назва одного з ворожих Огуз-ханові племен. – Арабське написання імені українською мовою транскрибується по-різному: Борак; Бурак – узбецький царевич, внук Урус-хана, з яким воював Тімур (В. В. Бартольд. *Улутбек и его время*, стор. 75). Ті обставини, що Іт-Барак у Абу-л-Газі не плем'я, а цар, можна пояснити так: поруч з легендою про царя Барака йому були відомі також і історичні персони з таким іменем. Він знав про Чагатаїда Барака, що вторгся у 1269–70 рр. на територію південного Туркменістану.

32. Дружини і сім'ї у походах монголів і тюрків – звичне явище. «Чагатаї в державі Тімура брали у похід із собою і дружин, і дітей, і стада». (В. В. Бартольд. *Улутбек и его время*, стор. 24).

33. Ріка Тін – ріка Дон.

34. Так називалася значна степова полоса, від верхів'я Сир-Дар'ї і майже до гирла Дунаю. У різні часи різні частини цієї великої території позначалися цим терміном. Термін Дешт-і кипчак зустрічається вже на початку XI ст.

35. У XIV ст. цей термін був рівнозначний Туркестану і Мавераннахру; це видно з того, що Тімур у 1391 р. у відомому Карсакпайському написі називає себе «султаном Турану».

36. З часів глибокої давнини і до монгольських часів титул хорезмшах вживався до правителів Хорезму. Навіть тюрк Алтунташ, якого Махмуд призначив правителем Хорезму, носив цей титул (В. В. Бартольд. *Туркестан*, т. II, стор. 294, 295). Ібн-ал-Асір, Абу-л-Феда та інші арабські історики називають хорезмшахами усіх правителів цієї країни.

37-38. Джебе-нойон і Субеетай/Субедей/-бахадур. Двоє з чотирьох найвірніших і найвідданіших соратників Чингіз-хана; були направлені Чингіз-ханом для переслідування хорезмшаха Мухаммеда.

39. Слово султан з часів узбеків (XV ст.) у Середній Азії почало означати «царевич, нащадок Чингіз-хана» (В. В. Бартольд. *Церемониал при дворі узбецьких ханів в XVII в.*, стор. 304).

40. Іштяки, тобто остяки, так іменували башкирів деякі тюркські народи.

41. Уруг – у монгольських народів (urux – urug) – має значення «нащадок», «пагін даного роду»; у тюркських народів – «рід».

42. Саїн-хан («славний хан») – прізвисько знаменитого Бату (Батия).

43. Терміну мангит східних хронік в руських літописах відповідає термін нагай – ногай. «І прїдоша нагаї, преже речення Мангити...» («История о Казанском царстве», стр. 8). Мангити – монгольського походження. Відомо, що у XVI ст. мангити-ногаї кочували по нижній течії Яїка, пізніше вони мешкали у степовій частині Криму, на північному Кавказі і в Середній Азії. Узбеки і казахи ногаями називають волзьких татар. Мангитами нині називається одне з узбецьких племен (В. В. Бартольд. *История тур.-монг. народов*, стор. 18).

44. Калмик або калмак – так тюрки називали західних монголів, які склалися з киреїв (караїтів) і найманів (Н. А. Аристов. *Заметки*, стор. 33).

45. У кінці XVI ст. туркмени під натиском ногайців були змушені піти з Мангишлака; у 30-х роках XVII ст. туркмени, повернулися в Мангишлак, і разом з тими, що залишалися там, були витіснені калмиками, які у 1632 р. під проводом Хо-Орлоєка, відтіснивши ногайців, розмістилися в низинах Волги (Н. Н. Пальмов. Етюди по історії приволжских калмыков, ч. I, XVII, 6, стор. 5-8).

46. Порівняння «світ – каравансарай» широко розповсюджене у мусульманській моралістичній літературі (Е. Э. Бертельс. Хибитал хакаик Ахмада Югнаки, стор. 43).

47. Туран вживається як синонім слова Туркестан.

48. Даруга – слово монгольське, похідне від дієслова «даруху» – «давити»; цей термін відповідний терміну «баскак» («давити»). У монголів це слово вживалося частіше у формі «дардхачі». Термін «даруга» (як і інші історичні терміни) у різні часи і у різних народів мав далеко не однакове значення; найчастіше цим терміном називалися правителі – намісники міста чи області (В. В. Вельямінов-Зернов. Исследование о касимовских царях и царевичах, ч. I, стор. 29).

49. Гур – середньовічна назва гірської області у верхів'ях рр. Геріруда і Гільменда, розташованих між Гератом і Баміаном, що пізніше увійшла до складу Афганістану (В. В. Бартольд. Туркестан, т. II, стор. 326).

50. Газнін (Газна). Місто в Афганістані.

51. Всі етимології терміну «калач» виходять з двоелементного складу цього слова: кал + ач, але по-різному тлумачаться; за Махмудом Кашгарським: «Почекайте, залишайтеся і продовжуйте своє перебування», за уйгурським рукописом: «Залишайся, відкрий», за Рашід-ад-діном: «Залишайся голодним» (В. В. Бартольд. Очерк, стор. 8).

52. Мавераннахр (по-арабськи: «Те, що за рікою», тобто за Аму-Дар'єю (Трансоксанія) – культурна область в басейні Аму-Дар'ї і Сир-Дар'ї (В. В. Бартольд. Туркестан, т. II, стор. 65–181).

53. В області халіфату розрізнялися три гілки огузів або туркменів: сельджукські, балханські та іракські (В. В. Бартольд. Очерк, стор. 24). За Ібн-ал-Асіром, термін «іракські огузи» (туркмени) виник на початку XI ст. (стор. 25).

54. Мова, ймовірно, йде про Кутб-ад-діна, засновника мусульманської династії в Індії, який правив з 602 по 607 р. х. (1205–1206–1210–1211 р. н. ч.). Кутб-ад-діна, найближчого помічника і соратника гуріда Му'из-ад-діна, що завоював Індію у кінці XII ст. н. е., було призначено намісником Делі. Після смерті Му'из-ад-діна (1206) Кутб-ад-дін стає повновладним правителем Делі; з цього часу тюркські елементи посідають панівне становище в країні; починається енергійна ісламізація країни (І. І. Умняков. «История» Фахредина Мубаракшаха», стор. 108–115).

55. В. В. Радлов (О языке куманов, стор. 6) виводить «тенге» від слова «тенгерек» – «коло», а Г. С. Саблуков (Монеты Золотой Орды, стор. 519–520) зазначає: «Іменем «денг» (татарським письмом «данг») позначалася взагалі монета... У мові татарсько-тюркській «дат», в перській «тенге», є слово звуконаслідувальне, що означає дзвін металу «тен» чи «тіннь»...». Слово танга складається з двох елементів: таєн + гає, де -гає – словоутворюючий афікс (А. Zajaczkowski. Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim, стор. 68–70), а перший елемент, тобто таєн, співставляється із словом тін – тіјін – тијин – тіјін, яке в деяких тюркських мовах (татарська, казахська, киргизька, узбецька та ін.), відображає процес функціонування хутра в якості грошей, має два значення: «білка» і «копійка».

56. Ярлик – патент на посідання певної посади чи на одержання визначеного чину, звання (А. А. Семенов. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре, стор. 142).

57. Легендарний цар Ірану.

58. Цим арабським терміном позначалися власники дрібних князівств, що з'явилися в Іспанії на самому початку XI ст., у зв'язку з розпадом Кордовського халіфату. Цей термін досить широко увійшов до східної («мусульманської») історичної літератури, в якій він вживається у названому вище значенні: дрібний князь.

59. Хакім – правитель міста чи області, об'єднуючий адміністративні і судові функції (В. А. Гордлевський «Государство Сельджукидов», стор. 144).

60. арак («ар» – піт, випари) «арака» – горілка; це слово, відоме в тюркських мовах також у формах араки, раки, ара(и)ги (якутське), увійшло до ряду мов Сходу і Заходу.

61. До нинішнього часу немає загальноприйнятого написання термінів бузук, учук, що у першу чергу пояснюється відсутністю хоч якої-небудь задовільної етимології цих термінів. Ці терміни зустрічаються в написаннях: бузук, буз-ук, бозок, боз-ок, бузук, буз-ок; учук, уч-ук, учок, уч-ок. У складі терміну учук (учок) елемент «уч» може означати: «три» [учук (учок) – «три племені»; уч огуз – три /різних/ племені].

62. Як відомо із «Сокровенного переказу», серед заснованих Чингіз-ханом «придворних» посад були також чотири «дальні і ближні стріли»; на думку В. В. Бартольда (Туркестан, т. II, стор. 411), це були люди, які виконували обов'язки ханських послів.

63. Ім'я везіра Огуз-хана і Кун-хана.

64. Кулач – міра двох рук, випростаних у довжину.

65. Ціллю для влучного пострілу, окрім курей (і, ймовірно, мисливської птиці), слугували також гарбузи, закріплені на високих стовпах; називалися вони алтин кабак («золота куля», букв. «золотий кабак»); того, хто збив кулю, щедро обдаровували (А. Вамбери. Очерки Средней Азии, стор. 93–94).

66. Слово «байат», яке інколи вважають формою множини, від слова «байан» – багатий, за Махмудом Кашгарським (МК, т. III, стор. 126), мовою племені аргу означало «бог» і, ймовірно, як тотем служило назвою племені (А. Н. Самойлович. Богатый и бедный в тюркских языках, стор. 31–32).

67. У М. Кашгарського – Алка-болюк і Кара-болюк, у Рашід-ад-діна – Алкир-аулі і Кара-уйлі.

68. Язири /Йазири/ – єдине з туркменських племен, яке вже у XII–XIII ст. було досить чисельним і прив'язувалося до певної території (В. В. Бартольд. Очерк, стор. 36).

69. Рашід-Еддін – Яірли; Рашід-ад-дін (т. I, кн. 1, стор. 76) – Баярли; за хронікою Язиджи-оглу Алі – Япурлу. Серед сучасних туркменів відоме плем'я йасир (йасір, ясір/.

70. Існує думка, що етнонім байиндир, як и байат /баят/, пов'язаний зі словами «бай», «байан» (А. Н. Самойлович. Богатый и бедный в тюркских языках, стор. 32).

71. С. П. Толстов назву «печеніги» веде від етнічного імені «апасіаки» (пасіани).

72. Прочитання «чавулдур» – замість широко розповсюдженого у науковій літературі «джавулдур», «джаулдор» – базується на живій сучасній вимові «чаудор» /«чавдор»/. (Г. І. Карпов. Туркмены-огузы, стор. 7).

73. Ця назва в літературі частіше зустрічається у формі «салор» /«салир»/, рідше – «салур» /«салар»/; нині представники цього племені називають себе «салир».

74. Це слово, що пишеться інколи у формі «імр», увійшло до складу назви сучасного племені «імрелі» /«емрелі»/ (імр–емр = імір + ел-і), раніше відомого під назвою еймюр (В. В. Бартольд. Очерк, стор. 50).

75. Урегір – ім'я четвертого сина Таг-хана – транскрибується також у формі Уракір, Уркір, Уркіз, Уркез, Юрегір.

76. Діти, народжені від туркменів, поділялися на три категорії: 1) народжені від законного шлюбу туркмена і туркменки, яких називали «іг» – «стрижень», «основа»; 2)

народжені від не туркменки або наложниці, яких називали «кул» /«гул»/ – «раб»; 3) незаконнонароджені. Цей поділ, як і приналежність до однієї з цих трьох категорій, у житті туркмена відігравав досить важливу роль (А. Ломакин. Обычное право туркмен (адат), стор. 33; Н. Н. Йомудский Караш-хан оглы. Из народного предания туркмен. О родословной туркмен-йомудов, стор. 318–321).

77. Слово «бахші», запозичене, як вважає більшість дослідників, з санскритської мови (bhikshu), чи, як вважає меншість, з китайської мови (pak-si), з'явилося у закаспійських туркменів не раніше XIII ст. (А. Н. Самойлович. Очерки, стор. 145). Це слово, спочатку прикладалося до уйгурських писців і до буддійських відлюдників, у монголів отримало значення «писець», «чиновник» (В. В. Бартольд. Туркестан, т. II, стор. 52, 417). У туркменів термін «бахші» зустрічається у двох значеннях: «професійний співець-музикант», «жива книга». (А. Н. Самойлович. Очерки, стор. 131, 145) і «начальник», «старшина», «очільник племені».

78. Болук – частина племені (Л. Будагов. Ср. словарь, т. I, стор. 292) і одиниця адміністративного поділу.

79. Слово «јуз» («јузлік») у ряду тюркських народів (наприклад, казахів, узбеків) означає «орда», «союз племен» (В. В. Вельяминов-Зерно. Исследование о касимовских царях и царевичах, ч. II, стор. 382–383). Цей термін має прямий зв'язок не із значенням «обличчя», як вважає Абу-л-Газі, а із значенням «сто»; у башкирів «плем'я» називалося словом «мінг» («тисяча»), слово «тюмень» («туман») означало «10 000 воїнів» і «адміністративний поділ» (перс. «хезаре» – «тисяча»).

80. Під терміном «халк» деякі історичні джерела найчастіше розуміють «плем'я», підрозділами якого є «та'іфе» /«коліно»/ і «тіре» /«рід»/. (А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, стор. 150; В. Г. Мошкова. Племенные «голи» в туркменских коврах, стор. 158). Абу-л-Газі вживає цей термін переважно у значенні «народ», «населення».

81. Слово «аймак», монг. «аймаг» – зібрання, об'єднання близьких видів чого-небудь зустрічається у двох значеннях: 1) а) у середньовічних монголів цим терміном позначався союз, об'єднання споріднених сімей, підплем'я, вірніше, фратрія (Б. Я. Владимирцов. Общ. строй монголов, стор. 136, 137); б) у тюркських народів це слово частіше в формі «уймак» /«оймак»/ зустрічається в трохи іншому значенні: «За турецьким словником Вефік-паші ...улус ділиться на ілі, іль – на уймаки, уймак – на бої, бой – на уруки (роди)». (В. В. Бартольд. Церемониал при дворе узбецких ханов в XVII веке, стор. 302). 2) Терміном аймак позначаються також кочові племена змішаного походження (МИТТ, т. II, стор. 43, прим. 2; стор. 125, прим. 1).

82. В тюркських мовах це слово зустрічається в формах: омаг, омак, умак, оба, оба; в монгольській мові: умук (И. Н. Березин. Шейбаниада, стор. 59), обог, обох /«род»/, «своєрідний союз кривих родичів» (Б. Я. Владимирцов. Общ. строй монголов, стор. 46). Абу-л-Газі неправомірно ставить знак рівності між аймак і омак; аймак значно більший етнічний підрозділ, ніж омак.

83. Слово тамга в сучасній туркменській мові вживається в формах тамга і тагма (Х. Байлиев и Е. Каррыев. Туркмено-русский словарь, 1940, стор. 294). В основі слова тамга, на думку А. Дж. Емре, лежить дієслово «там» – «розжарювати», «палити», «запалювати» (А. С. Емре. Tuerk Dilbilgisi, стор. 174).

84. Хумай – міфічний птах (Л. Будагов. Ср. словарь, т. II, стор. 315).

85. Вислів «підняти ханом» (хан кутаєрмаек) мав реальне значення («підняти»). У тюркських народів (у деяких з них до XX ст.), як і у монголів, проголошення ханом вчиняли за стародавнім звичаєм: того, кого обирали садили на білу кошму, тричі піднімали її за кінці, проголошуючи: «хан! хан! хан!» (В. В. Бартольд. История куль-

турної життя Туркестана, стор. 106–107). У тюрків VI–VIII ст. «при возведенні государя на престол, найближчі поважні сановники садять його на повсть і по сонцю обносять десять разів. При кожному разі чиновники кланяються йому. По закінченню підсажують його на верхового коня, туго стягують йому горло шовковою тканиною, потім, послабивши тканину, зразу ж запитують: скільки років він може бути ханом?» (Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Ср. Азии в древние времена, т. I, стор. 229). С. П. Толстов (Древний Хорезм, стор. 319) пояснює обряд стягування горла нового кагана шовковою тканиною як пережиток ритуального вбивства кагана.

86. У монголів і китайців широко було розповсюджене прислів'я: «На небі немає двох сонць; у народу немає двох володарів» (Б. Я. Владимирцов. Общ. строй монголов, стор. 143, прим. 7).

87. Яви, ймовірно, прізвисько чи звання, можливо, зближене з титулом «ябгу» (ябгу – явгу – яви). Можливо, що яви /яби/ (ябагу) – назва одного з огузьких родів, яка пов'язана із згаданим вище титулом (Т. А. Жданко. Очерки исторической этнографии каракалпаков, стор. 104–107).

88. Киргизи своїх правителів іменували словом «інал», яке, на думку І. Н. Березіна, походить від дієслова інан-мак «вірити» (Рашид-Еддін, стор. 270). Цей термін у формі йінал /інал/ входить до складу імені Ібрахім-інала, зведеного брата Тогрул-бека. Одна з груп туркменів називалася йіналіан /іналіан/ (МИТТ, т. I, стор. 246, прим. 1).

89. Нині в Туркменії кайи відомі під назвою гокланів, і мешкають вони тепер у головній своїй масі на ріках Чандирі і Сумбарі (притоки Атрека) і частково по середній течії р. Гюрген (Г. И. Карпов. Туркмены, стор. 37).

90. Алмалик. Місто в Семиріччі у долині р. Ілі. Вперше згадується як столиця району Кульджі, після було головним містом Чагатаєвих володінь. В XVI ст. знаходилося вже у руїнах. В. В. Бартольд ототожнює його з урочищем Алімту, в районі Кульджі, де знаходиться гробниця Кутлуг-Тимура.

91. Сайрам (нині Сар'ям) – у мусульманському середньовіччі велике місто, тепер велике поселення в 12 км від міста Чімкента, на ріці з такою ж назвою; лежав на історичному шляху до Китаю і до ставок тюркських ханів Алтаю. (Рашид-ад-дін, т. I, кн. 1, стор. 73, прим. 1).

92. «Відоме в Середній Азії пасмо Казикурт, яке бере початок у верхів'ях Бадама, йде на захід, пересікає дорогу з Ташкента в Чімкент, поблизу колишньої ст. Беклярбек... і губиться у вигляді пагорбів далеко в степу» (В. И. Масальский. Россия. Полное географ. описание нашего отечества..., т. XIX, Туркестанский край, стор. 52).

93. В цих горах знаходяться відомі Карсакпайські мідні рудні.

94. Вже у X ст. в нижній течії Сир-Дар'ї виникають міста – торгові колонії, засновані мусульманами, вихідцями з Мавераннахра. Головним з них було місто, що мало арабську назву ал-Кар'ят ал-Хадіса, перську Діх-і нау, і, пізніше, тюркською Янгікент, що усіма мовами означало «Нове поселення». Янгікент знаходився на лівому березі Сир-Дар'ї на відстані 6–7 км від берега і двох днів шляху від Аральського моря. Нині місто позначається руїнами Джан-кент, що лежать в 23 км від м. Казалінська (В. В. Бартольд. Туркестан, т. II, стор. 179; С. П. Толстов. Города гузов, стор. 57–71).

95. Туркмени термін «тат» вживали як етнографічну назву для позначення не тюрків, у першу чергу іранців; татами вони називали також осіле населення взагалі і хівинців, хорезмійських узбеків. В державі Караханідів мусульман-іранців і язичників-уйгурів іменували татами (В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, стор. 24).

96 Себуктегін (пом. у 997 р. н. е.) – спочатку гулям (раб-воїн), пізніше засновник

могутньої династії Газневидів: В. В. Бартольд. Туркестан, т. 9, стор. 273–274). Ім'я Себуктегін складається з двох елементів: перший – себук [саевук – саєбук – «улюблений» (В. В. Радлов. Опыт словаря, т. IV, стовп. 506)]; слово сабук, саєбок у таджицькій і перській мовах має значення «легкий», «швидкий». Слово тегін /тігін/ було ще у VII ст. титулом, який носили тільки родичі тюркських ханів (Н. А. Аристов. Заметки, стор. 159). За Махмудом Кашгарським (МК, т. I, стор. 346–347, переклад Б. Аталая, т. I, стор. 413–414), «тегін, тігін – основне значення «раб». Пізніше це слово стало іменем дітей царської родини... Це слово нащадки Афрасіаба вживали для самоприниження («раб ваш») у розмові із старшими, потім воно закріпилося за ними самими». Абу-л-Газі: «Тегін давньою тюркською мовою означає – прекрасний ликом».

97. Сказання про пограбування дому Салор-Казана «відображає історичні згадки про затяжні і криваві війни між огузами і печенігами (беджне) у другій половині IX ст., про які свідчить на Заході Костянтин Багрянородний, а на Сході Ал-Мас'уді, Істахрі, Марвазі та інші джерела». (В. М. Жирмунский. Следы огузов в низовьях Сыр-Дарьи, стор. 94).

98. Кетхуда (іранськ. «каед» – «дім» + «худа» – «господар») – термін, вживаний деякими іраномовними народами, у туркменів – у значенні «родовий старшина» (В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, стор. 171).

99. Місто Янгікент у X–XI ст. було «зимовою резиденцією царя гузів» (С. П. Толстов. Города гузов, стор. 56).

100. Рання версія етимології слова «туркмен» подається в «Словнику» Махмуда Кашгарського (т. III, стор. 304 і сл.), де наречення імені туркмен приписується Олександру Македонському. Інша давня етимологія (історик Нешрі, пом. в 1520 р.) пояснює термін «туркмаєн» через перське «турк іман» – «віруючий тюрк» (O. Pritsak. Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu, стор. 397). За словами Біруні і Марвазі, туркменами називали огузів (гузів), які прийняли іслам; (А. Ю. Якубовский. Вопросы этногенеза туркмен в VIII–X вв., стор. 51–52).

101. Ім'я Інал-Ява, ймовірно, є сполученням двох титулів.

102. У монголів терміном «інак» називали наближених нукерів (Б. Я. Владимирцов. Общ. строй монголов, стор. 93). Слово «інак» у монголів означає «близький друг», «довірений», «улюбленець», (И. Н. Березин. Рашид-Эддин, стор. 224, прим. 20). «Буквальний смисл слова «інак» – «молодший брат». В Хіві цей термін, відповідний бухарському «аталик» (В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, стор. 102), протягом століть змінював свій зміст: глава племені – таємний радник хана – «спадкоємець престолу» – головний начальник провінції чи міста. В Хіві, у всякому випадку в XVIII ст., звання «інак» було спадковим (Н. Муравьев. Путешествие в Туркмению и Хиву, ч. II, стор. 36–37). Інколи інаки узурпували владу; так, наприклад, у 1755 р. в Хіві відбувся переворот, у результаті якого «вся влада в ханстві перейшла до рук інаків» (Н. И. Веселовский. Очерк, стор. 234). Мухаммед Емін-інак (пом. в 1791 р.) протягом 20 років правив Хівою (П. П. Иванов. Очерк истории каракалпаков, стор. 73).

103. Катик – «густе кисле молоко», «кисляк» (Л. Будагов. Ср. словарь, т. II, стор. 5).

104. Оповідь про наречення імені Туману у тих же висловах приводиться в «Книзі Коркута». Туман /Думан/ – досить розповсюджене чоловіче ім'я.

105. Коль-Еркі (Еркін) – прізвисько і титул; стало власним іменем; зустрічається у різних формах: Голь-Еркі(н) – Іркі(н) – Коль-Еркі тощо. «Токуз-уйгури теж обрали з свого племені царем одного чоловіка і назвали його Кель-Еркін... Після цього інші уйгури були у них царями. Он-уйгури називали кожного з них Ель-Ельтір, Токуз-уйгури – Кель-Еркін» (В. В. Радлов. К вопросу об уйгурах, стор. 54–55).

106. Кизган (*Lycium turcomanicum*) – колючий кущ; росте в долині Аму-Дар'ї і Мургаба; у вишину сягає 2 м, діаметр до 3 см. (Проф. М. П. Петров).

107. Тугач (тугачі). Прапорносець.

108. Богра, як і переважна більшість інших імен, мало реальне значення «двогорбий верблюд (жеребець)». Сполучення Богра-хан вживалося як титул, наприклад, у Караханідів (В. В. Бартольд. Очерк истории Семиречья, стор. 25). Богра-хан – титул государів у тюрків ягма (В. В. Бартольд. Туркестан, т. I, стор. 20). Перший караханідський хан називався Богра-хан (А. Ю. Якубовский. История народов Узбекистана, т. I, стор. 274). В. В. Радлов (Опыт словаря, т. IV) приводить це слово у формі «бугра» з приміткою – чагатайське: «локшина», «макарони».

109. Відомі історичні паралелі: «Клавіхо запевняє, ніби Тімур за життя двічі розпускав чутки про свою смерть, щоб дізнатися, хто повстане проти його спадкоємців» (В. В. Бартольд. Улугбек и его время, стор. 33).

110. Це ім'я носило багато історичних персон. За деякими даними, Шахмеліка, сина Алі, можна співвіднести з володарем Дженда Шахмеліком ібн-Алі (А. Каррыев, В. Г. Мошкова, А. Н. Насонов, А. Ю. Якубовский. Очерки, стор. 93, стр. 100).

111. Мургаб – Маргаб – «Мергська (Мервська) ріка» (В. А. Жуковский. Развалины старого Мерва, стор. 68, прим. 1; В. В. Бартольд. К истории орошения Туркестана, стор. 47)

112. Онбегі (он – «десять» + бек) «...власне означає десятник і вживається в значенні «начальник» тільки у туркменів» (В. В. Бартольд. Очерк, стор. 49, прим. 4).

113. Мова йде про внука Сельджука Тогрул-бека, главу Сельджукської держави (1038–1063), який на початку XI ст. ворогує з Шахмеліком, правителем Дженда. (А. Ю. Якубовский. История народов Узбекистана, т. I, стор. 283).

114. Як і багато інших народів, тюрки знали звичай родової кривної помсти, свідченням чого у «Родоводі» є вислів: «...вони стали очлі-канли», тобто у них була помста і кров.

115. Абу-л-Газі, оповідаючи про карадашли, під цією новою назвою має на увазі лиш ту частину язирів, яка почала займатися землеробством. Карадашли були лиш одним з підрозділів племені язир.

116. Після загибелі Мелікшаха, що правив з 1072 по 1102 р., серед сельджуків почались заворушення, які припинилися тільки при царюванні Санджар-Мазі, сельджукського султана, що царював з 1118 по 1157 р. (В. В. Бартольд. Очерк, стор. 34 і сл.).

117. Мова, ймовірно, йде про Алп-Арслана (1063–1072 рр.). (А. Ю. Якубовский. История народов Узбекистана, т. I, стор. 292–294).

118. Орда – «ставка хана» (Б. Я. Владимирцов. Общ. строй монголов, стор. 45).

119. Сельджук-бай – засновник сельджукської династії. Салджик /сельджук/ – «човник». (О. И. Сенковский (Собрание сочинений, т. VII, стор. 60). Сельджук у молодості ніби був перевізником на ріці Аму-Дар'я (Н. И. Веселовский. Очерк, стор. 50).

120. Місто Нур, розташоване на правому березі Зеравшану, в окрузі Бухари, так званий Нур Бухарський чи Нур-ата, Нуром називається також один із західних «селюків» Мазандерану. Сельджуки, через сварку з Шахмеліком – правителем Дженда, змушені були відкочувати до Нура, де Саманіди надали їм кочів'я. (А. Ю. Якубовский. История народов Узбекистана, т. I, стор. 284). Сучасні «нуратінські туркмени», ймовірно, нащадки тих Сельджуків. (В. Г. Мошкова. Некоторые общие элементы в родо-племенном составе узбеков, каракалпаков и туркмен, стор. 143).

121. Арабські географи Мерв називали Мерв аш-Шахіджан на відміну від Мерв ар-Руда (Мерве-руд, Мерруд, Маруд, Мерв Горішній), невеличкого міста у верхів'ях Мургаба (А.Ю. Якубовский. Merw al-Shahidjan, стор. 159–161).

122. Кейхосров – легендарний цар Ірану, який ворогував з легендарним царем Турану – Афрасіабом.

123. Афрасіаб, за іранськими переказами, задовго до Сасанідів був царем Турану, в силу чого його ім'я пов'язувалося з тюрками. Тюрки, які змінили в Мавераннахрі у кінці X ст. династію Саманідів, для арабів і іранців були нащадками Афрасіаба. В. В. Григор'єв (Караханиды в Мавераннахре, стор. 20) вважає, що вся ця історія з претензіями тюркських правителів Мавераннахра на походження від роду Афрасіаба / Афрасяба/ придумана після. «Дім Афрасіаба», за мусульманськими джерелами, чи «Караханіди», як ця тюркська династія називається у світовій науці після виходу в світ праці В. В. Григор'єва «Караханиды в Мавераннахре», панував у Мавераннахрі (В. В. Бартольд. К истории Мерва, стор. 21). За народним переказом Афрасіаб вважається засновником Бухари (А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, стор. 186). Афрасіаб серед тюрків був відомий під іменем Тонга алп аер, що означає: «муж – сильний як барс».

124. Тартим – слово, яке відсутнє у відомих тюркських словниках, двічі зустрічається у тексті. За контекстом і на базі етимології (тартим – дієслівне ім'я від тарт-мак «тягнути», «зважувати»), це, вірогідно, є якимось поетичним чи музичним терміном: пісня-похвала, ода, музична мелодія.

125. Етнонім «йомут», по Вамбері (Н. Vambery. Das Tuerkenvolk, стр. 391–402; Н. Vambery. Die geographische Nomenklatur Zentralasien, стор. 268), означає «народ» і походить від слова «йом» /«йум»/ «Menge» + монгольський афікс множини «-ут». Прийнята слов'янська вимова і написання «йомуд» у східних авторів не зустрічається (В. В. Бартольд. Очерк, стор. 43, прим. 4),

126. Ймовірно, родоначальник племені ерсарі /арсарі/. Деякі дослідники ототожнюють ерсарі із сариками. (Г. І. Карпов. Туркмены. /Туркменоведение, 1927, № 4, стор. 37/).

127. Тупа – у часи пізнього середньовіччя і у нові часи у узбеків мало значення: 1) родово-племінна група, більша, ніж рід, але менша, ніж плем'я; 2) територія, зайнята підрозділом племені.

128. Сучасні текінці, сарики, ерсарі та йомуди у XVI–XVII ст. входили до складу великого племінного об'єднання «зовнішніх салорів», на чолі якого стояло плем'я салорів; «внутрішні» салори мешкали на берегах Каспійського моря, до них причислялися також «хорасанські туркмени»; «зовнішні» салори мешкали на схід від моря до річки Аму-Дар'ї; (В. В. Бартольд. Очерк, стор. 43). Боротьба між «зовнішніми» і «внутрішніми» салорами відображена в «Книзі Коркута» (гл. XII, «Пісня про те, як зовнішні огузи повстали проти внутрішніх огузів і як помер Бейрек»).

129. Азлар – Даразлар – Дараз.

130. Золотоординський хан Джанибек правив з 1342 по 1357 р. (В. В. Бартольд. Очерк, стор. 44).

131. Аяз /Айаз/ – так звали улюбленого раба Махмуда Газневі. За Махмудом Кашгарським ауас 1. «чисте (безхмарне) небо»; 2. «ім'я, яке дають рабам [гулямам], тому що обличчя у них прекрасні». Аяз став персоною легенд: «Образ хороброго і мудрого раба – богатиря Аяза – один з найдавніших образів середньо-азійського тюркського фольклору. З його іменем легенда пов'язує «живописну пам'ятку Давнього Хорезму, фортецю перших століть нашої ери – Аяз-кала» (С. П. Толетов. По следам древнехорезмийской цивилизации, стор. 22).

132. Чора – «наближені», «фаворити» (Л. Будагов. Ср. словарь, т. I, стор. 494); «робочий» (В. Радлов. Опыт словаря, т. II, стовп. 2019).

133. Куртиш – Кертиш – Гердиш. (В. В. Бартольд. Очерк, стор. 45).

134. С. П. Толстов вважає, що хизирський іль – нащадки племен, що переселилися у X ст. в Хіву з Волги (СЭ, 1946, № 2, стор. 93).

135. Протока Актам впадає в Балканську затоку Каспійського моря.

136. Кіма – велика плоскодонна барка-каюк на Аму-Дар'ї.

137. Вірогідно, Аральське море. (примітки А. Г. Туманського «Родословная туркмен», стор. 71). Туркмени, киргизи і каракалпаки Аральське море називали «денгиз / тенгиз / море» (Л. Берг. Аральское море, стор. 111); аджи – гіркий.

138. Бердібек-хана було убито в 1359 р. (1361 р. ?); (Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение, стор. 271).

139. Огурча – Огричі – Агрича – урочище, яке згадується в джерелах XV і XVI ст. Знаходиться там, де «впадає південний рукав Аму-Дар'ї – Аджайба – в Каспій» (А. Марущенко. Существенные поправки, стор. 13–14). Вперше ця назва зустрічається у Захір-ад-діна (1392 р.). (В. В. Бартольд. Сведения об Аральском море, стор. 72–93).

140. Арсарі – ерсарі.

141. Балобан, балабан – «Птах сімейства соколиних, хижак; довжина тіла до 60 см, розмах крил до 130 см. Балобанів дресують для полювання на середніх і великих птахів, на зайців і навіть на джейранів. Використовуються мисливцями в Туркменії, Киргизії, Казахстані та ще в деяких країнах Азії, а також в Африці». (БСЭ, 2-е вид., т. II, стор. 452). Цей птах згадується в онгонах.

142. Саричі або канюки (Buteo), птахи сімейства яструбиних. Середньої величини хижаки, близькі до орлів. (БСЭ, 1-е вид., т. 38, стор. 127).

143. Жінки у тюркських народів у доісламські часи, а в окремих випадках і пізніше, посідали досить високе становище у спільноті: стояли на чолі племен і держав, брали участь у битвах, бенкетах тощо. Ібн-Батута (В. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, стор. 288) свідчить: «У цьому краї (на Волзі – А. К.) я побачив чудеса у частині великої пошани, в якій у них жінки. Вони користуються більшою повагою, ніж чоловіки». «... у Приараллі, на північ від Хорезму, візантійські послы у XI ст. засвідчили тюркські племена, керовані жінкою». (С. П. Толстов. Основные итоги и очередные задачи изучения истории и археологии Кара-Калпакии и каракалпаков, стор. 13). Міфічна матір міфічного Огуза носила ім'я-титул Ай-каган. У монголів вдови каганів і правителів нерідко ставали регентшами і правительками (Б. Я. Владимирцов. Общ. строй монголов, стор. 55).

144. Барчин-Салор – дружина Алпамиша. Мамиш – варіант імені Алпамиш. (В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов. Узбекский народный героический эпос, стор. 61, 70, 74–75, 98).

145. З легендарною могилою Барчин-Салор ототожнюють архітектурну пам'ятку Кок-кесене, що знаходилася на околиці Сигнака (в 5 км від залізничної ст. Тюмень-арик), досліджений В. А. Каллауром і А. Ю. Якубовським, і який є, на думку А. Ю. Якубовського, некрополем білоординських ханів з роду Шейбана (Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение, стор. 309–310).

АБУ-Л-ГАЗІ

Про* автора.

(Прийменник «про» – «зікр» – «згадка». Зустрічається в назві майже всіх розділів «Родоводу»)

Життя та діяльність Абу-л-Газі, хана хівинського, воїна та історика, відомо з його автобіографії, яка входить складовою частиною до його другого твору «Родовід тюрків». Абу-л-Газі не встиг закінчити свій другий твір і доручив завершити цю працю своєму синові Ануша-Мухаммед-ханові (царював з 1663 по 1687 р). Із списку твору Абу-л-Газі «Книга родословного древа тюрків і монголів», що належить Інституту сходознавства АН Узбекистану, відомо, що Ануша-Мухаммед-хан перепоручив закінчити працю свого батька якомусь Махмуду бен-Мулла Мухаммед Заман Ургенчі.

Абу-л-Газі, нащадок Чингіз-хана, син Араб-Мухаммед-хана, походить з роду государя (падишаха) Шейбана, з покоління узбеків (Шибан – Шайбан – Шейбан; Абу-л-Газі вів свій рід від Шейбана, сина Джучі, онука Чингіз-хана; мати Абу-л-Газі теж була з роду Чингізидів). Майбутній хівинський хан та історик народився у стольному місті свого батька – в Ургенчі, у п'ятницю, 12 серпня 1603 р. Титул «газі» – «воїн за віру» – в імені новонародженого пояснюється двома причинами: він народився через сорок днів після перемоги, яку одержав його батько над загоном уральських козаків, що пограбували Ургенч, а також тому, що його мати Міхрібану-ханім (яку він втратив у шестирічному віці) походила з сім'ї, яка носила цей титул.

У Араб-Мухаммеда, проголошеного ханом у 1602 р., було сім синів: Іфендіар, Хабаш, Ільбарс, Абу-л-Газі, Шеріф-Мухаммед, Хорезмшах та Авган.

До шістнадцяти років Абу-л-Газі жив в Ургенчі, в оселі свого батька, який, одруживши Абу-л-Газі, передав йому в «удільне володіння» половину Ургенча; друга половина була віддана його братові Хабашу. Сам Араб-Мухаммед-хан переселився в Хіву, тому що на той час Аму-Дар'я змінила течію, відійшла від Ургенча, і він утратив своє значення.

На початку XVII ст. Хівинське ханство було охоплене жорстокою феодалною боротьбою, яка не поминула ні узбеків, ні туркменів. Ця міжусобиця продовжувалась аж до воцаріння в Хіві Абу-л-Газі (1645 р.). Старші брати Абу-л-Газі і він сам брали безпосередню участь у цій боротьбі.

Чотири сини Араб-Мухаммед-хана, розділившись попарно за ознакою приналежності до однієї матері, – Ісфендіар і Абу-л-Газі були від однієї матері, чингізидки, Хабаш та Ільбарс були народжені другою дружиною Араб-Мухаммед-хана, найманкою, – вступили у відкриту боротьбу. Однією з причин ворожих стосунків між Араб-Мухаммед-ханом, Ісфендіар-султаном та Абу-л-Газі-султаном з одного боку та Хабаш-султаном і Ільбарс-султаном з другого боку, були грабіжницькі набіги, які робив останній на Іран та Бухару проти волі батька, що намагався підтримувати мирні стосунки з цими державами.

Хабаш та Ільбарс, яких підтримували ватажки найманів і уйгурів, двох сильних узбецьких родів, вступили у відкриту війну з батьком і братами.

Перші часи вони перемагали, але згодом старший із братів, Ісфендіар, маючи підтримку шаха Аббаса I, здобув перемогу, Хабаш та Ільбарс загинули. Ісфендіара проголосили ханом Хорезму у 1033 р. х. (1623 р. н. е.). Ісфендіар сидів у Хіві, а також в Хазараспі і К'яті; Абу-л-Газі він віддав Ургенч, а Шеріф-Мухаммеду – Вазір.

Ісфендіар у всіх своїх діях опирався на туркменів, які підтримували його і в часи боротьби з братами.

Надалі відбувалося протистояння Ісфендіара і Шеріф-Мухаммеда з Абу-л-Газі.

Ісфендіар-ханові вдалося відправити Абу-л-Газі заручником до шаха Ірану. Абу-л-Газі поселили в Ісфагані, в фортеці Табарек, де він прожив майже десять років.

Дата прибуття Абу-л-Газі до свого юрту – середина 1641 р.

Після цього Абу-л-Газі вступає у відкриту боротьбу з туркменською знаттю та Ісфендіаром.

Через рік після смерті Ісфендіар-хана, у 1643 р. аральські узбеки проголосили Абу-л-Газі ханом, а хівинським ханом у зв'язку з протидією туркменської знаті він зміг стати лише у 1645 р. За два роки до цього помер Шеріф-Мухаммед-султан.

Абу-л-Газі довів «Родовід тюрків» до цієї події, захворів і скоро помер.

Абу-л-Газі писав про себе, що він обдарований трьома родами знань: знанням законів і устроїв воєнного мистецтва; знанням мов арабської, перської і тюркської та умінням писати різні поетичні твори: месневі, касиди, газелі, мукаттаа і рубайі; знанням у всіх деталях імен, життя та царювання падишахів Арабістану, Ірану, Турану і Монголістану за часи від Адама до його днів.

Абу-л-Газі відомий як автор двох важливих історичних творів: «Шаджара-і таракіма» («Родовід туркменів») та «Шаджара-і турк» («Родовід тюрків»).

«Родовід туркменів», закінчений у 1660-61 рр., писався у той час, коли Абу-л-Газі мав дозвілля, коли основні його походи були вже закінчені.

Написаний «Родовід туркменів», за словами Абу-л-Газі, «на прохання туркменських мулл, шейхів і беків», які вважали, що поширені в народі Огуз-наме «мають багато помилок і протиріч». Потрібно було дати офіційну редакцію переказу про походження туркменів, їхній розвиток і розміщення. Кожне плем'я знало, а у деяких випадках зберігає до наших днів, свої родоводи, але зведеного родоводу різних туркменських племен не було. Вже тоді, у часи Абу-л-Газі (середина XVII ст.), в політичних цілях самого Абу-л-Газі необхідно було кодифікувати розрізнені, повні протиріч родоводи окремих племен.

В. В. Бартольд (1869 – 1930), який використав «Родовід туркменів» у праці «Очерк истории туркменского народа», відзначив, що це – «...спеціальний історичний твір про туркменів, якого про жоден інший турецький (тюркський) народ немає». Але той же В. В. Бартольд відзначив, що цією працею слід користуватися обережно, бо вона написана, головним чином, на основі усних переказів.

Абу-л-Газі прекрасно знав народні перекази, родоводи племен, широко розповсюджені серед туркменів, а також епічні перекази, з яких у першу чергу слід відзначити очевидний вплив епічних переказів, пов'язаних з іменем легендарного патріарха огузів «діда Коркута».

Туркмени, як і інші кочові народи (наприклад, монголи), зберегли свої родоводи до наших днів.

Туркменські епічні перекази про походження туркменів від легендарного Огуза виникли в основі своїй дуже давно, ще задовго до прийняття туркменами ісламу. Ці перекази, в яких народна пам'ять, поруч з фантастичними уявленнями, зберегла і багато того, що колись реально існувало, ще чекають на детальний і всебічний аналіз, бо вони є практично єдиним джерелом з історії туркменських племен.

«Родовід туркменів» є не тільки важливим історичним джерелом, але й значною літературною пам'яткою, у якій майстерно викладені народні перекази, легенди, народні етимології етнонімів, прислів'я та приказки.

«Родовід туркменів» введений у науковий обіг Олександром Григоровичем Туманським (1861 – 1920): «Абуль-Газі-Бохадур-Хан. Родовід туркменів. Переклад О. Туманського, Асхабад, 1897».

ПОДОРОЖ ДО СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

*Арміній Вамбері (Герман Бамбергер),
1832–1913, угорський сходознавець,
мандрівник, поліглот*

У середині XIX ст., під час подорожі А. Вамбері, землі низин Амудар'ї, частини Приаралля та Північного Прикаспію входили до складу Хівинського ханства, населеного в основному узбеками. Нащадки колишніх кочових узбеків – кунграти, наймани, кипчаки та інші племена – розселилися вздовж великих зрошувальних каналів. Підвладні Хіві туркмени мешкали на північно-західних кордонах ханства, а також у нинішній Ташаузькій області Туркменістану. Узбеки і частина туркменів населяли чисельні міста, де жило і чимало сартів – потюрчених мовно нащадків давніх хорезмійців. Хівинськими підданими вважались і каракалпаки дельти Амудар'ї, що переселилися сюди у XVIII – на початку XIX ст. Хівинська держава переживала в середині XIX ст. нелегку пору своєї історії, яка характеризувалася безперервними народними збуреннями та міжусобицями. Узбецькі, туркменські, каракалпакські племінні вожді і знать намагалися захопити політичну владу і встановити своє панування над ханством. Зростання великих землеволодінь, нещадна експлуатація в Хіві селян і ремісників викликали чисельні протести, що переростали у великі заворушення. Впертий характер носила боротьба з ханською владою туркменів-йомутів, ватажок яких Ата Мурад у 50-60-х роках XIX ст. не раз звертався до Петербургу з проханням про прийняття російського підданства. Таким було становище в Хівинському ханстві при Сеїд Мухаммед-хані (1856 – 1864), під час правління якого там побував А. Вамбері.

У кінці березня 1863 р. А. Вамбері вирушив під іменем турка Решід-ефенді з Тегерану у степи Туркменії з караваном мусульманських пілігримів (хаджі), які поверталися з Мекки. Одягом для новоспеченого дервіша слугували ганчірки, зв'язані біля пояса мотузкою, залатана повстяна куртка (джубба), велика чалма. Ноги мандрівника були обгорнуті шматками брудної тканини, а на шії, як у справжнього хаджі, висів

мішечок з Кораном. У такому одязі Вамбері не вирізняється в натовпі обірваних паломників, з яких (окрім купців та інших подорожніх) складався майже увесь караван. Мусульманські богомольці, страждаючи від бездоріжжя, проїхали через Мазендеран до південно-східного узбережжя Каспійського моря. Далека дорога нібито турецького паломника пролягала через Гурген і Атрек, вздовж Великих і Малих Балхан і страшну влітку пустелю Каракуми до Хорезмської оазис. Побувавши в центрі Хівинського ханства, він проплив по Амудар'ї до Кунграда, звідки знову повернувся до Хіви. Вамбері перетнув потім з великими муками і ризиком для життя розпечені піски Кизилкумів і прибув до священної Бухари. Зворотна дорога в Іран проходила через Карші, Самарканд, Керкі, Андхой, Меймене, Герат і Мешхед до Тегерану. У березні 1864 р., через рік після початку подорожі, він дістався столиці Ірану, звідки повернувся в Стамбул, а потім в Пешт (Будапешт). У 1864 р. Вамбері надрукував книгу про свої мандри – «Подорож по Середній Азії», – яка викликала величезну зацікавленість у Західній Європі, Росії та Північній Америці. Вона була перекладена майже усіма європейськими мовами. Перший російський переклад цієї книги (з деякими скороченнями) було видано в Петербурзі у 1865 р. Потім було два перевидання у тій же скороченій редакції у Москві (1867 та 1874 рр.).

ТУРКМЕНИ В ПОЛІТИЧНОМУ І СОЦІАЛЬНОМУ ВІДНОШЕННІ

Кордони і поділ племен. – Ні правителів, ні підданих. – Деб. – Іслам. – Чисто зовнішні зміни, викликані ним. – Аксакали самі по собі влади не мають. – Вплив мулл. – Конструкція юрти кочівника. – Аламани і керівництво ними. – Туркменські поети. – Трубадури. – Прості весільні обряди. – Коні. – Могильні пагорби. – Траур за померлими. – Походження туркменів. – Деякі загальні витяги з історії туркменів. – Їхнє політичне та географічне значення в дійсний час.

КОРДОНИ І ПОДІЛ

Туркмени, чи тюркмени, (Це слово складається з власного імені Тюрк і суфіксу – мен., що відповідає німецьким – tum або – schaft, тоді як номади називають себе переважно тюрками, вживане у них слово «туркмен» є перським спотворенням тюркського оригіналу),^[1] як вони самі себе називають, населяють у більшості пустельні області, що розкинулися по цей бік Оксуса від берега Каспійського моря до Балху і від Оксуса на південь до Герата і Астрабада. Окрім невеликих клаптиків оброблюваних земель по берегах Оксуса, Мургаба, Теджена, Гергена і Етрека, де туркмени трохи займаються землеробством, ця територія є величезною жахливою пустелею, де мандрівник може зачасти блукати тижнями, не знаходячи й краплини прісної води, й тіні хоч би одного дерева. Взимку там сильні холоди і глибокі сніги, а влітку – палюча спека і глибокі піски; бурі ж в різні пори року різняться тільки тим, що одні з них готують караванові і мандрівникові суху могилу, а інші – сиру.

Щоб точніше передати поділ туркменів, ми скористаємося їхніми власними позначеннями /висловами/. Відповідно до наших, європейських понять, ми називаємо головні групи племенами, приймаючи за вихідну точку цілу націю. Але туркмени, які, як свідчить історія, ніколи не об'єднувалися в єдине ціле, називають свої головні групи словом «халк» (по-арабськи «народ», «люди») і вирізняють наступні: 1) човдур,

2) ерсарі, 3) алі-ілі, 4) кара, 5) салор, 6) сарик, 7) теке, 8) геклен, 9) йомути. Халк розпадається на окремі таїфе, а ті, у свою чергу, – на тіре. Приймаємо для політичного поділу позначення, вживані самими номадами додаючи умовне значення:

Халк – власне «народ», означає «плем'я»

«таїфе» – «народ» – «орда»

«тіре» – «уламок» – «клан»[2]

Ми коротко зупинимося на усіх цих головних племенах, звернувши особливу увагу на три південні: теке, геклен та йомутів, оскільки нам довелося побачити їх зблизька і познайомитися з ними.

1. Плем'я човдур живе у південній частині області, розташованій між Каспійським та Аральським морями, і налічує приблизно 12 тис. юрт. Його головні тіре, розпоршені від Каспійського моря до Старого Ургенча, Бульдумфаса[3] і Кекчеге в Хіві, наступні[4]: абдал (Abdal), ігдир (Jgdyr), есенул (Essenlu), карачовдур (Karatschaudor), бозаджі (Bosadschi), бурунджук (Burundschuk), шейх (Scheich)[5].

2. Плем'я ерсарів живе на лівому березі Оксуса від Чарджоу до Балха, підрозділяється на 20 таїфе і велику кількість тіре[6]; кажуть, що кількість їхніх юрт сягає від 50 до 60 тис. Оскільки вони у більшості живуть на березі Оксуса і зобов'язані платити данину бухарському еміру, їх часто також називають «лебаб-туркмени», тобто «прибережні туркмени».

3. Алі-ілі[7], головне місце проживання яких Андхой, утворюють тільки три невеликих тіре і налічують не більше 2-3 тис. юрт.

4. Кара. Невелике, але надзвичайно дике туркменське плем'я, яке у більшості кочує поблизу колодязів у величезній піщаній пустелі між Андхоєм та Мервом і знаходиться в стані війни з усіма сусідніми народностями через свої безпощадні грабунки.

5. Салор[8]. Найдавніше з відомих в історії туркменських племен, знамените своєю хоробрістю ще у часи арабського нашествия. Ймовірно, раніше воно було значиміше, та постійні війни дуже скоротили його, тепер у племені всього 8 тис. юрт, і якщо ще 10 років тому воно володіло таким важливим пунктом, як Мерв, то нині, витіснене туркменами-теке, живе в Марчахі і його околицях. Воно складається з наступних тіре і таїфе:

Таїфе

- 1) ялавадж (Jalavadsch)
- 2) караман (Karaman)
- 3) анабелегі (Anabolegi)

Тіре

яс (Jas), їзі (Jisi), сакар (Sakar),
ордуходжа (Orduchodscha),
атам (Atam), герджіклі (Gordschikli),
бейбе-легі (Beybolegi),
яджі (Jadschi)[9], бохара(Bochara)[10],
бакаш-тере-тімур (Bakashtore-timur)

6. Сарик. Через свою хоробрість користується не меншою славою, ніж плем'я салор, і тому теж значно зменшилось кількісно. Тепер сарики живуть в околицях Пенде по березі Мурґаба і жорстоко ворогують з усіма туркменами, окрім сусідніх джемшідів.

Вони поділяються на наступні тіре і таїфе:

Таїфе

1) хорасанли (Chorasanli)

2) біраджд (Biradsch)

3) сохти (Sochti)

4) алаша (Alascha)

5) херзері (Hersegi)

Тіре

беденг (Bedeng), ходжали (Chodschali), кізил (Kisil), хусейнали (Huseinali).

канлибаш (Kanlibasch), кульча (Kultscha), суд-жан (Sudschan).

япир (Japyr), муматай (Mumatay),

курд (Kurd), кадир (Kadyr).

коджак (Kodschak), богаджа (Bogadscha), ху-сейнкара (Huseinkara),

саад (Saad), екензіс (Oekensis)

еркі (Jerki), джанібег (Dschanibeg),

курама (Kurama), ятан (Jatan),

япаги (Japagy).

Мені казали, що у них до 12 тис. юрт.

7. Теке[11]. Нині це найбільше і наймогутніше туркменське плем'я, яке розпадається на дві головні групи: ахальські теке (на схід від Теджена) і мервські теке; надійні джерела свідчать, вони налічують близько 60 тис. юрт. Так як у них менше придатної для обробки землі, ніж у решти туркменів, вони, так би мовити, самою природою приречені на розбій, і дійсно, це бич божий для північно-східних областей Персії, для Герату та його околиць. З його підрозділів, які, очевидно, чисельніші від інших, я зміг записати тільки наступні:

Таїфе

1) етемиш (Oetemisch)

2) бахші (Bachschi)

3) тохтамиш (Tochtamisch)

Тіре

келлечо (Kelletscho),

султаніс (Suitanis), січ-мас (Sitschmas),

кара-ахмед (Kara Ahmed).

перренг (Perreng), топас (Topas)

керсагри (Korsagry),

аладжагез (Aladschagos),

ташаяк (Taschajak),

аксефи-геї (Aksefi Goy)[12],

мави (Mawi), сакир (Sakir),

касилар (Kasuar).

бокбурун (Bokburun),

аманзай (Amansay),

гек-че-бег (Goktsche Beg), кара (Kara),

хар (Char), контор (Kongor),

юсуф (Jusuf), язі (Jasi),

арик-караджа (Arik Karadscha).

8. Геклен[13]. По їхньому становищу і по тих обставинах, в яких я застав це плем'я, я можу назвати його мирним і цивілізованим. Геклени дуже охоче займаються землеробством, і більшість з них є підданими перського царя. Вони живуть на прекрасній землі Гургана, що славиться своєю минувиною (тепер руїни Шахрі-Джурджан).

Таїфе

1) чакир (Tschakir)

2) бегділі (Begdili)

3) кайі (Kaji)

4) карабалкан (Karabalkan)

5) кирик (Курук)

6) байндир (Bajindir)

7) геркес (Gerkes)

8) янтак (Jangak)

9) сенгрик (Sengrik)

10) ай-дервіш (Aj Derwisch)

Тіпе

гекдіш (Gokdisch), аламет (Alamet),
торапан (Toraman), хорта (Chorta),
каравул (Karawul), кесе (Kose),
кулкара (Kulkara), баймал (Baynal).

парк (Park),
аманходжа (Amanchodscha),
боран (Bohan), каришмар (Karischmar).

джанкурбанлі (Dschankurbanli),
еркеклі (Erkekli), кізил (Kisil),
акінджік (Akindschik),
тікенджі (Tikendschi),

бокходжа (Bokchodscha),
кодана (Kodana), темек (Temek),
карнас (Karnas), дарі (Dari).

чотур (Tschotur), капан (Kapan),
сігірсікі (Sigirsiki), пашей (Paschey),
аджібег (Adschibeg).

гійнлік (Gijinlik), суфіан (Sufian),
дехене (Dehene), каракусу (Karakusu),
чеке (Tscheke), гекче (Goktsche),
кабасакул (Kabasakul)[14],
енгют (Oengut), кенгер (Kongor).

калайджі (Kalaydschi), керюк (Koruk),
япагі (Japagi), яджі (Jadschi),
кесір (Kesir), ясагалік (Jasagalik),
теренг (Toreng).

моллалар (Mollalar), кесе (Kose),
атаніяз (Atanijas), мехрем (Mehrem),
берре (Borre).

кетчют (Kotschut),
маджіман (Madschiman),
кетю-дізегрі (Kotu Disegri),
саридже (Saridsche), екіз (Ekis).

карашур (Karaschur), кучі (Kutschi),
Пар (Char), шейхбегі (Scheischbegi).

ечу (Oetschu), коджамас (Kodschamas),
дехлі (Dehli), чіксари (Tschiksari),
араб (Arab), аджем (Adschem),
карджік (Kardschik).

Кажуть, що ці 10 груп налічують 10 тис. юрт, число, може навіть, не перебільшене.

9. Йомути, що живуть на східному узбережжі і деяких островах Каспійського моря, загалом називаються «ґергенські йомути», тобто йомути з Ґергена. Окрім того, є ще хівинські йомути, тобто йомути з Хіви, що вибрали для проживання інший бік пустелі, поблизу від Оксуса[15]. Значимі місця, де зазвичай розташовуються ґергенські йомути, якщо починати перелік від перського кордону, наступні:

1) Ходжа-Нефес[16], в нижній частині гирла Ґергена, з 40-60 юртами, що постачають багато відважних морських розбійників, від яких не знає спокою перське узбережжя; 2) Ґемюштепе – зимова квартира, влітку тут не живуть через люту лихоманку. Цей район розташований у верхній частині гирла Ґергена, яке тут дуже глибоке і кишить рибою, яку споживають кочівники; 3) Гасанкулі, на березі затоки з тією ж назвою. Ця місцевість густо населена влітку, тут дозрівають смачні дині; 4) Етрек, на схід від Гасанкулі, на березі однойменної річки, яка в шести милях звідси впадає в море; 5) Чекішляр, чи яйлак (літовка), поблизу від пагорба Ак-Тепе, що височить на березі моря; 6) Челекен, (Правильніше Черекен від перського «Чар-кен», тобто «Чотири рудні» – за назвою чотирьох основних продуктів цього острова 165) острів всього в кількох милях від материка, жителі його – мирні торговці.

Йомути утворюють наступні клани і орди:

Taiфе

1) атабай (Atabay)

2) джафер-бай (Dschafer bay)

а) яралі (Jarali)

б) нуралі (Nurali)

3) шерев-джуні (Scheref Dschuni) [17]

а) Ґерген (Gorgen)

б) Хіва (Chiwa)

4) огурджали (Ogurdschali)

Tipe

сехене (Sehene), дюнгірчі (Dungirtschi), тана (Tana), кісарка (Kisarka), кесе (Kese), темек (Temek).

підрозділяються знов-таки на:

ірі-томач (Iri Tomatsch), кизил (iCisil), сакал-ли (Sakalli), арігкезелі (Arigkoseli), чоккан-боркан (Tschokkan borkan), онук-томач (Onuk Tomatsch)

кельте (Kelte), каринджік (Karindschik), газі-лі-кер (Gasili kor), хоссанкулуну-кер-панкетек (Hossankululu kor Pankotek).

з яких одна частина живе в Ґергені, інша – в Хіві:

кара-белке (Kara bolke), теvedжі (Tewed-schi)[18], йілґай (Jilgay), джафер (Dschafer)

екюз (Oekus), салак (Salak), ушак (Uschak), коджук (Kodschuk), мешрік (Meschrik)[19], йімрелі (Jimreli).

семедін (Semedin), гірай (Giraj)[20], терекеме (Terekeme), недін (Nedin).

Огурджали не визнають себе одноплемінниками хомутив[21], тому що не займаються розбоєм. Так як вони діяльно підтримують мирні торгові зносини з Персією, вони стали підданими шаха і щорічно платять 1000 дукатів данини. Проте у справі їхнього внутрішнього управління перси не втручаються. Самі йомути зазвичай налічують у себе 40-50 тис. юрт, але ця цифра так же мало достовірна, як і всі інші, так як національна гордість цих номадів виражається в даних про їхню кількість. Не дивлячись на це, підраховуємо окремі показники:

човдур - 12000 юрт	сарик - 10000 юрт
ерсарі - 50000 юрт	теке - 60000 юрт
алі-ілі - 3000 юрт	геклен - 12000 юрт
кара - 1500 юрт	йомути - 40000 юрт
салор - 8000 юрт	ВСЬОГО - 196500 юрт

В середньому в одній юрті рахують **5** чоловік, що дає в сумі **982500** чоловік. Ця цифра має розглядатися як мінімум, тому що я зменшив туркменські показники майже на третину.

ПОЛІТИЧНА ОБСТАНОВКА

Під час мого перебування серед туркменів мене понад усе вразило те, що я не знайшов нікого, хто б хотів командувати, і жодну людину, яка хотіла б підкорятися. Сам туркмен зазвичай так говорить про себе: «Біз бібаш халк боламиз» («Ми – народ без ватажка»), «та нам нікого й не треба, ми усі рівні, у нас кожен – король». В політичних інститутах решти номадів можна знайти деякі сліди правління, в особі аксакала у тюрк, ріш-сефіда у персів, шейха у арабів; у туркменів немає нічого подібного. В племенах є, правда, свої аксакали, яких у якійсь мірі шанують, але їх люблять і терплять до тих пір, доки вони не намагаються виявити свою зверхність якимись ознаками чи надмірною пихою. Читач неодмінно запитає, як же можуть ці відомі розбійники, чия жорстокість не знає меж, жити разом, не знищуючи один одного. Так, це дивно, та ще більше здивує читача те, що, не дивлячись на позірну анархію, не дивлячись на всю дикість, у них – поки вони не оголосять ворожнечу всенародно, – менше розбою і вбивств, менше несправедливості і аморальності, ніж у інших азійських народів, соціальні умови яких базуються на ісламській цивілізації. Жителями пустелі править часто навіть тиран для них давній і могутній володар, невидимий, але який чітко виявляє себе в слові «деб» /звичай, мораль, устої/. («Деб» /у киргизів «тере» – слово арабського походження і походить від слова «едем» /«моральність»/). Туркмени суворо дотримуються всього, що диктує деб, і з відразою ставляться до всього, що він забороняє. Поруч з дебом можна було б згадати і релігію, що впливає за певних обставин, проте вона далеко не має того впливу, який їй приписують, хоч і запозичена з фанатичної Бухари. Розповсюджена думка, що туркмен грабує і продає перса через те, що той належить до ненавистної шіїтської секти. Проте це глибока омана, і я твердо впевнений, що туркмен не відмовився б задовольняти свою жагу розбою, який дозволяється дебом, якщо б замість персів його сусідами були суніти-турки. І наразі він часто підтверджує це, нападаючи на сунітські Афганістан, Меймене, Хіву і навіть на Бухару. Пізніше власний досвід переконав нас у тому, що більша частина рабів у Середній Азії на-

лежить до сунітів. Якось я запитав розбійника, відомого своєю набожністю, як він може продавати в рабство свого брата-суніта, бо ж пророк велів: «Куллі муслім хурр», тобто «кожен мусульманин вільний». «Ех, – відповідав туркмен з повною байдужістю, – Коран – божа книга і, звичайно, набагато шляхетніший від людини, а її продають і купують за кілька кранів. Так чого ж ти хочеш? Йосип син Якуба був пророком, а його теж продали. Хіба він став гіршим від цього?»

Варто уваги те, що деб дуже мало постраждав у восьмисотлітній боротьбі з релігією, тому що багато заборонених ісламом звичаїв, проти яких борються мулли, продовжують жити в своїй первині, і іслам не тільки у туркмен, але й в інших номадів Середньої Азії змінив лиш зовнішню форму старої релігії. Чим раніше були сонце, вогонь та інші явища природи, тим тепер стали Аллах і Мухаммед, але у глибині душі кочівник все той же, що й 2000 років тому, і його характер може змінитися тільки тоді, коли він замінить свою легку юрту міцним будинком, збудованим важкою працею, тобто коли він перестане бути кочівником.

Повертаючись до впливу аксакалів, зазначимо, що, хоч вони загалом і представляють відповідне плем'я в стосунках з чужоземцями, якщо мають справу з Персією, Росією чи іншими туркменськими племенами, вони не є уповноваженими посланцями. Наскільки вони безсилі, не раз мали можливість упевнитись Росія і Персія, які намагалися з великими витратами залучити на свій бік аксакалів, щоб припинити грабунки і розбій, але до цих пір не досягли помітного успіху. Мулли користуються більшою повагою, але не тому, що вони представляють іслам, а через повагу до всього релігійного, як наслідок, і до містичного, перед чим забобонні номади відчувають страх. А втім, мулли, що отримали освіту в Хіві і Бухарі, – хитрий народ: вони з'являються, оточивши себе ореолом святості, а потім, набивши гаманці їдуть собі геть.

В основі соціальних зв'язків лежить міцна спаяність як окремих підрозділів, так і всього племені. Кожен туркмен, навіть чотирирічне дитя, знає, до якого таїфе і тіре воно належить, і з гордістю говорить про могутність і чисельність свого клану, тому що це, дійсно, та зброя, яка захищає його від свавілля інших. Якщо ж образа нанесена якому-небудь членові племені, усе плем'я має вимагати сатисфакції.

Що стосується стосунків йомутів із сусідніми племенами, то я визначив, що вони живуть у непримиренній давній ворожнечі з гекленами. З теке вони намагалися закласти мир якраз у той час, коли ми були в Етреку, що було щасливою випадковістю для нас, мандрівників, проте, як я почув пізніше, про мир не домовились; і те, що ці вищого ступеня войовничі племена не мають можливості об'єднатися, – велике щастя для персів. Перси, особливо жителі Мазендарана, Хорасана і Сістана, постійно потерпають від розбійних набігів окремих племен, і об'єднання теке та йомутів призвело б до нескінчених бід. Незмінне військове щастя запаморочило туркмену голову, і він лиш посміюється в кулак, коли ця країна погрожує йому чи висилає свою армію.

Інакше складаються стосунки з Росією. Могутності росіян йомути побоюються, хоч знають про неї тільки по невеликому гарнізону Ашури. Мені говорили, що чотири роки тому росіяни всупереч усім угодам, що були закладені з Персією, напали на Гємюштепе, причому солдатів було всього 120; туркмени, чисельність яких була набагато більшою, рятувалися втечею, надавши можливість росіянам грабувати і палити їхні кибитки. Навіть серед теке побутує легенда про пекельну зброю, яку ніби застосували росіяни, та я вважаю, що справа не в тому, а в дисципліні, якій не змогли протистояти номади.

СОЦІАЛЬНІ УМОВИ

Тепер вирушимо за туркменом в його домашнє оточення і поговоримо про нього самого, його одяг і юрту. Туркмен – татарського походження, але він зберіг тип своєї раси тільки там, де обставини не сприяли змішуванню з іранською кров'ю. Особливо це кидається в очі у теке, гекленів і йомутів; татарські фізіономії зустрічаються у них тільки в тих кланах, і сім'ях, які посилали менше аламанів у Персію і тому ввели в своє середовище менше кучерявих чорноволосих рабів. Втім, туркмена, незалежно від того, в більшій чи меншій мірі він зберіг свій оригінальний тип, завжди можна упізнати по смілому пронизливому погляду, який відрізняє його від усіх номадів і мешканців міст Середньої Азії, і по його гордій, войовничій поставі. Хоч я зустрічав багато молодих людей войовничого вигляду серед каракалпаків і узбеків, вільну і незмушену манеру триматися мені вдалося спостерігати тільки у туркменів. Одяг у них той же, що й в Хіві, тільки і у чоловіків, і у жінок трохи модифікований доданими кількома предметами розкошу з Персії. Головну роль в одязі грає червона шовкова сорочка; хоч вона заборонена встановленнями ісламу, її тим не менше носять представники різної статі; у туркменських жінок вона складає увесь домашній одяг, і я бачив старших матрон, зрілих дів і молодих дівчаток у довгих до щиколоток сорочках. Головний убір чоловіків – хутряна шапка, вона легша і виготовлена із більшим смаком, ніж незграбні узбецькі чи вежоподібні перські шапки. Зазвичай вони носять також чапан, запозичений з Хіві і схожий на наш халат; вирушаючи в чапаул (розбійний набіг), вони вкорочують його. У свята жінки пов'язують навколо пояса поверх довгої сорочки велику шаль, яка звисає двома кінцями; обов'язкові також червоні чи жовті чоботи на високому каблучці, та понад усе вони люблять прикраси: масивні срібні браслети, намисто, сережки і кільця, які одягаються в ніс, а також футляри для амулетів, що нагадують наші патронташі. Ці футляри, подібні нашим орденським стрічкам, часто висять у них справа і зліва і супроводжують кожен рух гучним подзенькуванням. Туркмену дуже подобається такий брязкіт, тому він чіпляє брязкальця на дружину і на коня; якщо ж у нього для цього не досить коштів, то він краде перса і навішує на нього ланцюги, щоб чути хоч який-небудь дзенькіт. Жіночий костюм довершує щось подібне до угорського доломана, який, звисаючи з плечей, має бути такої довжини, щоб виднівся кінець коси з вплетеною в неї стрічкою.

Туркменська юрта дуже гарна і повністю відповідає кочовому способу життя. Юрту такої ж форми можна зустріти по всій Середній Азії аж до далекого Китаю. Вона складається з трьох частин: по-перше, з дерев'яного каркасу, по-друге, з повстяного покриття, по-третє, з внутрішнього убранства. За виключенням дерев'яного остову усі складові частини виготовлюють туркменські жінки. На них лежить обов'язок поставити і зняти житло, упакувати юрту при переїзді на інше місце і завантажити її на верблюда, тоді як самі жінки йдуть поруч пішки. Юрти бідняків і багаті різняться внутрішнім убранством. Бувають юрти тільки двох видів: кара-ой, тобто чорна, потемніла від часу, і ак-ой, тобто біла юрта, обтягнута зсередини білосніжною повстю, її ставлять для пошлюблених і найпочесніших гостей. Загалом, юрта, якою я бачив її в Середній Азії, справила на мене дуже гарне враження. Влітку в ній прохолодно, взимку відчуваєш приємне тепло, а як добре опинитися під її захистом, коли в неозорих степах лютує ураган. Чужинець часто боїться, що сили стихії розірвуть на

тисячі шматків стіни житла товщиною всього в палець, а туркмена це мало турбує, він укріплює мотузки і солодко спить, бо ревище бурі звучить для нього як ніжна колискова пісня.

Про вдачу, звичаї та заняття туркменів можна було б написати цілу книгу, – така велика і вражаюча різниця між їхнім і нашим способом життя. Але ми змушені обмежитися тут кількома характерними рисами. Головне діло в житті туркмена – це аламан, тобто товариство по грабунку або чапаул, тобто напад. Він миттєво готовий озброїтися і сісти на коня, як тільки його запросять вирушити в похід, що на його думку принесе вигоду. План подібного діла завжди тримається в таємниці навіть від найближчих родичів. Після того як обрано сердара (ватажка) і отримано благословення (фатіха) мулли, кожен учасник походу з приходом вечора прямує своїм особливим шляхом до наперед обумовленого місця збору. На населені пункти завжди нападають опівночі, на каравани чи ворожі загони – на сході сонця.

Напад у туркменів, так же як у гунів і татар, швидше можна назвати набігом. Атакуючі розділяються на кілька груп і з різних боків двічі, рідше тричі, нападають на жертву, яка нічого не підозрює (туркменська приказка: «Ікі денг учте дон», тобто «попробуй два рази, а на третій поверни назад»). Ті, на кого вчинено напад, повинні бути дуже рішучими або відчувати себе дуже сильними, щоб виказати супротив подібному нападу зненацька; з персами це відбувається дуже рідко; і дуже часто буває так, що один туркмен успішно б'ється з п'ятьма персами, а то і більше.

Туркмени розповідали мені, що один туркмен бере у полон чотири-п'ять персів. «Часто, – говорив мені один кочівник, – перси від страху кидають зброю, просять мотузку і в'яжуть один одного. Нам треба лиш зійти з коня і зв'язати останнього». Навіть не згадуючи про поразку, яку 22 тис. персів потерпіли від 5 тис. туркменів зовсім недавно, можна вважати фактом велику перевагу синів пустелі над іранцями, і я схильний думати, що навіть найсміливішого позбавляє мужності давній жах перед татарами з півночі, який увійшов в історію. І якою дорогою ціною доводиться нам розплачуватися за своє боягузтво! Можна вважати щасливим того, кого зарубали під час набігу. А безвольному, тому, хто здається на милість переможця, зв'язують руки, і вершник або садить його в сідло, причому ноги йому зв'язують під черевом коня, або жене його перед собою; якщо ж неможливо ні те, ні інше, то вершник прив'язує його до хвоста свого коня і протягом довгого часу, а то і кількох днів він мусить іти за розбійником на його батьківщину, в пустелю.

Про участь прибулих бранців вже говорилося, я хочу описати тільки одну сцену, свідком якої був в Гемюштеп і яку не забуду. Аламан повернувся додому з багатою здобиччю: бранцями, кіньми, ослами, худобою та іншим рухомим і нерухомим майном. Приступили до розподілу здобичі. Склали стільки доль, скільки чоловік брало участь у пограбуванні; окрім того, в середині залишили купу, як я потім зрозумів, для добавки. Розбійники йшли по порядку, оглядали свою долю; перший залишився задоволений, другий теж, третій оглянув зуби персіанки, що йому дісталася і зазначив, що його доля дуже мала. Тоді ватажок з купи, залишеної для добавки, поставив біля бідної рабині маленького осла; прикинувши загальну вартість цих двох істот, туркмен залишився задоволений. Ця сцена повторювалась неодноразово; хоч мене дуже обурювала жорстокість процедури, я не міг не розсміятися, спозираючи, як дивно складається та чи інша доля для розбійників.

Головна зброя, яка забезпечувала туркмену перевагу в розбійницьких набігах, – його кінь, тварина і певно що дивовижна, і син пустелі любить її більше, ніж дружину і дітей, більше, ніж самого себе. Цікаво дивитись, з яким старанням туркмен її

вирощує, як закриває її від холоду і спеки, як розкішно вбирає сідло, так що сам він у бідному рваному одязі верхи на випеченому прикрашеному коні є химерним видовищем. Але ці прекрасні тварини дійсно варті потраченої на них праці, і все, що розповідають про їхню швидкість і витривалість, зовсім не перебільшення. Туркменський кінь – арабського походження, і до цих пір прекрасні чистокровні коні називаються «бедеві», тобто «бедуїни». Коні теке дуже високі, вони гарні скакуни, але далеко не такі витривалі, як низькорослі коні йомутів.

Прибуток, який приносить туркмену огидне ремесло викрадання людей, далеко не винагороджує його за пов'язані з цим ремеслом небезпеки, бо він лише зрідка зменшує убогість, в якій народжується син пустелі. Навіть якщо у туркмена залишається трохи грошей, він дуже рідко може ними скористуватися, настільки простий його спосіб життя, Я знав багато туркменів, які, не дивлячись на увесь свій добробут, постійно споживали в'ялену рибу, а хліб дозволяли собі лише один раз на тиждень, як останній бідняк, для якого пшениця недоступна через високу ціну.

Домашній побут туркмена виглядає як абсолютне гультьяйство. В його очах страшна ганьба для чоловіка – прикласти руки до яких-небудь домашніх справ. Він повинен займатися лише своїм конем. Як тільки він з цим упорається, він іде до сусіда чи приєднується до гурту чоловіків, які сидять у колі перед наметом, і бере участь у розмові, розмірковуючи або про політику і останні розбійницькі набіги, або про коней. Тим часом з рук в руки переходить обов'язковий чілім, рід перської люльки, для якої тютюн не зволожується. Вечорами, особливо у зимовий час, вони люблять слухати гарні казки та історії. Вони радіють присутності бахші (трубадура), який під акомпанемент свого дутара, двохструнного інструмента, співає уривки з «Кер-огли»[22], та пісні Аман-молли чи Махтумкулі[23], національного поета, майже обожнюваного туркменами. Цей поет, якого вважають святим, був з племені геклен і помер приблизно 80 років тому. Овіяний легендами життєпис зображує його надзвичайною людиною, яка, навіть не побувавши в Бухарі і Хіві, вивчила усі книги та усі науки на світі виключно дякуючи божественному натхненню. Якось, сидячи на коні, він міцно заснув і уві сні побачив себе в Мекці, в оточенні пророка і перших халіфів. Він роззирнувся з благоговійним трепетом і побачив, що його підкликає до себе Омар, патрон туркменів. Він підійшов до нього, той його благословив і злегка ударив у чоло, після чого він прокинувся. З тієї миті солодкі вірші полилися з його вуст, і його книга ще довгий час буде у туркмена на першому місці після Корану. Для нас, до речі, зібрання віршів Махтумкулі цікаве тим, що воно дає нам чистий зразок туркменської мови, а за змістом своїм вірші такого роду, особливо ті, де мова йде про приписи по догляду за кіньми, про зброю та аламан, дуже рідко зустрічаються в літературі східних народів. У мене залишились в пам'яті сцени, коли на святкуваннях чи під час звичних вечірніх бесід бахші починав декламувати вірші Махтумкулі. В Етреку намет одного з таких трубадурів стояв поруч з нашим, і коли він приходив до нас із своїм інструментом, навколо нього скоро збирались молоді люди, і він співав їм героїчні пісні. Його пісні були сиплими гортанними звуками, які ми вважали б швидше хрипом, ніж співом. Він супроводжував їх ударами по струнах, спочатку тихими, а потім, по мірі того як ним оволодівало натхнення, все більш шаленими. Чим запеклішою ставала битва, тим більше наростало збудження співця і запал молодих слухачів; видовище і насправді було романтичним. Юні кочівники, стогнучи, кидали шапки на землю і з невідомим божевіллям хапалися за волосся, ніби хотіли битися самі з собою.

І нехай це не здається нам дивним. Виховання молодого туркмена якраз і

передбачає створення у нього подібного настрою. Читанню і письму вчиться лише один з тисячі, юнацьку фантазію займають коні, зброя, битви і розбійні набіги. Якось я чув, як Ханджан, чоловік дуже добрий, дорікаючи виказував своєму батькові, що NN викрав вже двох персів, «а з нього, – додав він, показавши на сина, – ніколи не вийде справжнього чоловіка».

У туркменів є звичаї, які не зустрічаються у інших народів Середньої Азії, і це дуже цікаво. До них відноситься перш за все шлюбна церемонія, за якою закутана з голови до ніг у велике покривало чи шовковий платок наречена повинна скакати наввипередки із своїм майбутнім чоловіком, і часто трапляється, що сповита амазонка швидше досягає мети, ніж тренований юнак. Інколи наречена під час скачок тримає на колінах заколото ягня чи козу; наречений і його приятелі переслідують її, вона ж повинна у швидкому русі спритними поворотами уникнути переслідування, так щоб ніхто не наблизився до неї і не вихопив козу чи ягня. Ця гра називається «кекберю» («зелений вовк») і розповсюджена у всіх номадів Середньої Азії. Через два, інколи через чотири дні після весілля молоду пару розлучають, і лиш через рік починається постійне спільне життя.

Слід, окрім того, розповісти, як туркмен дотримується трауру після смерті улюбленого члена сім'ї. Існує звичай, традиція, за якою в юрті покійного протягом року кожного дня без виключення у той час, коли він помер, плакальниці заводять звичні причитання, в яких повинні брати участь усі присутні члени сім'ї. При цьому вони, як правило, продовжують свої денні заняття; і дивно було бачити, як туркмен з криками відчаю чистить зброю, курить люльку чи обідає. Жінки зазвичай жалісно підспівують, кричать і плачуть навіть у той час, коли, знаходячись недалеко від юрти, вони чистять вовну, прядуть чи виконують іншу домашню роботу. Повинні прийти також друзі і знайомі покійного, щоб показати своє співчуття, навіть якщо звістка про нещастя дійшла до них тільки через кілька місяців. Прибулець сідає перед юртою, інколи вночі і жахливим криком протягом 15 хвилин сповіщає всіх, що він виконав свій борг стосовно померлого; коли помирає шанований ватажок, який заслужив звання батира, тобто хороброго, на його могилі насипають великий пагорб, що називається «йоска», (Цей звичай існував у давніх гунів і до цих пір побутує в Угорщині) і кожен порядний туркмен повинен кинути у крайньому разі сім жмень землі, так що пагорб часто сягає 60 футів по колу і 20-30 футів у вишину. Ці пагорби особливо помітні на високих рівнинах, туркмени знають їх усі і називають по іменах, тобто по імені того, хто під ним лежить.

Дозвольте мені закінчити це короткий нарис про туркменів ще коротшим оглядом їхньої історії, та при цьому я торкнувся тільки того, що сам чув про побутуючі серед них традиції. «Ми всі походимо, – говорив мені мій учений друг Кизил-Ахунд, – з Мангишлака. Нашими предками були Сеюн-хан і Есен-ілі. Йомути і теке – сини першого, чоудори і геклени – другого. Мангишлак у давні часи називався Мінг-Кишлак, тобто «тисяча зимових квартир», це батьківщина як тих племен, які відокремились від нас і перейшли в Персію, так і ерсарів, салорів та інших племен. Усі наші давні святи, наприклад ішан Ірек-ата, (Ірек-ата означає «великий батько»; по-угорськи: ogeg ataya, тобто «старий батько») ішан Сари-ер, покояться в околицях Мангишлака, і щасливий той, хто зможе побувати на їхніх могилах». Ханджан розповідав мені, що ще 150 років тому у туркменів не було іншого одягу, окрім того, який вони виготовляли з овечих шкур та з шкур коней і диких ослів. Тепер все це зникло, і єдиним нагадуванням про старий національний костюм залишилися хутрянні шапки.

Внаслідок ворожнечі, що існує між різними племенами, вони називають один одного лайливими прізвиськами «нащадки рабів». Часи, коли вони покинули спільну прабатьківщину, неможна визначити точно. Ерсари, сарики та салори вже під час арабського нашествия жили у східній частині пустелі по той бік Оксуса, теке, ґеклени і йомути прийшли на свою нинішню батьківщину пізніше, може в часи Чингісхана і Тимура. Еміграція теке, ґекленів і йомутів відбувалася тільки групами і, можна сказати, ще й тепер не зовсім закінчилася, тому що багато йомутів і ґекленів віддають перевагу кочівлі у своїх давніх споконвічних місцях. В середні віки туркменських вершників можна було часто зустріти на службі у хівинського та бухарського ханів, та й під перськими знаменами. Вони славилися своєю хоробрістю, головним чином стрімкими атаками, і деякі їхні ватажки, наприклад Кара-Юсуф, який брав участь з племенем салорів у походах Тимура, увійшли в історію. Туркмени багато в чому сприяли тюркізації північних областей Персії, особливо в часи правління атабеків в Ірані, і більша частина тюркського населення Закавказзя, Азербайджана, Мазендерана і Ширази, (До цих пір в околицях Ширази є чотири чи п'ять тюркських племен, які ведуть кочовий спосіб життя. Їхній ільхан /ватажок/, з яким я познайомився у 1862 р., розповідав мені, що він може зібрати 30 тис. вершників і що деякі з них, наприклад, кашкайці та аллахверди, були переселені сюди Чингісханом. В Європі недооцінюють цю обставину, і навіть добре поінформований Бернс шукає тюрків-ширазі, про яких згадує у своїх піснях Хафіз, в однойменній місцевості поблизу від Самарканда) безумовно, туркменського походження. Дивно, що, незважаючи на не затихаючу жорстоку ворожнечу між туркменами та їхніми братами-шиїтами, які живуть у Персії, туркмени завжди визнають перевагу освіти в Азербайджані. Якщо бахші просять заспівати що-небудь гарне і своєрідне, він завжди виконує азербайджанські пісні, навіть полонений іранець тюркського походження може надіятися на милосердя, бо туркмен завжди говорить: «Кардашіміз дір ол кафір» тобто «він наш брат, цей невірний».

Останній масовий виступ туркменів відбувся при Надірі і Ага Мухаммед-хані. Перший з них на початку минулого століття за допомогою туркменів і афганців розбудив Азію віді сну, другий заснував свою династію в основному туркменським мечем! Туркмени дуже добре знають це і скаржаться на невдячність Каджарів, які з часів Фатх Алі-шаха зовсім забули про них і навіть перестали сплачувати багатьом ватажкам належні їм пенсії.

Щоб зрозуміти політичну значимість цих номадів, досить кинути погляд на карту Середньої Азії. Ми відразу ж побачимо, що дякуючи своєму розташуванню вони стали вартовими південних кордонів усього азійського узвишся, чи Туркестану, як вони самі його називають. Після кипчаків туркмени, безумовно, найбільш войовничий і дикий народ в Середній Азії; за ними, в містах Хіви, Бухари і Коканду, – осереддя боягузтва і розпещеності, і якби туркмени вже кілька століть тому не створили залізний бар'єр, то справи в цих краях, мабуть, не були б такими, якими вони були після Кутейби і Абу Мусліма. (Кутейба завоював Туркестан при Халіфі Омарі; Абу Муслім, який спочатку був намісником у Мерві, довго боровся за незалежність разом з туркменами і хоразмійцями проти свого правителя, багдадського володаря). Вірогідно, цивілізація воліє рухатися з півдня на північ, та як може проникнути хоч зародок її в Середню Азію, поки туркмени загрожують тисячами небезпек кожному мандрівникові і кожному каравану?

Коментарі:

1. Приведене Вамбері тлумачення слова «туркмен» є лиш одним з існуючих пояснень походження цього етнічного терміну, що базуються на народній етимології.

2. У сучасній туркменській мові «тіре» може означати і «рід», і «плем'я», «таїфе» (по-туркменськи «тайпа») вживається для позначення племені, слово «халк» багатозначно – «народ», «натовп», «люди», «населення», «жителі». (Туркменско-русский словарь. М., 1968, с. 613, 684).

3. Бульдумфас – ймовірно, спотворена назва хівинської фортеці Булдумсаз.

4. Тут і далі назва таїфе і дрібних підрозділів туркменських племен, віднесених Вамбері до категорії тіре, передаються в основному у традиційному написанні, прийнятому в слов'янській історичній та етнографічній літературі, але в дужках приводиться написання, вживане самим Вамбері.

5. По-туркменськи (та в історико-етнографічній літературі) ця назва пишеться і вимовляється «ших». Вамбері веде мову тут про одну з груп шихів, представники яких були майже серед усіх туркменських племен. Шихи вважалися одним з так званих олядських (святих) племен поруч з племенами ата, сеїд /сейїд/ і ходжа, що вели своє походження від пророка Мухаммеда. (Атаев К. К этнографии туркмен-шихов. Труды института истории, археологии и этнографии АН Туркменской ССР. Т. VII Аш., 1963., Демидов С. И. Туркменские овляды. Аш., 1976.)

6. Вважають, що ерсари переселилися в основному з Мангишлака на середню течію Амудар'ї в кінці XVII – першій половині XVIII ст. Найбільшими підрозділами племені ерсарів були кара (гара), бекаул, улуг-тепе і гюнеш, що ділилися на менші родові підрозділи. (Винников Я. Р. К этнической истории туркменского населения Чарджоуской области. - Проблемы этногенеза туркменского народа. Аш., 1977, с. 109 – 111).

7. В історично-етнографічній літературі назва цього племені зазвичай передається як «аліли», що базується на туркменській вимові. На території колишнього СРСР нащадки алілів нині живуть найбільш компактно в Каахкінському районі Туркменістану. (Атаев К. Хозяйство и материальная культура туркменского населения Атрека в конце XIX начале XX в. Автореф. Канд. Дис. М., 1966).

8. По-туркменськи «салир». Приблизно до кінця XVII – початку XVIII ст. салири проживали переважно в степах Мангишлака, частина їх кочувала і в північному Хорасані. Поступово вони зайняли багато оаз нинішнього південного Туркменістану. У XIX ст. частина салирів просочилася в район середньої течії Амудар'ї і осіла там. (Джикаев А. Этнографические данные по этногенезу туркмен-салыров. М., 1964., він же. Очерк этнической истории и формирования населения южного Туркменистана. Аш., 1972).

9. Яйджі (яйчі).

10. За етнографічними даними «пухора».

11. Теке на початку XVIII ст. переселялися з Прикаспійських степів і району Балханських гір в оазі прикопетдагської смуги, з середини XIX ст. остаточно заселили, витіснивши інші туркменські племена Ахал, Атек, Теджен і Мерв. Теке, за етнографічними даними, склалися з двох (за деякими свідченнями, з трьох) великих відділів тохтамиш і отамиш, які, в свою чергу, ділилися на менші родово-племінні групи. (Нурмухаммедов К. Из истории формирования туркменского населения Ахала. - Известия АН Туркменской ССР. Серия общественных наук. № 1 Аш., 1962).

12. Аксефи в туркменській вимові «аксопи».

13. Геклени здавна мешкали у південно-західній частині нинішнього Туркменістану, а також на півночі Ірану в Мазендерані та Горгані. (Овезов Д. М. Население Чандыра и среднего течения Сумбара. Аш., 1976., Логашова Б. Р. Туркмены Ирана. М., 1976).

14. Ймовірно, має бути «кабасакал».

15. За даними руських писемних джерел, у ХІХ ст. йомути поділялися на три великі підрозділи джафарбай, як і атабай, що розпадалися на ряд дрібних груп. (Васильева Г. П. Преобразование быта и этнические процессы в Северном Туркменистане. М, 1969., Оразов А. Хозяйство и культура населения северо-западной Туркмении в конце ХІХ – начале ХХ в. Аш., 1972., Логашова Б. Р. Туркмены Ирана).

16. Ходжа-Нефес (Ходжа-Непес) – туркменський аул (поселення) в гирлі р. Горган, в Ірані. (Бартольд В. В. Историко-географический обзор Ирана. – Сочинения. Т. VII М., 1971, с. 126.)

17. Ймовірно, має бути «шереф-чоні». (Ср. История Туркменской ССР. Т. I, кн. 2. Аш., 1957, с. 10.)

16. Ймовірно, правильно «тиведжі» («тивечі»), як у назві однойменного туркменського племені, про яке йдеться у Бартольда (Бартольд В. В. Сочинения Т. II, ч. 1 М., 1963, с. 594, 595, 600).

18. Челекен – колишній острів, нині півострів на Каспійському морі, в Туркменістані. Тут здавна добувалися нафта, сіль, озокерит, мінеральна фарба. Звідси, на думку деяких учених, і походить назва Челекен (від перс. «чахар (чар)» – «чотири» і «кан» – «рудня», «копальня»). Назву «Челекен» носить нині розташоване на півострові місто, збудоване в місцевості Аджайб /Аджайіб/. (Атаниязов Г. Толковый словарь географических названий Туркменистана. Аш., 1980, с. 303 (туркм. мова).

19. Має бути «машрик».

20. Гірей.

21. Огурджали ще з часів середньовіччя жили на східному березі Каспійського моря, на південь від нинішнього Красноводська. Судячи з повідомлень Вамбері, ще у середині ХІХ ст. огурджали, хоч він і розміщує їх в числі таїфе йомутів, розглядаючи в якійсь мірі як відокремлену від інших йомутів групу. Пізніші етнографічні свідчення показують, що огурджали в подальшому тісніше злилися з іншими йомутами, так що віднині їх безумовно включають до складу останніх. (Джикиев А. Туркмены юго-восточного побережья Каспийского моря. Аш., 1961).

22. «Кер-огли» – епічний твір, поширений в різних версіях у фольклорі тюркомовних народів. (у туркменів – «Гер-огли»).

23. Махтумкулі (літературний псевдонім – Фрагі), син Азаді, – поет ХVІІІ ст. класик туркменської літератури. Народився близько 1733 р., помер приблизно у 1782 р. (Махтумкули. Сборник статей о жизни и творчестве поэта. Аш., 1960, с. 93 – 108).

ГЕРОГЛИ

(Фрагмент туркменського епосу)

...Ну добре, то про кого зараз піде мова?

Оговтався Герогли від ран, повернув собі милого Овеза і, як і раніше, почав чубити ворогів. Увесь рік Герогли воював – і все з Нішапуром. Їхав – рубав, і повертався – рубав.

Про кого зараз піде мова? В Нішапурі правив падишах Бали-бек. Покликав він якось своїх підлеглих і сказав:

– Дайте пораду, джигіти, як тут бути. Цей поганий крадій віслюків, злодій з великої дороги, руйнує країну...

Наближені відповідали:

– Покличте його до себе, тасгир*, дайте йому щедрі дари, подаруйте йому коня, гарний одяг. І укладіть з ним перемир'я, тасгир!

У падишаха був старий візир. Покликав його падишах і сказав:

– Премудрий візир! Ось що радять мені мої прибічники. А що скажеш мені на це ти?

– Дурну пораду дають тобі, тасгир. Розбійник прийме твої дарунки, надіне твої халати, візьме коня, а повертаючись додому, твою крану пограбує, і – шукай вітер в полі. Недарма кажуть: вовчєня не приручити. Не годиться жити, тасгир, потакаючи розбійнику і злодію!

– А якою буде твоя порада, візир?

– Я дам тобі таку пораду, тасгир: кажуть, що у розбійника є кінь, Гир-ат, названий Меджнун-Делі*. Ще кажуть, що розбійник став відомим Герогли лише завдяки коневі. Якщо він не на коні, якщо немає під ним Гир-ата, йому кажуть, не підняти і камінь в десять сірі*.

– Але як же ми зможемо заволодіти Гир-атом, візир?

– Силою ним не заволодієш. І за гроші його не купиш. Але коли не поскупитися на нагороду, в нашій фортеці знайдуться метикуваті люди, які зможуть привести до тебе Гир-ата. Хитрість допоможе тобі заволодіти конем, тасгир!

Сподобалась падишахові порада, і повелів він глашатаям зараз же оголосити по фортеці: «Хто візьметься привести до мене Гир-ата, коня розбійника Герогли, тому я відразу видам п'ятсот золотих, а коли приведе коня – призначу розпорядником води арика, і він усе життя буде жити за рахунок казни!»

Жили у фортеці чоловік і жінка, було їм по сто вісімдесят років. Чоловіка звали старий Ленгер, а дружину – Шахмамаї-Зулман. Називали її також Хірс-бібі. Стара сказала чоловікові:

– Послухай-но, старий Ленгер! А може, мені вдасться привести коня?

– Ох ти, підла стара! Адже я добуваю собі на прожиття продажем бязі алачі, яку ти тчеш. Чи з голоду мені пропадати, якщо ти підеш?

– Та ні ж! Кажуть же, що пообіцяв падишах сто золотих. Я і залишу їх тобі. Коли помирати будеш – помреш не голодним.

– Ну, то йди, може що і вийде у тебе, – відповів старий.

Пішла стара до падишаха. Вклонилася і стала, шанобливо схрестивши руки на грудях.

– Кажу, стара, що привело тебе до мене?

– А що казати: потрібен тобі Гир-ат – відраховуй, тасгир, п'ятсот золотих!

– Як же ти, стара та немічна жінка, роздобудеш коня?

– Що відповісти тобі, тасгир? Ніхто із смертних конем не заволодіє. Зможу лише я привести, навчена хитрощам і заклинанням.

Стару знали всі. І візирі підтвердили:

– Так, тасгир, коли і суджено смертному привести коня, то зробить це лише стара. Не знайти їй рівних у хитрощах та заклинаннях, тасгир! Вона навіть чує, як рухається змія під землею...

Погодився падишах і наказав видати їй п'ятсот золотих. Стара взяла мішок з грішми і анбал* відніс їх їй додому. Гроші вона віддала старому Ленгеру, собі купила віслиюка за п'ять золотих і приєдналася до каравану, що йшов до Гурджістану*...

Шлях довгий, а слово коротке. В один із днів, коли опустилися сутінки, караванники почали турбуватися і передавати один одному: «Тягни верблюда сильніше, говори тихіше!» Зрозуміла вона, що непросто це, погнала свого віслиюка до караванбаші.

– Гей, караванбаші! Щось ви поспішаєте сьогодні! Чи не сталося, бувай, чого?

– Проходимо ми, шановна, повз Чотирьохгірний Чандибіль. Править ним бек Герогли. Якщо не поминемо цю місцину до сходу сонця, розорить нас даниною. Ось і хочемо уникнути поборів.

Почула стара ім'я Герогли з Чандибіля, почала притримувати віслиюка, щоб відстати від каравану.

«Допоможе Аллах, виїде Герогли оглядати караванний шлях; побачить мої сліди, і, можливо, вдасться мені заманити його».

Так думала вона злізаючи з віслиюка, зняла одяг і почала рухатися торкаючись задом землі.

...Наступного дня каже Герогли:

– Косе, закінчилися гроші у нас, скоро їсти нічого буде. Поїдьмо, оглянемо караванний шлях – хто проїздив, хто проходив!

– Отакої, Герогли! Сам їдь, сам дивись. А я думаю, навряд чи зараз там знайти що можна...

– Добре, – відповів Герогли і поїхав сам.

Побачив він слід великого каравану. Поїхав Герогли по сліду, погнався за караваном і тут закримітив, що в бік повернули сліди віслиюка. А поряд були ще якісь дивні сліди.

Пішов він по цих слідах. То піднімався вгору, то спускався вниз. Піднявся на пригірок, бачить – стоїть віслиюк, а біля його ніг стара лежить. Рот у старої – наче вогнище, зуби – як ікла, жили на шиї – як каркас юрти, вся вона зморщена – як ковальський міх.

– Гей, шановна, що робиш ти тут?

– Ой, сину мій! Їхала я з караваном, та не витримала, притомилася і відстала. Покинули вони мене. По словах твоїх бачу – добрий ти мусульманин. Помру я скоро. Поховай мене, сину мій, кинь пригорщу-другу землі.

– Та ні, стара, не дамо ми тобі померти. Сідай на віслиюка, і відвезу я тебе до фортеці.

– Сил немає на віслиюка сісти. Коли знайдеться у тебе краєць хліба, кинь мені.

– Не можеш сісти на віслиюка – посаджу позад себе. Давай руку!

– Не піднятися мені з землі, – відповідала вона і простягла руку.

Герогли потягнув її, і сухозада стара легко скочила на круп коня. Погнавши віслиюка попереду, Герогли попрямував до фортеці.

Кожен раз, коли повертався Герогли, Агаюнус зустрічала його, ледь сходяв він з коня, обіймала, щоб не думав, не згадував, що немає у нього ні сина, ні доньки. Ось і зараз Агаюнус вийшла зустрічати його, та зупинилася, – сидить за спиною Герогли страшна стара баба, схожа на стару мавпу.

– Гей, Герогли, кого ти привіз?

– О, Агаюнус, я привіз тобі бабусю-помічницю.

– Та пропади пропадом ця бабуся, та і ти разом з нею. Відвези стару туди, де ти її підібрав. За дев'ять денних переходів відвези і кинь її там! Або ще далі відвези – за велику гору і кинь її за горою! Набий її одяг камінням і кинь її в море. Бридке обличчя у цієї старої, Герогли. Загибеллю загрожує вона тобі або твоєму Гир-ату...

– Так, недарма, видно, кажуть, що у жінки волосся довге, а розум короткий. Ну, яке зло може заподіяти ця стара!

– Чини як знаєш, але на жіночу половину я її не пущу. Веди її Герогли, куди хочеш! Розсердився Герогли.

– Добре, можеш не турбуватися про неї, ми самі потурбуємося, – відповів він і повів стару за собою, поселив її в комірчині у мейхані*, туди і посилав їй харч.

Коли Герогли бенкетував з джигітами, а потім, захмелівши, засинав, стара не галяла часу – піде в степ, принесе оберемок соковитої трави, кине коневі, а сама хуччіш повертається. Минув місяць – і вона вже без остраху давала траву коневі; минув другий місяць – і кінь дав їй погладити себе; третій місяць пройшов, і вона зовсім приручила коня.

Якось стара розсіdlала коня, а потім знову осіdlала його. Осміліла, скочила в сіdlо і, наче відьма, проскакала по стайні... Прив'язала коня, повернулася в свою комірчину і подумала: «Ну ось, я вже можу сісти на коня верхи. Та якщо не придумаю яку-небудь хитрість, мені його не вивести». І почала чаклувати...

Раптом занеміг Герогли, а з ним і його джигіти. Хвороба не залишала їх ні на третій день, ні на четвертий.

– Гей, джигіти! Покличте стару. Здається мені, що знається вона на знахарстві – була у неї сумка хейкель*, – велів Герогли.

Покликали стару.

– Ох, бабуню, здолала нас німіч. Голова болить. Не проходить хвороба. Чи не знаєшся ти на знахарстві?

– Ой, синку! На чому я тільки не знаюся, скажи мені... А ти полишив мене у холодній комірчині.

– Вилікуй чимшвидше нас, бабуню!

– Зараз я прочитаю вашу долю, сину мій, – відповідала стара і зняла з себе сумку хейкель. Прошепотіла, погортала сторінки книги ворожінь і питає:

– Минулого місяця довелось вам проїжджати через кладовище, сину мій?

А Герогли постійно проїжджав через кладовище.

– Проїздив, – відповів він.

– Ось ваші голови і вразила тоді хвороба гайсар*. Коли на самому початку хворобу лікувати – можна зцілити, сину мій, а не почати – загинете.

– Хворобу ти розпізнала, бабусю. А чи в силах ти зцілити нас від неї?

– Хто хворобу розпізнав, сину мій, той від неї і зцілить. Є у мене одні ліки. Як вип’єте їх, так здорові і будете.

Вирушаючи в дорогу, заховала стара в одязі своєму склянку сонного зілля. Ось цього зілля в піалі вона і подала спочатку Герогли, потім Овезу дала і сорока його джигітам на чолі з Сапаром-косе. Тільки ковтнувши зілля, кожен упав як підкошений. І ось вже всі вони заснули мертвим сном.

Підійшла стара до Агаюнус.

– Агаюнус, дитя моє! Вилікувала я своїм зіллям Герогли і сорок джигітів його. Чи не вип’єш і ти?

– Спочатку сама випий його, а потім пригощай.

– Добре, – погодилася стара, взяла піалу і прикинувшись, наче п’є, вилила собі зілля за яшмак*.

Повірила Агаюнус, випила і втратила свідомість. Подала стара піалу Гюль-Ширін – і та втратила свідомість. Залишилась стара одна. Без остраху зняла вона з Агаюнус золоту егретку і начепила собі на голову, наділа на Гир-ата позолочену збрую, осідлала його, сіла верхи і підїхала до мейхани.

– Ну, Герогли! Лишаю тобі віслюка замість коня. Так і кажуть: «Взяв одне – віддай інше, хто не дасть, тому ганьба».

Сказавши так, припустила коня до Нішапуру.

Про кого тепер піде мова? Про Герогли та його друзів. Сонне зілля старої діяло три дні – три дні пролежав Герогли. На четвертий прийшов до тями, піднявся, чаю випив, кальян покурив.

– Гей, Мятер! Зцілилася голова, їдьмо на полювання, – гукнув Герогли.

Прибіг Мятер до стайні – немає Гир-ата. Прибіг він назад.

– Ой, Герогли, Гир-ата немає!...

– А збруя?

– І збруї немає.

Почув Герогли, що збруї немає, і згадав попередження Агаюнус. Занепокоївся.

– А стара на місці? Пошукай!

Прийшов той у комірчину старої, а її і слід пропав. Валялися її ічиги, топби*, різний дріб’язок. Фиркав, пряв вухами віслюк, три дні голодний.

– Немає ні твоєї старої, ні твого Гир-ата, Герогли. Замість коня залишила вона тобі віслюка, якщо приймеш...

Закричав Герогли, упав горілиць. Лиш через три години прийшов він до тями, гірко заплакав.

– Не журись, Герогли, – заспокоював його Косе. – Пропав Гир-ат, так у нас ще є Ховалі-гир. Та й Боз-Думан!

– Дурна твоя голова! Що розумієш ти, Косе! Сто тисяч коней не варті і цвяха підкови Гир-ата, – відповів Герогли і пішов до Агаюнус.

– О Агаюнус! Немає Гир-ата...

– Немає на тебе погібелі! Чи не казала я тобі, що ця підступна відьма загубить і тебе, і коня?

– Що каються тепер? Краще, Агаюнус, дай мені пораду.

– Вже і не знаю, що порадити тобі.

– Не гнівайся на мене, не кажи «не знаю». Дізнайся хоча б, куди вона його повела.

Все, що не відбувалося у цьому підступному світі, все відкривалося Агаюнус, варто лишень їй прочитати закляття і подивитися собі на нігті. Вмилася вона, відправила намаз з двома р'юкатами*, прочитала заклинання і подивилася собі на нігті.

– Та стара, Герогли, була з Нішапура. В Нішапур повели Гир-ата.

Так сказала Агаюнус, і дорікала Герогли.

– Так ти, Герогли, богатир тільки верхи на Гир-аті? Коли немає у тебе Гир-ата, ти собаки не кращий!

«Щось радіє вона, – подумав Герогли. – Вирушу я на пошуки коня, а чи повернусь назад – хто знає. І як вона сприйме погану звістку про мене – чи не забуде, що «траур по доброму джигітові – сім років»? Може відразу почне шукати собі іншого, з товстою шиєю?»

– Агаюнус, ось вирушу я за конем, прибуду в Нішапур, а там дізнаються, що я Герогли, і вб'ють мене. Коли помру, як будеш ти оплакувати мене? Розкажи, а я послухаю, та і вирушу в путь, – звернувся Герогли до Агаюнус і ліг, накрившись халатом.

Агаюнус присіла поруч з Герогли і заспівала:

*«Якщо сили покинуть – погано буде тобі,
Удатний джигіт у кольчuzі сталевій – Герогли.
Багато ворогів прагне крові твоєї,
Удатний джигіт у кольчuzі сталевій – Герогли.*

*Немає нікого, хто так би напинав лук.
Твій скакун – летить, не торкаючись землі,
Немає тобі рівних. Тільки ти самотній,
Удатний джигіт у кольчuzі сталевій – Герогли.*

*Немає синів – їхати поруч з тобою,
Немає дочок – ридати на могилі твоїй,
Я не можу без тебе, помру без тебе,
Удатний джигіт у кольчuzі сталевій – Герогли.*

*Сльози мої розтоплять сніги вершин,
Зсунуть потоком колесо водяного млина.
Так я тобі співаю – пері Агаюнус,
З оком сокола, з лапою лева – Герогли».*

Доспівала Агаюнус і Герогли підвівся.

– Догодила ти мені Агаюнус, дякую. Чи доля мені загинути чи ні, але зараз я задоволений...

– Герогли, вирушай на пошуки Гир-ата як каландар. Нехай чоло твоє омиється потом, ноги вкриються пухирями. Настраждаєшся через коня свого, і тоді він принесе тобі користь. Тебе нагородив Аллах Гир-атом, легко тобі він дістався. А що дається легко, не йде на користь, Герогли.

Забрала вона у Герогли дорогий халат і шовковий кушак, гострого ножа і сокиру, папаху з хутра видри і чоботи з сагри*. Все забрала вона у Герогли і обрядила його каландаром. На голову наділа д'ряву шапку, на плечі накинула лахміття, в руки палицю дала, перекинула через плече «гарбуз нещастя»* і мовила:

– Ну, йди! Хай Аллах допоможе тобі!

Зайшов Герогли до мейхани. Побачив його Косе і скрикнув:

– Що з тобою, Герогли! Що сталося з тобою? Невже надумав ти юродствувати через якусь паршиву шкапу?

– Не юродствую я, Косе. Стара була з Нішапура, туди відвела вона Гир-ата. Треба мені йти розшукувати його. Тому-то я в одязі каландра. Мій наказ: поки мене тут не буде, не здумайте кривдити мою Агаюнус, Овеза милого і Гюль-Ширін, – відповів Герогли і пішов, залишивши у фортеці сорок джигітів.

Два дні він йшов а на третій Сапар-Косе з джигітами догнав його.

– Ну, Косе, кажи – в чому річ?

– Ти велів нам залишитися, Герогли, але у фортеці нам нічого робити без тебе. Ми поїдемо з тобою, Герогли.

– Послухайте моєї поради, Косе, залишайтеся! Далеко Гир-ат, ні сила, ні золото не допоможуть нам повернути його. Ось стану я божим мандрівником, і, може, Аллах знову дасть мені Гир-ата. Не потрібні ви мені зараз, повертайтеся.

– Герогли! Ти занадто часто повторюєш «повертайтеся». Чи серйозно ти це кажеш, чи, може, хочеш перевірити нас?

– Серйозно кажу вам, Косе.

– Ну, якщо не жартуєш, повтори нам свій наказ. Погано це буде чи добре, але настанови твої ми виконаємо.

– Добре, – відповів Герогли і звернувся до джигітів з піснею-настановою:

*«Дам я тобі одну раду:
Не залишай свою країну,
Боягузу і підлому рабу
На допомогу не поспішай.*

*Почесне місце – навпроти дверей
Знати своє місце повинен джигіт,
Коли не запрошують тебе,
Ти приходити не поспішай.*

*Спозирай добрі справи –
Це наука душі твоєї.
Коли страждає ближній твій,
Сміятися з нього не поспішай.*

*Якщо хтось бездітним помре,
Залишить пасовиська і стада,
І будуть люди грабувати добро,
З ними на грабунок не поспішай.*

*Шлях ходжі через гори проліг,
Якщо господар полишив дім,
Дружина його залишилась одна –
Її образати не поспішай.*

*Немає у цьому світі нічого
Прекраснішого, ніж добре обличчя,
Боягуз чужою б'ється рукою,
Брати його гроші не поспішай.*

*Йди, Герогли, битва близько,
Рівного доблестю обирай,
Якщо боягуз перед тобою біжить,
Гнатися за ним не поспішай».*

Закінчилася пісня, і Косе сказав:

– Поїхали назад, джигіти, треба повернутися!

Побрів Герогли, бурмочучи про себе: «Товариш одинаку – бог». Не доводилося перед тим ступати Герогли на сиру землю, хіба коли на коня сідав. І зараз настраждався він, ідучи пішки. Ноги вкрилися пухирями, по лобі піт струмком тече. Які запаси у пішого? Захотілося пити – де взяти чаю? Захотілося курити – де ж тютюн? Захотілося неше – та де його знайти? Йшов Герогли безлюдною пустелею, втрачаючи свідомість, розум у нього мало не скаламутився. Раптом – звідки не візьмись – білобородий старець.

– Гей, сину мій! Доброї дороги тобі!

Знаєте, мабуть, як сердита людина відповідає?

– Чи ти, старий, в дорогу мене посилав, що тепер зичиш доброго шляху?

– Хоч я і не посилав тебе, та все ж скажи мені, куди прямуєш?

– Ти що послом засилав мене куди-небудь, що я повинен тобі розказувати?

– Не гарячкуй, сину мій, облиш цю дурну звичку. Ти йдеш все далі і далі від своєї країни, немає попереду ні людей, ні поселень!

– Якщо покидаю я свою країну, то хапай мене тут і стягуй борг, якщо я у тебе в боргу!

Сказав Герогли і заціпенів – щез старець, пропав – неначе і не було його зовсім, тільки й мовив: «Нехай принесе тобі достаток твоє ремесло!» Підійшов він туди, де стояв старець, а там і слідів ніяких немає... Згадав він бувальщину, що чув колись, і зрозумів, що то був Хизр*, мир йому.

– О, Аллах, до чого ж я невезучий! Мені б підійти до нього, отримати благословення. Що ж, була не була – спробую покликати мого покровителя, Лева божого, – вирішив Герогли і заспівав:

*«Все у руках року, всемогутньої долі,
Прийди на допомогу, Алі, Шахімердан!**
*Я один, далеко моя країна,
Прийди на допомогу, Алі, Шахімердан!*

*Скільки днів я йду цієї дорогою,
Скільки виніс страждань і незгод,
Не дай померти мені – джигітові без коня,
Прийди на допомогу, Алі, Шахімердан!*

*Карає жорстоко джигіта зла доля,
Немає спочинку від мук і жури,
Немає кінця піскам безкраїх пустель,
Прийди на допомогу, Алі, Шахімердан!*

Абубекр праведний, сто двадцять чотири
Тисячі мертвих пророків, хазрет Омар!*
Не залиш у біді Герогли, о шейх Хайдар!*
Прийди на допомогу, Алі, Шахімердан!»*

Доспівав Герогли, та де там – немає ні Алі, немає нікого. Пішов він далі і немало пройшов. Піднявся на пагорб і побачив стільки овець, білих, чорних, що в очах зарябіло.

«Боже, яке щастя, якщо це тільки не сон», – подумав Герогли і підійшов ближче. А це були його вівці, його пастухи.

– Що за мандрівник? – дивувалися пастухи, підходячи до нього. Дивляться – так це ж їхній господар Герогли. На голові драна шапка, на плечах лахміття, в руках палиця, під рукою «гарбуз нещастя», – ну чистий каландар.

– Що це ти надумав, ага? Чи не жадоба тебе здолала? Чи не жебракувати ти вирішив? Та чи мало тобі твоїх багатств – он скільки худоби пасеться в степу!

– Ні чабани, не жебракувати я пішов. Стара з Нішапура забрала Гир-ата. Ось і йду я за ним, одягнувшись каландаром.

Підійшов один з пастухів.

– Чув я, що і велика людина втрачає розум. Мабуть, правду кажуть.

– Про що це ти? – не зрозумів Герогли.

– Всі кажуть, що ти просто розгубився, ага. Але ж не на простого коня стара сіла – на Гир-ата, прозваного Меджнун-Делі, а старій сто вісімдесят років, і сама вона вся з кулак. Та при переході з першої ж гори кінь заграє та скине її і до вечора кінь прискаче до нас. Не ходи, ага, не турбуйся даремно, залишайся тут, заночуй.

Це дурість, звичайно, була. Але Герогли повірив пастухові.

– Мабуть що залишусь, – відповів він і вирішив заночувати у пастухів.

А чабанам тільки те і потрібно було – почали вони ловити, різати і оббілювати його ж баранів, взялися готувати яхна, тамдирлам, ішлеме, гомме*... А коли зайнявся наступний день, Герогли запитав:

– Ну, чабани, прискакав Гир-ат?

– О ага, та звідки ж йому знати, що ти тут? Якщо він, граючи, скинув стару, то мабуть пасеться десь у горах. Піднімися на гору, поклич свого Гир-ата, пісню йому заспівай – він почує твій голос, дивись та й прискаче.

– Що ж, мабуть заспіваю, – вирішив Герогли і почав лізти на гору.

А пастухи за його спиною перешіптуються:

– Спритно ми ошукали його! Не можемо до мейхани твоєї прийти, привітати тебе, так хоч тут, в горах, спів твій почуємо, з нас і цього буде досить...

А Герогли вибрався на гору і заспівав, викликаючи Гир-ата:

*«Мати твоя з авутів, батько твій рід веде
Від білих, могутніх птахів. Будь-який джигіт
Забуде багатство і розум заради тебе,
Вирощений мною в Чандибілі, Гир-ат, прийди!*

*Високий твій круп, суха твоя голова,
З четвертого року на п'ятий – життя твоє,
У день жорстокого бою – товариш мій,
Вирощений мною в Чандибілі, Гир-ат, прийди!*

*Весна цвіла, коли йшов Гир-ат.
Очі твої в сльозах, копита в пилюці,
Підла донька Пірси забрала тебе,
Вирощений мною в Чандибілі, Гир-ат, прийди!*

*Щастя було би сісти на тебе верхи,
Зла стара баба викрала тебе,
Друг твій, Герогли, страждає без тебе,
Вирощений мною в Чандибілі, Гир-ат, прийди!»*

Та де там – не прискакав Гир-ат!

– Щоб тобі пропасти, через тебе я цілісінький день втратив, – сказав Герогли, спустився з гори і пішов своєю дорогою. Йшов він йшов та й дійшов до річки Араз. Глянув – стрімка течія.

– О боже, покровителю мій, як тут бути? На Гир-аті річку перескочити нічого не варто. А зараз, видно, треба шукати брід.

Підійшов він до берега і побачив сліди Гир-ата. Придивився і зрозумів, як діло було: сівши на коня, стара ударила його нагайкою і кінь перескочив річку, ще й на п'ятнадцять гезів далі від берега приземлився.

Закричав він і упав на землю як мертвий. Тільки через три години прийшов до тям і сів, плачучи, на березі ріки. Почав утішати себе: «Не тужи, моє серце, не плач. Сльози – справа малодушного і боягуза». Але згадав Гир-ата, знову вмився сльозами і заспівав.

Щойно закінчив пісню Герогли, як підскакав до нього вершник і сказав:

– Давай руку, сину мій! – і посадив на коня позад себе. – Заплющ очі! – звелів він.

Герогли заплющив очі. Три години скакали вони, і знову вершник наказав:

– Розплющ очі!

Розплющив очі Герогли і побачив, що стоять вони на якійсь горі. Поряд струмок дзюрчить. Відпочили вони, чаю попили, кальян покурили. В стороні Киблі* виднілася фортеця.

– Бачиш цю фортецю, сину мій?

– Бачу.

– Це і є Нішапур. А віддалік красується гора Серви-даг. Нішапур і Серви-даг як дві фортеці стоять. У другу фортецю, сину мій, не ходи. А потрапиш до Нішапуру – не поспішай. Мине рік, і всевишній поверне тобі коня.

Озирнувся Герогли, а вершника як і не було. Це був покровитель Герогли, Лев божий*.

Герогли подумав: «Еге, адже я міг запитати його, де мій кінь. Добре, тепер вже як-небудь і сам знайду».

Швидко спустився він з гори, поспішаючи увійти до фортеці допоки сонце не сіло і не замкнули ворота.

– Чи не пригрієте божого мандрівника? – запитував він всюди, де бачив світло.

– Йди геть, проклятий! – відповідали йому.

Біля інших воріт він запитував:

– Чи не пригрієте божого мандрівника?

– Йди геть!

Йде він до сусіднього дому:

– Чи не пригрієте божого мандрівника?

– Геть! Геть! – чулося у відповідь.

Звідусіль гнали його. А причина тому була проста. Коли стара привела до падишаха коня, той звелів оголосити навкруги: «Хто в цій фортеці буде гостинним до людини, яка розмовляє по-туркменськи, той буде страчений, майно його буде пограбовано, та ще й з рідні зберуть десять золотих!».

Блукав Герогли вулицями чи не до опівночі і набрів на мейхан, де гамірно бенкетували сорок каландарів. Вони щовечора приходили сюди, приносили все, що змогли роздобути за день, і влаштовували гульбище, веселилися з музикою, з піснями. З добру годину дивився на них Герогли з вулиці. Тридцять дві мелодії відіграли каландари і все до ладу: були у них і карнай, і пурнай, баламан і гіджак, чінгіре, баб, аргулум*. Каландар, що сидів у кутку, бив у барабан.

Пограли каландари та й відклали інструменти. Вирішили перепочити, чаю попийти, кальян покурити. Тут Герогли і зайшов у мейхан.

– Салам-алейкум! – привітав він каландарів.

– Гей, проклятий! – закричали каландари. – Все застілля нам зіпсував. Сюди не підходь, там сідай.

Присів Герогли навпочіпки біля порогу, притулився спиною до стіни. П'ють чай каландари, курять кальян, неше кидають до рота, а Герогли сидить осторонь і дивиться. Що ж робити, коли не пригощають!

Та не всидів Герогли! Помітив поблизу тар* каландарів, взяв його до рук і ударив по струнах п'ять-шість разів. Поряд карнай побачив. Щось порожнім він здався. «Чи легко грати на ньому?» – подумав Герогли, взяв його до рук і дмухнув щосили разів п'ять-шість.

Захмелілі каландари зі страху кинулися геть. Стоять на вулиці і міркують: «Що за лихо нам небо послало?». А Герогли після карная взяв пурнай, потім баламан, гіджак, на останок взяв до рук дутар*. Майстерно грав Герогли, дутар у його руках співав як соловей. Сподобалася його гра каландарам – почали вони повертатися один за одним. Сидять мовчки, слухають. Пограв Герогли і приставив дутар до стіни.

Тоді почали підходити до нього каландари і вітати:

– Салам-алейкум!

– Так ти, приятелю, видно те що нам треба. Ти граєш як майстер. Видно по всьому – ти нам підходиш. Розкажи нам, якого ти роду?

– Навіщо вам знати про мій рід? Ви що оженити мене надумали?

– Еге, хлопче, та ти колючий! А чи знайомий тобі смак чаю, кальяну?

– Знайомий, звісно!

– Так дати тобі кальян?
 – Давайте.
 – І чаю вип'єш?
 – Давайте.
 – А щодо г'онкару*?
 – І г'онкар мені до душі.
 – А що ти скажеш про вино, насе?
 – Та вже краще бийте, але давайте. Навіщо даремно запитувати? Йому подали все.
 – Гей, приятелю, хто грає той, видно, і співати вміє. Чи не заспіваєш нам під цю музику?
 – Можу.
 – Тоді заграй і заспівай нам!
 – Джигіти! Заспівати я вам можу, та мови вашої я не знаю. Я знаю мову туркменів, – відповів Герогли.
 – Так пишайся своєю мовою. Туркменське слово і нам хотілось би послухати. Співай по-туркменськи, ми все зрозуміємо!
 – Якщо так, то заспіваю, – зголосився Герогли. Взяв він до рук саз і розповів у пісні про свої поневіряння:

*«Мандрував я потайки на дорогах любові.
 Заміри злої баби старої погубили мене.
 Людину інколи губить її язик.
 Язик мій – ворог мій – змусив мене страждати.*

*Блукати б мені серед високих гір любові,
 Ворожі фортеці спалити, трон скрушити,
 Зірвати корони тюльпанів. Бджоли гудуть:
 Мед мій – ворог мій, змусив мене страждати.*

*Вітер любові шумить у моїй голові,
 Еренів* гостра шабля безпутних січе,
 І кажуть мені ті, хто не знає дороги:
 Шлях мій – ворог мій, змусив мене страждати.*

За край одягу піра тримається Ровшен*,
 Тільки тому, хто вірить, доступна мета,
 Вранці, пролітаючи, мені кричать журавлі:
 Крик мій – ворог мій, змусив мене страждати.»*

Закінчив пісню Герогли, і каландари були у захваті, засипали його похвалами.
 – Ой, ой, яка пісня, як він співає про журавлів, що пролітають! Так, мабуть, немає рівних йому співців!
 З пісні Герогли зрозуміли вони лише останнє слово «журавлі».
 Каландари почали радитися:
 – Так, друзі, не знайти нам ніде іншого такого джигіта-бахші*, такого гарного джи-

гіта. Нехай він залишається з нами, нікуди його не відпустимо!

– Слухай, приятелю, ти нам дуже підходиш. Залишайся з нами. Ми не відпустимо тебе, – сказали вони Герогли.

Було їх сорок каландарів, стало сорок один.

– Ну, приятелю, тепер скажи нам своє ім'я.

– Так назвав я своє ім'я в кінці пісні! Мене звать Ровшен.

– Та кинь ти! Хіба це ім'я? Прізвисько своє скажи, як люди звать тебе? Мабуть знаєш, що у відважного джигіта два імені буває.

– Прізвисько моє Ша-каландар*, так люди мене звать.

– О, це ім'я так ім'я, те що треба!

– Назвався Герогли Ша-каландаром і залишився з ними.

Чим займаються каландари?

Блукають вони по караванному базару, жебракують, клянчать. Тут випросять пригорщу пшона, джугари, у бакалійника щіпку тютюну, чаю на пів заварки, у м'ясника – шматочок м'яса, завбільшки з яйце, жили, шийні хребці, у дрібних торговців – зламану голку, наперсток, декілька намистин, інший дріб'язок.

«Ну прокляті, і це весь ваш заробіток? Хочете і дітей, і сім'ю утримувати, та ще щоб на чай гроші залишалися?» – подумав Герогли. Не припало це йому до душі, і врешті-решт відділився він від них, задумав свою справу. Вийшов він із фортеці через південно-західні ворота, пішов широкою дорогою і дійшов до гірського проходу. Тут сховався він у печері.

Цим шляхом ближче до сутінок люди рухалися з базару. Герогли їм не було видно, і він без перешкод очікував на свою здобич. Довго чекав і нарешті дочекався – з'явилося два торговця.

Відомо, які бувають торговці, коли справи їхні йдуть добре. Їдуть вони на однохожих конях у дорогому одязі, тримають прикрашені повіддя, на хурджинах сидять криво, тубетейки шиті золотом, зсунуті набік, і горлають на все горло: «Розстебни рукава, торе-ханум!».

«Під'їжджайте ближче, прокляті, я вам покажу, я розстебну вам рукава!» – подумав Герогли.

Ось торговці під'їхали до проходу. Вискочив Герогли із печери, став, руки в боки, загородив дорогу.

– Салам-алейкум, приятелі! Під'їжджайте, давайте привітаємося, – і простягнув їм руку. Нікуди було звернути купцям. Робити нічого, довелося протягувати руку. А Герогли схопив їх, стягнув з коней, покрутив над головою і вдарив об гірську скелю – на всі боки полетіли мозки із розтрощених голів. Купці випустили дух.

Надійно заспокоївши купців, він спіймав їхніх коней. Хурджини зняв, а коней відпустив – по конях могли упізнати його.

Витрусив він товари з хурджинів на землю. Відомо, що за товари, – різні тканини. З міцної алачі зв'язав він два вузли, склав у них крам, закинув собі за спину і вирушив зі здобиччю у зворотному напрямку.

...Про кого тепер розмова? Про каландарів. Зібралися вони в кінці базарного дня в мейхані. Ша-каландара немає.

– Ти не бачив його? – запитує один.

– А ти не знаєш, де він? – запитує інший.

– Він був у рядах різників, – сказав один.

– Увечері я бачив його, як він тинявся, – сказав інший.

Аж тут заходить Герогли, увесь спітнілий, навантажений тюками з тканинами, і

кидає свою здобич на середину кімнати.

– Гей, Ша-калндаре! Що це у тебе? Поцупив ти, чи що, увесь цей крам? Швидше розповідай, проклятий!

– Спочатку дайте мені чаю випити, покурити дайте. Переведу дух, потім розповім.

– Попити і покурити можна і потім. Розповідай, поки хазяїн не з'явився!

– Про хазяїна турбуватися не варто. Я його заспокоїв.

Тоді подали вони йому все, що він просив. З насолодою попив він чаю, покурив, витер спітніле обличчя і почав розповідати.

– Ну, друзі, ваша справа не припала мені до душі. Ось до кінця базарного дня я і відділюся від вас, вирішив добувати гроші самостійно. Пішов я по базару, де торгують тканинами. Бачу – сидить скраю сивобородий торговець. Я почав співати перед його лавкою. Заспівав «ашгин», «талхин»*, витончені газелі Мешреба. Сподобалось йому і він подарував мені тканину «сари кірпик». Поряд з ним сидів торговець з чорною бородою. Я і йому заспівав «ашгин», «талхин». І йому вони припали до душі, і він подарував мені тканину «дараї». Наступним був молодий безбородий купець. Я і йому заспівав. Йому теж сподобалось, і він подарував мені тканину «мадан тюрме». Тим, хто дарував мені тканини, я співав і дякував їм піснею... Ну, а у деяких забрав силоміць, трішки погрожуючи.

– Ті тканини ти отримав за пісні, а інші за що?

– Жовтий торговець подарував мені цю матерію, чорний торговець – ту, один підніс – он ту, інший – цю тканину... – запинаючись пояснював Герогли, але каландари повірили йому.

– Агов, друзі! Торговці сказали мені: любий нам твій спів, і ми даруємо тобі цей крам, та дивись – у цій фортеці їх не продавай. Бо як дізнається наш хазяїн – буде нам непереливки... Віднеси і продай їх якомусь торговцю.

Рано вранці один з каландарів закинув тюки з тканинами на віслиюка, відвіз їх і продав торговцю. Повну сумку грошей приніс назад. Тут і зрозуміли каландари, що таке справжній заробіток.

Порадилися каландари і надумали обрати Герогли своїм вожаком.

– Гей, Ша-калндаре! Ти тепер головний серед нас. Ми обираємо тебе вожаком!

– Не буду я вожаком! Бачу я, нерозумні ваші наміри. Не будете ви мені підкорятися, – заперечував Герогли.

– Та що ти, Ша-калндаре! Ось побачиш, ми будемо тобі коритися.

– Коли будете слухняними, і будете всі сорок ходити разом, тоді я буду вашим керівником. Таке моє слово, – сказав Герогли. – Зараз не буде у нас приробітку на базарі. Бакалійники стали жадібними, а із торговців тканинами ми взяли, скільки можливо. Рушимо у село, добудемо трохи зерна.

І ось Герогли з каландарами – сорок один калндар – вийшли із фортеці і пішли до села.

У кого була кобила, той їхав на кобилі; у кого був жеребець, той їхав на жеребці; деякі їхали на віслиюках. Підїхали вони до поселення. Собаки зчинили гвалт.

– Ну, друзі, хто мало дасть зерна, відлупцюйте його! – наказав Герогли.

– Накажеш відібрати у кого-небудь тельпек*, ми знімемо його разом з головою! – відгукнулися каландари.

Вони пам'ятали, скільки грошей отримали за тканини, і тепер були раді підкорятися своєму вожакові у всьому. Вони так і рвалися до бою.

Підійшли вони всі гуртом до дому бая. А в селі ніхто не знав, що серед каландарів є такий собі Ша-калндар. Думали, що це каландари як каландари і подали їм у дрівяній

торбі пригорщу пшона. Вихопив Герогли торбу і наказав побити бая. Всі сорок каландарів накинулися на нього. На тверду землю кинули бая. Жорстоко били його ногами. Залишився лежати він на землі, дух з нього вийшов.

Підійшли до другого дому. І тут подали їм тільки пригорщу проса-джугари у розбитій мисці. Ша-каландар схопив миску і зробив знак каландарам. Накинулися вони на цього бая і били його, допоки він не впав.

– Ну, джигіти, від цих людей мало зиску, гайда до інших, – сказав Герогли.

Рушили далі. А поки йшли, повсюдно вже рознісся поголос, що серед каландарів є один біснுவатий. Даєш мало зерна – голову пробиває. Вийшли назустріч каландарам поважні старці, аксакали:

– О, каландари! Зупиніться, зробіть милість! Якщо зерно вам потрібне, ми дамо вам, скільки треба. Не ходіть по хатах, не лякайте малих дітей!

І понесли люди зерно – хто п'ять батманів несе, хто шість. І ось вже в ряд стоять мішки з зерном. Так, силою брати – не просити! Повернулись каландари і цілий будинок забили просом-джугарою.

Потім пішли вони до баїв-скотарів – ті повернулися з літніх пасовищ, і у них можна взяти і козеня, і ягня. Слава каландарів і сюди долетіла. Назустріч їм вже гонять худобу: кожне друге козеня із двійні каландарам дісталось, кожен козел, що для стада негодний, – теж їм; коза із зламанним рогом – їм; хвора, шолудиві і з сверблячкою – теж каландарам! Пригнали каландари додому ціле стадо.

Розмістилися вони в мейхані і почали ділити. Кожен отримав по парі кіз, а одна пара залишилась зайвою.

– Ша-каландаре, що робити з цією парою?

– Заріжемо і з'їмо.

Так і вчинили.

Потім Ша-каландар сказав:

– Гей, джигіти! Худі в цьому році кози. Будемо по черзі пасти їх. Стануть вони жирними, тоді і поїмо м'ясця у своє задоволення.

Так і пасли каландари стадо по черзі сорок днів. На сорок перший день прийшла черга Ша-каландара.

– Ша-каландаре! Ми тебе обрали вожаком і пасти череду не дамо. У твою чергу один з нас піде із стадом, – сказали каландари.

– Не годиться так. Я у своєму селі чергу поливу нікому не довіряю. У свою чергу сам буду пасти.

– Ну, якщо так, паси сам! – згодилися каландари.

Погнав він кіз поперед себе. А вони, хвости позадиравши, розбіглися у різні боки – за ці сорок днів, що їх відгодовували, вже звикли блукати посівами.

– Стій, стій! – кричить Ша-каландар, та куди там. – Ну, Герогли, до чого ж ти дійшов, окаянний, у пастуха кіз перетворився, – сварив він сам себе.

Пішов Герогли до шелюги, відрізав товсту гілку в півтора геза завдовжки і обстругав один кінець – руків'я зробив. Взявся тією палицею зганяти кіз.

– Чи не ти, коза із зламанним рогом, відводиш усіх в посіви, ти не даєш перепочинку? – примовляв він і бив кіз палицею – Чи може це ти, руде козеня? А можливо, це ти, коза із сверблячкою? – і знову лупцював кіз палицею, стусав їх ногами, валив та вбивав. Небагато кіз живими залишилось. Та і сам Герогли стомився.

«Погублю і решту, – вирішив він і загнав кіз у посіви. – Щоб ви, ненажери, луснули!» А двох кіз, які належали йому, схопив за вуха і потягнув у фортецю.

Ну, якщо схопити чоловіка за бороду, жінку за коси, а козу за вуха – вони ста-

ють жалюгідними і безпомічними. Кози кричали так пронизливо, що хоч з фортеці тікай.

Каландари сиділи в мейхані і раптом почули галас, двоє з них вибігли назовні. Бачать – тягне Ша-каландар за вуха двох кіз.

– А куди він подів інших кіз? – здивувався один каландар.

– Мабуть, вдало продав якому-небудь торговцю, – сказав інший.

Не могли вони дочекатись, поки він підійде, і ще здалеку закричали:

– Гей, Ша-каландаре! А де інші кози?

– Щоб ви щезли, та й кози ваші і ваша проклята країна! Що ж ви мене не попередили, не сказали нічого, коли я погнав кіз пасти?

– Про що не попередили?

– Не сказали, що у вашій країні вовки водяться. Милувався я козами, дивився як вони траву смикали, а потім перегнав їх з берега річки в піски. А там на стадо напала згряя вовків. Тільки і встиг я врятувати своїх двох кіз. Інших вовки загризли.

– Ет, виходить, що він нас зробив злидарями, голодними залишив, – поскаржився один каландар.

– А хто нам дав кіз? – заперечив інший.

Герогли залишив кіз біля дверей і зайшов до мейхани. Там він переповів свою розповідь. Каландари то виходили на вулицю, то заходили – радилися між собою. Один запропонував:

– А давайте заберемо у нього цих двох кіз, а йому копняка під зад! Не буде від нього нам зиску.

Інші заперечували:

– Ні, друже, так не годиться. Зведемо краще з ним бесіду і будемо шанобливо називати його «ага-бій»*. Будемо так називати його і скажемо: «Правда твоя, ага-бій! Гарний у тебе чай, гарний твій тютюн. Так засип чаю до чайника, поклади тютюн до кальяну». З'їмо все, що він зможе дати, а потім він і сам піде.

І сказали вони Герогли:

– О Ша-каландаре! Хай будуть ці кози жертвою заради тебе. Є у нас гра, яка зветься «Бесіда-меджліс». Ми хочемо вибрати тебе ага-бієм і почати гру.

– І у нас грають у цю гру, часто грають. Заїжджого простака називають «ага-бій, ага-бій», аж допоки не оберуть його до нитки. Та якщо хочете, щоб я був ага-бієм для вас сорока, я згоден.

Почали між собою перешіптуватись каландари:

– Так що ж це виходить, і в себе дома він такий же невдаха, проклятий.

– Ну ж бо розкажіть мені про звичай вашої країни, – сказав Герогли.

– Звичай у нас такий: кого обирають ханом «ага-бій», той на початку влаштовує частування, а в кінці – інше.

– І в нашій країні такий звичай є. Що ж, хай це буде перше частування, – сказав Герогли.

Зарізав він кіз, тільки внутрішнє сало лишив собі, а все інше пішло каландарам на частування.

– Друзі! Ось моє перше частування. Але якщо ви мене обрали ага-бієм, то доведеться вам виконувати все те, що я вам накажу. Немає у мене оселі, і я всім чужий. Не можу я валятися в мейхані, в очікуванні поки мені дадуть миску рисової каші раз на тиждень або в базарний день. Тому, нехай один з вас годує мене при заході сонця, інший, коли смеркне, третій – опівночі, четвертий – на світанку, потім вранці, по обіді

і знову увечері.

Бажання його виконали, і Герогли з'їв усе за три-чотири дні.

І ось прийшла його черга пригощати. Зробив Герогли собі міцний лук і стріли. Взяв довгу мотузку, пішов в поле, – адже він збирався влаштувати пригощання-меджліс, йому потрібно було добре підготуватися. Все, що потрапляло йому на очі Герогли вражав своєю стрілою і нанизував на мотузку, – ящірок, ховрахів, жаб, ворон, одудів, жайворонків. Приніс все це додому і почепив на кухні. Розтопив сало кіз, налив до котла один гарбуз води. Сало виплило і застигло. Потім Герогли наповнив велику миску піском, а зверху насипав сорок агри рису і з нею прийшов до каландарів.

– Друзі, тут не маю я знайомих бахші, музик, щоб запросити їх на нашу бесіду-меджліс. Та не біда – кращого за мене бахші і музики – немає. Я звеселю вас, доставлю вам задоволення, – сказав Герогли і почав співати, грати, бесідою гостей розважати.

Наближалася північ.

– Гей, ага-бій, якщо не роздумав, пригощай. У нас у шлунку купець, вже готовий товари приймати.

– Чекайте, знаю я одну цікаву історію. Зараз розповім

І Герогли почав свою розповідь.

– Швидше закінчуй!

Та Герогли і не думав закінчувати.

– Ага-бій, як надумав пригощати, то вже пригощай. А розповідати будеш завтра.

– Ну вже якщо ви і дійсно зголодніли, то йдіть на кухню і готуйте самі. Там все є, що потрібно.

Тільки він це сказав, як два каландари прошмигнули на кухню. Там вони помітили припаси.

– А й правду він сказав. Ось і м'ясо приготовлене для плову, – сказав один.

– Давай-но глянемо, що у нього у казані, – запропонував другий.

Підняли вони кришку.

– А сала забагато! – сказав один. Запустив він руку глибше, а там одна вода.

– Зате рис гарний, – подумав інший. засунув він руку у рис, а знизу пісок, змішаний з рисом...

Забігли вони до мейхани.

– Що ви там нишпорите? У нас давно вже животи скрутило, – закричали каландари, побачивши їх. – Якщо у нього там є що-небудь, варіть хутчіш!

– Ну так я вас зараз нагодую! – сказав один каландар.

– А в чому справа?

– Подивились би ви, що за припаси у проклятого чужинця! – кинув інший.

– Ну ж бо, ага-бій, господарю! Що це ти надумав? Чи невідомо тобі, що ця фортеця – Нішапур! Місто з сорока чотирма ворітьми. Це володіння шаха Бали-бека. Тут жарти не проходять. Піднімайся, виставляй частування, вислозаций зангар!*

– Замість частування, друзі, заспіваю вам я чудову пісню. Хто розумний – піде тихо, без галасу, а хто не занадто щедрий розумом, нехай сидить! – відповів Герогли, взяв до рук саз і заспівав, звертаючись до каландарів:

*«Давайте, беки, їсти і давайте пити,
Життя прийшло і піде, коли прийде час,
Невмоливо рікою роки течуть,
Таємниця відкриється нам, коли прийде час.»*

*Ми – люди – йдемо, мов довгий караван,
Перед владою єдиною Істини* немає щита,
Прийдуть мурахи, підуть, – хоч мурашник свій
Зводять і зводять, – коли прийде час.*

*Через високі гори нас проведи,
Гир-ат мого, о Могутній*, поверни,
Стара баба, що вкрала коня мого,
До мене потрапить, коли прийде час.*

*Руїни і уламки – такий цей світ,
Страждає і кровоточить серце моє,
Чорної землі невмолимий дракон
Проквітне усе це – коли прийде час.*

*Бий, Герогли, бий, Герогли, ворогів,
Багато хто намагався притулок тут знайти,
Розбивали юрти... і потім
Відкочували, коли приходив час».*

Послухали каландари пісню, і один звернувся до всіх інших:

– Чи зрозуміли ви, що він заспівав?

– Так, зрозуміли.

– І що він каже?

– Він каже: вставайте, йдіть собі.

– Ох, друзі! Його слова «вставайте, йдіть собі» – це щастя боже! Щасливим будеш, якщо йтимеш собі благополучно. А його слова «бий, Герогли, бий» – означає, що задумав він нас убити. Яке вже частування.

З іншого кутка вискочив один каландар. Цей був гарячий, він крикнув:

– Ти бач, пісні його слухати, ще чого! Вставай і подавай нам частування!

– Друзі, а що ви скажете, якщо ще удосвіта кожен з вас скуштує гарячого супу з маша? – запитав Герогли.

Суп з маша для курця опію те ж саме, що кара господня, і каландари накинулися на Герогли, волаючи:

– Чекай-но! Дай і мені стусонути!

– Бий його, допоки він не скаже «Хазрет кабла», – приказував старий каландар.

– Джигіти, стусоніть мене у голову разів п'ять-шість, щоб зігрілась. А то голова геть холодна, – кричав Герогли.

– А що? Думаєш, якщо ми не стусонемо тебе в голову, то світ перевернеться? Отримуй! – І каландари почали бити його у голову, та ще й так, щоб він пилком зарився у землю.

– Ну, тепер досить! – проказав Герогли і скочив на ноги.

Розглянувся він на всі боки і побачив біля дверей пернач каландарів – той був підвішений за темляк. Герогли схопив пернач, накинув на руку темляк і одним стрибком опинився за порогом.

– Ох, проклятий! Ти бач який! Частування не приніс, та ще й перначем лякаєш.

З криком «алла» на Герогли накинулися двоє. Герогли віддубасив кожного по спині, та так, що вони розпласталися на землі. Кидалися на нього й інші, але з острахом відступали назад. Герогли лупцював по головах, трощив їх, як горіхи. Каландари подумали: «Навіть якщо вирватися із його лап, придушить все одно, проклятий!» Герогли стояв у дверях, широко розставивши ноги, і каландари стали проскакувати у нього між ногами.

– А, ось ти де! – приказував Герогли і, перекинувши пернач, лупцював ним через плече. Кому по лобі дістанеться, той котиться геть.

Герогли грався перначем, піддражнюючи каландарів:

– Що ж ви, пригощайтесь, підходьте!

Дивляться каландари – ні зверху, ні знизу немає спасіння. А на порозі Герогли, збуджений виглядом крові, стоїть з палаючими очима. І тисячі золотих не пошкодував би жоден каландар хоч за мишачу схованку.

«Мабуть, що досить», – подумав Герогли, і відійшов від дверей. Вирвалися каландари на вулицю і чкурнули з фортеці у степ.

Герогли прикинувся що не може їх наздогнати, біг і прикрикував навздогін:

– Ну, що ж ви – жеріть своє частування!

– Не потрібно нам твоє частування...

– Ну, прокляті! Чи для того я з такої далечини добирався сюди, щоб годувати сорок каландарів?! – з докором сказав Герогли і повернув назад.

Каландари розійшлися по домівках. Декілька каландарів віддали богові душу з переляку, у інших рот і ніс набубнявіли, три місяці не могли відійти.

Повернувся Герогли до мейхани. Випив чаю, покурюючи, роздумував:

«Важко прожити рік, живучи п'ять днів в одній місцині, п'ять днів у іншій. Треба б було знайти легковірного простака, щоб взяв до себе названим сином. Так промайне рік, прийде час і великий Господь поверне мені коня».

Покликав він до мейхани одного торговця, та й продав йому все зерно. Що виручив, поклав до кишені і пішов на базар.

Йшов Герогли базаром, помітив сивобородого торговця і відразу зрозумів, що це саме той, що йому потрібен.

Наблизився, став на коліна і з пошаною привітався. А старий замість відповіді тицьнув його у груди долонею.

– Чому вдарив ти мене, батьку?

– Я вдарив тебе тому, що падишах оголосив через глашатаїв: «Якщо з ким заговорить чужоземець туркменською і той прийме його до себе в дім або якщо він буде розмовляти з чужинцем, він буде страчений, а майно його віддадуть на розорення, та ще й стягнуть десять золотих». Ось тому і вдарив я тебе.

– Батьку! Я не туркмен. Я довго жив серед туркменів, я знаю їх мову, звик до них.

– Якщо ти не туркмен, то, звідки ж ти родом?

– Я родом із Беджана.

Виявилось, що мати цього старого також була родом із Беджана. І виходить, що старий йому майже родич...

– Земляче, а що ти тут поробляєш?

– Немає куди мені йти, батьку, немає де голову прихилити. Хотів би я стати сином тому, у кого сина немає, замінити доньку тому, хто доньки не має.

– Ох, немає у мене сина. Будь мені сином!

– Батьку! Невже ти не бачиш? Звичайно, я твій син, – у запалі відповів Герогли. А коли скінчився базарний день, закинув на себе хурджин старого і пішов за ним, як син.

Старий розпитував Герогли про країну своєї матері, про різні краї, перевіряв, чи

знає він те то і те то. Ну, а Герогли – де тільки не побував! Він називав все правильно – де мечеті, де який міст, де кладовище, поросле тамариксом, де кам'яні колодязі...

Прийшовши до дому старого, він віддав старому всю виручку від продажу зерна.

– Так, сину мій, непоганий приробіток у тебе.

– Батьку, я можу і більше заробити, коли потреба буде.

Чим же тепер зайнявся Герогли?

Наступного дня пішов він один на нішапурський базар як каландар. Йшов він, думаючи, що йде прямою вулицею, але увесь час потрапляв чи то у двір, чи то в глухий кут.

Заблукавши, дивився він на небо, стояв у розгубленості. «Ні, це нікуди не годиться. Треба гарно знати вулиці, інакше нічого не вийде», – роздумував Герогли. Зустрів він чотирьох каландарів, яких раніше не знав. Пішли вони разом.

Випросивши трохи грошенят і якусь одежину, йшли вони після закінчення базарного дня. Герогли дороги не знав. Він голосно розмовляв, а від тупотіння його здригалася земля. Один каландар сказав:

– Слухай, друже, ступай тихіше, та й розмовляй впівголоса!

– А чому? – здивувався Герогли.

– От щоб ти знав, що йдемо ми повз стайні Гир-ата, коня суніта Герогли з Чотирьохгірного Чандибіля. Якщо проходячи повз них, будеш здійсмати галас, біда тобі буде від падишаха.

Про Гир-ата якраз і хотілося послухати.

– А скільки людей його охороняє?

– Чотири конюхи.

– А ворота де?

– Ось там, бачиш?

Ледве вони порівнялися з воротами, Герогли сказав:

– Ой, друзі! Я хворий на тяжку хворобу. Ось-ось приступ почнеться. В інші дні це траплялося трохи пізніше.

– Слухай-но, друже, а що ти робиш, коли у тебе приступ буває?

– Взагалі під час приступ я вбиваю одного-двох чоловік. Якщо кров не проллється, хвороба не проходить. Як зараз буде, не знаю...

– Еге, приятелю, зв'язались ми з тобою, видно на біду собі. Поки приступ не почався, поділи нашу здобич по честі.

– Ну, що ж, давайте поділимо, – зголосився Герогли і, схрестивши ноги, всівся на супу*: гроші він клав собі до кишені, а одяг каландарам кидав.

– Слухай, друже, так не піде! Дай і нам грошей!

– А одягу вам не досить?

– Адже ми з ранку з тобою ходимо разом і кричимо всі однаково. Треба і гроші поділити порівну, – заперечив один каландар.

Герогли викотив очі, витягнув вперед руки і стиснув кулаки.

– Дивіться, починається моя хвороба! Почалася вже...

Перелякалися каландари і заволали:

– Ми згодні, згодні!

Герогли розпрощався з ними.

Між тим сіло сонце, гедзі перестали літати. Герогли підійшов до воріт, штовхнув їх – вони були зачинені зсередини на замок. З іншого боку стайні у стіні був отвір, через який викидали гній. Герогли засунув руку, та і сам якийсь пропхався. Потрапив він до стайні і побачив Гир-ата. Підбіг до нього, почав гладити, цілувати його в чоло.

– Ох, ти мій безцінний, ненаглядний, мій вірний товаришу в недобру днину, мій Гир-ата, – примовляв Герогли. Придивившись, побачив, що конюхи не розгнуздали коня і залишили стриноженим, мабуть боячись підійти. І вода і ячмінь – все було в кам'яній стайні. Та не дотягнутись до них коню.

Герогли зняв вуздечку, пута, підвів Гир-ата до води, до корму, зняв сідло і побачив, що врізалося воно йому в хребет, ребра коня перерахувати можна було, у кожному оці – з кулак багна.

Почистив коня Герогли, погладив, надів попону і попрямував до кімнати конюхів.

Зазирнув у двері, побачив чотирьох конюхів: сидять, неспішно ведуть бесіду, чекають коли звариться м'ясо, місяць був рамазан. І Герогли став чекати.

Конюхи дістали м'ясо яхна з казана і розклали на скатертині.

– Нехай яхна трохи охолоне, та й дійде, а тим часом і наступить селалік*. Подрімаємо годинку, а потім і за вечерю візьмемося, – вирішили конюхи. Уляглися та й послули.

Герогли увійшов до кімнати, покурив, випив чаю.

На гаку висів хурджин. Герогли зняв його, загорнув у скатертину м'ясо яхна і поклав до хурджину. Зверху поклав чайник, піали, тютюн, цукор, набат* – все взяв, хурджин набив. Словом, так підчистив кімнату конюхів, що удар блискавиці так би не підчистив би.

«Коли вб'ю їх, зрозуміють, хто вбив. Не буду вже зв'язуватися», – подумав він і зачинив двері знадвору. Потім Герогли направився до стайні, перев'язав хурджин паском і через діру в стіні викинув його на вулицю. Схопився за пасок, вибрався і сам, видряпавшись, немов мавпа.

Гир-ата, побачивши, що Герогли щез, захвилювався, зафиркав, жалібно заіржав. Герогли повернувся, підійшов до отвору у стіні і сказав:

– Ох, мій Гир-ата! Заспокойся, зовсім скоро я відберу тебе у ворогів. Нехай допоможе мені у цьому мій покровитель – Лев божий.

Перед світанком Герогли повернувся до оселі старого і постукав у двері.

– Хто там?

– Це я, батьку.

– А, сину мій, ти повернувся?

– Так, батьку, я повернувся.

– Де ж ти гуляв до цієї пори, сину мій?

– Батьку, хоча ми з тобою стали як син і батько, ніколи не питай мене, де я блукаю.

– Ну, сину мій, видно ти не надто суворих правил.

– Батьку, не думай, що я злодій чи гультай.

– А де ж ти тоді був ледве не всю ніч?

– То добре вже, скажу де був: цю ніч я ходив як каландар та заблукав, не міг знайти вашу оселю. І раптом опинився я біля фортечних воріт. Там світилося одне вікно. Вирішив я подивитись, що за світло, і пішов туди. Зайшов до кімнати та й побачив ханських кухарів. То вже як там я опинився, вирішив заспівати одну-другу пісню «талин». Я собі так міркував: дадуть що-небудь за пісню – моє щастя, не дадуть – бог з ними. Заспівав я їм пісню-другу із Мешреба, приклав руку до вуха. Припало це їм до душі, і дали вони мені трохи м'яса від яхна, яке готувалося для хана.

І Герогли дістав яхна і поклав перед старим.

А ще кухарі сказали: «Це теж буде доречно такому каландару як ти», – і дали мені чаю, тютюну, цукру і набат.

– Сину мій! У тебе гарні заробітки. Віддам я тобі в дружини свою доньку – одна вона у мене.

– Не поспішай, діду! Про заробіток я потурбуюсь, і у тебе ні в чому не буде потреби. Дід пройшов до іншої кімнати:

– Вставай, стара, вставай! Твій син приніс їжу для селаліка.

І наїлися вони зі старою від душі, гарний влаштували селалік.

Про кого тепер піде мова? Про Герогли.

Хіба немає у нього в фортеці інших турбот? Прокинувшись, заклинаннями він змінив свою зовнішність і почав ходити біля стайні, щоб дізнатися новини.

Зійшло сонце. Почали мести вулицю. Герогли дивився, слідкував за всім, бажаючи все знати.

Вже високо піднялося сонце, коли почувся передзвін дзвіночків, неначе йшов караван.

Це їхала стара, – раз у десять днів вона сама давала воду і корм коневі, дивилась, чи все до ладу. Заради неї і підмітали-поливали вулицю. А передзвін йшов від дзвіночків, якими були прикрашені два скороходи, вони йшли по праву руку від старої, супроводжуючи її.

Герогли дивився пильно, прикидаючись сільським простачком, – так ось вона, та сама стара! Сидить на пречудовому ступаку, на м'якій подушці, за паском – ніж з кістяним руків'ям, такий великий, що руків'я стримить на півтора геза вище її голови.

– Агов, джигіти, а хто це їде? Може, це мати вашого хана?

– Та ти геть здурів, каландар! Хіба ханська мати стане роз'їжджати по вулицях?

– А хто ж це тоді?

– Це стара, що змогла викрасти і привести коня суніта Герогли із Чотирьохгірного Чандибіля.

– Ох і молодець! Хай Аллах продовжить її вік! – сказав Герогли.

Біля воріт старій допомогли зійти з коня, відчинили ворота. Побачивши Гир-ата, вона мов заціпеніла. Покликала конюхів і стала допитуватись:

– Хто годував коня, хто напував, хто доглядав за ним?

– Це ми.

– Правду відповідайте!

Тричі суворо допитувала вона конюхів, але ті затялися на своєму. Адже якби вони зізналися, що поснули вночі і коня годував, поїв і чистив хтось інший, стара наскаржилась би падишахові і їх живими б закопали у землю.

– Та добре вже! Виходить, ви самі можете годувати коня, самі можете доглядати його...

Так відповіла стара, а про себе подумала: «У фортеці з'явився або сам Герогли, або Сапар-Косе, або Бед-Рустем, або Делі-Мятер. Треба негайно повернутися додому і нікуди не виходити із свого палацу, випросивши на це згоду у шаха».

Вийшовши за ворота, вона раптом застогнала, заохала, прикинувшись хворою. Герогли відразу розгадав її хитрість. Кинувся він до старшого скорохода хана, якого раніше знав.

– Бачу, постарів ти, важко тобі службу нести, а мені дуже хочеться скороходом стати. Продай мені своє скороходське спорядження.

– Що ж бери, сину мій, До сьогодні у мене не було покупця.

– Називай ціну, діду!

– Сину мій, у такого молодця, як, ти грошей мабуть досить. Дай, скільки зможеш, потіш стару людину.

Дзвіночки скорохода коштували не більше одного золотого, – Герогли простягнув дідові десять золотих.

– Нехай спорядження скорохода принесе тобі удачу!

– Нехай згодяться тобі гроші для святкування-частування!

Зайшов Герогли у покинуту оселю і заходився навішувати на себе дзвіночки. До литок – по п'ять, до колін – по три, до ліктів – по вісім дзвіночків. Найбільший причепив на шию і встиг потрапити до фортеці раніше старої.

А стара часу не гаяла, постала перед шахом.

– Ну, мила бабусю, говори!

– Про що говорити, тасгир? Стара я вже геть стала, до того ж замордувала мене за давнена хвороба. Конюхи вже звикли до коня, вони гарно доглядають його. Дозволь мені залишитися у своєму палаці. Що на це скажеш, тасгир?

– Що ж, бабуню! Раз вже конюхи і самі вправно доглядають коня, ти вже не гордість наших очей – йди-но собі, відпочивай у своєму палаці на здоров'я, я дозволяю.

Низько вклонилася стара та й вирушила додому.

Про кого тепер піде мова? Про Герогли... На вузькій звивистій вуличці вискочив він назустріч старій, дзвіночками дзвонячи. Блазнюючи підстрибував то перед старою, то позад неї. А то підскочив так високо, що перескочив через круп її коня і опинився з іншого боку. Здивувала стару така вправність.

– Що це за скороход? – запитала вона своїх скороходів.

– Це один з нових скороходів хана.

Стурбувалася спочатку стара: «Ну точно, один з тих окаянних потрапив до фортеці». Та згодом страхи залишили її. «Ось з'явилася я на вулицях, – роздумувала вона, – відправилася хана привітати, і до мене збігаються скороходи... А то дивишся, і придворні хана, сокольничі – всі б до мене на вернулися, тоді всією країною я могла б заволодіти!»

Приїхала вона до свого палацу, сама закрила ворота, а ключі до кишені поклала.

«Якщо хтось з тих окаянних з'явився у фортеці, треба бути на сторожі», – подумала стара.

– Щоб ніхто, окрім п'яти скороходів, не заходив до палацу, навіть сам Езраїл!

Одним з п'яти скороходів і був Герогли.

Видала стара своїм скороходам сорок агрі рису, дванадцять агрі масла, багато моркви, цибулі, м'яса, а потім ще фунт чаю десять агрі тютюну. «Напевне, що новий скороход буде вправнішим», – подумала вона і видала йому шістдесят агрі рису, двадцять п'ять агрі масла, два фунти чаю, сорок агрі тютюну, потім додала ще одне жирне ягня, проказала:

– Треба скорохода сьогодні прийняти, як гостя!

– Еге, та ти щасливчик, хлопче, гостю-скороходе! Твій прихід став для нас дуже доречним. Стара дала нам сьогодні багато їжі, – помітили скороходи.

– Де б я не з'явився, джигіти, мій прихід завжди виявляється доречним. Та хіба це що! Ось побачите, що буде далі!

Нова людина завжди рада прислужитися, ось скороходи і звернулися до Герогли:

– Гей, гостю-скороходе! Ми бігали увесь день і стомилися. Ти стомився менше. Заріж-но нам ягня. Приготуй, якщо вправно вмієш готувати, бабла, шохле, яхна, а потім розбуди нас, ми годинку подрімаємо. Ось побачиш, ми влаштуємо так, що стара дасть тобі роботу, кращу ніж у нас.

– Джигіти! Мені буде добре тоді, коли ви вважатимете мене одним з вас. Укладайтеся і спіть спокійно, – сказав Герогли і подумав: «Дасть бог, і з вами я порохуюсь».

Втомлені скороходи тут і послули.

Герогли зарізав ягня, розрубав м'ясо на чотири шматки і поклав до казана. Кинув туди цибулину, розрізавши її навпіл, щіпку солі, став вогонь роздмухувати. Дрова

були сухі. Коли м'ясо прокипіло разів п'ять-шість, Герогли дістав один шматок і з'їв, приказуючи: «А чи готове м'ясо?». З'їв ще один шматок і з'їв, промовляючи: «А чи досить солі?». З'їв і ще один кусок, сказавши: «Ох і смачно!» Потім насипав рису у бульйон розмішав ополоником. Вийшла ріденька каша.

Почав Герогли будити скороходів, та вони хропіли, не прокидаючись.

– Коли вони прокинуться, затіють зі мною бійку, почнуть допитуватись куди поділося м'ясо ягняти. З'їм, мабуть, і кашу, а потім помолюся за спасіння їхніх душ.

З'їв кашу і вигукнув:

– Тож вони ще живі, а хто молиться за спасіння душ живих? Вже якщо я захочу обійтись з ними по-родинному, доведеться їх повбивати, а вже потім молитися.

Взяв він великий пернач та й перебив сплячих. Всіх чотирьох убив, а тіла скинув до кам'яного колодязя, що був у старої в дворі. «Ось і колодязь пригодився!» – подумав про себе.

Зайшов Герогли у покої старої. скрізь висять світильники, у чайнику гарячий зелений чай, горою навалений тютюн, набат. Над вогнем на рожні смажиться шашлик.

На ліжку старої – дев'ять перин, у головах – дев'ять подушок, біля ніг п'ять подушок; вкрита тонким покривалом, лежить вона, тонучи у перинах. Біля голови сидять дві служниці, і по черзі обмахують стару шовковими хустками.

Герогли дивився на них, як кіт на мишей, а коли опівночі вони задрімали, Герогли забіг до кімнати і задушив їх, як курчат. Потім відніс трупи і скинув у колодязь.

– Скороходів було четверо, так що виходить одна на двох. Та вже якось буде... – прошепотів він.

Герогли повернувся у покої старої, покурив, випив чаю, з'їв шашлик. Рожен він знову засунув у вогонь – може ще знадобиться.

Підійшовши до краю ліжка, обережно підняв покривало.

– Хто це насмілився відкривати моє обличчя у такий час?

– Ну, а якщо і відкрити твоє обличчя, так що ти утнеш?

Зачувши його голос, настільки страшний для неї, стара різко підхопилася в ліжку. Бачить – поруч сидить Герогли ...

– Сину мій, салам-алейкум! Будь гостем, давай привітаємося, як здавна заведено.

Вони міцно потисли одне одному руки... Що ж, самі знаєте, як то воно, бути захопленим зненацька.

– Із такої далечини ти прийшов, сину мій, стільки поневірянь переніс. Чи варто було так себе занепащати? Я доглядала Гир-ата, годувала його, поїла. Саме завтра збиралася я осідлати його та привести до тебе. А ще я хотіла привести двох верблюдів і дівчат-невільниць.

Стара почала торочити без упину все, що на розум їй наверталось.

– Мовчи вже! Я сам прийшов, щоб не утруднювати стару людину.

– Сину мій! Ти кажеш «щоб не утруднювати», а погляд у тебе суворий, губи трясуться, ти зблід. Заспівай мені пісню, з неї я дізнаюся, добро чи зло ти замислив.

– Ех, стара! Невже я пішки пройшов із Чандибіля, щоб пісень тобі співати!? – заперечив Герогли, але поміркувавши заспівав:

*«У мій рідний Чандибіль тебе я привів,
Над позірною жебрачкою змилювався я.
В домі своїх батьків дав я тобі притулок,
Багато обдарував, стара, я тебе.»*

*За все за це, у відповідь на мою доброту,
Терзання і муки дала ти мені,
Віроломно Гир-ат украла мого,
У потайній твоїй норі відшукав я тебе.*

*Чи не твої це медоточиві вуста?
Чи не твої це руки злодійські?
Втікати тобі немає куди, стара. Зараз
По справедливості я уб'ю тебе.*

*Де, кажи, захований кінь мій Гир-ат?
Від гніву мого тобі не втекти,
Уб'ю я тебе, вирву очі твої,
Це, стара, Аллах карає тебе.*

*Довго тебе шукав, нарешті знайшов,
Ворогом твоїм став, натрапив на твій слід.
Вуха і ніс я тепер відріжу тобі.
Будуть сміятися люди, дивлячись на тебе.*

*Герогли, нарешті я досяг мети.
Нарешті втішилось помстою серце моє,
Про повернення Гир-ата я Істину просив,
До мого дому він мене доведе».*

Коли він доспівав, стара закрила вуха, сказала:

– Сину мій, твоя пісня неприємна мені....

– А ти міцніше закрій вуха, стара, – сказав Герогли і ножем відтяв їй вуха. – На вогнищі у тебе смажився кебаб. У цій фортеці немає у мене іншого дому, немає рідних, тому я його з'їв. Пробач мені мій гріх, стара. – Він простягнув їй вуха і продовжив: – Але щоб і ти не залишилася без кебаба – візьми, це м'який кебаб, їж!

Неначе бродяча собака шкірячи зуби, стара кидалася в різні боки.

– Не крутись, бабо, або я вб'ю тебе!

І почала стара жувати вуха своїм беззубим ротом – щелепи аж до носа діставалися.

– Бачу, тобі ніс заважає. Я допоможу – прибору і його! – сказав Герогли і відрізав ніс разом з верхньою губою. – Дивись-но, і нижня губа у тебе відвисла, треба і її приборати.

Він відрізав губу, і обличчя старої стало геть бридким, як вісь маслоробні. Схопив стару за плечі, потягнув до вогнища, пхнув її у груди, що аж впала вона. Бідна стара слізьми умивалась, стікаючи кров'ю, а побачивши, що він до неї наближається, з жахом подумала: «Що ще він хоче?» Герогли схопив розжарений рожен і встромив його старій у живіт. З шипінням рожен вийшов зі спини – душа старої вилетіла слідом.

Висмикнув Герогли рожен і перевів дух.

Але серце, розпалене гнівом, ніщо не могло заспокоїти...

Побачив він у стіні двері. Турнув їх – двері були зачинені. Ударив ногою – двері відчинилися. Тут побачив Герогли скарби старої – золото, срібло, гроші, золоту егретку

Агаюнус, притис її до грудей, сльозами окропив. Взяв він егретку, зібрав усі коштовності, повернувся назад, покурив, а потім перекинув кальян, підштовхнув труп старої головою до вогню, щоб подумали, що вона померла, одурівши від паління.

Приставив до стіни драбину з сорока перекладами, перебрався на інший бік і на світанку повернувся до оселі діда.

– Сину мій, немає на тебе погибелі! Ну і сина мені бог послав! Аніж таким скарбом володіти, краще по вуха бути у боргах.

– Чому це так, діду?

– То опівночі ти повертаєшся, то вранці. Мабуть ти злодюга, крадійством промишляєш. Коли-небудь дізнаються про це, і шах мене стратить.

– Не бійся, діду! Яке там крадійство! Тримай, ось гроші, золото, сміливо витрачай скільки потрібно.

І він віддав дідові всі скарби старої.

– Якщо ти не грабіжник, то звідки у тебе таке багатство?

– Я добув все це, промишляючи як каландар.

На другий день дід подумав: «Віддам я йому у дружини свою доньку».

– Бери дружиною доньку мою, – сказав.

– Нехай твоя донька поки ще нареченою побуде, діду!

– Ой, сину мій, страх мене бере, що ти підеш, кинеш мене. Навік я хочу породичатися з тобою.

– Та ти що, де ж це видано, щоб названий син кинув названого батька? – завірив його Герогли.

...Добре... Про кого тепер піде мова?

Через десять-дванадцять днів у фортеці стало відомо про смерть старої. Дійшла ця звістка і до падишаха.

– Мій падишах! Стара твоя вчаділа від кальяну, впала у вогонь і померла. Служили у неї п'ять скороходів і дві служниці. Вони виламали двері, поцупили всі скарби і втекли....

Падишах приїхав до палацу старої і на власні очі переконався, що біля трупа строї кальян валяється. Голова старої вся обвуглилася, тільки плечі вцілили.

– Так, видно дійсно вона впала у вогонь, вчадівши від кальяну, – вирішив падишах.

...Про кого тепер піде мова?

Ніхто не міг підійти до Гир-ата. Падишах через глашатаїв оголосив: «Хто буде доглядати Гир-ата, кормити-поїти його, я віддячу так як і старій».

Герогли почув цю звістку. Прикинувшись, що нічого не знає, запитав старого:

– Діду! Про що глашатаї вашого хана кричать? Хан збирається в набіг чи на полювання?

– Сину мій! Ти так нічого і не зрозумів.

– Не зрозумів, діду....

– Тоді слухай: одна стара вкрала у суніта Герогли коня Гир-ата і віддала падишахові. І ось стара чи то вчора, чи то позавчора померла – впала у вогонь, вчадівши від кальяну. Було у неї п'ять скороходів і дві служниці. Вони добро її пограбували і втекли.

Герогли про себе подумав: «Цікаво, а на чие ж добро ти живеш?»

– І ось ніхто тепер не може підійти до цього коня. «Хто зможе доглядати коня, годувати-поїти його, тому віддячу я так як і старій», – обіцяє падишах.

– Слухай, діду! Якось я сім років служив у Герогли конюхом. Я зможу доглядати коня, поїти-кормити його.

– Ну, якщо ти зможеш бути конюхом, я піду до падишаха і скажу йому про це.

– Іди і скажи так: «Є у мене молодший брат. Опинився він у полоні в Герогли і жив там сім років. Сім років служив він конюхом. Потім утік він і нещодавно повернувся». Більше нічого не говори.

Пішов дід до падишаха і передав ці слова. Падишах наказав: «Іди, приведи свого брата!».

Дід разом з Герогли повернувся до палацу. Зайшли вони, стали, шанобливо нахилившись, склавши руки на грудях.

– Слухай-но, каландар! Ти і насправді зможеш доглядати Гир-ата, коня Герогли?

– Я ходив за ним і раніше, тасгир. Ось тільки чи впізнає він мене, може очі у нього гірше бачать.

– Очі у нього не стали гірше бачити. Іди до мене на службу, будеш коня доглядати.

– Доглядати я зможу, тасгир. Але, скажи, як доглядати мені його, так як доглядав Герогли, чи так як доглядали його у тебе?

– Якщо зможеш, доглядай його, як Герогли.

– Зможу. Я буду говорити, а ти слухай, тасгир!

– Що ж, кажи! – звелів падишах.

– На кожен день потрібно: корито верблюжого молока, десять мисок ячменю, попона, на яку ще промінь сонця не лягав, в кам'яній стайні завжди повинна бути свіжа вода. А ще дай чотири-п'ять слуг. А мене годувати просто – нехай дають каблу, кашу, сир, яхна, тютюн, цукор, набат, терьяк, нас. Та іноді ще можна смачні пельмені.

Знав Герогли, що все це буде надано йому за рахунок казни. Хіба цього всього немає у падишаха. Все приготували йому.

Прийшов Герогли до стайні, біля її входу спорудили високу супа. Простелив бурку, а під лікті поклав пухові подушки.

– Гей, ви! Подайте коню корм, воду, ячмінь! Прикрийте його попоною. А мені піднесіть чаю, плову та зваріть пельмені!

За рахунок казни Герогли жив сам і коня годував. Сорок днів відгодовував він Гир-ата, кінь від'ївся, розжирів як сом...

Якось Герогли в задній стіні стайні прорубав двері на вулицю, приказуючи:

– Треба, щоб у Гир-ата завжди було прохолодно.

А про себе подумав: «Чи не вдасться цією вулицею скористатися, щоб розжитися, роздобути п'ять-шість теньга на дорогу».

Пішов він до падишаха і, склавши руки на грудях, привітав його.

– Ну, каландар, говори!

– Тасгир! Колишні конюхи прорубали в конюшні двері на вулицю. А по вулиці їздять на кобилах, Гир-ата стривожений, б'є копитом. Зовсім перестав їсти і пити. Треба заборонити проїзд по вулиці, а то пропаде Гир-ата, тасгир!

– Каландар! Хіба ти сам не можеш заборонити?

– Тасгир! Адже я не падишах, щоб забороняти.

– Послухай, каландар, вважай, що конюшня – твоє царство, ти в змозі робити там все, що потрібно. Я дозволяю. З пішого, що проходитьиме вулицею – бери п'ять золотих, хто їхатиме на віслюкові – сім з половиною золотих, з вершника на коні – десять золотих, на кобилі – п'ятнадцять золотих.

– Про таку роботу, тасгир, я все життя мріяв. Гроші ці вважай у мене вже у кишені.

Повернувся Герогли, всівся на супа. А звідки кому знати, який дозвіл дав падишах? З'явиться бідолаха перехожий, хоче пройти стороною – Герогли схопить його, вдарить об землю, та ще й у живіт ногою разів п'ять-шість тицьне:

– Виймай п'ять золотих!

Поки він з пішими вовтузиться, бідолаха на коні проскочити хоче. Герогли до нього кидається, стягує з коня, кидає на пішого.

Так хапав він усіх – хто їхав на віслюкові, хто на кобилі. Приходили їхні родичі, платили викуп.

По всій фортеці прокотилася звістка: «Люди! Хан віддав цю вулицю під владу біснுவатого каландара». І щоб жодна жива душа там не з'являлася, вирішили мешканці загородити вулицю з обох кінців.

А Герогли тільки цього і потрібно було: він хотів вигулювати Гир-ата, щоб ніхто його не бачив. Починаючи з цього щасливого дня, Герогли сідлав Гир-ата і виводив прогулювати його – ніч за нічю, день за днем, сорок днів і ночей, з вечірньою і ранковою прохолодою.

Гир-ата вбрався в тіло, звеселів, кожна жилка на ньому заграла. Не натішитися конем!

«Ех, мій Гир-ата! Тепер ти став таким яким був раніше. Зараз, мабуть, доведеш і до Чандибіля. Та краще заручитися дозволом падишаха», – подумав Герогли, накидаючи на Гир-ата декілька попон, прив'язав до його шиї мотузку в п'ять кулачів, перекинув через плече палицю в півтора кулача, взяв до рук кінець мотузки і пішов до падишаха, покрикуючи на Гир-ата, виставивши палицю вперед. Підійшов він до воріт палацу і закричав:

– О, мій падишах! Чи не хочете поглянути на коня, виходьте сюди, тасгир!

Шах Бали-бек вийшов разом з сорока наближеними до воріт фортеці і сів, притулившись спиною до фортечних мурів.

– Гей, каландар!

– Слухаю вас, тасгир!

– Чув я, що цей Гир-ата навчений різним штукам. Чув я, що приходить він до ханських воріт, зупиняється і ввічливо киває. Хто може примусити його зробити це?

– Це може зробити той, хто знає пісні Герогли.

– А ти їх знаєш?

– Та знав трохи, але вражений вашою величчю, все позабував. Якби знайшовся хтось інший, хто знає, хай би він спробував заспівати.

Звелів падишах оголосити через глашатаїв: «Хто знає пісні Герогли?»

Тут з'явився старий кизилбаш і закричав:

– Я знаю, о тасгир!

Старого звали Шахалі. Колись він був у полоні в Чандибілі, повернувся звідти і знав декілька пісень Герогли.

– Ну, зангар, співай пісню!

– Буде виконано! – відповів курд і, сівши на Гир-ата, заспівав пісню:

*«Хочеш, карай чи помилуй, а в день битви
Сліпучо гарний арабський скакун.
Коли джигіт захищає, пестить його,
Чудодійна буває його краса.»*

*Золоті китиці на попони його,
Як на дівочому наряді – торочки;
Наче яблука блищать очі його,
Осліплює його міць і краса.»*

*Плавно і повільно він набирає хід,
Пустелі і степи він може подолати,
Чорні, як ніч, коліна і грива його,
Цього скакуна сліпуча краса.*

*Чубчик його досягає ніздрів,
Від погоні від утече, у погоні ворога дожене,
Міцну пащу широко розкриває він,
Сліпуча його сила і краса.*

*Скільки днів я насолоджувався ним,
Ліків не знайти від пристрасті моєї.
О Шахімердан, говорить Герогли,
До чого ж дивна його краса».*

Але після пісні Гир-ата не став танцювати.

– Злазь, Шахалі! Не стане танцювати Гир-ата. Ану, нехай каландар сяде і примусить його танцювати.

– Та ні, тасгир. Дивіться... – заперечив курд і вдарив коня. Гир-ата став дибки і підкинув старого на вишину піки. Старий злетів і знову впав на спину коня, міцно вчепившись у нього.

– Гей, Шахалі! Це видовище ганебне. Сказано тобі злазь, значить злазь!

– Не поспішай, тасгир! Я знаю ще одну пісню Герогли.

– Ну, якщо знаєш, то співай!

– Я заспіваю, тасгир! Цю пісню суніт Герогли склав непогожої днини, з дощем і бурею, коли повертаючись з набігу, переходив через гору Ходжа, – відповів курд і заспівав.

*«На похмурих вершинах сивих і сніжних гір
Жорстока буря скаженіє з дощем,
Усе вкрилося кригою після дощу,
Уперті, злі вітри дмуть тоді.*

*Зі скакуна недоуздок не знімай,
Добре знай свою справу, упевненим будь,
У день битви лютої на мерина не сідай,
Пропаде, загине твоя справа тоді.*

*Якщо джигіт не знає, що значить честь,
Якщо Шахімердан не стане другом йому,
Якщо без полководця військо піде в похід,
Буде будь-яка рать переможена тоді.*

*Кожному – своє: качки в озерах живуть,
У пустелю за джейраном треба йти:
Якщо джигіт блукає в чужих краях,
Німіє він від туги, безпорадним буває тоді.*

*Коли бойовим запалом спалахне Герогли,
Коли, розлюченим, нестямним буває він,
Коли у бойовій сутичці він зустріне ворога,
Від ворога відірватися важко буває тоді».*

Та не став танцювати Гир-ата і після цієї пісні. Адже коли курд співав – «У день битви не сідай на коня», він сам того не розуміючи, ображав коня.

Падишах почав сердитись.

– Шахалі, чому не злазиш з коня, коли тобі кажуть – злазь! Нехай сяде сам каландар і примусить коня танцювати.

– Але я, тасгир, знаю ще одну пісню Герогли.

Хто сідав на Гир-ата, тому ніяк не хотілося злазити з нього. Ось Шахалі і подумав: «Якщо заспіваю я, що помер Герогли з Чандибіля, чи не заграє тоді Гир-ата, милий мій?»

І курд, сидячи верхи на Гир-аті, заспівав пісню:

*«Наче мисливець, у різні боки я йду,
Мені б золотом, багатством володіти.
Я можу знищити, зруйнувати Чандибіль,
Мені б золотом, багатством володіти.*

*Справжнього джигіта завжди визнає Гир-ат,
Якщо Аллах допоможе – щастя прийде,
Помер володар Чандибіля – Герогли,
Мені б золотом, багатством володіти.*

*Верхи на Гир-аті – насолода скакати в горах,
Виглядом подібним суніти вражені.
Буде лежати в руїнах Чандибіль,
Мені б золотом, багатством володіти.*

*Шахалі усміхається у вуса – вей-ала,
Червоний і гарний халат – вей-ала,
Сокіл тягнеться до озер – вей-ала,
Мені б золотом, багатством володіти».*

Але і після цієї пісні Гир-ата не став танцювати. Падишах зовсім розсердився.

– Чому не злазиш, коли тобі кажуть? Чому не підкоряєшся? Каландар мабуть, вже згадав пісні, нехай він сяде, нехай він примусить коня танцювати. Бо по іншому Гир-ат танцювати не буде.

Шахалі не виніс докорів великого хана і двічі вдарив коня нагайкою. Гир-ат злетів у вишину. На цей раз він підскочив вгору на висоту трьох пік.

Герогли випустив мотузку, і Гир-ат кинувся вбік.

Старий кизилбаш полетів вниз головою, неначе стріла з лука. Падав і бурмотів:

«Хоч би вода, чи саман, дерево чи куш!» Та звідки бути воді чи саману! Поряд – фортеці, арки, і повсюди лиш одне каміння. Вдарився він головою об камінь – мозок розлетівся у різні боки. Ось і заволодів він райським багатством...

Наказав падишах:

– Каландар! Лови, лови коня!

Кинувся Герогли до коня, схопив мотузку і, прикрикуючи: «Стій, стій!», – урочисто підвів його до падишаха.

– Ось вам, тасгир, ваш кінь!

– Тримай його подалі, окаянний! – сказав падишах з острахом.

Крикнув Герогли на Гир-ата: «Стій!», – і притримав його.

– Слухай-но, каландар! Сідай на Гир-ата і заспівай таку пісню, яку треба. А Шахалі туди і дорога. Здох, так здох. Давно йому вже потрібно йти до прабатьків.

– Тасгир! Ти весь час говориш «сідай, сідай». Ти що перевірити мене хочеш, чи серйозно говориш?

– Авжеж, серйозно!

– Ну, якщо так, тасгир, то я б хотів тобі дещо сказати, ти вже вибач.

– Кажи, прощаю!

– Ось що я хочу тобі сказати: чув я що тільки падишах може зрівнятися розумом з сорока чоловіками, але розумом ти поступаєшся навіть курчаті!

– Це б то як?

– А ось як, тасгир! Ти наказуєш мені, щоб я примусив коня танцювати. А чого б це він мав танцювати? Попона з'їхала на бік, неначе у коня жебрака. Гир-ат тварина, але розуміє все, тасгир! Якщо причепурити його не так як це робив Герогли, Гир-ат нізащо не буде танцювати. Він тільки те й робитиме, що вбиватиме людей. Ви на власні очі бачили, як він убив Шахалі... Сяду я, він і мене в'є. А потім, можливо, і вас занапасть...

– Слухай, каландар, адже я володар міста із сорока чотирма воротами, мені підвладні землі, які і за півроку не об'їдеш. Я сиджу на троні – падишахом себе вважаю. В цій фортеці ти знайдеш усе, що душа забажає. Чому ти не скажеш, що тобі потрібно?

– Коли вже на те пішло, тасгир, то Герогли підковував Гир-ат золотими підковками, підсідельник гранатового кольору, сідло з золотою лукою, черпак із золотими китицями, пуховою подушкою; одягав на Гир-ат дорогоцінну, прикрашену смарагдами зброю. До луки сідла підвішував пару підків і легкий молоток. Та й сам одягався пречудесно: чоботи з сагри, підбиті золотими гвіздками, по-царськи пишне вбрання. За поясом носив золотий кинджал, на ньому була кольчуга із золотим коміром, нарукавники, шолом, золоті накладки на лікті, на голові шапка з соболя, а зверху він одягав чекмень з франкського сукна. Та ще ось: коли вже Герогли збирався куди їхати, він приторочував до сідла припаси на сорок-п'ятдесят днів – два хурджини молочних перепічок, два фунти ароматного чаю, десять сірі каршинського тютюну, десять порцій терняку. Ну, і все таке інше... В руках він тримав алмазну піку.

– Хутчіш принесіть все, що потрібно! – звелів падишах своїм стражникам. Ті швидко кинулися виконувати наказ. Вони хапали всюди те, що затребував Герогли, не питаючи дозволу господарів. Ковалів вони примусили не кувати підкови, а відливати їх. І години не минуло, як все було готове.

Герогли підрізав копита коня, прибив золоті підкови, надів на Гир-ата чудову зброю, міцно приторочив провіант, запасні підкови разом з молотком причепив до луки сідла, сам обрядився у дорогий одяг, надів обладунки, взяв зброю – і сів на коня, як воїн.

Ну, ось Герогли і на коні... Про кого тепер мова піде?

У світі падишаха був той самий візир, який подав падишаху думку відібрати у Герогли коня.

– Тасгир, звели йому зійти з коня, звели йому негайно зійти з коня! – крикнув він.

– У чому справа?

– Так це ж сам Герогли і є!

– Дурниці верзеш! – перервав його падишах. – Коли сядеш на Гир-ата та надінеш такі обладунки і ти будеш схожим на Герогли. Мовчи вже краще, не базікай!

Хоч і впізнав візир Герогли – та після таких слів падишаха вже нічого не міг сказати.

– Гей, каландар, чи не потрібно, бувай, ще чого тобі чи коню? – запитав падишах.

– Дякую тобі, тасгир! Тепер вже все так, як потрібно. Тепер, якщо на те воля Аллаха, ми могли б добратися і до іншої країни, тасгир!

– Ти не зважай на балачки старого візира. Він старий – йому вже і розум не на користь. А зараз ти проспівай, як належить, пісню, змусь Гир-ат танцювати, як треба!

– Тасгир! Я сів на коня, озброївся, приторочив до сідла провіант. І тепер ти бажаєш пісню, тобі потрібно, що Гир-ат танцював? Гей, Гир-ат, все нам дісталось задешево, все нині для нас за безцінь... Що ж, слухай, і дивись... – промовив Герогли і, дивлячись на Гир-ат, заспівав:

*«О Гир-ат, що подолав ріку Араз,
Хай буде тобі ні по чому сила ворогів,
Твоя конюшина, на яку гроші потрібні,
Твоя свіжа конюшина задарма дісталася нам.*

*Ти був лошам – я в юності пас тебе,
У моці немає рівних серед скакунів,
Кожен твій корм – десять мисок зерна,
Студені води задарма дістались нам.*

*Я говорив з тобою – о грішний падишах,
Науку твою, поради я сприймав,
Кольчуга твоя сталева, з коміром золотим,
Прозорі джерела задарма дістались нам.*

*Я сідав у сідло з шаленим криком «хай»,
Боягузи-вороги кричали «вай» утікаючи,
Тонкою хусткою обмотали скребницю твою,
Хустка золотом виткана задарма дісталась нам.*

*Герогли відважний, він справжній джигіт,
Він – чоловік, – турбується сам про себе,
З чорними бляхами золоте сідло,
Золота попона задарма дісталась нам».*

Падишах скрикнув:

– Оце пісня, так пісня! Каландар, ти чудово заспівав. Примусь тепер Гир-ат танцювати, ми бажаємо подивитись на його танок.

– Що ж, добре, тасгир! – відповів Герогли і пришпорив Гир-ат.

...Про кого тепер піде мова? Навколо падишаха зібрався цілий натовп – бакалійники, продавці води; вони почули що шах покаже, як танцює кінь Герогли, і збіглися повитріщатись.

Гир-ат вишкірив зуби, притис вуха і пішов крушити все навколо, багатьох він розчавив, покусав тих, хто був ближче, бив копитами всіх підряд.

– Не слухався ти мене, тасгир, коли я попереджав тебе. Накажи закрити пролом у фортечному мурі. Інакше цей кінь рано чи пізно втече.

Фортечна стіна була у дев'ять пагса, в одному місці три-чотири пагса були у руїнах. Звелів шах:

– Йдіть і залатайте пролом!

До пролому підвезли дві гарби жердин і поставили їх сторч, закриваючи пролом. Герогли проїхав до іншого кінця фортеці, повернувся назад, зупинився перед падишахом, виказуючи готовність розважати його.

Бідняки, які постраждали від Гир-ат, вирішили між собою: «Ох і на біду нам це видовище! Багатьох з нас він загубив, багатьох скалічив. Хай він тільки сюди ще раз з'явиться, ми вже його зустрінемо належно!» І вони, зрізавши верхівки жердин, якими був закладений прохід в стіні, озброїлися палицями.

– Послухай, каландар! Не вартий Герогли свого коня, – промовив падишах.

– Чому ж так, тасгир?

– Здається мені, Герогли не цінує Гир-ат. Йому запропонують продати Гир-ат, він продасть – запросить тисячу золотих та кілька полонених. А коню цьому ціни немає.

– Тасгир, не кажи того, про що не відаєш! Що ти таке кажеш! Невже ніхто, крім тебе, не знає ціни цьому коню? Вже коли хочеш дізнатися, як Герогли цінував його, послухай, що я тобі розкажу. Якось Герогли пішов у похід на Османську країну. В поході тому я був стременим. Падишах Осьманський Джафар покликав до себе Герогли і звернувся до нього: «Гей, суніт* Герогли, назви ціну коню!»

Герогли назвав ціну, звернувшись до падишаха Джафара з піснею. Послухай цю пісню, тасгир, і ти дізнаєшся, чи цінував Герогли свого коня.

І Герогли, дивлячись на падишаха, заспівав пісню і в пісні назвав ціну коню.

*«Воістину, в світі немає такого коня,
Вартий він сотні шахів – таких, як ти,
Якщо скочити в сідло, поскакати на ворога,
Вершника смілого миттю домчить Гир-ат.*

*Скільки потрібно сил, щоб зрівнятися з тобою,
Треба бути птахом, щоб тебе догнати,
Пару променистих очей хочу я мати,
Щоб лише милуватися тобою, Гир-ат.*

*Я хотів би пестити тебе і голубити,
У світі не жаль нічого для такого коня,
Я атласну торбу пошив би для тебе,
І парчевою попоною покрив би тебе, Гир-ат.*

*На жайвора схожі сторожкі вуха твої,
Ноги твої стрункі і міцні, мов самшит,
Я б хотів, щоб соковитою зеленою травою
Пасовисько твоє вічно шуміло, Гир-ат.*

*На спині його блищить золоте сідло,
Навіть в країні Рум не знайти такого сідла,
Повід міцний в руках у Герогли,
Крикнеш «пах» – блискавицею стане Гир-ат».*

Падишах сказав:

– Так, видно, що він дорожив конем. «Вартує він сотні шахів – таких, як ти...», це значить, що немає коню ціни. Так, він знає переваги Гир-ата. Ну, що ж, нехай Гир-ат ще раз покаже свою вправність!

– Корюся, тасгир! – відповів Герогли.

Цього разу він направив Гир-ата в інший бік, де його не чекали, і знову Гир-ат розтоптав натовп. В натовпі закричали:

– Люди з палицями вціліли. Він, видно, не йде туди, де на нього чатують з палицями.

Всі кинулися до стіни розбирати жердини, що залишилися, щоб озброїтися. Пролом в стіні знову був відкритий.

Стурбувався старий візир:

– Тасгир! Мій падишах! Мій розум ніколи не був тобі на шкоду. Звели йому негайно зійти з коня! Хіба ти не бачиш, що це той самий розбійник, тасгир! Звели його вбити або вигнати!

– Послухай, візир! Нещодавно ти стверджував одне, а тепер говориш інше. Сказано тобі, сівши на коня Герогли, надівши обладунки, і ти станеш схожим на Герогли. Мовчи, не базікай!

– Ти маєш владу прогнати мене, але скоро ти не зможеш знайти шпарини, куди сховатися: твоя фортеця здаватиметься тобі пасткою, – сказав візир, і, ображений пішов, струсивши поли халата.

Герогли підїхав до падишаха.

– Гей, каландар! Здається мені, що занадто далеко ти зайшов.

– А що поганого я вчинив, тасгир, щоб ти так говорив?

– Ти загубив у цьому натовпі багато нещасних, та і в іншому натовпі багато постраждалих. Негарно гратися у такі забави. Заспівай-но краще гарну пісню та покажи справжню гру. А то і тобі дістанеться!

– Тасгир, здається, ти починаєш гарячкувати. Хіба ти не розумієш, чому я ще не вчиняв справжньої забави, чому немає ще справжнього дійства?

– Ні, не розумію.

– Так знай. Я чекав, щоб день схилився до вечора; чекав, поки візир піде звідси; чекав, щоб знову відкритим був пролом у стіні. Все так і сталося.... Ми з тобою зараз поговоримо відверто. Я заспіваю зараз пісню тільки для тебе. А потім насолоджуйся дійством, дивись гарненько!

І Герогли звернувся до падишаха з піснею.

*«Шалений, швидкий скакун у мене є,
Коли на поле бою вривається він,
Кривавими сльозами плачуть вороги.
Як гадюка, гнучкий, невловимий мій кінь.*

*Птах не встигає зникнути в небесах,
У пустельному степу марал не пробіжить,
Не встигає з місця зірватись марал,
Коли з'являється шалений кінь.*

*Герогли говорить – я сам собі емін,
Багато чого бачили очі мої,
Ні хана, ні султана немає наді мною,
Спритний я і сильний, шалений мій кінь».*

Закінчивши пісню, Герогли промовив:

– Я сам собі господар!

– Заспівай ще одну пісню... – сказав падишах, думаючи перелякано, куди б подітися....

Герогли, розгніваний, піднявся в стременах, схопив шаблю за рукоять і зі словами: «Що ти базікаєш «співай пісню, співай пісню! Хто я тобі – найманий бахші, чи хто?» – кинувся на падишаха.

Той стрімко забіг у ворота і хутко замкнув їх. А Герогли вихопив шаблю з піхов і поскакав вулицею. Врятувалися лише ті, хто зміг повернути вбік, на іншу вулицю. А всіх, хто був на шляху, рубав Герогли. Голови летіли, як гарбузи, кров лилася рікою.

Прискакав Герогли до фортечної стіни, пом'янув свого покровителя, Лева божого, і двічі вдарив коня нагайкою. Звився Гир-ат до неба, перелетів стіну фортечну. А за нею був рів завширшки у п'ятнадцять гезів. Перелетів він і рів, і опустився в п'яти гезах за ним, розметавши копитами каміння. І ось уже Герогли далеко – летить на Гир-ат, помахуючи нагайкою...

...Про кого тепер піде мова? Про падишаха.

Була у падишаха драбина у сорок перекладин. Приставив він її до стіни фортеці, піднявся на дах палацу і закричав:

– Суніт Герогли забрав свого коня. Охоронці, нукери, доженіть їх, схопіть їх, зловіть їх.

Зібрав він усіх своїх вершників у фортеці, розіслав накази у всі кінці країни: «Нехай з'являться сюди всі воєначальники з усіма своїми гарматами і арсеналами!»

Шість курдів раніше інших помчали в погоню за Герогли, кажучи про себе: «А що, як нам поталанить – уб'ємо Герогли і заслужимо нагороду!»

Почали вони наздоганяти Герогли. Побачив він їх і притримав коня. Вони наблизилися на відстань, звідки було голос чути і зупинилися.

– Ну, джигіти! Що ж ви зволікаєте? Коли приїхали воювати – давайте повоюємо! Та якщо ви не рухаетесь, я сам під'їду до вас! – закричав Герогли і торкнув коня. Але вершники повернули коней і припустили до фортеці. А Герогли мовив: – Не переслідуйте того, хто біжить, – і попрямував далі.

Повернувшись до фортеці, курди кричали:

– Тасгир, падишах! Він женеться за нами, він ось-ось з'явиться тут!

Шах поспіхом зібрав усіх вершників і кинувся наздоганяти Герогли.

Вранці Герогли помітив вдалині за своєю спиною стовп пилу і зупинив коня на верхів'ї гори.

Падишах їхав попереду, та підїхати ближче остерігався, зупинився на такій відстані, щоб чути було голос.

– Гей, суніт Герогли, – закричав він. – Ти сміливий джигіт! Пожалій свою душу! Хоч тисячу їх май, ні одна твоя душа не спасеться! Прив'яжи коня до дерева, залиш захоплені речі, а сам забирайся геть живий-здоровий. Ми тебе не чіпатимемо!

– Ти, видно, розгубив увесь свій розум, падишах! Ще не народилася та людина, яка захотіла б прив'язати коня і віддати здобич! – відповів Герогли, кинув повід на луку сідла, взяв до рук саз і заспівав, звертаючись до падишаха:

*«Хто любить ратну справу і шабель дзвін,
Той сміливо на поле бою виходить нехай.
Хто готовий за віру душу свою і життя
Віддати, на поле бою виходить нехай.*

*Я прийшов несподівано, неначе сон,
Слово боягуза – ганьба, слово боягуза – абищо,
Той, хто люто, як дикий тур
Б'ється, на поле бою виходить нехай.*

*Я повішу тебе на шибениці, падишах,
Тіло твоє собакам віддам терзати,
П'ятнадцять воїнів твоїх – не варті мене,
Хто хоче, на поле бою виходить нехай.*

*На своєму могутньому коні я вийшов на бій,
Мене не обманеш, я знаю, хто друг, хто ворог,
«Я помер, коли я народився», – хто так
Говорить – на поле бою виходить нехай.*

*На своєму скакуні Гир-аті сидить Герогли,
Я можу завжди честь свою захистити,
Хто свою удатну голову готовий
Втратити – на поле бою виходить нехай».*

Доспівав Герогли пісню, поскакав за гору, і з тилу вдарив по війську – бив, рубав, колов....

Кинувся навтьоки падишах. Ось вже Герогли дотягнувся пікою до його спини, та згадав настанову свого покровителя: «Не переслідуй того, хто втікає!».

Герогли зупинив коня, почав себе оглядати. Велике було військо. Не можна було подолати його, залишаючись неушкодженим. Сам Герогли отримав вісімнадцять легких ран, а Гир-ат зашкандибав.

«О, Аллах, що це з ним?» – подумав Герогли. Спішився, оглянув коня: виявилося, що Гир-ат в запалі так сильно вдарив копитом об камінь, що збив передню частину копита.

– Мій друже, мій помічнику, мій супутнику в найчорніші дні мої, Гир-ат! Я зніму підкову з копита твого і заміню її новою. А потім три дні вестиму тебе за повід, поки твоє копито не заживе. Пішки йти мені не в дивину – адже пішки сюди я прийшов!

Герогли зняв підкову, замінив її на нову і повів Гир-ата за повід. Так йшли вони три дні. На четвертий день він розсідлав Гир-ата, гладив його, чистив, знову осідлав, накинув на нього чепрак, прив'язав попону до сідла, зав'язав хвіст у вузол і поїхав алюром сепджин. При цьому примовляючи:

– В пустелі у мене від перепічок кишки склеюються. Зустріти б пастухів, попоїсти яхна.

Піднявся Герогли на пригірок, роззирнувся і побачив овець, білих і чорних, аж в очах зарябіло. «Хоча б це був не сон...», – подумав він і підїхав до отари. А були це вівці падишаха. Пастухи впізнали Гир-ата.

– Гей ти, злодію проклятий! Це кінь нашого падишаха. Куди ти його крадеш? Злазь з коня! – закричали вони і оточили Герогли.

– Джигіти! Я сам хотів зійти. Та якщо ви будете галасувати, я не зійду!

– Ну, так отримуй же тоді! – закричали вони і двічі вдарили його палицею по спині.

– Остерігайтеся! Я маю погану звичку, як би ви не пошкодували про свій вчинок!

– І що це за звичка?

– Я іноді втрачаю розум.

– Ну, від цього ми маємо ліки... – відповіли вони, продовжуючи дубасити його кривою палицею.

«Мабуть що вони далеко зайшли...», – подумав Герогли і змахнув шаблею. І полетіли навкруги голови з розтріпаними бородами, у жаху тремтіли губи, кричали роти...

...Про кого тепер піде мова?

Один з пастухів ходив за саксаулом. Побачив, яка доля спіткала його друзів, сховався за віслюка і тремтів, боявся, щоб Герогли не помітив його.

Герогли підїхав до нього.

– Гей ти, підійди сюди!

Пастух наблизився, смиренно склав руки.

– Іди, приготуй мені яхна, щоб я зміг наїстися досхочу. За це я подарую тобі життя.

– Не уб'єш мене, господарю, так я всіх овець для тебе заріжу!

Зарізав пастух жирне ягня, приготував яхна і підніс Герогли. Той голодний був, немов вовк, яхна з жирного ягняти – смакота, і Герогли кидав до рота шматки з півбатмана, а то і цілий батман...

Наївшись, Герогли сів на коня.

– Прощай! Дякую за хліб-сіль. Не тримай зла, прошу!

– Господарю! Я не буду обмовляти тебе злим словом. Але мені здається, ти випадково живеш у подібності людини. Будь ти у подібності звіра, був би вовком!

Сумно стало Герогли від цих слів, згадалася батьківщина, дружина, і заспівав він пастуху таку пісню:

*«О мусульмани, друзі мої,
Боягуз хоробрим став, хоробрим,
Що за чудесні часи
Пройшли, пройшли – в туман, в туман.*

*Хани і беки, де вони.
Де ті, що колись жили тут,
Де тепер Сулеймани-царі,
Пройшли, пройшли – в туман, в туман.*

*Ріки течуть, ріки течуть,
Горить серце моє, горить.
На шлях до коханої – дивлюсь, дивлюсь,
Очі мої – видивився в туман.*

*О, які прекрасні її очі,
Обличчя її – повен місяць,
Гіркі речі пастуха
Пронизали душі моєї туман.*

*Хозарин я – сказав Герогли,
Розкішно виступатиме мій кінь,
Журно, – «вовком» назвали мене,
Пронизали душі моєї туман».*

Закінчив він пісню, попрощався з пастухом і продовжив свій шлях. Так їхав він декілька днів.

Була на батьківщині Герогли гора, світла, висока гора, називали її Уч-Юзлік. Рано-вранці він побачив цю гору і зрадів їй, неначе зустрів земляка, і заспівав пісню.

*«Якщо хоче Аллах, здоровими будемо ми,
Вітаю вас, мої зорі – вершини гір.
«Карагулак» грає в диких степах.
Жорстока моя боротьба, вершини гір.*

*З Бали-беком бився я на мечях,
Червону кров проливав на білий сніг.
Я роздавав срібло з мого щита,
Охоронці таємниць моїх, вершини гір!*

*На скакунах арабських я за день пролітав,
Скільки простий вершник проходить за п'ять.
Золоту фортецю в пустелі я спорудив,
Золото моє, срібло – вершини гір!*

*Герогли говорить – прийшов я у цей світ,
Я в цю обитель праху, бранний світ,
Я помер тоді, коли мати мене народила,
О мій Гир-ат, друзі – вершини гір!»*

Знову вирушив Герогли в дорогу. Їхав, їхав і доїхав до ріки Араз. Ударив нагайкою Гир-ата, і кінь перелетів через неї, ставши у п'ятнадцяти гезах від берега, роздробивши копитами каміння.

«О всевишній, покровителю мій, як же я тоді добрався до Нішапура? Недарма кажуть, що на долю відважного джигіта випадають такі випробування, що треба бути нером, щоб їх знести», – думав Герогли.

Попереду показалися його отари.

«Залишу я Гир-ата пастися, зміню свою зовнішність замовляннями і піду до пастухів. Так я дізнаюся, хто мені відданий, а хто ні, що кажуть у моїй країні, про все дізнаюся», – вирішив Герогли.

Так і вчинив – пустив Гир-ата пастися на лузі, змінив свою подобу і пішов до пастухів.

«Що це за мандрівник?» – здивувалися пастухи і побігли йому на зустріч. Герогли вони не впізнали.

– Слухай, старий, що робиш ти тут? Чи не злодій ти?

– Ні, пастухи, я не злодій, я торговець. Скоро тут пройде наш караван. А я випередив його. Я купив би у вас овець, якщо продасте.

– Без господаря ми овець не продамо.

– А чиї ці вівці?

– Бека Герогли.

– Он воно що! Якщо це і справді вівці Герогли, я отримав би від нього трьох-чотирьох у подарунок, – адже ми з ним великі друзі.

– Що ж, можливо ти і отримав би, але зараз його немає у фортеці.

– А де ж він?

– Одна стара з Нішапура вкрала у нього коня. Ось він і відправився за нею слідом, одягнувшись каландаром. Здається, вже рік минув, а його все ще немає.

– Ми чули про це. Виходить, це правда.

– А що чув ти, старий?

– Неначе коня його вкрала стара, а сам він в одязі каландра пішов за нею слідом; та коли дістався Нішапуру, там його впізнали і вбили, а тіло кинули у рів.

– Он то як! Що ж, помер, так помер, – сказали пастухи, ані трохи не сумуючи, підкидаючи до гори свої палиці.

Був серед пастухів один пастух на ймення Алі-Різа. Ледве він почув, що загинув його господар, як став бити себе у груди і заридав ридма, причитаючи:

– Ох, горе мені, горе! Був він мені як батько, був він мені як старший брат, був він мені як дорогий молодший брат.

Інші пастухи не звертали на нього уваги.

Герогли підійшов до Алі-Різи і сказав:

– Синку, не побивайся так. Сльозами-причитаннями твого господаря не повернути. Продай мені кращу пару овець.

– А чи правда, старий, що ти був другом мого хазяїна?

– Ми були з ним дуже близькими друзями, не розлий вода.

– Тоді не потрібні мені твої гроші. На згадку про мого господаря я і задарма віддам тобі овець.

І Алі-Різа дав йому одне ягня.

– Синку, нагодуй вже мене, а мої попутники хай хоч потрапу їдять!

Вони швидко зарізали ягня, зварили м'ясо і всілися за їжею.

Герогли був голодний, м'ясо яхна – від жирного баранця; Герогли брав його руками і ковтав, ледве встигаючи піднести шматки до рота.

Почали перешіптуватись пастухи: «Дивіться, як він їсть, – точно як Герогли...»

Один пастух підійшов ближче і запитав:

– Слухай, шановний, а ти часом не Герогли?

– Йди геть! Звідки взятися Герогли, якщо він давно мертвий. Постеліть-но мені бурку в тіні юрти. Подрімаю я годинку. Якщо повз вас проходитьиме караван, ви мене розбудіть, щоб я не відстав...

Пастухи постелили йому бурку. Втомлений Герогли швидко заснув. А Алі-Різа задумався: «А може і дійсно, це мій господар?»

Герогли міг змінювати свою подобу замовляннями, але на спині у нього був слід п'ятірні*, і цей слід ніколи не зникав. Алі-Різа тихенько підійшов, підняв сорочку Герогли і побачив слід п'ятірні. Від радощів він почав стрибати і плескати в долоні, волаючи: «Агов, це мій господар! Він мій брат!..» Герогли прокинувся від його криків. Пастухи почали обіймати Герогли: «Мій володарю! Я дав обітницю принести у жертву дванадцять овець на честь твоїх дванадцяти кісток*...», «я дав обітницю пожертвувати двадцятьма...», «я тридцять...», «я сорок...».

– Слушайте, пастухи! Хай ваші вівці залишаться з вами. Он за тією горою пасеться Гир-ат. Йдіть, приведіть його!

Пастухи привели Гир-ата і перебиваючи один одного кричали: «Я повезу до фортеці радісну звістку», «Ні, я», «Я, я повезу!..»

– Робіть свою справу, пасіть овець!

Повідомити про своє повернення Герогли доручив пастуху Алі-Різі:

– Їдь-но ти, синку!

Алі-Різа миттю сів на свого віслюка, витягнув з-за пояса ніж і, підколюючи віслюка, підганяв його. До фортеці ще було п'ять з половиною переходів. Але Алі-Різа вже звідти почав кричати: «Союнджі! Союнджі!»*

На шляху його були піски, втомлений віслюк не міг йти далі і зупинився. Алі-Різа кинув віслюка і побіг. Ось вже видніється фортеця. А на конюшині пасеться кінь – його щойно випрягли із гарби. Алі-Різа скочив на коня і щодуху помчав через поля, засіяні пшеницею, джугарою, через бахчі з динями. На шляху не помітив глибоку яму з білою глиною і впав у неї разом з конем. Якось виліз, якось витягнув коня і знову поскакав, схожий на потішного, з гиканням і криком.

...Про кого тепер піде мова? Про тих, хто залишився у фортеці сорок джигітів, про Овеза і Агаюнус.

Овез щодня заходив до Агаюнус – і три, і чотири рази – і розмовляв з нею. Якось повертався він до мейхани від Агаюнус. Там стояв такий гамір, неначе ділили сиром'ятну шкіру. Овез не зайшов, а залишився на вулиці і слухав.

– Ти чув? – запитав один джигіт.

– Ми всі вже давно чули... – відповів другий.

Словом, всі сорок джигітів говорили в один голос: «Герогли помер, більше не повернеться...». Не припало до душі почуте Овезом, повернув він назад і пішов до Агаюнус.

– Милій Овез, чому ти так скоро повернувся?

– Агаюнус-апа! Сорок джигітів плетуть нісенітницю. Мені це не до душі, ось я і прийшов...

– Милій Овез! Сорок джигітів можуть і говорити погано і натворити чорних справ, якщо господар твій ще довго не повернеться. Не ходи більше до них. Замкнемо ворота внутрішньої фортеці, а ти залишайся у мене.

Так і вчинив Овез, а джигіти самі підійшли до воріт, побачили, що вони зачинені і закричали:

– Гей Овез, відчиняй ворота! Чуєш!

Овез визирнув зверху.

– О Мехрем-ага! Мій господар сказав мені тихенько: «Мине рік, і, коли через рік я не повернуся, зачини ворота внутрішньої фортеці і залишайся у Агаюнус-апа». Я вам не відчиню!

– Кажуть тобі: відчиняй! Чуєш ти – відчиняй!

– Косе, даремно ви кричите, повторюйте хоч тисячу разів – не відчиню!

– Що ж не відчиняй, – кажуть джигіти і всі сорок наносили цілу купу каміння і почали кидати його у ворота. З дощок повилітали цвяхи. Ворота ось-ось мали впасти.

Пері Агаюнус знала – ворота не витримають, бачила вона і обличчя джигітів... На світанку піднялася вона на дах палацу і закликала:

– О Герогли! Якщо не з'явишся сам, або не подаси про себе звістку до сходу сонця, погано буде. Чорні думки у джигітів. Не знаю, що утнуть вони, коли прорвуться сюди...

...Про кого тепер піде мова? Про Алі-Різу.

П'ять з половиною переходів їхав пастух і все кричав, навіть голос втратив. І ось на світанку в фортеці почули його крик:

«Повернувся мій господар! Союнджі!» Почула його Агаюнус.

Але вона подумала, що це хитрість, що це джигіти намовили пастухів кричати: «Повернувся мій господар! Союнджі!» – щоб їм повірили і відчинили ворота.

Алі-Різа хотів першим привітати Агаюнус – не заходячи до сорока джигітів, він побіг до воріт внутрішньої фортеці. Дивиться, а ворота зачинені.

– Агов Агаюнус-апа! Союнджі! Повернувся мій господар! Союнджі! Відчини ворота, відчини!

Агаюнус виглянула і відповіла:

– Ех ти, нещасний пастух! Хочеш служити цим сорока джигітам, а не мені?

– Чому, Агаюнус-апа?

– Навіщо дуриш мене, навіщо даремно кричиш «Союнджі!»?

– Та їй богу, мій господар повернувся!

– Не бреш, окаянний!

– Нехай покарає мене імам Різа*, мій господар повернувся!

Клятва іменем імама Різи – для курда священна клятва. Агаюнус подумала: «Господи, невже дійсно він повернувся!» Та все ж вирішила вона перевірити його слова.

– Алі-Різа, коли з'явився твій господар?

– У такий-то день він приїхав у наш стан вранці, і я відразу ж вирушив сюди.

Агаюнус подумала: «О Аллах, якщо він приїхав у їхній стан вранці, поснідав, поспав годину-другу і вирушив у дорогу відразу після заходу сонця, коли пропали гедзі, то зараз, коли сонце сходить, він підіймається, мабуть, на гору Ходжа».

Вона вибігла на дах палацу, щоб подивитися у підзорну трубу.

Герогли був її чоловіком, вона турбувалася про нього постійно і все про нього знала – знала, коли він відпочиває, коли в дорогу вирушає. І зараз не помилилася. Зійшло сонце. І побачила Агаюнус у підзорну трубу – Герогли пришпорює коня, – ось він піднявся на гору Ходжа. Ось засяяла дорогоцінна зброя, ось заблищала чудесна піка – Герогли спускається з гори, неначе білий джейран.

Агаюнус так зраділа, що миттю збігла вниз і відчинила ворота. Трохи заспокоївшись, звернулася вона до Алі-Різи з піснею. Послухай, що вона проспівала:

*«Якщо розповіси про приїзд Герогли –
Гостем дорогоцінним увійдеш в цей дім,
Сорок тисяч скарбниць є у мене,
Половину скарбів я тобі віддам.*

*Каравани верблюдів поблизу прохолодної води
Безкінечною валкою йдуть,
Тисячами ведуть погоничі їх,
Половину тих верблюдів тобі віддам.*

*У цій обителі праху навіщо мені життя?
Чудесну звістку приніс ти Агаюнус,
Почестей мало тобі – слабкість мою пробач,
Скарби мої – усі я тобі віддам».*

Щойно вона доспівала, Алі-Різа сказав:

– О, Агаюнус-апа! Ти кажеш – «віддам половину овець, половину верблюдів». Але мені не потрібні твої багатства, я не хочу бути падишахом у твоїй країні!

– Що ж ти тоді бажаєш?

У Алі-Різи була наречена, чесна дівчина, яка разом з ним потрапила в полон. Агаюнус тримала її при собі служницею.

– Худоба-багатство твої мені ні до чого, віддай мені мою наречену, і довіку я буду вдячний!

– Гей, Алі-Різа! Я хотіла щедро віддячити тобі, та не задалося. Все ж – не поспішай. Повернеться твій господар, він і влаштує тобі весілля, поєднає тебе з нареченою. Йди, я дарую тобі її!

Засміявся пастух так весело, що чути було по всій вулиці. Він був щасливий.

...Про кого тепер піде мова? Про сорок джигітів.

Почали вони радитися між собою:

– Як бути! Якщо будемо сидіти, потягуючи кальян, нічого не придумаємо...

– Що вирішили робити, джигіти? – запитав Косе.

– Питаєш, що ми вирішили робити, Косе? Розбіжімося у різні боки. Пройде час, у Герогли охолоне гнів, забудеться образа – і ми повернемося до нього. А якщо не вийде так, кожен стане жити, як зможе.

– Джигіти! Це не вихід. А що як Герогли розгнівається та й покінчить з нами по одному?

– Що ж робити, Косе?

– Прислухайтесь до моєї поради, миттю сідлайте коней! Поїдемо і першими зустрінемо легковірного зангара.

– Ти хочеш, щоб він перебив нас у полі...

– Я обіцяю – ви залишитесь живими.

– Хоч би не померти, а вже його палицю та лайку ми витримаємо! – відповіли джигіти і вирушили назустріч Герогли.

– Джигіти! Ви повинні їхати повільно, опустивши голови, з блідими обличчями. І нехай ніхто, окрім мене, не каже й слова! – наставляв їх Косе.

Тим часом Герогли наближався до фортеці. Раптом побачив він своїх джигітів.

Неспокійно стало у нього на душі. «Щось невеселі їдуть зангари. Чи не сталося чого бува у фортеці, у країні?»

Він очікував, що зустрінуть його джигітовкою, стрільбою, забавами. А вийшло інакше – підїхали вони до Герогли на відстань, щоб можна було розмовляти з ним, посходили з коней, склали руки на грудях і привітали його. Потім знову посідали на коней і поїхали з ним разом. Герогли оглянув їх – сорок джигітів тут, а Овеза серед них немає.

– Гей, Косе, а де ж Овез?

– Овез живий-здоровий, Герогли.

– А як Агаюнус, Гюль-Ширін – чи живі вони?

– Живі й здорові.

– Ну, якщо вони живі і ви живі-здорові, то нехай вогонь проковтне всі скарби світу – це буде жертва подяки. Але що ж тоді трапилося у вас, Косе?

– Нічого, Герогли. Краще поїдемо мовчки.

– Еге, Косе, ти щось приховуєш від мене?

– Ти зрозумів, що я щось приховую?

– Ну, звичайно, зрозумів.

– А зрозумівши, навіщо розпитуєш? Ось приїдеш і сам дізнаєшся.....

– Про що я дізнаюся, коли приїду? Ну ж бо, говори, зангар!

– Герогли, якщо ти пробачиш нам гріхи і не проллєш нашу кров, тоді ми розкажемо тобі, а інакше нізащо не розкажемо!

– Все вам прощаю, прощаю і гріх, і вину, якщо ви в чому винуваті.

– Тоді я підкоряюся. Поїхали! Приїдемо – про все сам дізнаєшся....

– Про що я дізнаюся, коли приїдемо? – запитав Герогли і, натягнувши повід, зупинив коня.

– Поїхали, поїхали, я все розповім! – сказав Косе. Його налякала зупинка Герогли. Герогли пришпорив коня. Косе їхав поруч.

– Ти знаєш, Герогли, скільки мудрих прислів'їв залишили нам люди з давнини. Знаєш, кажуть: «Не тримай у своєму домі підозрілих людей», ти тримаєш у себе Овеза як хлопчика на побігеньках, А ми дізналися, що він на жіночій половині тішиться з Агаюнус...

– Ти не брешеш часом, Косе?

– А невже я коли-небудь брехав тобі раніше, хіба обманював?

Герогли тричі ударив себе по стегну: «Ну, і навіщо я повернувся з Нішапуру!..»

Він всю дорогу примовляв: «Мій Овез, моя Агаюнус, моя Гюль-Ширін...» А тепер після слів Косе, він страждав усім тілом, страждав душею і серцем. Та якщо він вже приїхав, не їхати ж йому назад? І Герогли продовжував шлях, прямуючи до фортеці.

А Косе їхав поруч, роздумуючи про себе: «Нелегка ця справа. Та вже якось буде...»
...Про кого тепер піде мова?

Агаюнус, Овез і Гюль-Ширін вийшли до зовнішніх воріт і дивилися на дорогу. Вони чекали, що Герогли поверне до них, привітається, обійме їх. Та де там! Герогли не тільки не повернув, не привітався, ба навіть відвернувся від них, не глянув жодного разу у їхній бік, а направився разом з джигітами до мейхани.

– Що трапилося з моїм господарем? – дивувалася Гюль-Ширін.

– Мила Гюль-Ширін! Я зрозуміла, що з ним відбувається. Цей ниций Косе мабуть обмовив мене і Овеза, – відповіла Агаюнус. Тільки вона промовила, як Овез залився сльозами.

– Овез, дорогий мій! Не сумуй. Нехай він іде з ними, нехай вип'є чаю, покурить кальян. Нехай охолоне його гнів, пройде образа. Потім ми і скажемо своє слово. Ми все йому пояснимо.

Як спішився Герогли і зайшов до мейхани, так охопив його гнів. Ще не закипів чайник, а він наказав налити чаю. Не встиг ще згаснути вогонь у кальяні, як він наказав знову приготувати собі кальян.

...Про кого тепер піде мова? Про Агаюнус.

Вона повернулася на жіночу половину, зняла святковий одяг, одягла стару сукню, розпустила волосся, взяла за руку Овеза і Гюль-Ширін і повела їх до мейхани. Та не зайшла вона, а з гордим виглядом стала біля порогу.

Герогли косо глянув на них і побачив, що всі троє плачуть – сльози струмком по щоках течуть. Агаюнус, тримаючи Гюль-Ширін і Овеза за руки, звернулася до Герогли з піснею.

*«Милий мій, хан Чандибіля, Герогли,
Хіба твоє дитя не моє дитя?
У гіркій розлуці страждаю я цілий рік,
Хіба твоє дитя не моє дитя?»*

*Довгий рік минув – нещасливе моє життя,
Довго я плачу – осліпли очі мої від сліз,
Овез говорить мені «мати», мені він як син рідний,
Хіба твоє дитя не моє дитя?»*

*Словам підлого боягуза не вір, Герогли!
Удатному джигіту службу свою послужи.
Не було б Овеза, зруйнували б твою країну.
Хіба твоє дитя не моє дитя?»*

*Підлість вчинили сорок ігідів твоїх.
Мовлячи «Мій батько», Овез країну твою зберіг,
Свій обов'язок виконав він, хліб-сіль оправдав,
Хіба твоє дитя не моє дитя?»*

*Не дійшли до бога молитви мої,
Стогонами і плачем змучене серце моє,
Це нещасна Агаюнус говорить:
Хіба твоє дитя не моє дитя?»*

...Проспівала вона і всі троє пішли. Герогли подумав, дивлячись їм услід: «Цей пройдисвіт Косе, мабуть примусив воду вгору текти».

Підійшов до вогнища, покурив, та джигітам кальян не дав, сам вибив вогонь, оббив поли халата і вийшов із мейхани.

Коли Герогли пішов, джигіти заговорили:

– Ну ось, Косе! Порадієш тепер сам із себе!

– А в чому справа?

– Ти що – не розумієш, що тепер буде? Адже Герогли прийде до них, Агаюнус і Овез будуть сидіти і плакати, а сестра його Гюль-Ширін розповість йому, як все було насправді. Він повернеться сюди і всіх нас порубає своєю шаблею!

– Ми тоді хотіли тікати, а ти нас відмовив...

– Не турбуйтеся, джигіти! – заспокоював їх Косе.

– Не турбуватися? Ти сподіваєшся залишитися живим?

Тут і на Косе напав страх. Він задумався.

– Джигіти, не залякуйте мене. Втечею нам не врятуватися. Агаюнус – жінка розумна. Вона не буде гніватися дарма. Вона і Герогли заспокоїть. Ось побачите – якщо Герогли повернеться сюди разом з Овезом, то нам не загрожує ні смерть, ні муки. Якщо він з'явиться один, тоді нам не врятуватися...

А Герогли прийшов до свого дому. Овез сидів і плакав, плакала і Агаюнус, Гюль-Ширін розповіла все про витівки Косе і джигітів. Герогли страшенно розгнівався, увесь напружився, вуса стирчали як піки.

– Так ось як віддячили мені джигіти за мою доброту, за все, що робив я для них! Всім дам скуштувати своєї шаблі!

– Сядь, заспокойся! Ти надумав загубити своїх сорок джигітів, а потім будеш шукати нових сорок?

– Хіба важко знайти сорок нахлібників?

– Сядь. Звідки ти знаєш, що нові будуть кращі від цих?

Герогли опустився на землю.

– Ох, Герогли! Мало чого на світі буває, мало хто чого скаже. Не варто гніватись на те. Джигіти твої, до яких ти звик, кращі від інших. Іди собі до мейхани. І не шаленій під час чаювання і куріння, – сказала Агаюнус.

І відправила з ним Овеза.

Джигіти сиділи в заціпенінні і чекали вирішення своєї долі.

Ось з'явився Герогли, з ним був Овез. І тому джигіти трохи заспокоїлися.

Герогли зайшов і сів, поруч з ним сів Овез. Всі мовчали – ніхто і слова не мовив. Герогли зрозумів, джигіти бояться – раптом він накинеться на них. «Не буду лякати їх, нехай заспокояться!» – подумав він. З сумом згадав Герогли все, що трапилося, самотність свою згадав, взяв до рук саз і звернувся до джигітів з піснею.

*«Якщо на джигіта чекає справа важка,
Брат удатний, хоробрий потрібен йому,
Проти розлуки, проти жорстокої долі
З другом надійним, як лев, має він бути.»*

*Ящірка – драконом себе називає,
Кожна тварина себе чудовиськом уявляє,
Та мовчазний і сумирний справжній дракон,
Щоб бути обережним – розумним слід бути.»*

*Муха думає, – я ніколи не помру,
Бо я не сію, не жну і не стомлююсь,
Одинокий мовить, – я ніколи не сміюсь,
Брат – удатний сміливець – має бути з ним.»*

*Пліт у довгих поневіряннях пізнає ціну води,
Ціну доброму молодцю знає народ,
Ціну народу знає раб. На очах
Благочестивого юнака сльози повинні бути.*

*Жвавий і сильний потрібен джигіту скакун,
Радісно серцю бачить такого коня,
Треба, щоб у коханої чорні кучері вилися,
Брови у неї немов калам мають бути.*

*Мене називають по-різному, – імя мое Герогли,
Хто не знає імені свого – сучий син,
Я син бека, я вроджений джигіт,
П'ятеро ворогів проти мене має бути».*

Коли доспівав він пісню, Косе зрозумів, що вони уникли не тільки смерті, але і страждань.

– О, Герогли, ти так говориш з нами, це нас ображає.

– А що, Косе, хіба мені не можна вас образити?

– А що сталося, за що ти хочеш образити нас?

– Ти хотів утнути ще щось гірше? Мало ти знущався з них, кидаючи у ворота каміння?

– О, Герогли, ти ж нічого не знаєш. І вони теж нічого не знають. Адже вони були у фортеці і ні про що не відали. Одна людина в полі повідомила нам про тебе сумну звістку. Ось ми і вирішили піти до твоїх рідних, порадитися з ними, обговорити все разом. Якщо ти загинув, то спробувати забрати твоє тіло; а якщо живий, то дізнатися, де ти знаходишся. Тільки за цим і підійшли ми до воріт. А вони не захотіли відчиняти, ось гнів нас і накрив – ми почали кидати каміння у ворота.

– Не годиться ламати добрі ворота, Косе!

– Герогли, що ти все дорікаєш нас цими воротами. Та за п'ять золотих зроблять ще кращі ворота.

– Зроблять! Звичайно, зроблять... та не в цьому справа. Уся біда в тому, що ви нічого не умієте цінувати! – відповів Герогли і звернувся до них з піснею.

*«Не варто просити ворону співати, як соловей,
Про цінність троянди що вона може знати!
Дикий птах, що вічно блукає в степу,
Про цінність озера що він може знати!*

*Хто не сіє, не проводить на полі межу,
Хто гостеві на скатертині не пропонує хліб,
Хто жала бджолиного в шкірі не відчував, –
Про цінність меду що він може знати.*

*Якщо у фортеці кожен сам собі голова,
Якщо міжусобиці роздирають країну,
Якщо у людини віри немає в грудях,
Про цінність покровителя-піра що вона може знати.*

*Хто гіркоти не знав і солодоців не знав,
Хто тільки купував і сам не торгував,
Хто, помираючи від спраги, не лежав на піску,
Про цінність води що він може знати.*

*Хто не зміг справжнім джигітом стати,
Кому невідомі сльози, усмішка чужа.
Хто сам не розуміє цінності своєї,
Про цінність інших, що він може знати.*

*В цю обитель праху прийшов Герогли,
Лукавства і брехні немає в його словах.
Хто з розмов знає мистецтво війни,
Про цінність воїна що він може знати!»*

Тільки він доспівав пісню, як Овез промовив:
– О мій господарю! Не докоряй їм більше. Йди до Агаюнус-апа, вона чекає на тебе.
І просвітліло обличчя Герогли – пробачив джигітам. Радісний і веселий пішов він
до своєї пері. Обійняв її... Що далі, сам знаєш.
...Не кожному дано звершити такі подвиги і досягти своєї мети!

Тагсир. Шанобливе звертання.

Меджнун-Делі. Обидві частини клички коня означають «біснуватий», «божевільний».

Сірі, сири. Міра ваги, кілька десятків грамів.

Анбал. Професійний носій.

Гурджістан. Грузія.

Хейкель. Шкіряна сумка з молитовником.

Мейхана, майхану. Приміщення для бенкетів, частувань.

Гайсар. Придумана назва хвороби.

Яшмак. Кінець головної хустки, яким жінки-туркменки закривали нижню частину обличчя.

Топби. Національний жіночий плетений головний убір.

Рікат. Частина мусульманського молитовного обряду.

Сагра. Шкура з крупа коня, що йшла на виготовлення чобіт.

Гарбуз нещастя. Посудина з видовбаного гарбуза, у яку жебрак збирав милостиню.

Хизр. Ім'я пророка, який нібито знайшов джерело живої води і став безсмертним.

Шахімердан. «Цар хоробрих»; епітет халіфа Алі.

Абубекр. Ім'я першого халіфа.

Омар. Ім'я другого халіфа.

Хайдар. «Лев»; прізвисько халіфа Алі.

Яхна, тамдирлама, ішлеме, гомме. Назва страв національної кухні.

Кибла. Напрямок у бік священного для мусульман міста Мекки (для Туркменії це приблизно південно-західний напрямок); під час молитви віруючі звертаються у бік Кибли.

Лев божий. Епітет халіфа Алі.

Карнай, сурнай, гіджак (гиджак), чінгіре, баб, аргулум. Назва національних музичних інструментів.

Тар. Струнний щипковий музичний інструмент.

Дутар. Музичний інструмент.

Гьокнар, гектар. Наркотичний засіб, що його виготовляють із сухих коробочок опійного маку.

Ерени. Мудрі покровителі епічних героїв.

Пір. Святий-покровитель.

Ровшен. Ім'я героя епосу (Герогли – його прізвище).

Бахші. Співець, казкар, оповідач.

Ша-каландар. «Цар-каландар».

Ашгин, талин. Назва мелодій.

Тельпек. Туркменський національний головний убір, висока бараняча шапка.

Ага. Пан, господар.

Зангар. Лайливе слово.

Істина. Один з епітетів Аллаха.

Могутній. Один з епітетів Аллаха.

Суна. Глиняне узвишся, що його зазвичай облаштовували в саду чи у дворі для сидіння і лежання.

Селалік. Частування перед світанком під час рамазану.

Набат. Кристалічний цукор, один з видів східних солодошів.

Суніти, шіїти. Різні трактування мусульманської релігії (суніти разом з Кораном визнають ще й Сунну. У вістах перса-шіїта слова «суніт» звучить як лайка).

Дванадцять кісток. У мусульман вважається, що кістяк людини складається із дванадцяти основних кісток.

Слід п'ятірні – слід від долоні Хизра. Коли Герогли немовлям знайшли у могилі, Хизр благословив його, тричі ляснувши долонею по спині).

Союнджі. Радісна звістка і подарунок за неї.

Різа. Ім'я восьмого імама секти шіїтів.

Брехливий світ. Звичний для поезії і фольклору народів Сходу образ світу, де все обман, лиш видимість одна, де людина – гість.

Омовіння. Ритуальне омовіння є складовою частиною мусульманського молитовного обряду.

Пагса. Шар глини в глинобитних спорудах.

Рамазан. Мусульманський піст, під час якого дозволяється їсти тільки від заходу до сходу сонця.

Хазрет. Титул, що його додають до імен пророків і святих.

Езраїл. Ангел смерті.

КНИГА МОГО ДІДА КОРКУТА

В.В. Бартольд.

«Книга моего деда Коркута» / «Кітаб-і дедем Коркут»/

ВСТУП

В ім'я бога, всемилостивого, всемилосердного, за допомогою до якого ми звертаємося. Близько до часу посланця (божого), привіт йому, з племені Байат (Баят) вийшов чоловік на ім'я Коркут-Ата [«батько Коркут»]. Поміж огузів він був першим чоловіком, він знав усе; усе, що він говорив, збувалося. Про приховане (майбутнє) він приносив різні вісті, які вкладав йому в серце всевишній бог. Коркут-Ата сказав: «В останні часи ханство повернеться до роду Кайі (Каї), нікому з їхніх рук його не відібрати, від початку останніх часів до настання страшного суду». Ті, про кого він говорив, – нащадки Османа; відбувшись на ділі, воно так і буде продовжуватися. Ще багато подібних слів він сказав. Коркут-Ата вирішував труднощі народу огузів. З будь-якої справи, яка б не відбувалася, запитували поради Коркут-Ата, без нього не вирішували. Все, що він наказував, сприймали, його слова дотримувались, (по його слову) все виконували.

Дід Коркут говорив: якщо не помолитися богіві, діло не вдасться; якщо не подасть всемогутній бог, людині не розбагатіти. Якщо не призначено на віку, раба (божого) біда не спіткає; без того щоб не прийшла смертна година, ніхто не помре. Померлому чоловікові не ожити, душі, яка вийшла (з тіла) не повернутися. Накопичивши багатств до вершини чорної гори [чорний в тюркських мовах передається словом kara (і його фонетичними варіантами), яке у цьому тексті, як омонім, означає «поганий», «нещасний»], джигіт все збирає, накопичує, шукає, (хоч) більше своєї долі йому не з'їсти. Як би не розділилися і розлилися води, море їм не наповнити.

Гордих людей бог не любить; людині, яка високо піднімає груди [занадто високої думки про себе], щастя не буде. Виховавши чужого сина, сина не матимеш; коли він виросте, він погоне (коня) і поїде [все кине і піде], не скаже, що бачив (тих, хто його виховав). Глині з пагорбом не зрівнятися. Якщо накинути вуздечку на голову чорного осла, він мулом не стане; якщо одягнути плаття на служницю, вона баринею не стане. Як би густо не випав сніг, до весни він не залишиться; квітучому зеленому лугові до осені не залишиться. Старий бавовник тканиною не стане, старий ворог другом не стане. Не збавивши коня, дорогу не здолати; без ударів чорним булатним мечем побиття не відвернути. Не збавивши свого майна, людина не прославить себе (щедрістю).

Дочка без прикладу матері настанов не прийме, син без прикладу батька гостин не влаштує. Син для матері все, що їй потрібно; він для неї як одне з двох її очей; якщо син виросте на радість, він – око її домашнього вогнища. Але що робити синові, якщо після смерті батька не залишилось майна? (але й) що за користь від майна батькового, якщо немає царя в голові? Від злостивості невдах хай береже вас бог, хане мій!

Ще казав дід Коркут: на важких шляхах неумілому їздити на кавказькому коні негідному джигітові краще на коня не сідати; ударним, ріжучим мечем боягузам краще ударів не наносити; для джигіта, який уміє бити, кращою від меча і стріли є палиця. Чорним оселям, куди не приходять гість, краще обвалитися. Гірким травам, яких не їсть кінь, краще б не вирости; гірким водам, яких не п'є людина, краще б не текти; брутальному синові, від кого немає слави імені батька, краще б не вийти із спинного хребта батькового, не увійти в утробу материну, не народитися на світ. Прославляючи ім'я батька, даним на радість сином добре бути. Облудним речам краще б на цьому світі не з'являтися; правдивим людям краще б жити тричі тридцять десятиліть. Жити б вам десять разів тридцять десятиліть; хай не насилає на вас бог біди, хай буде міцним ваше щастя, хане мій!

Казав дід Коркут – подивимось, хане мій, що він казав: «Поїдаючи траву, місця пасовищ знає дичина; луки рівних місць знає онагр; сліди дальніх, дальніх шляхів знає верблюд; запах семи долин знає лисиця; чергування денного світла і ночі знає жайвір; від кого народився син, знає мати; рот і ніс людини знає кінь; тягар ваги в'юків знає мул; у якому місці він зав'язаний, знає вузол; біль голови, яка поплатилася за безпечність, знає ніс [мова йде про кровотечу з носа від сильного головного болю]; з кобзою в руці, від народу до народу, від бека до бека йде співець; хто з мужів відважний, хто негідник, знає співець. У день свята хай, б'ючи по струнах, грає (тобі) співець; блукаючи (по світу і несподівану) біду хай відверне бог, хане мій!

Ще говорив дід Коркут – погляньмо, хане мій, що він говорив: якщо, розкривши вуста, славитиму, богу над нами слава! Другові бога, главі віри, Мухаммедові слава! Абу-Бекру правдивому, що творить молитву праворуч від Мухаммеда, слава! Починаючому останню частину Корану слову «амма» слава! Якщо, по складах розбираючи, правильно прочитати її, сурі «ясін» слава! Царю мужів Алію, що ударами меча проклав (шлях) вірі, слава! Синам Алія, внукам пророка, в степу Карбеля загиблим від руки прибічників Єзіда, Хасанові і Хусейнові, обом братам разом слава! Написаному, розташованому у порядку, спущеному з неба пізнанню божому – Коранові слава! Османові, синові Аффана, тому, хто Коран написав та уклав у порядку, щоб повчилися вчені, тому, хто горів у вогні, тому, хто (усе) розподілив, слава! У низькому місці збудованому домові божому – Меккі слава! Здоровому, що вирушив у дорогу, що благополучно повернувся, сповненому правдивості паломникові слава! У переліку днів п'ятниці слава! Хутбі, що читається в п'ятницю, слава! Общині, яка приклавши вухо, прислухається (до хутби) слава! Співаючому на мінареті муедзинові слава! Із зігнутими колінами сидячому законному подружжю слава! Посивілому від кругообігу (часу) батькові слава! Матері, яка досита дає смоктати (дитині) своє біле молоко слава! Нареченій, яка наблизилася, щоб ступити на шлях (до нареченого) слава! Принесеному улюбленим братом, поставленому... шлюбному наметові слава! Свідкові (укладання шлюбу) слава! Синові слава! Ні з чим не зрівняному, творцеві усіх світів – богові слава! Той бог у вишині, кого ми славимо, нехай буде милостивим, нехай буде в поміч, хане мій!

Говорить співець: жінки бувають чотирьох родів: одні – та, що наводить блідість порою, другі – бенкет, що викликає пересичення, треті – опора дому, четверті – гірші від усього, що би ти не сказав. Опора свого дому, це та, яка, коли із степу в дім приходять

гість, коли чоловік її на полюванні, вона того гостя нагодує, напоїть, уважить і відпустить. Це порода Айші і Фатіми. Хане мій! таких нехай тисячі виросте, така жінка нехай прийде до твого домашнього вогнища.

Наступна – та, що наводить блідість порода. До зорі вона встає зі свого місця, мие руки і лице, видивляється дев'ять тістечок з хліба, одне відро з кисляком, набиваючи рота, їсть досита, вдаряючи себе рукою під ребра, говорить: «Хай обвалиться цей дім! З тих пір як я вийшла заміж, мій шлунок не знав ситості, на моєму обличчі не було усмішки, моя нога не бачила черевика, моє обличчя – чадри. На жаль, що було, то було; може бути, вдасться ще вийти заміж, станеться краще, ніж я надіюся». Таких, хане мій, нехай тисячі не виростуть, така жінка до твого вогнища нехай не приходять.

Наступна, це – бенкет, що викликає пересичення... Вона піднімається зі свого місця, мие руки і лице, з одного кінця намету до другого на все нашттовхується, хапається за масничку, зв'язує тюки, до полудня йде гуляти, після полудня приходять додому – бачить: злодій, собака, кобила, теля перевернули дім догори дном; кури повернулися в курник, корова – у хлів. Вона кричить до своїх сусідів: «Дівчата, Зулейка, Зубейда, Рувейда душа-дівця, душа-молодець, Айна-Мелік, Кутлу-Мелік! Мені конче треба було піти; як же місця, де мені лежати, зруйновані? Що ж ви не могли хоч трохи доглянути за моїм домом? право сусіда – право бога». Так вона говорить. Таких, хане мій, нехай тисячі не виростуть, така жінка до твого вогнища нехай не приходять.

Наступна, це та, що гірша від усього, що б ти не сказав. Коли до неї в дім із степу прийде сором'язливий гість, чоловік її вдома скаже їй: «Встань, принеси хліба, поїмо, нехай і цей поїсть»; вона скаже: «У тебе спеченого хліба не залишилось». Треба їсти; жінка говорить: «Що мені робити? У цьому домі, щоб йому обвалитися, немає муки, немає решета, верблюд з млина не прийшов; що він принесе, нехай піде на мою скатертину». Так говорячи, вона вдаряє себе рукою по задній частині, повертається до чоловіка боком, потім перевертає перед ним скатертину; хоч би ти сказав тисячу (слів), вона жодного без відповіді не залишить, на слова чоловіка уваги не зверне. Це – основа сліз пророка Ноя; від такої також хай вбереже вас бог, хане мій, така жінка до вашого вогнища нехай не приходять.

I. ПІСНЯ ПРО БОГАЧ-ДЖАНА, СИНА ДЕРСЕ-ХАНА

Хане мій! Якось син Кам-Гана хан Байундур (Баюндур) підвівся зі свого місця, звелів поставити свою сірійську парасолу, звелів звести до небес барвистий намет, звелів розкласти у тисячі місць шовкові килими. Хан ханів, хан Баюндур, один раз на рік влаштовував бенкет і пригощав беків огузів. Ось він знову влаштував бенкет, звелів різати кращих коней-жеребців, верблюдів і баранів; у одному місці звелів встановити білий прапор, в іншому – чорний, ще в іншому – червоний. Він говорив: «У кого немає ні сина, ні дочки, того розмістіть біля чорного прапора, розкладіть під ними чорну повстину, поставте перед ними м'ясо чорного барана, буде їсти – нехай їсть, не буде – нехай встає і йде. У кого є син, того розмістіть біля білого прапора, у кого є дочка – біля червоного прапора; у кого немає ні сина, ні дочки, того прокляв всевишній бог, ми теж проклинаємо його, нехай так і знають». Беки огузів зійшлися, почали збиратися.

Був один бек, на ймення Дерсе-хан, у якого не було ні сина, ні дочки. У той час, коли холодні, холодні вранішні вітри повіяли, коли бородатий, сірій, голодний жайвір заспівав, коли довгоборода, метка бджола задзижчала, коли бедуїнські коні, побачивши господаря, заіржали, коли почали розрізняти біле від чорного; у той час, коли на кру-

тих горах з прекрасними схилами зійшло сонце, коли молодці-беки і джигіти боролися один з одним, – рано вранці Дерсе-хан піднявся і встав зі свого місця, і у супроводі своїх сорока джигітів, прийшов на бенкет до Баюндур-хана. Джигіти Баюндур-хана зустріли Дерсе-хана, розмістили його біля чорного прапора, розклали під ним чорну повстину, поставили перед ним м'ясо чорного барана: «Таке повеління Баюндур-хана, хане мій», – сказали вони. Дерсе-хан сказав: «В чому угледів мою вину Баюндур-хан? чи меч мій слабкий, чи бенкет мій убогий? Людей нижчих мене він розмістив біля білого прапора, біля червоного прапора; у чім моя вина, що він розмістив мене біля чорного прапора?». Вони сказали: «Хане мій, сьогодні вийшло таке повеління від Баюндур-хана: у кого немає ні сина, ні дочки, того прокляв всевишній бог, ми теж проклинаємо його». Дерсе-хан встав зі свого місця і говорить: «Джигіти мої, встаньте, підніміться з місць, це горе спіткало мене або з моєї вини, або ж з вини моєї дружини».

Дерсе-хан прийшов у свій дім, гучним голосом говорить він своїй дружині – подивимось, хане мій, що він говорить: «Прийди сюди, щастя моєї голови, опора мого намету; зростом подібна прекрасному кипарисові, ти, чиє чорне волосся обвивається навколо щиколоток, чиї з'єднані брови подібні напнутому лукові, чиї вуста тісні для пари мигдалин, чиї яскраво-червоні щоки подібні осіннім яблукам, моя диня, моя... Чи знаєш ти, що сталося? Хан Баюндур підвівся і зійшов зі свого місця, звелів поставити в одному місці білий прапор, в іншому місці червоний прапор, ще в іншому місці чорний прапор; «у кого є син, того розмістіть біля білого прапора, у кого є дочка – біля червоного прапора, у кого немає ні сина, ні дочки – біля чорного прапора; розстеліть під ним чорну повстину, поставте перед ним м'ясо чорного барана; буде їсти – нехай їсть, не буде – нехай встає і йде; у кого немає ні сина, ні дочки, того прокляв всевишній бог, ми теж проклинаємо його», – сказав він.

«Вийшли мені назустріч, розмістили біля чорного прапора, розстелили піді мною чорну повстину, поставили переді мною м'ясо чорного барана; «у кого немає ні сина, ні дочки, того прокляв всевишній бог, ми теж проклинаємо, так і знай», – сказали вони. А чи винна ти, чи ж я винен у тому, що всевишній бог не дає нам хлопчика-сина? чому (це)?». Так він сказав; (знову) він говорить: «Ханська дочко! а чи не встати мені з місця, а чи не схопити тебе за щоки і горло, а чи не кинути тебе під мою сильну п'яту, а чи не взяти мені до рук свого чорного булатного меча, а чи не відрубати голову від твого тіла, а чи не пізнати мені солодощі життя, а чи не пролити на землю твою яскраво-червону кров? Ханська дочко, у чім причина, скажи мені; жорстока кара чекає на тебе від мене». Так він сказав, дружина Дерсе-хана заговорила – подивимось, що вона говорила: «О Дерсе-хане! не карай мене, не говори у гніві гірких слів! підведись зі свого місця, постав на землю свій барвистий намет, звели убити кращих коней-жеребців, верблюдів і баранів; поклич до себе на бенкет беків внутрішніх огузів, зовнішніх огузів; побачиш голодного – нагодуй його; побачиш голого – одягни його; побачиш обтяженого боргами – викупи його. Поклади гору м'яса; звели надійти озеро кумису; влаштуй великий бенкет, помолися про предмет свого бажання; може, по молитві якого-небудь богоугодного мужа бог дасть нам дитя». Дерсе-хан прислухався до слів своєї дружини і влаштував великий бенкет, помолився про предмет свого бажання. Він звелів зарізати кращих коней-жеребців, верблюдів і баранів, покликав до себе на бенкет беків внутрішніх огузів, зовнішніх огузів; коли бачив голодного – годував його; коли бачив голого – одягав його; коли бачив обтяженого боргами – викупував його; наклав гору м'яса, звелів надійти озеро кумису. (Гості) підняли руки, проказали молитву; по молитві одного богоугодного мужа всевишній бог дав (ханові) дитя; його дружина завагітніла, через деякий час народила хлопчика, віддала його годувальни-

цям, звеліла берегти.

Нога коня кульгава, мова співця жвава; у кого є ребра, той піднімається, у кого є хрящі, той виростає; хлопчикові виповнилося п'ятнадцять років. Батько хлопчика зустрів орду Баюндур-хана. У Баюндур-хана, хане мій, був бик, був теж верблюд-самець; коли той бик ударяв рогами міцний камінь, камінь розсипався, як борошно; один раз весною, один раз восени верблюда примушували битися з биком; Баюндур-хан з іншими беками огузів споглядав те видовище і веселився. Отож, султане мій, знову повесні вивели бика з сараю; три чоловіки з правого боку, три чоловіки з лівого боку тримали бика на залізному ланцюзі; коли дійшли до середини арени, вони відпустили його. Між тим, султане мій, синок Дерсе-хана з трьома хлопчиками з орди грали на арені в кості; бика випустили, хлопчикам сказали: «Біжіть!». Три хлопчики утекли, синок Дерсе-хана не втік; він став посередині арени і роззирнувся. Бик теж попрямував на юнака, хотів вже убити його; юнак сильно ударив бика по лобі кулаком, бик почав відступати. Бик знову наставив роги на юнака; юнак знову сильно ударив бика по лобі кулаком. Цього разу юнак уперся кулаком в лоба бикові, потягнув його до краю арени. Спочатку юнак і бик потягнули один одного; (потім юнак) твердо став, подібно бикові, упираючись обома плечима; ні юнак не перемагав, ні бик не перемагав. Юнак подумав: «Дах підпирають стовпом, і він для того даху слугує опорою; навіщо мені бути опорою лобові цього (бика) і стояти?». Юнак зняв свого кулака з лоба бика, відскочив з дороги; бик не встояв на ногах, упав і звалився на голову; юнак схопився за ніж, відрізав голову бикові. Прийшли беки огузів, похвалили, сказали: «Нехай прийде мій дід Коркут, нехай дасть цьому юнакові, ім'я, нехай піде з ним до його батька, нехай випросить юнакові у його батька бекство, нехай продовжить престол». Так вони сказали, покликали (Коркута); дід мій Коркут з'явився, пішов з юнаком до його батька; дід Коркут почав говорити батькові юнака – подивимось, хане мій, що він говорив: «О Дерсе-хане! дай юнакові бекство, дай престол, він хоробрий! Дай бедуїнського коня з довгою шиєю, нехай він їздить на ньому, він звитяжний! Дай із своїх стад тьму баранів, нехай вони будуть цьому юнакові в їжу, він хоробрий! З рядів дай червоних верблюдів, нехай вони служать цьому юнакові для в'юків, він звитяжний! Дай золотоверхий намет, нехай він буде цьому юнакові тінню, він хоробрий! Дай цьому юнакові вишитий (шовком) каптан, нехай він одягає його, він звитяжний! Цей юнак бився на білій арені Баюндур-хана, убив бика; нехай ім'я твого сина буде Богач; ім'я йому дав я, довге життя нехай дасть йому бог». Так він сказав; Дерсе-хан дав юнакові бекство, дав йому престол; юнак заступив на престол.

Юнак не звернув уваги на сорок джигітів свого батька; ті сорок джигітів позаздрили йому, сказали один одному: «Ходімо, обмовимо юнака перед його батьком; може, він уб'є його, і знову наша слава, наша честь у його батька буде доброю, навіть кращою». Вони вирушили; із тих сорока джигітів двадцять пішли в один бік, двадцять – в інший бік. Ті (перші) двадцять пішли, принесли Дерсе-ханові таку звістку: «Чи знаєш ти, Дерсе-хане, що трапилось? Твій негідний, безпутний син вийшов невдахою; він приєднав до себе своїх сорок джигітів, пішов у похід на інших огузів; де були красуні, він викрадав їх; він бив по обличчю білобородих старців, розливав молоко сивоголових бабусь. Через швидкі води перейде поголос, підніметься на сусідню барвисту гору, дійде поголос до хана ханів Баюндур; скажуть: он який розбрат чинить син Дерсе-хана. Аніж бачити це, тобі краще б померти. Баюндур-хан покличе тебе, жорстоко тебе покарає. Навіщо тобі такий син? Такому синові краще б зовсім не народжуватися; убий його заради себе». Так вони сказали. «Підіть, приведіть (його), я (його) уб'ю», – сказав Дерсе-хан. Як тільки він це сказав, хане мій, з тих лиходіїв з'явилося двадцять інших

і також почали брехати; вони говорять: «Син твій, Дерсе-хане, підвівся і встав зі свого місця, вийшов полювати на круту гору з прекрасними схилами, гнав твою дичину, ловив твою птицю, прийшов до своєї матері, взяв міцного вина, випив, бесідував з матір'ю, умишляв лихе проти батька. Невдалим вийшов твій син. Через сусідню різнобарвну гору перейде поголос, дійде поголос до хана ханів Баюндура; тебе велять покликати, і Баюндур-хан тебе жорстоко покарає. Навіщо такий син? убий його заради себе». Дерсе-хан говорить: «Підіть, приведіть (його), я (його) уб'ю; такого сина мені не треба». Нукери Дерсе-хана говорять: «Як нам привести твого сина? Твій син нашого слова не послухається, по нашому слову не прийде. Підведись, встань зі свого місця, поклич своїх джигітів, приєднай їх до себе, зустрінь свого сина, вийди з ним на полювання, підними птицю, жени дичину, уразь стрілою свого сина і убий його. Якщо не уб'єш (його) так, по-іншому тобі (його) не убити, так і знай».

У той час, коли холодні, холодні вранішні вітри повіяли, коли бородатий, сірий, голодний жайвір заспівав, коли бедуїнські коні, побачивши господаря, заіржали, коли довгоборода, метка бджола задзижчала, коли почали розрізняти біле від чорного; у той час, коли дочки-наречені огузів наряджалися; у той час, коли на крутих горах з прекрасними схилами зійшло сонце, коли молодці-беки і джигіти боролися один з одним, – рано вранці Дерсе-хан підвівся зі свого місця, взяв із собою свого сина, приєднав до себе своїх сорок джигітів і виїхав на полювання. Вони наздоганяли дичину, піднімали птицю; із тих сорока лиходіїв декілька чоловік прийшли до юнака і говорять: «Твій батько сказав: нехай він переслідує, приганяє до мене дичину, нехай уб'є її перед моїми очима, щоб я бачив, як мій син уміє скакати на коні, як ударяє мечем, як пускає стріли; щоб я, (бачачи це), радів, веселився і пишався»; так вони сказали. Він був юнаком, де було йому знати підступ? Він переслідував і приганяв дичину, гарцював перед своїм батьком: «Нехай мій батько дивиться, як я правлю конем, нехай веселиться! нехай дивиться, як я пускаю стріли, нехай пишається! нехай дивиться, як я ударяю мечем, нехай радіє!». Ті сорок лиходіїв говорять: «Дерсе-хане, чи бачиш ти, як юнак у рівнинному степу переслідує дичину, приганяє її до тебе? Стріляючи в дичину, він уразить стрілою тебе і уб'є; поки твій син не убив тебе, убий ти свого сина». Так вони сказали. Юнак, переслідуючи дичину, проскакав повз свого батька; Дерсе-хан взяв до рук свого міцного лука із страшною тятивою, підвівшись на стременах, сильно напнув (тятиву); (стріла) влучивши юнакові поміж лопаток, пройшла наскрізь і упала на землю; яскраво-червона кров його задзюркотіла, його груди наповнилися кров'ю. Він обхопивши шию свого бедуїнського коня, упав на землю. Дерсе-хан хотів сліпо кинутися до свого сина; ті сорок лиходіїв не пустили його, повернули повід його коня, поскакали в його орду.

Дружина Дерсе-хана, думаючи, що йде її синок зі своєю першою здобиччю, звеліла зарізати кращих коней-жеребців, верблюдів і баранів; вона хотіла нагодувати беків хобрих огузів. Підвівшись, вона встала зі свого місця, взяла із собою сорок дів, пішла назустріч Дерсе-ханові. Вона підняла вії, подивилася Дерсе-ханові в обличчя, поглянула праворуч і ліворуч, та не побачила свого синка; її чорні груди захвилювалися, її бідне серце забилося, її очі, обведені чорною каймою, наповнилися кривавими сльозами. Гучним голосом звернулася вона до Дерсе-хана – подивимось, хане мій, що вона говорить: «Прийди сюди, щастя моєї голови, опора мого намету, зять мого хана-батька, улюбленець моєї государині-матінки, даний мені батьком і матір'ю, ти, кого я, відкривши очі, побачила, кого я, віддавши серце, полюбила! О Дерсе-хане! ти підвівся і встав зі свого місця, сів на свого чорногривого кавказького коня, вийшов полювати на круту гору з прекрасними схилами; удвох ви поїхали, один ти повертаєшся; де моє дитя? де

син, даний мені у похмурому світі? нехай він вийде! О Дерсе-хане! мої світлі очі розбігаються, нехай вони будуть вирізані; мої груди, хоч їх не смоктала дитина, пробиває злий біль; моє біле тіло, хоч його не укусила жовта гадина, здіймається і пухне; не видно мого єдиного сина; у моїх грудях горить вогонь! Сухі, сухі струмки я наповнила водою, дервішам у чорному одязі дала обітницю; коли бачила голодного, я годувала його; коли бачила голого, одягала його; я наклала гору м'яса, звеліла надіти озеро кумису; по молитві я з великими труднощами отримала сина; звістку про єдиного сина, о Дерсе-хане, дай мені! Якщо ти змусив єдиного сина злетіти з лежачої напроти (нас) барвистої гори, скажи мені; якщо ти змусив єдиного сина попливти водами вічної, бистрої ріки, скажи мені; якщо ти дав жертви єдиного сина левові і тигрові, скажи мені; якщо ти дав схопити єдиного сина г'яурам нечистої віри у чорних строях, скажи мені. Я піду до мого хана-батька, візьму багату скарбницю і військо, піду на г'яура нечистої віри; поки я не упаду від ран з мого кавказького коня, поки не витру рукавом своєї яскраво-червоної крові, поки не упаду на землю, без ніг і рук, я не перестану шукати єдиного сина. Звістку про єдиного сина, о Дерсе-хане, дай мені; нехай моя чорна голова буде сьогодні жертвою заради тебе!». Говорячи так, вона ридала і плакала. Дерсе-хан нічого не відповів своїй дружині на ті слова; ті сорок лиходіїв виступили наперед і говорять: «Твій син здоровий, неушкоджений, він на полюванні; сьогодні чи завтра, де б він не був, він прийде; не бійся, не турбуйся; бек напився, він не може відповісти».

Дружина Дерсе-хана повернулася назад, (та) не стала чекати; вона взяла із собою сорок дів, сіла верхи на бедуїнського коня, вирушила на пошуки свого сінка. Вона прийшла до гори Кавказ, де ні взимку, ні влітку не тануть сніг і крига; вона зійшла (на гору), поспіхом піднялася з низьких місць на високі, подивилася і побачила, як у глибину однієї ущелини ворони спускаються і вилітають, сідають і піднімаються. Вона пришпорила свого бедуїнського коня, попрямувала у той бік. Там, султани мій, упав юнак; ворони, побачивши кров, хотіли сісти на (тіло) юнака; у юнака були дві сокири, (ними) він відганяв ворон, не даючи їм сідати. Коли юнак лежав там, до нього з'явився Хизр на сірому коні, тричі провів рукою по його рани: «Не бійся, юначе, від цієї рани тобі смерті немає; гірська квітка разом з молоком твоєї матері буде ліками для твоєї рани», – сказав він і зник. Мати юнака спішно прискакала до нього; дивиться, бачить – лежить її синок, обливаючись яскраво-червоною кров'ю. Гучним голосом говорить вона своєму синові – подивимось, хане мій, що вона говорить: «Твоїми очима, обведеними чорною каймою, оволодів сон; відкрій (їх), о горе! Твоїми дванадцятьма жилами оволоділо запаморочення; зберись із силами, о горе! Твоє дане богом солодке життя рветься геть; якщо тепер у твоєму погляді ще є життя, сину, дай мені вісточку; нехай моя чорна голова буде жертвою, сину, заради тебе! О гора Кавказ! нехай твої бистрі води раптом перестануть текти; нехай твої пишні трави, гора Кавказ, раптом перестануть рости; нехай твої швидкі лані, гора Кавказ, раптом перестануть бігти, нехай закам'яніють! Як мені дізнатися, убитий син левом, чи убитий тигром? Як мені дізнатися, сінку, звідки тебе спіткала така доля? Якщо у твоєму погляді є життя, сину, (дай) мені вісточку, нехай моя чорна голова буде жертвою, сінку, заради тебе! Вустами, язиком (скажи хоч) кілька слів, (дай) мені вісточку». Коли вона так промовила, звуки торкнулися вуха юнака. Він підняв голову, відкрив очі, вони заблищали, поглянув у лице своїй матері і заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Прийди сюди, моя государине-матінко, ти, чиє біле молоко я смоктав; сивоголова, шановна, душа моя, матінко! Не проклинай бистрих (вод); на водах гори Кавказ немає гріха! Не проклинай пишних трав; на горі Кавказ немає вини! Не проклинай швидких ланей; на горі Кавказ немає гріха! Не проклинай лева і тигра; не винна гора Кавказ! Будеш проклинати

– проклинай мого батька; ця вина, цей гріх на моєму батькові». Знову говорить юнак: «Матінко, не плач, від цієї рани мені смерті немає, не бійся! На сірому коні прийшов до мене Хизр, три рази провів рукою по моїй рані; «від цієї рани тобі смерті немає; гірська квітка, молоко матері тобі ліки», – сказав він». Як тільки він це сказав сорок струнких дів розбрелися, зірвали гірську квітку. Мати юнака один раз стиснула свої груди – немає молока; вдруге стиснула – немає молока; втретє вона присилувала себе, (груди) наповнилася кров'ю; вона стиснула (груди) – і кров змішалася з молоком. Молоко з гірською квіткою приклали до рани юнакові, посадили юнака на коня, вирушили з ним у його орду, доручили юнака лікарям, приховали від Дерсе-хана. Нога коня кульгава, мова співця жвава, хане мій; за сорок днів рана юнака зажила, він зовсім одужав. Юнак почав сідати на коня, підперезуватися мечем, почав полювати дичину, піднімати птицю. Дерсе-хан нічого не знав, був певен, що його син помер.

Ті сорок лиходіїв дізналися про те, почали радитися, що їм робити. «Якщо Дерсе-хан побачить свого сина, він негайно знищить нас усіх», – сказали вони; «ходімо, схопимо Дерсе-хана, зв'яжемо йому білі руки за спиною, прив'яжемо волосяну мотузку до його білої шиї, вирушимо з ним до країни г'яурів». Так розмовляючи, вони схопили Дерсе-хана, зв'язали йому білі руки за спиною, прив'язали волосяну мотузку до його шиї, затягнули її так, що з його білого м'яса пішла кров; Дерсе-хан пішки, а вони верхи вирушили в путь, попрямували з ним до країни г'яурів; Дерсе-хан став бранцем. Беки огузів нічого не знали про полон Дерсе-хана. Між тим, султани мій, дружина Дерсе-хана дізналася про те; вона вийшла назустріч своєму синові і заговорила – подивимось, хане мій, що вона говорила: «Чи знаєш ти, сину мій, що сталося? Хоч не здригнулися тверді скелі, земля розщепилася; хоч немає в країні ворога, на твого батька напав ворог. Ті сорок лиходіїв, товариші твого батька, схопили твого батька, зв'язали йому білі руки за спиною, прив'язали волосяну мотузку до його білої шиї, самі (вирушили) верхи, твого батька примусили іти пішки, попрямували з ним до країни г'яурів. Хане мій, сину! підведися, встань зі свого місця, приєднай до себе своїх сорок джигітів, визволи свого батька з рук тих сорока лиходіїв! Іди, сину; хоч твій батько погубив тебе, не губи ти свого батька». Так вона сказала; юнак дослухався до слів своєї матері; Богач-бек встав зі свого місця, підперезався своїм чорним булатним мечем, взяв до рук свій міцний осиковий лук, взяв до рук свою золоту палицю, звелів привести свого бедуїнського коня, сів на нього, приєднав до себе своїх сорок джигітів, вирушив слідом за своїм батьком.

Ті лиходії розташувалися в одному місці, пили міцне вино. Прискакав Богач-хан; ті сорок лиходіїв також побачили його і сказали: «Ходімо, схопимо того джигіта, приведемо його, видамо обох зразу г'яурам». Так вони сказали; Дерсе-хан говорить: «Поцадіть, мої сорок товаришів! в єдиногобожжі немає сумнівів! Розв'яжіть мені руки, дайте мені в руки мою кобзу, я примушу того джигіта повернутися назад. Або убийте мене, або залиште мені життя і відпустіть». Йому розв'язали руки, дали в руку кобзу. Дерсе-хан не знав, що це – його синок. Він вийшов назустріч і говорить – подивимось, хане мій, що він говорить: «Коли йдуть бедуїнські коні з довгою шиєю, то йдуть мої; якщо серед них є і твій верховий кінь, скажи мені, джигіте; без боротьби, без битви я віддам його, повернись назад! Коли йде із стада тьма баранів, то йде моя тьма; якщо серед них є і твоя їжа, скажи мені; без боротьби, без битви я віддам її, повернись назад! Коли з рядів ідуть червоні верблюди, то йдуть мої; якщо серед них є і твої в'ючні тварини, скажи мені; без боротьби, без битви я віддам їх, повернись назад! Коли йдуть золоті намети, то йдуть мої; якщо серед них є і твій намет, джигіте, скажи мені; без боротьби, без битви я віддам його, повернись назад! Коли йдуть білолиці, світлоокі діви, то йдуть

мої; якщо серед них є і твоя наречена, джигіте, скажи мені; без боротьби, без битви я віддам її, повернись назад! Коли йдуть білобороді старці, то йдуть мої; якщо серед них є і твій білобородий батько, джигіте, скажи мені; без боротьби, без битви я дам йому свободу, повернись назад! Якщо ти прийшов заради мене, джигіте, то мій синок убитий, джигіте, а тобі про нього горя немає, повернись назад!». Тут юнак почав говорити своєму батькові – подивимось, хане мій, що він говорив: «Коли йдуть бедуїнські коні з довгою шиєю, то йдуть твої; серед них є і мій верховий кінь; не залишу його сорока лиходіям! З рядів ідуть твої червоні верблюди; серед них є і мої в'ючні тварини; не залишу їх сорока лиходіям! Із стад йде тьма твоїх баранів; серед них є і моя їжа; не залишу її сорока лиходіям! Коли йдуть твої білолиці, світлоокі діви, то серед них є і моя наречена; не залишу її сорока лиходіям! Коли йдуть твої золотоверхі намети, то серед них є і мій намет; не залишу його сорока лиходіям! Коли йдуть твої білобороді старці, то серед них є і мій старий батько; його розум запаморочений, його знання зникли; не залишу його сорока лиходіям!». Він кинув чалму своїм джигітам, дав знак; сорок джигітів примусили скакати своїх коней, зібралися навколо юнака; юнак приєднав до себе своїх сорок джигітів, ударив коня, розпочав битву і боротьбу; кому відрубав голову, кого взяв у полон, звільнив свого батька, повернувся назад. Тут тільки дізнався Дерсехан, що його синок живий. Хан ханів дав юнакові бекство, дав йому престол.

Дід мій Коркут склав пісню, сказав слово; цю билину він склав, він упорядкував. Так він сказав: вони прийшли у цей світ і пройшли; так караван зупиняється і знімається; їх викрала смерть, сховала земля; за ким залишився тлінний світ? Коли прийде чорна смерть, (всякий) повинен віддати їй данину. Хай прибільшить бог у повному здоров'ї твоє щастя; хай буде другом той, кого ми прославили, всевишній бог, хай надасть допомогу! Я дам віщування, хане мій; твої рідні чорні гори хай не скрушаться; твоє тінисте, міцне дерево хай не буде зрубане; твої вічно текучі, прекрасні води хай не повсихають; твої намети хай не будуть зруйновані! Нехай твій сірий кінь, скачучи, не стомиться; нехай твій чорний булатний меч, ударяючи, не затупиться; нехай твій цяткований спис, вражаючи, не зламається. Хай буде місцем перебування твоєї сивоголової матері рай; хай буде обійстям твого білобородого батька горішня обитель! Хай горить твій запалений богом світильник, хай не примусить тебе всемогутній бог удаватися до лиходіїв, хане мій!

II. ПІСНЯ ПРО ТЕ, ЯК БУЛО ПОГРАБОВАНО ДІМ САЛОР-КАЗАНА

Якось син Улаша, дитя птахи Тулу, надія для нас бідних, лев племені і роду, тигр чорного натовпу, володар буланого коня, батько хана Уруза, зять Баюндур-хана, щастя решти огузів, опора усіх інших джигітів, Салор-Казан підвівся зі свого місця, звелів поставити на чорну землю свої дев'яносто золотоверхих наметів, звелів розкинути у дев'яти десятках місць барвисті шовкові килими. У вісімдесяти місцях були приготовлені кухлі, були поставлені золоті чаші і пляшки; дев'ять чорнооких прекрасноликх красунь, дочок г'яурів, з волоссям, що спадало на спину, з червоними сосками на грудях, з руками забарвленими хною від самої кисті, з розфарбованими пальцями, подавали кубки бекам решти огузів. Вони пили; після довгого бенкету міцне вино ударило в голову синові Улаша, Салор-Казану; він опустився на свої міцні коліна і сказав: «Почуйте мій голос, беки! вислухайте моє слово, беки! Від довгого лежання заболіли наші боки; від довгого стояння зсохся наш стан. Ходімо беки, влаштуємо полювання, будемо під-

німати птицю, будемо уражати ланей і диких кіз, повернемося, влаштуємося у своїх наметах, будемо їсти, пити і весело проводити час». Син Киян-Сельджука удатний Дундаз говорить: «Так, хане Казан, так буде добре». Син Кара-Гюне Кара-Будаг говорить: «Батьку мій, Казан, так буде добре». Коли вони так сказали, Аруз-Коджа, (широкими) вустами подібний коневі, опустився на свої обидва коліна і говорить: «Отче мій, Казан! біля проходу в Грузію сидять люди нечистої віри; кого ти залишиш над своєю ордою?». Казан сказав: «Нехай над моїми наметами залишиться мій син Уруз із трьома сотнями джигітів». Він велів привести свого буланого коня і сів на нього. На свого гнідка, з плямою на лобі, сів Дундаз; свого сивого бедуїнського коня велів зловити і сів на нього брат Казан-бека Кара-Гюне; свого білого бедуїнського коня велів привести і сів на нього Шер Шемс-ад-дін, переможець ворога Баюндур-хана. Зі славою залишивши Байбурд, фортецю Пара-Сара, Бейрек сів на свого сірого жеребця. Бек Ієкенк сів на свого рябого коня. Якщо буду їх усіх називати, до кінця (мені) не дійти; решта беків огузів сіли на коней; на розмаїту гору піднялося строкате військо, (вийшло) на полювання.

(Про це) дізнався розвідник г'яурів, пішов, приніс вістку найзлостивішому з г'яурів, цареві Шюклі. Сім тисяч чорноволосих г'яурів нечистої віри, ворогів (істинної) віри, в каптанах, розірваних ззаду до половини, сіли на своїх рябих коней, вчинили напад; опівночі вони прийшли і до орди Казан-бека. Його золотоверхі намети г'яури порубали, його дочку-наречену, що мов гуска, примусили кричати, на табуни його швидких коней скочили, ряди його червоних верблюдів погнали, його багату скарбницю, його гроші пограбували. Статну Бурла-хатун і з нею сорок струнких дів полонили; стару матір Казан-бека повели, привісивши до шиї чорного верблюда; сина хана Казана Уруз-бека з трьома сотнями джигітів погнали в полон із зв'язаними руками і зв'язаною шиєю; син Ілік-Коджі Сари-Калмаш загинув у бою за дім Казан-бека; Казан про ці справи не відав.

Говорять г'яури: «Беки, на табуни швидких коней Казана ми скочили, його золото і срібло ми забрали, його сина Уруза і з ним сорок джигітів ми полонили, ряди його верблюдів ми украли, дружину Казана і з нею сорок струнких дів ми захопили; (усе) це горе ми причинили Казану». Один з г'яурів говорить: «Одно горе нам залишилося (причинити) Казан-бекові». Цар Шюклі говорить: «Скажи, азнаур, яке горе залишилося (причинити)?». Г'яур говорить: «У Казана за воротами є десять тисяч баранів; якщо б ми украли і тих баранів, ми причинили б Казану велике горе». Говорить цар Шюклі: «Хай підуть шістсот г'яурів, украдуть баранів». Шістсот г'яурів сіли на коней, вирушили в похід за баранами. Вночі чорний пастух бачив чорний зловісний сон; він заворушився після сну, він встав, покликав до себе двох братів, Кабан-Кючі і Демюр-Кючі, закрив ворота огорожі; у трьох місцях насипав каміння, як пагорби, взяв до рук свою працю з цяткованим руків'ям. Раптом перед чорним пастухом зібралось шістсот г'яурів; г'яури говорять: «З приходом темного вечора починаються твої турботи, пастуше, у сніг і дощ ти виходиш, пастуше; багато молока і сиру ти заготовляєш, пастуше! Золотоверхі намети бека, чие ім'я Казан, ми зруйнували, на табуни його швидких коней ми скочили, ряди його червоних верблюдів ми украли, його стареньку матір ми забрали, його багату скарбницю, гроші його ми пограбували, його дочку-наречену, що мов гуска, ми полонили, сина Казана і з ним сорок джигітів ми полонили, його дружину і з нею сорок струнких дів ми полонили. Слухай, пастуше! підійди на дальшу чи на ближчу відстань, опусти голову, притисни (руку) до грудей, привітай нас, г'яурів; (тоді) ми тебе не уб'ємо; ми приведемо тебе до царя Шюклі, дамо тобі бекство». Пастух говорить: «Не говори пустих речей, собако-г'яуре; той, що п'є з однієї чашки з моїм псом мою брудну воду, злий г'яуре! Що ти похваляєшся своїм рябим конем, що під тобою? як на мене,

то йому не зрівнятися з моєю рябою козою. Що ти похваляєшся своїм шоломом, який на твоїй голові, гяуре? як на мене йому не зрівнятися з шапкою, що на моїй голові. Що ти похваляєшся своїм списом у шістдесят тутамів, поганий гяуре? як на мене, то йому не зрівнятися з моєю червоною палицею. Що ти похваляєшся своїм мечем, гяуре? як на мене, то йому не зрівнятися з моєю палицею. Що ти похваляєшся дев'ятьма десятками стріл біля твого пояса, гяуре? як на мене, то їм не зрівнятися з моєю пращею із цяткованим руків'ям. На дальшу чи на ближчу відстань підійди сюди, відчуй які удари у джигітів, потім прохось мимо».

Не гаючись гяури ударили коней, випустили стріли. Знищуючий трави чорний пастух поклав камінь у отвір своєї праці і запусив ним (у ворогів); кидаючи один камінь, він знищував двох чи трьох, кидаючи два каменя, знищував трьох чи чотирьох. У гяурів від страху в очах затемнення; чорний пастух каменями з праці повалив на землю триста гяурів. Обидва брати його загинули, уражені стрілами. У пастуха закінчилися камені, не розбираючи, він почав класти у отвір праці баранів і кіз, запусив ними у гяурів, нищив їх. Очі гяурів від страху затьмарились, земний світ перед ними вкрився мороком; вони говорять: «Цей проклятий пастух, не дай боже, знищить нас усіх». Так сказавши, вони не витримали і втекли. Пастух віддав останню шану своїм загиблим братам; з трупів гяурів він насипав великий пагорб, ударив по кресалу, запалив вогонь; із свого шерстяного одягу він зробив пов'язку, приклав до своєї рани. На крутій дорозі він сів, почав плакати і томитися; він говорить: «Салор-Казан, бек Казан! чи помер ти, чи ти живий? Невже до тебе не дійшла звістка про ці справи?».

Між тим, хане мій, тієї ночі щастя решти огузів, зять Баюндур-хана, син Улаша, Салор-Казан, бачив чорний зловісний сон; він заворушився, встав і говорить: «Чи знаєш ти, брате мій Кара-Гюне, що я бачив уві сні? Я бачив чорний зловісний сон; я бачив, що хапають мого сокола, який гойдається на моїй руці; я бачив, що з неба блискавка вражає мій намет з білим верхом; я бачив, що дрібний дощ і туман проливаються над моєю ордою; я бачив, що скажені вовки прямують до мого намету; я бачив, що чорний верблюд зупиняє мого бика; я бачив, що моє чорне, як ворон, волосся розпускається; я бачив, що воно, розпустившись, покриває мої очі; я бачив, що мої десять пальців від самої п'ясті в крові. З тих пір, як я бачив цей сон, я не можу зібратися з думками, прийти до тями; хане мій, брате, розтлумач мені цей мій сон». Кара-Гюне говорить: «Ти говориш про чорну хмару – це твоє щастя; ти говориш про сніг і дощ – це твоє військо; волосся – турботи, кров – чорна (біда); решту розтлумачити не можу, нехай аллах тлумачить». Коли він це сказав, Казан говорить: «Не псує моє полювання, не розпорошуй моє військо! Я сьогодні розгніваюсь на буланого коня, пройду триденний шлях за один день, до полудня дійду до свого стійбища; якщо знайду його цілим, неушкодженим, я до вечора знову прийду до тебе; якщо моя орда не буде цілою і неушкодженою, то потурбуйтеся про себе самі і (знайте, що) я пішов».

Він пришпорив свого буланого коня; Казан-бек, пришпоривши коня, вирушив у дорогу; нарешті він доїхав до свого стійбища, побачив, що ворон на льоту швидко кружляє, зависає над ордою. Тут Казан-бек почав розпитувати своє стійбище – подивимось, хане мій, як він розпитував; Казан говорить: «Хоч тебе не засипав пісок, ти покинуте, моє стійбище; ти близьке онаграм, ланям і диким козам, моє стійбище; звідки до тебе з'явився ворог, моє прекрасне стійбище? Де стояв мій намет з білим верхом, залишився його двір; де сиділа моя стара мати, залишилось її місце; де пускав стріли мій син Уруз, залишилась мішень; де гнали коней беки огузів, залишилась арена; де стояла чорна кухня, залишився попіл». Коли він побачив (все) це, очі Казана, обведені чорною каймою, наповнилися кривавими сльозами; кров у його жилах за-

кипіла; його чорне серце затремтіло, він ударив буланого коня, вирушив по дорозі, де пройшли г'яури, пішов по ній.

Перед ним з'явилася вода; Казан говорить: «Вода бачила обличчя бога; я розпитаю цю воду». Подивимось, хане мій, як він розпитував воду; Казан говорить: «О вода, яка з шумом тече зі скель! о вода, яка грає дерев'яними суднами! о вода, печаль Хасана і Хусейна! о вода, краса саду і квітника! о вода, турбота Айші і Фатіми! Тебе п'ють швидкі коні, вода! через тебе переходять червоні верблюди, вода! навколо тебе влягаються білі барани, вода! Чи знаєш ти вісті про мою орду? скажи мені; хай буде моя чорна голова жертвою, вода моя, заради тебе!». Так він сказав; як могла вода дати вістку? Він переправився через воду; цього разу йому зустрівся вовк. «Лик вовка благословенний, я розпитаю вовка», – сказав він. Подивимось, хане мій, як він розпитував; Казан говорить: «З настанням темного вечора для тебе сходить сонце; у сніг і дощ ти стоїш, як герой; чорних благородних коней ти примушуєш іржати; побачивши червоних верблюдів, ти примушуєш їх ревіти; побачивши білих баранів, ти б'єш їх, ударяючи хвостом; ударивши їх по спині, ти розбиваєш стіну міцної огорожі; витягнувши жирних баранів, ти, ударяючи закривавленим хвостом, пожираєш їх з голосним плямканням. Твій голос наводить жах на сильних собак; пастухів, які виходять уночі, ти примушуєш утікати. Чи знаєш ти вістку про мою орду? Скажи мені; хай буде моя чорна голова жертвою, вовче мій, заради тебе». Як міг вовк дати вістку? Казан проїхав і повз вовка; йому зустрівся чорний собака чорного пастуха; Казан почав розпитувати чорного собаку – подивимось, хане мій, як він розпитував; він говорить: «З приходом темного вечора ти голосно гавкаєш; коли проливається гіркий айран, ти п'єш, гучно плямкаючи; коли приходять злодії, ти наводиш на них страх; викликаючи у них страх, ти примушуєш їх лякатися власного шуму. Чи знаєш ти вістку про мою орду? Скажи мені; заради здоров'я моєї чорної голови я надам тобі благодіяння, собако». Як міг собака дати вістку? Собака з гавкотом кинувся під ноги коня Казана, почав стрибати; Казан ударив собаку нагайкою; собака побіг назад по тій дорозі, по якій прийшов; переслідуючи собаку, Казан зустрів чорного пастуха. Побачивши пастуха, він почав його розпитувати – подивимось, хане мій, як він його розпитував; Казан говорить: «З настанням темного вечора починаються твої турботи, пастуше; у сніг і в дощ ти виходиш, пастуше; почуй мій голос, вислухай моє слово! Чи бачив ти, як пройшов тут мій намет з білим верхом? скажи мені; хай буде моя чорна голова жертвою, пастуше, заради тебе». Пастух говорить: «Чи помер ти, чи загинув ти, Казан? де ти проходив? що ти робив? На жаль, Казан, не учора, третього дня тут пройшло твоє стійбище; твоя старенька матір пройшла, підвішена до шиї чорного верблюда; твоя дружина, статна Бурла-хатун і з нею сорок струнких дів пройшли тут з плачем; твій син Уруз і з ним сорок джигітів з непокритими головами, з босими ногами забрані у полон г'яурами. На табуни твоїх швидких коней скочили г'яури; ряди твоїх червоних верблюдів забрали г'яури; твоє золото і срібло, твою багату скарбницю захопили г'яури». Почувши такі слова, Казан тяжко зітхнув; розум у його голові помутився, увесь світ перед його очима покрився моротом; він говорить: «Хай засохнуть твої вуста, пастуше, хай згниють (вони), пастуше! хай покладе всемогутній на твоє чоло печать загибелі, пастуше!». Почувши такі слова Казан-бека, пастух говорить: «Що ти гніваєшся, бек, батьку мій, Казан? Чи у твоїх грудах немає віри? І на мене пішли шістьсот г'яурів; двоє братів моїх загинули, триста г'яурів я убив, бився за віру; не дав г'яурам з твоїх воріт ні жирних баранів, ні худих ягнят; у три місяця мене було поранено, моя чорна голова опустилася, я залишився один; чи у цьому моя вина?». (Знову) говорить пастух: «Дай мені свого буланого коня, дай мені свого списа у шістьдесят тутамів, дай мені свого цяткованого щита, дай мені свого чор-

ного булатного меча, дай мені свого сагайдака з вісімдесятьма стрілами; дай мені свого міцного осикового лука; я піду на гяурів, відроджуся до нового життя, уб'ю (ворогів), витру рукавом кров зі свого чола; якщо помру, то помру за твоє щастя; якщо всевишній бог збереже мене, я врятую твоє стійбище». Почувши такі слова пастуха, Казан розгнівався; він швидко вирушив у дорогу; пастух теж пішов слідом за Казаном. Казан озирнувся, подивився: «Сину мій, пастуше, куди ти йдеш?», – сказав він. Пастух говорить: «Батьку мій, Казан, ти йдеш виручати свій дім, я теж іду помститися за кров моїх братів». Почувши такі слова, Казан говорить: «Сину мій, пастуше, мій шлунок пустий, чи немає у тебе чого-небудь попоїсти?». Пастух говорить: «Є, батьку мій, Казан; минулої ночі я зварив ягня; ходи, зійдемо з коней біля підніжжя цього дерева». Вони зійшли з коней; пастух дістав мішок, вони поїли; Казан подумав: «Якщо я піду з пастухом, решта беків огузів будуть потішатися наді мною, будуть говорити: «якби з Казаном не було пастуха, він не подолав би гяурів». На Казана напала ревність, він міцно прив'язав пастуха до одного дерева, повернувся і вирушив у дорогу; він говорить пастухові: «Слухай, пастуше! поки твій шлунок не зголоднів, поки твої очі не покрилися чорним морозом, вирви це дерево, інакше тебе з'їдять тут вовки і птахи». Чорний пастух зробив зусилля, вирвав міцне дерево з землею і коренем, звалив його собі на спину, догнав Казана; Казан подивився і побачив – йде пастух з деревом на спині. Казан говорить: «Скажи, пастуше, що це за дерево?». Пастух говорить: «Батьку мій, Казан! ось яке це дерево: ти подолаєш гяурів, твій шлунок проголодається, я для тебе цим деревом буду (розводити вогонь і) варити їжу». Казану ці слова сподобались; він зійшов з коня, розв'язав пастухові руки, поцілував його в чоло; він говорить: «Якщо аллах дасть виволочення моєму домові, я зроблю тебе головним конюшим». Обидва разом вирушили в дорогу. Між тим цар Шюклі весело сидів с гяурами за їжею і напоями. Він говорить: «Чи знаєте ви, беки, яке горе треба причинити Казану? Треба привести статну Бурлахатун, примусити її подавати чаші». Статна Бурла почула це; її серце і душу запалив вогонь; вона увійшла в коло сорока струнких дів, дала настанову; вона говорить: «До кого б з вас не доторкнулися, кажучи, хто з вас дружина Казана? – подайте голос із сорока місць». Прийшов чоловік від царя Шюклі, запитав: «Хто з вас дружина Казан-бека?». Із сорока місць подали голос; вони не дізналися, хто дружина, принесли вістку гяурові. «До однієї з них ми доторкнулися, із сорока місць прозвучав голос, ми не дізналися, хто дружина», – сказали вони. Гяур говорить: «Ідіть, приведіть сина Казана Уруза; повісьте його на гак, відріжте шматок за шматком від його білого м'яса, приготуйте чорну печеню, піднесіть сорока дочкам беків; хто з них буде їсти, це – не та; хто не буде їсти, це – та сама; її приведіть, хай вона подає чаші». Статна Бурлахатун підійшла до свого сина; гучним голосом говорить вона своєму синові – подивимось, хане мій, що вона говорить: «Сину мій, сину! чи знаєш ти, що сталося? поговоримо; я розвідала, одну за одною, справи гяурів. Сину, жайворонку мого золотоверхого намету! сину, квітко моєї доні-нареченої, подібної гусці! Сину мій, сину, кого я дев'ять місяців носила у своїй тісній утробі, кого я через десять (лунних) місяців народила на світ; сину, кого я знала з пелюшок, з колиски! Гяури замислили зле діло: «виведіть сина Казана Уруза з в'язниці, повісьте його арканом за шию, пробийте гаком його обидва плеча, відділіть шматок за шматком від його білого м'яса, приготуйте чорну печеню, піднесіть сорока дочкам беків; хто буде їсти, це – не та; хто не буде їсти, це – дружина Казана; (її) приведіть, щоб ми примусили її розділити з нами ложе, подавати чаші», – сказали вони. Чи поїсти мені твого м'яса, сину, чи розділити ложе з гяуром нечистої віри, розбити честь твого батька Казана? Що мені робити, сину?». Уруз говорить: «Хай засохнуть твої вуста, матінко, хай згниє твій язик, матінко! Право матері – право бога;

у іншому випадку я піднявся б і встав із свого місця, схопив би тебе за горлянку, кинув би тебе під мою сильну п'яту, притиснув би твій білий лик до чорної землі, вичавив би кров з твоїх вуст і носа, щоб задзюркотіла, показав би тобі солодкість життя! Що це за слово? Бережись, государине-матінко, не підходь до мене, не плач наді мною! Дай їм, государине-матінко, повісити мене на гак, дай відділити шматки від мого м'яса, дай приготувати чорну печеню, дай піднести її сорока дочкам беків; поки вони будуть з'їдати один шматок, ти з'їдай два; нехай г'яури тебе не упізнають, щоб тобі не розділити ложе з г'яурами нечистої віри, не подавати їм чаші, не порушувати честі мого батька Казана; бережіться!». Від таких слів у неї полилися з очей гіркі сльози; статна, струнка Бурла-хатун схопилася за шию і вуха, упала (на землю), почала смикати і роздирати свої яскраво-червоні, як осіннє яблуко, щоки, почала рвати своє чорне, як ворон, волосся; примовляючи: «Сину, сину!»; вона заридала і заплакала. Уруз говорить: «Государине-матінко, що ти кричиш, стогнеш і плачеш переді мною, що ти терзаєш мою печінку і моє серце, що ти нагадуєш мені минулі дні мої? Слухай, матінко! хіба там, де арабські коні, не народиться лоша? хіба там, де червоні верблюди, не народиться верблюжа? хіба там, де білі барани, не народиться ягня? Будь ти здорова, государине-матінко, нехай буде здоровий мій батько; хіба у вас не народиться подібний мені син?». Коли він так сказав, мати його не витримала, пішла від нього, увійшла в коло сорока струнких дів.

Г'яури схопили Уруза, привели його до підніжжя місця забою; Уруз говорить: «Пощадіть, г'яури, в єдинобожжі немає сумнівів! Дайте мені поговорити з цим деревом». Гучним голосом він почав говорити дереву – подивимось, хане мій, що він говорив: «Коли я назву тебе деревом, не соромся, дерево! Від тебе ворота Мекки і Медіни, дерево! від тебе патериця Мойсея, що бесідував з богом, дерево! від тебе мости на великих ріках, дерево! від тебе судна на чорних морях, дерево! від тебе сідло Дульдуля, (коня) царя мужів Алія, дерево! від тебе піхви і рукоять (меча) Зу-ль-фікар, дерево! від тебе колиска царів Хасана і Хусейна, дерево! і чоловіки і жінки бояться тебе, дерево! Коли подивлюся вгору, не видно твоєї верхівки, дерево! коли подивлюся вниз, не видно твого кореня, дерево! Мене вішають на тебе, не витерпи (цього), дерево! коли витерпиш, ти поплатишся за моє молодецтво, дерево! Ти було потрібним в нашому народі, дерево! дав би я наказ своїм чорним індійським рабам, розрубали би вони тебе на шматки, дерево!». Потім він сказав: «Жаль табунів моїх з'юрблених коней; жаль моїх товаришів, що оплакують брата; жаль мого сокола, що гойдається на моїй руці; жаль моїх швидких (ніг) і міцних (рук); жаль мені самого, що не насолодився бекством; жаль моєї душі, що не пізнала молодечтва!». Так сказавши, він гірко заплакав, терзаючи своє гаряче серце.

Тут, султани мій, прискакали Салор-Казан і чорний пастух; у пастуха була праща, з ямкою із шкіри трирічного теляти, з боками із вовни трьох кіз, з ременем із вовни однієї кози; при кожному ударі він кидав камінь (вагою) в дванадцять батманів; кинутий ним камінь не (скоро) падав на землю; коли він падав на землю, він (знову) піднімався пилом, крутився, як вогнище; у тому місці, де камінь торкався землі і падав, трава не виростала; коли там залишалися на літо жирні барани і худі ягнята, вовк, приходячи (туди), не їв їх. Чорний пастух цвѐхнув пращею; через страх перед пращею, султани мій, хоч був полудень, світ перед очима г'яурів покритися мороком. Казан говорить: «Чорний пастуше, я випрошу у г'яура свою матір, щоб вона не загинула під копитами коней». Нога коня кульгала, мова співця жвава; Казан гучним голосом почав говорити г'яурові – подивимось, хане мій, що він говорив: «Царю Шюклі, ти забрав мої золоті верхі намети; хай дають вони тобі тїнь! Ти забрав мою багату скарбницю, мої великі

гроші; хай будуть вони тобі на витрати! Ти забрав Бурла-хатун і з нею сорок струнких дів; хай будуть вони тобі бранками! Ти забрав мого сина Уруза і з ним сорок джигітів; хай будуть вони твоїми рабами! Ти забрав табуни моїх швидких коней; хай служать вони тобі для їзди! Ти забрав ряди моїх червоних верблюдів; хай служать вони тобі для в'юків! Ти забрав мою стару матір; слухай, гяуре! матір мою віддай мені, без боротьби, без битви я повернусь назад, піду, так і знай!». Гяур говорить: «Слухай, Казан, твої золоті намети ми забрали; вони наші. Статну Бурла-хатун і з нею сорок струнких дів ми забрали; вони наші. Твого сина Уруза і з ним сорок джигітів ми забрали; вони наші. Табуни твоїх швидких коней, ряди твоїх верблюдів ми забрали; вони наші. Твою стару матір ми забрали; вона наша; не віддамо (її) тобі. Ми видамо її за сина попа Яйхана; від сина попа Яйхана у неї народиться син; його ми зробимо твоїм боржником». Від таких слів чорним пастухом оволодів гнів, він стиснув свої уста; пастух говорить: «Слухай, гяуре без віри, без розуму; гяуре без почуттів, без розсудливості! Сніжні чорні гори, що лежать навпроти (нас), постаріли, не виросте на них трава. Зчервонілі від крові ріки постаріли, не наповниться (від них) посуд водою; швидкі коні постаріли, не дадуть вони лоша; червоні верблюди постаріли, не дадуть вони верблюжа; слухай, гяуре! мати Казана постаріла, не дасть вона сина. Якщо у тебе є..., царю Шюклі, якщо у тебе є чорноока дочка, приведи її, віддай Казану. Слухай, гяуре! від твоєї дочки нехай у нього народиться син, його ви зробите боржником Казан-бека».

Тут прийшли решта беків огузів; хане мій, подивимось, хто прийшов. Прискакав брат Казан-бека Кара-Гюне, що уражає мужів, чия колиска біля входу в чорну ущелину була покрита шкурою чорного бика, хто у гніві перетворював чорний камінь в глину, хто прив'язав собі вуса на потилиці в семи місцях; «удар своїм мечем, брате Казан, я прийшов», – сказав він. Слідом за ним, подивимось, хто прийшов. Прискакав удатний Дундаз, син Киян-Сельджука, той, що розбив і захопив залізні ворота в Дербендській ущелині, на вістрі свого цяткованого списа у шістдесят тутамів змушував кричати воїна; «удар своїм мечем, батьку мій, Казан, я прийшов», – сказав він. Слідом за ним, подивимось, хане мій, хто прийшов. Прискакав син Кара-Гюне Кара Будаг, що зруйнував фортеці Хамід і Мардін, змусив ригати кров'ю озброєного залізним луком царя Кіпчака, мужньо взяв дочку Казана; білобороді старці, побачивши цього джигіта, славили його; на ньому були шаровари з червоними шпорами, на його коні були прикраси з морської (мушлі); «удар своїм мечем, батьку мій, Казан, я прийшов», – сказав він. Слідом за ним, подивимось, хане мій, хто прийшов. Прискакав Шер Шемс-ад-дін, син Гафлет-Ходжі, той, що без дозволу перемиг ворога Баюндур-хана, що примусив ригати кров'ю шістдесят тисяч гяурів, той, що не давав розтанути снігові на гриві свого сірого коня. «Удар своїм мечем, батьку мій, Казан, я прийшов», – сказав він. Слідом за ним, подивимось, хане мій, хто прийшов. Прискакав на сірому жеребці Бейрек, той, що зі славою покинув Байбурд, фортецю Пара-Сара, що знайшов (готовим) свій барвистий весільний намет, надія семи дів, покликач решти огузів, помічник Казан-бека. «Удар своїм мечем, батьку мій, Казан, я прийшов», – сказав він. Слідом за ним, хане мій, подивимось, хто прийшов. Прискакав бек Ієкенк, син Казилик-Коджі, мужністю подібний орлові, що ударає коршака, з... поясом, із золотою сережкою у вусі; у боротьбі з ним один за одним падали з коней інші беки огузів. «Удар своїм мечем, батьку мій, Казан, я прийшов», – сказав він. Слідом за ним, подивимось, хане мій, хто прийшов. Прискакав вихователь Казан-бека Аруз-Коджа, (з широкими) вустами подібний коневі, з рукою і тулубом довгим як ..., з тонкими литками; хутро із шкури шістдесяти козлів не покрило б його усього, шапка з шкури шести козлів не покрила б його вуха. «Удар своїм мечем, бек мій, Казан, я прийшов», – сказав він. Слідом за ним, подивимось, хто прийшов. Прискакав Емен

з роду Бегдюр із закривавленими вусами; покинувши батьківщину, він бачив лик про- рока; повернувшись, став його сподвижником серед огузів; коли ним оволодівав гнів, з його вусів сочилася кров. «Удар своїм мечем, батьку мій, Казан, я прийшов», – сказав він. Слідом за ним, подивимось, хто прийшов. Прискакав Алп-Ерен, син Ілік-Коджі, той, що з презирством пустив г'яурів слідом за псом, що покинув батьківщину, на коні переплив через ріку Айгир-Гезлю, заволодів ключами п'ятдесяти семи фортець, одру- жений з Чешме, дочкою білого царя, той, що примусив ригати кров'ю царя Суну-Сан- дала, зодягнений у сорок каптанів, той, що захопив дочок-красунь беків тридцяти семи фортець, одну за одною обіймав їх за шию, цілував в лице і в уста. «Удар своїм мечем, батьку мій, Казан, я прийшов», – сказав він. Будеш перераховувати беків огузів, до кін- ця не дійдеш; усі прийшли.

Чистою водою зробили вони омовіння, приклалися до землі своїм білим чолом, відбули намаз із двох поклонів, віддали хвалу Мухаммедові, чиє ім'я славне, не зволі- каючи погнали коней на г'яурів, ударили мечами; рознісся звук барабанів, затрубили мідні труби із золотим гвинтом. Того дня герої-джигіти показали свою звитягу; того дня боягузи видивлялися хованки; той день був днем страшної битви, поле вкрилося головами; голови були відрубані; як м'яч, скакали швидкі коні, їхні копита відлітали. Цяткованими списами кололи, чорними булатними мечами ударяли; їхнє вістря від- літало. Березові стріли з трьома перами випускалися; їхній залізний наконечник від- літав. Той день був подібний дневі страшного суду; бек був відділений від свого нукера, нукер – від свого бека. Із внутрішніми огузами ударив справа удатний Дундаз. З мо- лодцями-джигітами ударив зліва син Кара-Гюне, удатний Будах. З беками внутрішніх огузів ударив у центрі Казан; він зійшовся з царем Шюклі, примусив кричати його, повалив на землю з коня; не дав йому отямитися, відрубав його чорну голову; розру- бав (його), пролив на землю його яскраво-червону кров. На правому крилі син Киян- Сельджука, удатний Дундаз, зійшовся з царем Кара-Тюкеном, відрубав йому мечем правий бік, скинув (його) на землю. На лівому крилі син Кара-Гюне, удатний Будах, зійшовся з царем Богачіком, сильно ударив його по голові палицею-шестопером; світ перед його очима покритися мороком; він обняв шию коня, упав на землю. Брат Казан- бека розрубав мечем прапор г'яурів з древком, скинув його на землю. В ущелині і на пагорбах г'яури потерпіли поразку, до їхніх трупів злетілися ворони; дванадцять тисяч г'яурів загинули від меча; із огузів п'ятсот джигітів загинули мучениками за віру. Тих, що утікали, Казан-бек не переслідував, тих, що просили пощади не убивав. Беки решти огузів розділили здобич; Казан-бек взявши (тільки) свою орду, свого сина, своє дитя, свою скарбницю, повернувся назад. (Сівши) на золотому престолі, він знову поставив свій намет, чорного пастуха зробив головним конюшим. Сім днів, сім ночей вони їли і пили; сорок рабів і рабень він відпустив на волю заради довголіття свого сина Уруза, роздав багато дарів молодцям-богатирям-джигітам, дав (ім) шаровари, хутро, сукно.

Прийшов мій дід Коркут, склав пісню, сказав слово; цю билину він склав і упоряд- кував: так він сказав: де оспівані мною беки-герої, які говорили: увесь світ – мій? Їх викрала смерть, сховала земля; за ким залишився тлінний світ? Земне життя, ти при- ходиш і відходиш; тобі приходить неминучий кінець. Я дам віщування, хане мій; твої сніжні чорні гори хай не скрушаться; твоє тінисте, міцне дерево хай не буде зрубане; твоя вічноплинна, прекрасна ріка хай не вичерпається; хай не примусить тебе всемо- гутній бог удаватися до лиходіїв! Нехай твій світло-сивий кінь, скачучи, не утомиться; нехай твій чорний булатний меч, ударяючи, не затупиться; нехай твій строкатий спис, вражаючи, не зламається! Хай буде обійстям твого білобородого батька рай; хай буде пристанищем твоєї сивоголової матері горішня обитель! Хай не розлучить їх (бог) до

кінця з чистою вірою, хай побачать лик (божий) ті, що кажуть амінь! Заради твого білого чола ми вершимо молитву з п'яти слів; хай буде вона прийнята! Хай не буде обманута твоя дана богом надія, хай поєднається в одне, хай стоїть твердо! Хай простить (бог) твої гріхи заради лика Мухаммеда, чие ім'я славне, хане мій!

ІІІ. ПІСНЯ ПРО БАМСІ-БЕЙРЕКА, СИНА КАН-БУРИ

Хане мій! Син Кам-Гана хан Баюндур знявся зі свого місця, велів поставити на чорну землю свій намет з білим верхом. Велів підняти до небес барвисте шатро, велів розстелити у тисячі місць шовкові килими. Беки внутрішніх і зовнішніх огузів зібралися на бенкет до Баюндур-хана. Прийшов на бенкет Баюндур-хана і Бай-Бура-бек. Навпроти Баюндур-хана стояв, опираючись на лук, Кара-Будак, син Кара-Гюне; праворуч стояв син Казана Уруз; ліворуч стояв син Казилик-Коджі бек Іекенк. Побачивши їх, Бай-Бура-бек глибоко зітхнув, розум у його голові затьмарився, він узяв до рук хустку, голосно, голосно заривав. Почувши це, опора решти огузів, зять Баюндур-хана, Салор-Казан опустився на своє міцне (коліно); доторкнувшись до твердої (землі), він подивився в обличчя Бай-Бура-беку і запитав: «Бай-Бура-бек! Чому ти плачеш і ридаш?» Бай-Бура-бек говорить: «Хане Казан, як мені не плакати, як не ридати? У мене немає сина – немає свого вінця; немає брата, немає міці! Всевишній бог мене прокляв. Беки! З приводу свого вінця, свого престола я плачу. Прийде день, я упаду мертвим, моє місце, моє шатро нікому не дістанеться». Казан говорить: «У чому твоє бажання?». Бай-Бура-бек говорить: «У тому воно, щоб у мене був син, щоб він стояв перед ханом Баюндуром, служив (йому), а я бачив те, радів, веселився, пишався». Коли він так сказав, решта беків огузів спрямували погляд до сонця, підняли руки, помолилися: «Нехай всевишній бог дасть тобі сина», – сказали вони. У ті часи благословіння беків було (істинним) благословінням, їхнє прокляття – прокляттям, їхні молитви бували почуті. Бай-Біджан-бек також підвівся і говорить: «Беки, і заради мене помоліться; нехай всевишній бог дасть і мені дочку». Решта беків огузів підняли руки, помолилися: «Нехай всевишній бог дасть і тобі дочку», – сказали вони. Бай-Біджан-бек говорить: «Беки, якщо всевишній бог дасть мені дочку, будьте ви свідками! Нехай моя дочка ще в колісці буде заручена із сином Бай-Бура-бека».

Минув деякий час; всевишній бог дав Бай-Бура-беку сина, Бай-Біджан-беку – дочку; про це почули решта беків огузів, зраділи і звеселилися. Бай-Бура-бек покликав до себе своїх купців і віддав їм наказ: «Слухайте, купці! Всевишній бог дав мені сина; ідіть у країну греків, привезіть для мого сина гарні подарунки, поки мій син виросте». Так він сказав; купці вирушили в дорогу, (йшли) вдень і вночі, прибули до Стамбула, купили гарні подарунки з рідкісних і цінних товарів; для сина Бай-Бури вони взяли сірого морського жеребця, взяли міцний осиковий лук, взяли палицю-шестопер; вони зібралися в дорогу. Між тим синові Бай-Бури виповнилося п'ять років, після п'яти років виповнилося десять років, після десяти років виповнилося п'ятнадцять років; він став гарним, добрим джигітом, мужністю походючи на орла, що ударяє коршуна. У ті часи юнакові не давали імені, поки він не відрубає голову, не пролле кров. Син Бай-Бура-бека сів на коня, виїхав на полювання; переслідуючи дичину, він прибув до табунів свого батька; головний конюший вийшов йому назустріч, допоміг зійти з коня і пригостив; вони сиділи за їжею і напоями. На той час з іншого боку прибули купці, розташувалися біля входу в чорну ущелину. Злі гяури з фортеці Онік їх вислідили; купці ще спали, коли на них зненацька напали п'ятсот гяурів і пограбували їх; старших куп-

ців узяли в полон, молодші утекли, прибули до огузів. Вони роззирнулися і побачили, що на краю (землі) огузів поставлене барвисте шатро, сидить гарний царевич-джигіт, праворуч і ліворуч нього сорок джигітів. «Це – хоробрий джигіт огузів; підемо до нього, попросимо допомоги», – сказали вони. Купці говорять: «Джигіте, джигіте, бек-джигіте! Почуй мій голос, вислухай моє слово! Минуло шістнадцять років, як ми виїхали з країни огузів; ми везли бекам огузів рідкісні і цінні товари г'яурів; біля входу в чорну ущелину Пасенг ми розташувалися; на нас напали п'ятсот г'яурів з фортеці Онік; мого брата забрали в полон; наші товари, наші припаси вони пограбували, повернулись назад. Я приніс свою чорну голову, прийшов до тебе; джигіте, порятунок моєї чорної голови, допоможи мені!». Так вони сказали; тут юнак посеред бенкету перестав пити вино, упустив з рук на землю золотий кубок; він говорить: «Що ти сказав? Ведіть (мене), принесіть мій одяг, приведіть мого швидкого коня; нехай люблячі мене джигіти сядуть на коней!». Так він сказав; купці поїхали вперед, служили провідниками. Г'яури в одному місці зупинилися, були зайняті, ділили гроші; тут прибув юний воїн, лев арени мужів, тигр богатирів; не кажучи двох слів, він ударив мечем г'яурів; хто з г'яурів підняв голову, того він убив, звершив подвиг за віру, виручив товари купців. Купці говорять: «Бек-джигіте, ти мужньо допоміг нам; прийди, візьми тепер з товарів, що тобі сподобається». Погляд джигіта упав на сірого морського жеребця, на палицю-шестопер, на осиковий лук; ці три речі йому сподобались; він говорить: «Слухайте, купці! Цього жеребця, цей лук і цю палицю віддайте мені». Від таких слів його купці зажурилися; джигіт говорить: «Скажіть, купці, хіба я багато забажав?». Купці сказали: «Не у тім річ! Але є один син нашого бека; ці три речі ми повинні принести йому в дар». Юнак говорить: «Скажіть, хто син вашого бека?». Вони сказали: «Це – син Бай-Бури». Так вони сказали; вони не могли знати, що син Бай-Бури перед ними. Джигіт прикусив собі палець і подумав: «Ніж взяти тут як за послугу, я краще візьму там, у мого батька, без послуги». Він ударив нагайкою свого коня, вирушив у дорогу; купці подивилися йому вслід: «Клянусь богом! Добрий джигіт, благородний джигіт», – сказали вони.

Юний воїн прибув у дім свого батька, приніс вістку, що прибули купці; його батько зрадив, звелів поставити шатро і барвистий намет, розстелив шовкові килими, пройшов по них і сів, велів своєму синові сісти з правого боку. Юнак не сказав ні слова про випадок з купцями, не згадав про поразку г'яурів. Прийшли купці, схилили голову, привіталися, побачили, що той джигіт, який відрубав голови, пролив кров, сидить праворуч від Бай-Бура-бека. Купці підійшли, поцілували руку джигітові; коли вони так зробили, Бай-Бура-бек розгнівався; він говорить купцям: «Негідні, народжені від негідних! Хіба цілують руку синові, коли перед вами батько?». Вони сказали: «Хане мій! Хіба цей джигіт – твій син?». «Так, це мій син», – сказав він. Вони сказали: «Якщо так, то не гнівайся, хане мій, на те, що ми перш поцілували його руку; якби не твій син, то наші товари пропали б в Грузії і всі ми стали би бранцями». Бай-Бура-бек говорить: «Скажіть, хіба мій син відрубав голови, пролив кров?». «Так, він відрубав голови, пролив кров, повергнув на землю людей», – сказали вони. «Отже, чи не прийшла пора дати цьому юнакові ім'я?». «Так, султане мій, більше ніж пора». Бай-Бура скликав решту беків огузів пригостив їх; прийшов мій дід Коркут, дав юнакові ім'я; він говорить: «Вислухай моє слово, Бай-Бура-бек! Всевишній бог дав тобі сина; хай береже він його! Хай буде він опорою мусульман, несучи тяжкого прапора! Чи буде він підніматися на ті, що лежать перед (нами) чорні сніжні гори, хай полегшить всевишній бог твоєму синові сходження! Чи буде він переправлятися через закривавлені ріки, хай полегшить йому бог переправу! Чи буде він вриватися у густий натовп г'яурів, нехай всевишній бог дарує твоєму синові удачу! Ти називаєш свого сина Басамом; (тепер) нехай його ім'я

буде Бамсі-Бейрек, володар сірого жеребця. Ім'я йому дав я; довге життя нехай дасть йому бог!». Решта беків огузів підняли руки, помолилися: «Хай принесе це ім'я щастя цьому джигітові», – сказали вони.

Беки усі поїхали на полювання; Бейрек велів привести свого сірого жеребця і сів на нього. Раптом перед огузами пробігло стадо кіз; Бамсі-Бейрек погнався за однією з них. Довго він гнався, нарешті прибав у одне місце; що він там побачив, султани мій? Він побачив, що на зеленому лузі поставлений червоний намет; «Чий би це міг бути намет?», – здивувався він. Він не знав, що той намет був шатром світлою дівки. Підійти до того шатра він соромився, нарешті зважився: «Хай буде, що буде, але я візьму свою здобич». Він підійшов до шатра, перерізав жили кози і роззирнувся навколо. Це шатро було шатром Бану-Чечек, вже у колисці зарученої з Бейреком. Бану-Чечек дивилася з шатра: «Дивіться дівчата! Чи не хоче якийсь негідний, народжений від негідного, показати нам свою мужність? Підіть, вимагайте у нього долю (здобичі); подивіться, що він скаже». Так вона сказала; одна жінка, на ймення Касирча-Ніке, вийшла наперед, почала вимагати долю здобичі: «Бек-джигіте, дай і нам частину цієї кози», – сказала вона. Бейрек говорить: «Слухай, дівчино, я не ловецький, я бек, син бека; беріть собі все. Але хай не буде питання образою; чиє це шатро?». Так він сказав; Касирча-Ніке говорить: «Бек-джигіте, це шатро Бану-Чечек, дочки Бай-Біджан-бека». Від такої звістки, хан мій, кров Бейрека закипіла, (але) він увічливо повернувся назад. Дівчата понесли козу, поклали її перед царицею красунь Бану-Чечек; вона подивилася і побачила, що це царський, гладкий козел-самець. Бану-Чечек говорить: «Скажіть, дівчата, що це за джигіт?». Дівчата говорять: «Клянемося богом, царице! У цього джигіта лице закрите покривалом, але це добрий джигіт, бек, син бека». Так вони сказали; Бану-Чечек говорить: «Слушайте, дівчата, мені говорили, що віддали мене Бейрекові, чиє лице закрито накидкою; чи не він це? Покличте його, я його розпитаю». Бейрека покликали; він прийшов; Бану-Чечек закрилася чадрую, почала його розпитувати; вона говорить: «Звідки ти прийшов, джигіте?». Бейрек говорить: «Із (країни) внутрішніх огузів». «Серед внутрішніх огузів хто ти і хто твій батько?», – запитала вона. «Мене звуть Бамсі-Бейреком, сином Бай-Бура-бека», – відповів він. Дівчина говорить: «У якій справі ти прийшов, джигіте?». Бейрек говорить: «У Бай-Біджан-бека є дочка; на неї я прийшов подивитися». Дівчина говорить: «Не така вона, щоб показатися тобі; але я – служниця Бану-Чечек; давай, виїдемо разом на полювання; якщо твій кінь обгонить мого коня, ти обгониш і її коня; випустимо також разом стріли; якщо ти мене перевершиш, ти перевершиш і її; потім поборемося з тобою; якщо ти мене подолаєш, то подолаєш і її». Так вона сказала; Бейрек говорить: «Добре, сідай на коня». Обидва сіли на коней, виїхали на арену, пустили коней – кінь Бейрека обігнав коня дівичі; випустили стріли – Бейрек розсік стрілу дівичі. Дівича говорить: «Слухай, джигіте, мого коня ще ніхто не обганяв, моєї стріли ще ніхто не розсікав; тепер давай поборемося з тобою». Миттю Бейрек зійшов з коня; вони схопилися, обхопили одне одного, подібно двом багатирям; то Бейрек піднімає дівичю, хоче кинути на землю, то дівича піднімає Бейрека, хоче кинути на землю. Бейрек знесилився; він говорить: «Якщо ця дівича здолає мене, то серед решти огузів на мою долю випадуть насмішки і образи». Так сказавши, він розгнівався, схопив (дівичю), взяв її за пов'язку, ухопився за її груди, обняв дівичю; цього разу Бейрек заволодів струнким станом дівичі, скував її рухи, кинув її спиною на землю. Дівича говорить: «Джигіте, Бану-Чечек, дочка Бай-Біджана, це я». Так вона сказала; Бейрек (її) тричі поцілував, один раз укусив. «Хай принесе нам весілля щастя, ханська дочко!», – сказав він, зняв із свого пальця золотий перстень, надів його на палець дівичі: «Хай буде це знаком між нами, ханська дочко!», – сказав

він. Дівця говорить: «Коли так сталося, то треба йти вперед, сину бека!». «Хто знає, що нам суджено, господине», – відповів Бейрек.

Бейрек розстався з дівцею і повернувся додому; його білобородий батько вийшов йому назустріч; він говорить: «Сину, що ти бачив сьогодні цікавого серед огузів?». Бейрек говорить: «Що мені бачити? У кого є син, той його одружує, у кого є дочка, той видає її заміж». Батько його говорить: «Чи не час тебе одружити, сину?». «Так, білобородий, шановний батьку, час одружити», – сказав Бейрек. Батько його говорить: «Чию дочку серед огузів мені взяти для тебе?». Бейрек говорить: «Батьку, візьми для мене таку дівцю, щоб, поки я ще не встав з місця, вона вже встала; щоб, поки я ще не сів на свого чорного богатирського коня, вона вже сіла, щоб, поки я ще не вийшов на битву, вона вже принесла мені голову (ворога); таку дівцю візьми мені батьку». Так він сказав; його батько, Бей-Бура-хан, говорить: «Сину, ти хочеш собі не дівцю, ти хочеш собі товариша; чи та дівця, яку ти забажав, Бану-Чечек, дочка Бай-Біджан-бека?». Бейрек говорить: «Так, так воно, білобородий, шановний батьку; її я забажав». Батько говорить: «Сину, у Бану-Чечек є безумець брат; його звать божевільним Карчаром; хто сватає дівцю, того він убиває». Бейрек говорить: «Що ж нам тоді робити?». Бай-Бура-бек говорить: «Сину, покличемо у своє шатро решту беків огузів; як вони вирішать, так ми й зробимо». Вони покликали усіх інших беків огузів, привели їх до свого шатра, щедро пригостили їх; беки решти огузів сказали: «Хто б міг піти сватати цю дівцю?». (Нарешті), вони вирішили: «Хай піде дід Коркут». Дід Коркут говорить: «Друзі, якщо ви мене посилаєте, то ви знаєте, що божевільний Карчар убиває всіх, хто сватає його сестру; у такому випадку приведіть мені двох швидких, як соколи, коней з табуна Баюндур-хана: одного жеребця з головою кози і одного гнідого з головою вівці, щоб я, коли буде втеча і переслідування, на одного скочив, другого повів на повіді». Слова діда Коркута схвалили; пішли, привели тих двох коней з табуна Баюндур-хана; дід Коркут на одного сів, другого повів на повіді: «Друзі, доручаю вас богові», – сказав він і відбув.

Між тим, султани мій, божевільний Карчар велів поставити на чорну землю свій намет з білим верхом, своє біле шатро; він сидів із своїми товаришами, поставив мішень (для стріл). Перед ним з'явився мій дід Коркут, схилив голову, приклав руки до грудей, виголосив поштиве привітання; рот божевільного Карчара вкрився піною, він подивився на обличчя діда Коркута і говорить: «І тобі привіт, ти, чиї справи розладнані, чиї вчинки перекручені, кому всемогутній бог написав на білому чолі свій вирок! У кого є ноги, той сюди не приходив; у кого є уста, той з цієї моєї ріки не пив; що сталося з тобою? чи твої справи розладнані? чи твої вчинки втратили сенс? чи прийшла твою смертна година? що тобі тут робити?». Дід Коркут говорить: «Я прийшов піднятися на твою чорну гору, яка лежить навпроти (нас); я прийшов переправитися через твою швидку, багатоводну, гарну річку; я прийшов бути притиснутим твоїм широким чоботом і твоєю тісною пазухою; за велінням бога, за словом пророка я прийшов засватати для Бамсі-Бей-река твою сестру Бану-Чечек, ту, яка чистіша від місяця, світліша від сонця». Коли дід Коркут промовив такі слова, божевільний Карчар говорить: «Що ти сказав? Приженіть мого чорного жеребця, принесіть зброю». Привели чорного жеребця, принесли зброю, посадили божевільного Карчара на коня; дід Коркут розірвав пута коня, кинувся утікати; божевільний Карчар помчав за ним. Гнідий жеребець з головою вівці вибився із сил; дід Коркут скочив на жеребця з головою кози; переслідуючи діда, божевільний Карчар проскакав простір у десять років шляху. Божевільний Карчар догнав діда Коркута; дід обезсилів від страху, доручив себе богові, вимовив священне ім'я; безумний Карчар схопив у руки меч; на відстані ліктя він, закипаючи від гніву, здійснив напад; безумний бек хотів ударити і уразити діда; дід Коркут ска-

зав: «Якщо удариш, хай засохне твоя рука!». За повелінням всевишнього бога піднята рука безумного Карчара зависла, тому що дід Коркут володів святістю, його молитва була почута. Безумний Карчар говорить: «На допомогу! Пощади! В єдинобожжі немає сумніву! Зціли мою руку; за велінням бога, за словом пророка я віддам свою сестру за Бейрека». Так він сказав, тричі підтвердив свою обіцянку, покаювся у своїх гріхах; дід Коркут помолився; з божого повеління рука безумця стала здоровою, як раніше. Він говорить: «Діду, чи даси ти мені те, чого я забажаю, щоб відпустити свою сестру?». Дід говорить: «Дамо; подивимось, чого ти вимагаєш». Божевільний Карчар говорить: «Приведіть тисячу верблюдів, які ніколи не бачили самку; приведіть тисячу жеребців, які ніколи не піднімалися на кобилу; приведіть тисячу баранів, які ніколи не бачили вівцю; приведіть тисячу псів без хвоста і без вух; ще приведіть мені тисячу бліх. Приведіть мені все, що я сказав, добре, віддам (вам дівицю); не приведете, то я тепер тебе не убив, а тоді уб'ю». Дід повернувся додому, прийшов у дім Бай-Бури; Бай-Бура-бек говорить: «Діду, чоловік ти, чи жінка?». «Я чоловік», – сказав дід. «Як же ти тоді врятувався з рук божевільного Карчара?». Дід говорить: «Поміч божа, турбота мужів була зі мною; мені дали дівицю». Так він сказав; радісна звістка прийшла до Бейрека, його матері і його сестер; вони звеселилися, зраділи. Бай-Бура-бек говорить: «Якої плати вимагає безумець?». Дід говорить: «Проклятий безумець Карчар вимагає такої плати, якої нікому не внести». Бай-Бура-бек говорить: «Скажи, чого він вимагає?». Дід говорить: «Він вимагає тисячу верблюдів, які ніколи не бачили самку; вимагає тисячу жеребців, які ніколи не піднімалися на кобилу; вимагає тисячу баранів, які ніколи не бачили вівцю; вимагає тисячу псів без хвоста і без вух; вимагає тисячу чорних, темних бліх. «Приведеш все це – віддам свою сестру; не приведеш – не показуйся мені на очі, бо уб'ю тебе», – сказав він». Бай-Бура-бек говорить: «Діду, якщо я дістану три речі, чи дістанеш ти дві інші?». «Так, хане мій, дістану», – сказав дід Коркут. Бай-Бура-бек сказав: «Тоді, діду, дістань псів і бліх». Сам він пішов до табунів своїх коней, вибрав тисячу жеребців; пішов до своїх верблюдів, вибрав тисячу самців; пішов до своїх овець, вибрав тисячу баранів. Дід Коркут найшов тисячу псів без хвоста і вух, найшов також тисячу бліх; з ними (з першими) він вирушив до божевільного Карчара. Той почув, вийшов назустріч: «Подивлюся, чи привели те, що я сказав», – подумав він. Оглянувши жеребців, він (їх) схвалив; оглянувши верблюдів, схвалив; баранів схвалив; оглянувши псів, він голосно розреготався. Він говорить: «Діду, а де мої блохи?». «Сину мій, Карчаре, – сказав дід Коркут, – для людини ця комаха болюча, як гедзь; це – страшний звір; я зібрав їх усіх в одному місці; ходімо (туди); жирних візьми, худих залиш». Він привів божевільного Карчара в місце, де було багато бліх; там він роздів божевільного Карчара, впустив його у отвір; блохи накинулися на божевільного Карчара; він побачив, що йому з ними не впоратись; він говорить: «На допомогу, діду, зжалься! Ради бога відкрий двері, дай мені вийти!». «Сину мій, Карчаре, – сказав дід Коркут, – чому ти галасуєш? Це – те, що ти доручив доставити; що сталося з тобою, чому ти такий засмучений? Жирних візьми, худих залиш». Божевільний Карчар говорить: «Ой, діду, взяв би цар-господь і жирних і худих, тільки дай мені вийти за двері, допоможи мені!». Дід відкрив двері, божевільний Карчар вийшов; дід побачив, що безумець ледве живий, що тільки його голова видніється, а тіла не видно через блохи, що ні лиця, ні очей його не можна розрізнити. Він упав до ніг діда: «Ради бога, врятуй мене», – сказав він. «Піди, сину мій, кинься у воду», – сказав дід Коркут. Божевільний Карчар кинувся утікати, стрибнув у воду; блохи потонули у воді. Він повернувся, одягнувся, зробив приготування до пишного весілля.

У часи огузів джигіт, коли одружувався, випускав стрілу; де падала стріла, там ста-

вили весільне шатро. Бейрек-хан теж випустив свою стрілу; де вона упала, він поставив своє весільне шатро. Від нареченої, на знак її дівочості, надійшов червоний каптан; Бейрек одягнув (його); його товаришам це не сподобалось, вони засмутилися. Бейрек говорить: «Чим ви засмучені?». Вони сказали: «Як нам не засмучуватися! Ти носиш червоний каптан, ми носимо білі каптани». Бейрек говорить: «Навіщо вам засмучуватися через такі дрібниці, сьогодні я одягнув (каптан), завтра (його) одягне мій заступник; до сорока днів одягайте його один за одним; потім подаруємо його якомусь біднякові». Із сорока джигітами вони сиділи за їжею і напоями. Проклятий шпигун ґяурів вислідив їх, пішов, приніс вістку бекові фортеці Байбурд; він говорить: «Чого ти зволікаєш, султане мій? Бай-Біджан-бек видав обіцяну тобі дівицю за Бейрека; цієї ночі він входить у весільне шатро». Той проклятий із семистами ґяурів учинив напад; Бейрек, не відаючи нічого, сидів, у своєму барвистому весільному шатрі, їв і спав. Посеред нічного сну ґяури оточили шатро; заступник Бейрека вийняв меч, взяв його в руки: «Нехай моя голова упаде жертвою за голову Бейрека», – сказав він. Заступника зарубали, загинув за віру. У глибокій воді потонеш, густий натовп (ворогів) наводить страх; кінь трудиться, воїн гордиться, а пішому воїнові немає надії; Бейрека з тридцятьма дев'ятьма джигітами забрали у полон. Зайшла зоря, зійшло сонце; батько і мати Бейрека поглянули і побачили, що весільне шатро щезло; вони тяжко зітхнули, розум у них у голові помутився. Вони побачили, що летить ворона, сідає, швидко кружляє, зависає над наметом; весільне шатро розрубане, заступник (Бейрека) убитий. Батько Бейрека підняв свою товсту чалму, кинув нею об землю, схопився за комір, розірвав його, почав кричати і ридати, примовляючи: «Сину (мій), сину!». Сивоголова мати Бейрека гірко, гірко заплакала, пролила сльози з очей, увігнала гострі нігті в своє біле обличчя, почала бити себе, почала роздирати свої яскраво-червоні щоки, почала виривати своє чорне, як ворон, волосся; з плачем і стогоном вона повернулася додому, увійшла в золотоверхе шатро Бай-Бура-бека. Не дзвенів голосний сміх її дочок-наречених; не фарбували вони червоною хною свої білі руки; сім сестер Бейрека зняли білий, одягли чорний одяг, почали плакати і кричати, примовляючи: «Ой, бек мій, брате; ой, (мій) єдиний брате, не досягнув ти мети своїх намагань!». Дійшла вістка до нареченої Бейрека; Бану-Чечек одягла чорний одяг, зняла білий каптан, почала роздирати свої яскраво-червоні щоки, подібні осінньому яблуку: «Ой, володарю моїх яскраво-червоних вуст! Ой, надіє мого чола, моєї голови! Ой, мій царю-джигіте! Ой, мій соколе-джигіте! Не надивилась я досхочу на твоє обличчя, хане мій, джигіте! Куди ти пішов, залишивши мене одинокою, душа моя, джигіте, ти, кого я, відкривши очі, побачила, кого я серцем полюбила, з ким клала голову на одну подушку, хто загинув на своєму шляху, став жертвою? Ой, помічник Казан-бека! Ой, покликач решти огузів, Бейрек!». Так говорячи, вона ридала і плакала. Почувши це, удатний Дундаз, син Киян-Сельджука, зняв білий одяг, одягнув чорний; вірні товариші Бейрека зняли білий одяг, одяглися в чорний; усі інші беки огузів дуже журилися за Бейреком, втративши надію.

Так минуло шістнадцять років; не знали, чи помер Бейрек, чи живий він. Якось брат дівиці, божевільний Карчар, прийшов у диван Баяндур-хана, поклонився і говорить: «Хай буде довгим життя славного хана! Якби Бейрек був живий, він за шістнадцять років повернувся б. Якщо знайдеться джигіт, принесе мені вістку, що Бейрек живий, я обдарую його золотим шиттям, золотом і сріблом; а хто принесе мені вістку про смерть Бейрека, за того я віддам свою сестру». Почувши такі слова, проклятий Яртачук, син Яланчі, говорить: «Султане мій, я піду, принесу вістку про нього, помер він, чи живий». Цьому Яртачуку Бейрек колись подарував сорочку; він її не одягав, беріг у себе; (тепер) він пішов, умочив сорочку в кров, приніс її і кинув перед Баюндур-ханом.

Баюндур-хан говорить: «Скажи, що це за сорочка?». «Бейрека убили у чорній ущелині; ось доказ, султане мій», – сказав (той). Побачивши сорочку, беки голосно заплакали і заридали; Баюндур-хан говорить: «Чого ви плачете? Ми цієї (сорочки) не знаємо. Понесіть її до його нареченої; нехай вона подивиться: вона її добре знає; бо вона сама її зшила, тому вона знає». Пішли, принесли сорочку до Бану-Чечек; вона подивилася і упізнала: «Так, це та сама», – сказала вона. Вона розірвала свій комір, увігнула гострі нігті в своє біле лице, почала бити себе, почала роздирати свої яскраво-червоні щоки, подібні осінньому яблуку: «Ой, ти, кого я, відкривши очі, побачила, кого я, віддавши серце, полюбила! Ой, володарю моїх яскраво-червоних вуст! Ой, надіє мого чола, моєї голови, хане Бейрек!». Так говорячи, вона заплакала. Дійшла вістка до батька і матері Бейрека; у їхнє барвисте шатро прийшло горе; (усі) зняли білий одяг, одягли чорний; решта беків огузів втратили надію побачити живим Бейрека. Яртачук, син Яланчі, відзначивши мале весілля, призначив день для великого весілля.

Батько Бейрека Бай-Бура-бек знову скликав купців, привів їх до себе; він говорить: «Слухайте, купці! підіть, обшукайте країну, не дай боже, щоб ви принесли вістку про те, що Бейрек помер». Купці оглянули своє спорядження; не розрізняючи дня і ночі, вони вирушили; нарешті вони прибули в Байбурд, фортецю Пара-Сара. Той день був великим святом у ґяурів; кожен насолоджувався їжею і напоями; вони покликали і Бейрека, примусили його грати на кобзі. Бейрек подивився з високого навісу, побачив купців; побачивши їх, він почав їх розпитувати – подивимось, хане мій, про що він розпитував; він говорить: «Із-за долин і висот ви приходите, купці; – моєму беківі-батькові, моїй государині-матінці ви приносите подарунки, купці; на довгоногих, швидких конях ви їздите, купці! Почуйте мій голос, вислухайте моє слово, купці! Запитаю із усіх огузів про сина Улаша Салор-Казана, чи здоровий він, купці? Запитаю про удатного Дундаза, сина Киян-Сельджука, чи здоровий він, купці? Запитаю про свого білобородого батька, про свою сивоголову матінку, чи здорові вони, купці? Запитаю про Бану-Чечек, дочку Бай-Біджана, ту, кого я, відкривши очі, побачив, кого я серцем полюбив, чи у наметі вона, купці, чи в могилі вона, купці? Скажіть мені купці; хай буде моя чорна голова жертвою заради вас, купці». Купці говорять: «Чи здоровий ти, чи неушкоджений ти, душа моя, Бамсі? Запитаєш про удатного Дундаза, сина Киян-Сельджука, він здоровий, Бамсі! Запитаєш про Будага, сина Кара-Гюне, він здоровий, Бамсі! Ті беки зняли білий, одягли чорний (одяг) через тебе, Бамсі! Запитаєш про свого білобородого батька, про свою сивоголову матір, вони здорові, Бамсі! Вони зняли білий, одягли чорний (одяг) через тебе, Бамсі! Я бачив, як твої сім сестер, там, де розділяються сім доріг, плачуть Бамсі! Я бачив, як вони роздирають свої яскраво-червоні щоки, подібні осінньому яблуку, Бамсі! Я бачив, як вони ридують, примовляючи: «Брате мій, ти пішов і не повернешся, Бамсі!». Та, кого ти, відкривши очі, побачив, кого ти, віддавши серце, полюбив, Бану-Чечек, дочка Бай-Біджана, справила мале весілля, призначила день великого весілля; я бачив, що вона виходить за Яртачука, сина Яланчі, Бамсі! Хане Бейрек, злети з Байбурда, фортеці Пара-Сара, з'явись до свого барвистого весільного шатра, не з'явшись, (тоді) ти втратиш Бану-Чечек, дочку Бай-Біджана, так і знай». Бейрек встав, з плачем прийшов до своїх тридцяти дев'яти джигітів, зняв свою товсту чалму, ударив нею об землю; він говорить: «Чи знаєте ви, мої тридцять дев'ять товаришів, що сталося? Яртачук, син Яланчі, приніс вістку про мою смерть; у золоточерхий намет мого батька прийшло горе; його дочки-наречені, що подібні гускам, зняли білий, одягли чорний (одяг); та, кого я, відкривши очі, побачив, кого я, віддавши серце, полюбив, Бану-Чечек, виходить за Яртачука, сина Яланчі». Почувши такі слова, його тридцять дев'ять джигітів зняли свої товсті чалми, ударили ними об землю,

голосно, голосно заплакали і заридали.

У бека ґяурів була юна дочка; кожного дня вона приходила побачити Бейрека; того дня вона знову прийшла побачити його; вона подивилася і побачила, що Бейрек зажурений; дівчина говорить: «Чому ти зажурений, хане мій, джигіте? Кожного разу, коли я приходила, я бачила тебе веселим; ти сміявся і грався; що сталося з тобою нині?». Бейрек говорить: «Як мені не журитися? Пройшло вже шістнадцять років, як я в полоні у твого батька; мій батько, моя мати, мої раби, (мої) сестри журяться про мене. Ще була у мене чорноока наречена; був чоловік на ймення Яртачук, син Яланчі; він пішов, набрехав, оголосив, що я помер; за нього вона виходить». Почувши такі слова, дівця полюбила Бейрека; вона говорить: «Якщо я спущу тебе на аркані з фортеці, якщо ти повернешся живим-здоровим до свого батька, до своєї матері, чи прийдеши ти сюди, чи візьмеш мене своєю дружиною?». Бейрек дав клятву: «Хай розрубає мене мій (власний) меч, хай проб'є мене моя (власна) стріла, хай буду я розритий, подібно землі, хай розсиплюся, подібно прахові, якщо я, коли піду живим-здоровим і прийду до огузів, не візьму тебе дружиною». Так він сказав; дівця принесла аркан, спустила Бейрека з фортеці; Бейрек подивився вниз, побачив себе на землі, подякував богові і вирушив у дорогу. По дорозі він прийшов до табуна ґяурів: «Якщо знайду коня, я заволодію ним, сяду на нього», – подумав він. Він подивився і побачив – стоїть там його власний сірий морський жеребець і їсть траву. Сірий жеребець теж побачив Бейрека, упізнав його, піднявся на обидві (задні) ноги і заіржав; Бейрек почав його славити – подивимось, хане мій, як він його славив; він говорить: «Відкритій арені подібне твоє чоло; двом нічним світильникам подібні твої очі; шовку подібна твоя грива; двом птахам, двом братам подібні твої вуха; несе воїна до мети його намагань твоя спина. Не буду називати тебе конем, буду називати братом; ти для мене кращий від брата. Мене чекає справа; буду називати тебе товаришем; ти для мене кращий від товариша». Кінь високо тримав голову, підняв одне вухо, прибіг назустріч Бейрекові; Бейрек обняв шию коня, поцілував його в обидва ока, скочив на нього і сів. Він виїхав до воріт фортеці, доручив (ґяурам) своїх товаришів – подивимось, хане мій, які він дав доручення; Бейрек говорить: «Слухай, ґяуре нечистої віри! Ти бив мене по обличчю – не міг я стерпіти; ти годував мене м'ясом чорної свині – не міг я стерпіти; бог відкрив мені шлях; я вирушив у дорогу. Слухай, ґяуре! Я залишаю у заставу своїх тридцять дев'ять джигітів; знайду на одного менше – уб'ю за нього десятьох; знайду на десять менше – уб'ю за них сотню; слухайте, ґяури, залишаю у заставу своїх тридцять дев'ять джигітів, ґяури!». Так він сказав і вирушив у дорогу; сорок чоловік ґяурів сіли на коней, погналися за ним, не наздогнали і повернулись.

Бейрек прибув до (країни) огузів; він подивився і побачив – іде якийсь співець. Бейрек говорить: «Скажи, співець, куди ти йдеш?». Співець говорить: «Бек-джигіте, йду на весілля». Бейрек говорить: «Чиє весілля?». «Яртачука, сина Яланчі», – сказав (той). «Скажи, чию дочку він бере?». Співець говорить: «Він бере наречену хана Бейрека». Бейрек говорить: «Слухай, співець, віддай мені свою кобзу, візьми собі мого коня, бережи його; я прийду, заплачу за нього гроші і візьму його». Співець говорить: «Голосу я не позбувся, горло моє не захрипло, а мені дістався кінь; я поведу його, буду берегти». Співець дав Бейрекові кобзу; Бейрек узяв кобзу, підійшов до орди свого батька. Він подивився і побачив – сидить кілька чоловік пастухів на крутому місці дороги, плачуть і, не зупиняючись, насипають купи каміння. Бейрек говорить: «Слухайте, пастухи, коли хто знаходить камінь на дорозі, він кидає його в степ; навіщо ви насипаєте купи каміння на цій дорозі?». Пастухи говорять: «Ти свої справи знаєш, а про наші справи до тебе не дійшла вістка». «Які ж ваші справи, пастухи?». Пастухи

говорять: «У нашого бека був син; минуло шістнадцять років, як ніхто не знає, чи помер він, чи живий він; (той), кого зовуть Яртачуком, сином Яланчі, приніс вістку про його смерть; за нього видають наречену Бейрека. Вона (вже) у дорозі, проїде тут, ми закидаємо її камінням; хай вона не виходить за нього, хай за того, хто кращий від нього, попереду нього». Так вони сказали; Бейрек говорить: «Хай буде білим ваш лик, хай буде благословенним для вас хліб вашого господаря!».

Звідти Бейрек прибув у орду свого батька. Було перед шатрами велике дерево; біля підніжжя дерева було світле джерело. Бейрек подивився і побачив – іде за джерельною водою його молодша сестра, плаче і стогне, примовляючи: «Брате (мій), Бейрек! Затьмарився твій бенкет, твоє весілля!». На Бейрека напала жорстока туга; він не витримав – гіркі сльози потекли з його очей. Гучним голосом він тут заговорив – подивимось, хане мій, що він говорить: «Скажи, дівице, чому ти плачеш, чому стогнеш, примовляючи: старший брате мій! Згоріло моє серце, горить вогонь у моєму тілі; чи твій старший брат загинув? Спека земна піднімається до небес; пролилися дощі; твоє чорне серце тремтить; чому ти плачеш, чому стогнеш, примовляючи: старший брате мій! Згоріло моє серце, горить вогонь у моєму тілі! Запитаю про чорну гору, яка лежить навпроти (нас), чиї там літні пасовиська? Запитаю про холодні води, хто п'є з них? Запитаю про табуни швидких коней, хто їздить на них? Запитаю про ряди верблюдів, хто кладе на них в'юки? Запитаю про стада білих баранів, кому вони йдуть у їжу? Запитаю про чорні і сині шатра, кому дають вони прохолоду? Вустами, язиком, дівице, дай мені вістку; нехай моя чорна голова буде жертвою сьогодні заради тебе». Дівця говорить: «Не грай, співець, не говори співець; що треба мені, нещасній дівиці, співець! Запитаєш про гору, яка лежить навпроти (нас), там були літні пасовиська мого старшого брата Бейрека; з тих пір як мій старший брат Бейрек пішов, я на літні пасовиська не ходила. Запитаєш про холодні води, з них пив мій старший брат Бейрек; з тих пір як мій старший брат пішов, я з них не пила. Запитаєш про табуни швидких коней, на них їздив мій старший брат Бейрек; з тих пір як пішов мій старший брат Бейрек, я на них не їздила. Запитаєш про ряди верблюдів, на них клав в'юки мій старший брат Бейрек; з тих пір як пішов мій старший брат Бейрек, я в'юків не клала. Запитаєш про стада білих баранів, з них брав їжу мій старший брат Бейрек; з тих пір як пішов мій старший брат Бейрек, я ними не харчувалася. Запитаєш про чорні і сині шатри, ними володів мій старший брат Бейрек; як пішов мій старший брат Бейрек, я не переходила на кочів'я». Знову говорить дівця: «Скажи, співець, коли ти піднявся на чорну гору, яка лежить навпроти (нас) і пройшов (далі), чи не зустрів ти джигіта, чиє ім'я – Бейрек? Коли ти переправився через широко розлиті ріки і пройшов (далі), чи не зустрів ти джигіта, чиє ім'я – Бейрек? Коли ти проходив через багаті, славні міста, чи не зустрів ти джигіта, чиє ім'я – Бейрек? Якщо ти бачив (його), скажи мені, співець; нехай моя чорна голова буде жертвою заради тебе, співець». Знову говорить дівця: «Моя чорна гора, яка лежить навпроти (нас) завалилася, співець, а до тебе вістка не дійшла! Моє тинисте, міцне дерево зрубане, співець, а до тебе вістка не дійшла. Втратила я у світі єдиного брата, співець, а до тебе вістка не дійшла. Не грай, співець, не говори, співець; що треба мені, нещасній дівиці? Підеш далі, зустрінеш весілля; іди на весілля, прохось мимо».

Бейрек поминув її, прийшов до своїх старших сестер; він подивився і побачив – сидять його сестри у чорному і синьому (одязі). Гучним голосом Бейрек говорить – подивимось, хане мій, що він говорить: «Рано вранці ви встаєте зі свого місця, дівиці; біле шатро ви покинули, в чорне шатро увійшли, дівиці; білий (одяг) ви зняли, чорний одягли, дівиці. Що залишилось від кисляка у вашій чашці, подібній печінці. Що

залишилось від меду під вашою кринкою? Що залишилось від хліба на вашій таці? Я пройшов триденний шлях; нагодуйте мене, щоб мені на три дні вистачило, нехай бог вам дасть радість». Так він сказав; дівці пішли, принесли поїсти, нагодували Бейрека. Бейрек говорить: «Чи немає у вас старого каптана, як милостині, заради голови і очей вашого старшого брата? Я б його одягнув, пішов би на весілля; на весіллі мені дістанеться каптан, і я повернув би вам ваш каптан». Так він сказав; дівці пішли; був каптан Бейрека, його дали йому, він надів; зріст прийшовся по його зросту, стан по його стану, рука по його руці. Старшій сестрі він нагадав Бейрека; її очі, обведені чорною каймою, наповнилися кривавими сльозами; вона заговорила – подивимось, хане мій, що вона говорила: «Не потемніли б твої очі, обведені чорною каймою, я назвала б тебе своїм старшим братом Бейреком, співець! Не покрито б твого обличчя чорне волосся, я назвала б тебе своїм старшим братом Бейреком, співець! Не поблідли б твої сильні руки, я назвала б тебе своїм старшим братом Бейреком, співець! Коли ти, перевалюючись, виступаєш, коли ти стоїш, як лев, коли ти повертаєшся, нахилиєш стан, ти нагадуєш мені мого старшого брата Бейрека, співець! Порадуй мене, не засмучуй мене, співець». Знову заговорила дівця: «Не говори поки, співець; з тих пір, як пішов мій старший брат Бейрек, сюди жоден співець не приходив, з наших плечей нашого каптана не брав, з нашої голови нашого нічного одягу не брав, наших криворогих баранів не брав». Так вона сказала; Бейрек подумав: «Ось як! Дівці упізнали мене в цьому каптані, інші беки огузів тіж упізнають, а мені треба подивитися, хто серед огузів мені друг, хто ворог». Він зняв каптан, підняв його, кинув його перед дівцями: «Пропадіть ви із своїм Бейреком», – сказав він; «ви дали мені старий каптан, зганьбили мене». Він пішов, знайшов старий мішок з верблюжого в'юка, зробив у ньому діру, надів його собі на шию, прикинувся божевільним і прийшов на весілля.

Він побачив, що на весіллі наречений пускає стріли; Будаг, син Кара-Гюне, Уруз, син Казан-бека, очільник беків Ієкенк, син Гафлет-Коджі Шер-Шемс-ад-дін, брат нареченої божевільний Карчар – усі пускають стріли. Як випустить стрілу Будаг, Бейрек говорив: «Хай буде (сильною) твоя рука!». Як випустить стрілу Уруз, Бейрек говорив: «Хай буде (сильною) твоя рука!». Як випустить стрілу Ієкенк, Бейрек говорив: «Хай буде (сильною) твоя рука!». Як випустить стрілу Шер-Шемс-ад-дін, Бейрек говорив: «Хай буде (сильною) твоя рука!». Як випустить стрілу наречений, він говорив: «Хай засохне твоя рука, хай згниють твої пальці, свиня, народжена від свині! Будь жертвою за (інших) наречених». Яртачуком, сином Яланчі, оволодів гнів; він говорить: «Негідний божевільний, народжений від негідного! Чи тобі говорити мені такі слова? Прийди, негідний, напни мого лука; інакше я вмить відрубую твою голову». Почувши такі слова, Бейрек взяв лука, напнув його; у його руці лук зламався на дві частини; він підняв ті шматки, кинув їх перед нареченим: «Щоб на голому місці стріляти у горобців, він годиться», – сказав він. Син Яланчі Яртачук дуже розгнівався, що зламали лук; він говорить: «Є лук Бейрека, принесіть його». Пішли, принесли; Бейрек, побачивши лук, згадав про своїх товаришів, заплакав; він говорить: «Ти, чию волосяну тятиву я тримав у руці при зустрічі з ворогом, ти вартий жеребця, жеребця я віддав за тебе, мій міцний осиковий лук! Бика я віддав за тебе, мій лук з тугою тятивою! У небезпечному місці я залишив своїх тридцять дев'ять товаришів, свої два каравани, прийшов (сюди)». Потім Бейрек говорить: «Беки, з любові до вас я напну лук, пуцу стрілу». Мішенню був перстень нареченого; Бейрек попав стрілою в перстень, розколов його; беки огузів, побачивши це, заплескали в долоні, зареготали. Казан-бек дивився, насолоджуючись видовищем; він послав людину, покликав Бейрека. Божевільний співець прийшов, схилив голову, приклав руку до грудей, привітався; Бейрек говорить: «Ти,

чие шатро з білим верхом рано-вранці встановлюється на крутому місці; ти, чий синій намет обшитий атласом; ти, чий швидкі коні виводяться табунами; ти, чий урядники біля дороги гучним голосом вершать правосуддя; ти, чия багата скарбниця, коли накопичена, проливається (як) масло; опора решти джигітів, надія для нас бідних, зять Баюндур-хана, дитя птиці Тулу, стовп Туркестану, лев племені і роду, тигр чорного натовпу, володар буланого коня, батько хана Уруза, хане мій Казан! Почуй мій голос, вислухай мене! Рано вранці ти встав, увійшов у білий ліс, проклав собі дорогу крізь гілки білої тополі, зігнув свій улюблений лук, приготував свою стрілу, поставив блискуче весільне шатро; праворуч сидять беки правого крила; ліворуч сидять беки лівого крила; при вході сидять твої помічники, біля підніжжя сидять твої наближені беки; хай буде щасливою твоя держава!». Почувши такі слова, Казан-бек говорить: «Слухай, божевільний співець! проси у мене чого хочеш. Чи не хочеш (взяти) мою парасолю і шатро? Чи не хочеш моїх рабів і рабинь? Чи не хочеш мого золота і срібла? Я дам». Бейрек говорить: «Султане мій! Чи не дозволиш мені піти туди, де їдять; я голодний; чи не нагодуєш ти мене?». Казан говорить: «Божевільний співець відмовився від свого щастя; беки, на сьогодні поступаюся йому своїм бекством; дайте йому піти куди хоче і робити що хоче».

Бейрек підійшов туди, де їли; наївшись досхочу, він турнув казани, розлив (їжу), перекинув їх, почав кидати шматки м'яса направо і наліво; ті, що летіли направо, підхоплювали справа, ті, що летіли наліво підхоплювали зліва; тим, хто заслужив нехай дістанеться те, що вони заслужили; хто не заслужив, нехай вони будуть зганьблені! Дійшла вістка до Казан-бека: «Султане мій! Божевільний співець розлив усю їжу; тепер він хоче йти до дівиць». Казан говорить: «Облиште, нехай він піде до дівиць». Бейрек підвівся, пішов до дівиць; тих, що грали на зурні він прогнав, барабанщиків прогнав, кого прибав, кому розбив голову, прийшов до шатра, де сиділи дівиці, зайняв місце біля входу і сів. Побачивши те, дружина Казан-бека, статна Бурла, розгнівалася; вона говорить: «Скажи, негідний безумцю, народжений від негідного, чи тобі без дозволу входити до мене?». Бейрек говорить: «Господине, вийшов наказ мені від Казан-бека, щоб мені ніхто не заважав». Бурла-хатун говорить: «Якщо вийшов такий наказ від Казан-бека, облиште його, хай сидить». Знову вона повернулася до Бейрека, говорить: «Скажи, божевільний співець, у чому твоє бажання?». Він говорить: «Господине, у тому моє бажання, щоб дівиця, яка виходить заміж встала і танцювала, а я грав на кобзі». Була жінка на ймення Кисирча-Ніке: їй сказали: «Іди, Кисирча-Ніке, стань, танцюй, що знає божевільний співець?». Кисирча-Ніке встала і говорить: «Божевільний співець, дівиця, що виходить заміж, це я». Вона почала танцювати; Бейрек загравав на кобзі і говорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Я дав клятву, що на безплідній кобилі не їздив, у караван не ходив; за биками (їдуть) погоничі, дивляться на тебе; з очей твоїх течуть гіркі сльози; іди до них, вони виконають твоє бажання, так і знай. До тебе у мене діла немає; нехай дівиця, що виходить заміж, встане, нехай плече у долоні і танцює, а я буду грати на кобзі». Так він сказав; Кисирча-Ніке сказала: «Горе, яка біда! Безумець тільки-но прийшов, а говорить так, наче (все) бачив». Вона пішла, сіла на своє місце. Була жінка на ймення Ягиз-Бугазча-Фатіма; (їй) сказали: «Встань, танцюй». Вона наділа каптан дівиці: «Грай, божевільний співець; дівиця, що виходить заміж, це я, я буду танцювати», – сказала вона. Божевільний співець говорить: «Цього разу даю клятву, що на вагітній кобилі не їздив, у караван не ходив. Хіба ім'я твого дому не Дереджек? Хіба ім'я твого коня не Борак? Хіба твоє ім'я не Бугазча-Фатіма, у якої сорок коханців? Я розкрию твою ганьбу, так і знай. Я не буду з тобою гратися; піди, сядь на своє місце; та, що виходить заміж, нехай встане з місця; я буду

грати на кобзі, а вона нехай плече в долоні і танцює». Почувши такі слова, Бугазча-Фатіма говорить: «Горе, безумець прикликав на нас таку ганьбу, що ледве не задушив нас! Встань, дівце; будеш ти танцювати чи ні, танцюй (хоч) у пеклі; ти знала, що після Бейрека тебе спіткає така доля». Бурла-хатун говорить: «Встань, дівце, танцюй; що тобі робити?». Бану-Чечек наділа червоний каптан, закрила руки рукавами, щоб їх не було видно, почала танцювати; вона сказала: «Грай, божевільний співець». Він заграв і говорить: «З тих пір, як я пішов звідси, ти стала божевільною. Випав густий білий сніг, дійшов до колін; у домі ханської дочки раби і челядь почали роздягатися, почали брати сосуди для питва, пішли по воду; їхні десять пальців від самої п'ястки прихоплені морозом; несить золото і срібло; обріжте нігті ханській дочці; для знеславленої ханської дочки виходити заміж – ганьба». Почувши те, Бану-Чечек розгнівалася: «Скажи, божевільний співець: хіба я знеславлена, що ти ганьбиш мене?», – сказала вона. Вона відкрила свою білу, як срібло, п'ясть руки; показався перстень, надітий Бейреком; Бейрек упізнав перстень; тут він заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «З тих пір, як пішов Бейрек, чи піднімалася ти на вершини високих пагорбів, дівце? Постарівши, чи дивилася ти на усі чотири сторони, дівце? Чи рвала ти своє чорне, як ворон, волосся, дівце? Чи проливала ти з чорних очей гіркі сльози, дівце? Чи роздирала ти свої яскраво-червоні щоки, подібні осінньому яблуку, дівце? Ти виходиш заміж; золотий перстень – мій; віддай його мені, дівце!». Дівця говорить: «З тих пір, як пішов Бейрек, піднімалася я на вершини високих пагорбів багато разів; рвала своє чорне, як ворон, волосся багато разів; роздирала свої яскраво-червоні щоки, подібні осінньому яблуку, багато разів; розпитувала тих, хто приходив і йшов багато разів; плакала, примовляючи: ти пішов і не повернешся, мій бек-джигіт, мій хан-джигіт, Бейрек! – багато разів. Той, кого я полюбила, Бамсі-Бейрек, – не ти; золотий перстень – не твій; у золотого перстенья багато прикмет; хочеш отримати перстень, назови його прикмети». Бейрек говорить: «Рано-вранці, ханська дочко, чи не встав я з місця? Чи не скочив на сірого жеребця? Чи не уразив дикого козла біля твого шатра? Чи не покликала ти мене до себе? Чи не погнали ми з тобою коней на арену? Чи не обігнав мій кінь твого коня? Коли ми пускали стріли, чи не розсік я твою стрілу? Чи не здолав я тебе у боротьбі? Тричі поцілував, один раз укусив, чи не надів я на твій палець золотий перстень? Чи не я Бамсі-Бейрек, кого ти полюбила?». Почувши такі слова, дівця упізнала Бейрека, зрозуміла, що це він; як була одягнена, вона упала до ніг Бейрека. Дівчата наділи на Бейрека каптан і одяг; зразу ж дівця скочила на коня, поскакала з радісною вісткою до батька і матері Бейрека; дівця говорить: «Твоя чорна гора хиталася, хиталася і завалилася; (знову) піднялася вона нарешті! Твої закритавлені води висохли; (знову) задзюрчали вони нарешті! Твоє міцне дерево засохло; (знову) зазеленіло воно нарешті! Твої швидкі коні постаріли; (знову) дали вони лоша нарешті! Твої червоні верблюди постаріли; (знову) дали вони верблюжа нарешті! Твої білі барани постаріли; (знову) дали вони ягня нарешті! Твій син Бейрек, за яким ти журився шістнадцять років, повернувся нарешті! Свекре-батечку, свекрухо-матінко, що дасте мені за радісну звістку?». Так вона сказала; батько і мати Бейрека говорять: «Хай помру я заради твого язика, невісточко! Хай упаду жертвою на твоєму шляху, невісточко! Якщо твої слова брехливі, нехай стануть правдою, невісточко! Якщо він повернувся живим-здоровим, нехай чорні гори з літніми пасовиськами, які лежать навпроти (нас) будуть твоїми! Нехай будуть твоїми їхні холодні води для пиття! Нехай будуть тобі мої раби, моя челядь невірниками! Нехай будуть твоїми мої швидкі їздові коні! Нехай будуть твоїми ряди моїх в'ючних верблюдів! Нехай будуть тобі для їжі стада моїх білих баранів! Нехай будуть тобі моє золото і срібло на витрати! Нехай

моє золотoverхе шатро дає тобі прохолоду! Хай буде моя чорна голова жертвою за тебе, невісточко!». Так вони сказали; тут беки привели Бейрека; Казан-бек говорить: «Радісна звістка, Бай-Бура-бек! Твій син повернувся!». Бай-Бура-бек говорить: «Як я дізнаюся, мій це син чи ні: нехай він поріже до крові свій мізинець, нехай умочить в кров хустинку, нехай прикладе її до моїх очей; якщо вони відкриються, то це мій син Бейрек». (Так він сказав) тому, що від сліз його очі осліпли. Коли приклали хустинку до його очей, то з волі всемогутнього бога його очі відкрились. Батько і мати Бейрека усміхнулися, кинулися до ніг Бейрека; вони говорять: «Сину, опора мого золотoverхого шатра! Сину, квітко моєї дочки-нареченої, подібної гусці! Сину, світло моїх очей! Сину, міць мого стану! Віснику решти огізів, душа моя, сину!». Так говорячи, вони довго плакали, дякували богам.

Син Яланчі Яртачук почув про те; злякавшись Бейрека, він утік, заховався в очеретах (ріки) Тана; Бейрек кинувся за ним; переслідуючи його, він загнав його в очерет; Бейрек говорить: «Принесіть вогню!». Принесли, запалили очерет; Яртачук побачив, що згорить; він вийшов з очерету, упав до ніг Бейрека, пройшов під його мечем; тоді Бейрек пробачив йому його вину. Казан-бек говорить: «Прийди, досягни мети своїх намагань». Бейрек говорить: «Поки не поверну свободу своїм товаришам, не візьму фортецю, я не досягну мети своїх намагань». Так він сказав; Казан-бек сказав своїм огузам: «Хто мене любить, нехай сяде на коня». Решта беків огузів сіли на коней, прискакали до фортеці Байбурд; гяури теж зустріли їх. Беки огузів чистою водою зробили омовіння, доторкнулися білим чолом до землі, зробили намаз у два поклони, згадали Мухаммеда, чие ім'я славне. Гучно забили в барабани; почалася страшна січа, поле покрилося головами. Казан-бек (своїм ударом) змусив кричати царя Шюклі, скинув його з коня; удатний Дундаз розрубав мечем Кара-Тагавора, скинув його з коня; Кара-Будаг скинув з коня царя Кара-Арслана; у долинах гяури потерпіли поразку; сім беків гяурів загинули від меча. Бейрек, Ієкенк, Казан-бек, Кара-Будаг, удатний Дундаз, син Казана Уруз-бек пішли приступом на фортецю; Бейрек прийшов до своїх тридцяти дев'яти товаришів, побачив їх живими-здоровими, подякував богам. Церкву гяурів вони зруйнували, на її місці збудували мечеть; їхніх попів перебили, гучним голосом покликали до молитви, прочитали хутбу во ім'я всемогутнього бога. Із строкатих рядів стану, із чистої китайки, із блакитнооких дів, із дев'яти панцерів, із золотого шитва і сукна, (із усього) вони виділили п'яту долю для хана ханів Баюндур. Син Бай-Бура-бека Бейрек взяв дочку царя Бай-Біджана, повернувся до свого білого шатра з білим верхом, почав святкувати весілля. З тих сорока джигітів одним дав дівиць хан Казан, іншим – Баюндур-хан; Бейрек також видав своїх семеро сестер за сімох джигітів. У сорока місцях поставили шатри; тридцять дев'ять дівиць випустили стріли на своє щастя, тридцять дев'ять джигітів пішли за стрілами; сорок днів, сорок ночей бенкетували і святкували весілля. Бейрек і його джигіти досягли мети своїх намагань, дали іншим те, чого вони прагнули.

Прийшов мій дід Коркут, заграв радісну пісню, склав пісню, сказав слово, розповів, що сталося з борцями за віру. Ця билина нехай буде посвячена Бейрекові, сказав він. Я дам віщуння, хане мій: твої чорні гори хай не скрушаться; твоє тінисте міцне дерево хай не буде зрубане; хай буде місцем твого білобородого батька рай, хай буде місцем твоєї сивоголової матері горішня обитель; хай не розлучить (тебе бог) із синами і братами; коли наступить кінець, хай не розлучить (тебе бог) з чистою вірою; хай узрять лик (божий) ті, що кажуть амінь! Хай воз'єднається (наша молитва), хай стоїть твердо; хай будуть прощені твої гріхи заради лику Мухаммеда обраного, чие ім'я славне, хане мій!

ІV. ПІСНЯ ПРО ТЕ, ЯК СИНА КАЗАН-БЕКА УРУЗ-БЕКА БУЛО ВЗЯТО У ПОЛОН

Якось син Улаша Казан-бек встав із свого місця, велів поставити на чорну землю свої шатри; у тисячі місць були розстелені шовкові килими; барвистий намет був піднятий до небес; дев'яносто загонів молодих огузів були скликані до нього для бесіди. У середину були кинуті міхи вина з великим отвором; у дев'яти місцях стояли глеки, були поставлені золоті чарки і пляшки; дев'ять чорнооких дочок ґяурів з розпущеним волоссям, з руками, фарбованими хною від самої п'ястки, з розфарбованими пальцями, з горлом, (у яке поміщалося) по одній пташці, розносили усім бекам огузів червоне вино в золотих чарках. З кожної (чарки) син Улаша Салор-Казан пропонував пити, роздавав у подарунок вишиті золотом намети і шатри, роздавав ряди верблюдів. Його син Уруз стояв навпроти нього, спираючись на лук, праворуч сидів брат Казана Кара-Гюне, ліворуч сидів Аруз, що виховав Казана. Казан подивився праворуч – голосно засміявся, подивився ліворуч – перейнявся великою радістю, подивився перед собою, побачив свого сінка Уруза – ударив рукою об руку, заплакав. Синові його Урузу це не сподобалось; він виступив наперед, поклонився; гучним голосом говорить він своєму батькові – подивимось, хане мій, що він говорить: «Почуй мій голос, вислухай мене, батьку мій, Казан! Ти подивився праворуч – голосно засміявся, подивився ліворуч – перейнявся великою радістю, подивився перед собою, побачив мене, – заплакав. Що за причина? скажи мені; хай буде моя чорна голова жертвою, батьку мій, заради тебе! Не скажеш – (тоді) я піднімусь і встану зі свого місця, візьму з собою своїх чорнооких джигітів, піду до кровожерного народу абхазів, прикладу руки до золотого хреста, поцілую руку одягненого в ризу чоловіка, візьму (дружиною) чорнооку дочку ґяура, на твої очі більше не покажуся. У чім причина твого плачу? скажи мені; хай буде моя чорна голова жертвою, батьку мій, заради тебе!». Казан-бек зітхнув, подивився юнакові в обличчя, гучним голосом він говорить – подивимось, хане мій, що він говорить: «Прийди сюди, моя дитино, сину! Як подивився я праворуч, побачив брата, Кара-Гюне, він відрубав голови, пролив кров, одержав нагороду, досяг слави. Як подивився ліворуч, побачив Аруза, що виховав мене; він відрубав голови, пролив кров, одержав нагороду, досяг слави. Як подивився перед собою, побачив тебе; шістнадцять років ти прожив; надійде день, я помру, залишишся ти; лук ти не напинав, стрілу не випускав, кров не проливав, нагороди серед хоробрих огузів не одержував. Завтра обернеться час, я помру, залишишся ти; на жаль, мого вінця, мого престолоа тобі не дадуть; так думаючи, я згадав про свою кончину, заплакав». Тут Уруз заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Бек-батько! зростом ти як верблюд, а розуму у тебе не стане й на верблюда; зростом ти як гора, а мізків у тебе не стане й на крупинку проса! Чи синам бачити доблесть батьків і навчатися чи батькам учитися у синів? Коли ти брав мене (з собою), вивозив до кордонів ґяурів, ударяв мечем, рубав голови? Що я бачив від тебе, чому мені було повчитися?». Так він сказав; Казан-бек ударив рука об руку, голосно зареготав, він говорить: «Беки, Уруз добре сказав! Вас вісім (чи) сім беків; своєї трапези, свого пиття, своєї бесіди не порушуйте; я візьму (з собою) цього юнака, піду на полювання, вийду з припасами на сім днів, покажу місце, де я випускав стріли, де ударяв мечем, рубав голови; візьму (його з собою), вийду до кордонів ґяурів на синю гору, так треба юнакові, беки!» Він велів привести свого буланого коня, сів на

нього, вибрав триста джигітів у прикрашеному коштовним камінням одязі, взяв їх із собою; сорок світлооких джигітів взяв з собою Уруз. Казан разом із сином пішов полювати на чорні гори; вони гнали дичину, піднімали птицю, уражали диких козлів; в зеленій гірській долині, на світлому лузі поставили шатро, декілька днів разом з беками їли і пили.

Тим часом з фортеці Дадіана з непокритою головою, з фортеці Ахалцих вийшов розвідник гяурів, побачив їх, прийшов до тагавора і сказав: «Чого ти сидиш? (Ще) не примусивши вити твого собаку, не примусивши нявкати твою кішку, глава витязів Казан із синком лежать, напившись». Шістнадцять тисяч гяурів, одягнених у чорний одяг, сіли на коней; напали на Казана. Вони подивились, побачили: піднялося шість стовпів пилюки. Хто говорить – це пилюка від козлів, хто говорить – це пилюка від ворога; Казан говорить: «Якби то були козли, був би один стовп чи два; це ясно, що стовпи, які наближаються до нас, від ворога». Пилюка розсіялась; показалося світле, як сонце, лискуче, як море, чорніюче, як ліс; показалися шістнадцять тисяч гяурів в сірках із собачої шкіри, в шапках із повсті, (гяурів) нечистої віри, з воронячою мовою. Казан велів привести свого буланого коня, сів на нього; його син Уруз натягнув повід, почав збуджувати свого бедуїнського коня, вийшов назустріч; він говорить: «Прийди сюди, батьку мій, Казан! Що приходить, чорне, як (бурхливе) море? що приходить, світле, як вогонь, блискуче, як зірка? Вустами, язиком дай мені (вістку), (скажи хоч) п'ять слів; хай буде моя чорна голова жертвою, батьку мій, за тебе!». Казан говорить: «Прийди сюди, леве мій, сину! Те, що приходить, лискуче, як чорне море, це – військо гяурів; те, що приходить, світле, як сонце, це – шоломи на головах гяурів; те, що приходить, блискуче, як зірка, це – списи гяурів. Це – вороги, гяури нечистої віри, сину!». Юнак говорить: «Чому їх називають ворогами?». Казан говорить: «Сину, тому їх називають ворогами, що, коли ми наздоганяємо їх, ми (їх) убиваємо; коли вони наздоганяють нас, вони (нас) убивають». Уруз говорить: «Батьку, якщо з їхнього середовища уб'ють беків, джигітів, чи вимагатимуть відплати за кров?». Казан говорить: «Сину, хоч би ти убив тисячу гяурів, ніхто з тебе відплати за кров не вимагатиме; це – гяури нечистої віри. Доречно, вони опинилися тут, але недоречно ти опинився зі мною, сину!». Тут Уруз заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Прийди сюди, батьку мій, Казан! Піднявшись із свого місця, я беріг свого бедуїнського коня заради цього дня; день його прийшов; на білій арені я примушу його скакати заради тебе! Свій цяткований уражаючий спис я беріг заради цього дня; день його прийшов; його міцне древко я примушу грати на грудях собаки (гяура) заради тебе! Свій чорний булатний меч я беріг для цього дня; я примушу його рубати голови гяурів нечистої віри заради тебе! Моє залізне спорядження з міцними наплечниками я беріг для цього дня; день його прийшов; міцні коміри я примушу зшити (для нього) заради тебе! Міцний шолом на моїй голові я беріг для цього дня; день його прийшов; під міцною палицею я не дам йому злаватися заради тебе! Своїх сорок джигітів я беріг для цього дня; день їхній прийшов; я примушу їх рубати голови гяурів заради тебе! Своє ім'я «лев» я беріг заради тебе; ухопившись за комір, я зійдусь з гяуром заради тебе! Вустами, язиком (дай) мене вістку, (скажи хоч) кілька слів; хай буде моя чорна голова жертвою, батьку мій, за тебе!». Тут Казан заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Сину мій, сину! почуй мій голос, вислухай моє слово! У тих гяурів стрілець, випустивши три стріли, жодної не розщепить; кат, (навіть) не скрикнувши, рубає голови; кухар перетворює на печеню людське м'ясо; не тобі справитися з гяурами! Піднявшись зі свого місця, встану я, на буланого коня скочу я; гяур, що приходить, мій! Я піду, ударю своїм чорним булатним мечем; це – гяури нечистої віри; я буду рубати

їм голови; відходячи, буду битися; відходячи, буду боротися; ти дивись, як я ударяю мечем, рубаю голови, научайся; і те, що упало тобі в чорну голову, теж славно». Тут Уруз заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «О бек, батьку! я чую; але я не ягня-самець для жертви на Арафаті; батькові дістається син для слави, син підпоясується мечем на гордість батькові; хай буде і моя голова жертвою для тебе!». Тут Казан заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Сину мій, сину! В ряди ворогів ти не вривався, голів не рубав, людей не убивав, кров не проливав! Візьми з собою своїх сорок світлооких джигітів, піднімись на вершину крутих гір з прекрасними схилами, дивись, як я буду битися, як буду боротися, як буду рубати мечем, научайся; будь для нас у засідці, сину!». Уруз до слів свого батька дослухався, повернувся назад, взяв із собою своїх товаришів, піднявся на вершину високих гір. У ті часи син слово свого батька не порушував; якщо хто порушував, такого сина не сприймали.

Уруз на широкому краю (гори) увіткнув свого списа і став. Казан-бек побачив, що гяури підійшли дуже близько; він зійшов із свого коня, чистою (водою) зробив омовіння, приклав своє біле чоло до землі, зробив намаз у два поклони, згадав Мухаммеда, чиє ім'я славне. Він змусив очі гяурів чорної віри вкритися мороком, закричав, пустив коня, понісся назустріч (гяурам), ударив мечем. Гучно забили барабани, ударили мідні труби із золотим гвинтом. Того дня молодці-беки і герої, відходячи, билися; того дня чорні булатні мечі ударялися один об оден; того дня міцні стріли з деревком із тростини випускалися; того дня цяткованими уражаючими списками, (як рогами), билися; того дня негідні боягузи видивлялися хованки. Того дня син Казана Уруз дивився і був охоплений любов'ю; він говорить: «Прийдіть сюди, мої сорок товаришів, хай буде жертвою за вас моя чорна голова! Чи бачите ви, як мій батько Казан рубав голови, пролив кров? Юнак-дитина, не всяка їжа рівня іншій, сказав він. Схоже, що мій батько жаліє цих гяурів. Джигіти мої, хто мене любить! чому ви стоїте? ударимо на один край гяурів!». Він почав збуджувати свого богатирського коня; Уруз пустив коня на праве крило гяурів. І з правого, і з лівого боку він звиятно розсіяв гяурів; можна було подумати, що на тісній дорозі випав град чи у зграю чорних лебедів влетів сокіл. Він розбив, розсіяв один край гяурів; гяури нечистої віри засмутилися, їх охопив жах; хтось із них уразив стрілою бедуїнського коня юнака; кінь упав, гяури скупчилися над Урузом; сорок джигітів Уруза зійшли з коней, коротко прив'язали (до руки) ремені цяткованих щитів, дістали мечі, довго билися над Урузом.

Густий натовп наводить страх; у глибокій (воді) потонеш; пішому немає надії; (вороги) оточили Уруза справа і зліва, перебили його сорок джигітів, накиннулись на юнака, схопили його, зв'язали йому білі руки від (самих) ліктів, прив'язали волосяний аркан до його білої шиї, кинули його лицем вниз і потягнули; стягнули так, що з його білого м'яса пішла кров; змусили його плакати, молячись до батька, змусили ридати, молячись до матері. Із зв'язаними руками, із зв'язаною шиєю, кинувши лицем униз, вони взяли його (з собою) і вирушили в дорогу; Уруз потрапив у полон. До Казана вість не дійшла; він так думав, що розбив ворога, повернув повід коня, повернувся назад, прийшов на те місце, де залишив сина, не міг його там знайти; «Скажіть беки, куди б він міг піти?», – запитав він. Беки говорять: «У юнака серце як у птахи; він утік, пішов до своєї матері». Казан засмутившись, повернувся назад; він говорить: «Беки, нам дано нездатного сина; я піду, візьму його від його матері, розрубаю його мечем, розріжу на шість шматків; розділивши на шість шматків, викину (їх); нехай ніхто більше на рівному місці не біжить, покинувши товаришів». Так сказавши, він пришпорив свого буланого коня, вирушив у дорогу, прийшов до свого шатра.

Ханська дочка, статна Бурла-хатун, почула, що Казан прийшов, веліла зарізати кра-

щик коней-жеребців, верблюдів, баранів; «це перша здобич мого синка; я дам бенкет бекам хоробрих огузів», – подумала вона. Ханська дочка побачила, що Казан приходить, піднявшись, встала вона зі свого місця, наділа соболине хутро на свої плечі, пішла зустрічати Казана, підняла вії, подивилася Казану прямо в обличчя, повела очима справа наліво, не побачила свого синка Уруза; її чорна печінка захвилювалася, її бідне серце затріпотіло, її очі, обведені чорною каймою, наповнилися кривавими сльозами. Вона почала говорити Казану – подивимось, хане мій, що вона говорила: «Прийди сюди, бек салорів, краса салорів, щастя моєї голови, опора мого шатра, зять мого хана-батька, улюбленець моєї государині-матінки, ти, кого мені дали батько й мати, кого я, відкривши очі, побачила, кого я, віддавши серце, полюбила, мій бек-джигіт, Казан! Піднявшись, ти встав зі свого місця; зі своїм сином ти сів на свого чорногривого кавказького коня, догнав і повалив бедуїнську дичину з довгою шиєю, навантажив (на верблюдів) жирне м'ясо, повернувся; удвох ви пішли, один ти приходиш, де моє дитя? де син мій, даний мені в похмурому світі? де мій єдиний бек; його не видно; моя печінка горить! Чи примусив ти сина, Казан, злетіти з навислих скель? Чи дав ти з'їсти (сина) левові в очеретяних заростях? Чи дав ти зв'язати йому білі руки від (самих) ліктів? Чи змусив ти (його) йти перед гяурами? Чи змусив ти дивитись на усі чотири сторони, з висолопленим язиком і висушеними мізками? Чи змусив ти проливати гіркі сльози? Чи змусив ти стогнати, молячись до государині-матінки, до бека-батька?». Знову вона заговорила: «Сину мій, сину! сину, мій вінець! сину, вершино лежачої навпроти (нас) моєї чорної гори! Сину, світло моїх темних очей! Злі вітри не повіяли, Казан, а мої вуха болять; трави-часнику я не поїла, Казан, а мої нутрощі горять; жовта гадюка не укусила мене, а моє біле тіло здіймається, пухне; у моїх висохлих грудях грає молоко; єдиного сина не видно; моя печінка горить! Вістку про єдиного сина дай мені, Казан! не даси – тоді, як вогонь, уразить тебе моє прокляття, Казан!». Ще одне слово сказала мати юнака; вона говорить: «Хто потрясав списками з тростини, ті пішли і прийшли; що сталося, о господи, з тим, хто потрясав золотим списом? Хто їздив на (місцевих) богатирських конях, ті пішли і прийшли; що сталося, о господи, з єдиним сином, який їздив на бедуїнському коні? Нукери прийшли, заступники прийшли; що сталося, о господи, з єдиним сином? Вістку про єдиного сина дай мені, Казан; не даси – тоді моє прокляття, як вогонь, уразить тебе, Казан!». Ще одне сказала вона: «У сухі струмки пустила я воду; одягненим у чорні каптани дервішам дала обітницю; коли я бачила біля себе народ, я добре турбувалася про своїх гостей; у кого була надія, у кого не було надії – (усім) я давала поїсти; коли бачила голодного – годувала (його), коли бачила голого – одягала (його); дякуючи молитві мені з великими труднощами дістався єдиний син; вістку про єдиного сина дай мені, Казан! не даси – тоді, як вогонь, уразить тебе моє прокляття, Казан!». Ще одне вона сказала: «Якщо ти змусив єдиного сина злетіти з лежачої навпроти (нас) чорної гори, скажи мені; я велю звалити (її) заступами. Якщо ти змусив єдиного сина попливти по вічноплинній, бистрій ріці, скажи мені; я велю засипати її джерела. Якщо ти дав схопити єдиного сина гяурам нечистої віри, скажи мені; я піду до мого хана-батька, візьму велике військо, багату скарбницю; поки я не зйду, зранена, з мого кавказького коня, поки не витру рукавом своєї яскраво-червоної крові, поки мої руки і ноги не упадуть безсило на землю, поки не отримаю вістку про єдиного сина, я не зйду із шляху до гяурів. Чи скинути мені, Казан, черевик із своєї ноги? увігнати мені чорні нігті в моє біле лице? чи роздирати мої яскраво-червоні, як осіннє яблуко, щоки? чи пролити свою яскраво-червону кров на свою чадру? чи накликати тяжке горе на твою орду? чи стогнати мені, примовляючи: сину, сину? В рядах пройшли звідси червоні верблюди; пройшли і їхні верблюжата з ревом; мого

верблюжати я не бачу; чи ревіти мені? Пройшли звідси кавказькі коні; пройшли і їхні лошата з іржанням; моє лоша я втратила; чи іржати мені? В стадах пройшли звідси білі барани; пройшли і їхні ягнята з меканням; моє ягня я втратила; чи мекати мені? Чи стогнати мені, примовляючи: сину?». Ще одне вона сказала: «Я говорила, що, піднявшись, встану з місця; я говорила, що сяду на свого чорногривого кавказького коня; я говорила, що піду до решти огузів; я говорила, що візьму світлооку дівчину-наречену; я говорила, що поставлю на чорній землі своє біле шатро; я говорила, що піду і заведу сина у велике весільне шатро; я говорила, що дам йому досягнути предмету своїх бажань. Чи дав ти йому досягнути предмету своїх бажань? Хай постане моя чорна голова перед тобою, Казан! Моєї дитини не видно; моя печінка горить; що ти зробив? скажи мені, не скажеш – тоді, як вогонь, уразить тебе моє прокляття, Казан!».

Як сказала це мати юнака, розум покинув голову Казана; його чорна печінка затремтіла, його бідне серце затіпалось, його темні очі наповнились кривавими сльозами; він говорить: «Красуне моя, якби син прийшов, чи у тебе б я запитав? Не бійся, не турбуйся; він на полюванні; про сина, що залишився на полюванні, не турбуйся! Дай Казану часу сім днів; якщо син у землі, я дістану його (звідти); якщо він на небі, я змушу його спуститися звідти; якщо знайду, то знайду; не зможу знайти – тоді бог дав, бог взяв; що мені робити? разом з тобою я віддамся чорному горю». Ханська дочка говорить: «Як я дізнаюсь, Казан, що юнак залишився на полюванні, якщо ти зі своїм втомленим конем, зі своїм затупленим списом не вирушив слідом за ним». Казан повернувся назад, попрямував по тій же дорозі, по якій прийшов. Упала ніч; мати юнака, не розвідавши, таємно віддала наказ: «Нехай прийдуть за ним дев'яносто загонів молодих огузів, нехай знають беки, що юнак у полоні», – сказала вона. Вона прийшла туди, де були розбиті вороги; побачила, що сорок джигітів її сина убиті, що бедуїнський кінь юнака лежить, уражений стрілою; серед трупів вона не знайшла труп свого хлопчика, знайшла його нагайку із золотим руків'ям, вірно упевнилася, що її син потрапив у полон до г'яурів. Вона заплакала: «Сину, вершино моєї чорної гори! сину, розлив моєї закривавленої ріки! у дні старості відібраний у мене, єдиний сину!».

Так говорячи, вона застогнала, вирушила по сліду г'яурів.

Г'яури розташувалися у звивистій чорній ущелині, наділи на юнака чорний шерстяний одяг, кинули його впоперек біля порогу воріт; хто заходив – наступав, хто виходив – наступав: «нам дістався в руки старий ворог, син татарина; заслужено ми уб'ємо (його)», – (говорили вони), кинувши його впоперек біля порогу воріт. Тут прийшов хан Казан, почав збуджувати свого буланого коня; г'яури побачили, що прийшов Казан, сахнулися; хто почав сідати на коня, хто почав одягати кольчугу. Юнак підняв голову і говорить: «Скажіть, г'яури, що сталося?». Г'яури говорять: «Твій батько прийшов; ми хочемо схопити його». Юнак говорить: «Пощадіть, г'яури, пощадіть, в єдинобожжі немає сумніву!». Г'яури юнака пощадили, розв'язали йому руки, відкрили йому очі; юнак вийшов назустріч своєму батькові і говорить – подивимось, хане мій, що він говорив; Уруз говорить: «Прийди сюди, мій бек-батько! Звідки ти дізнався, що я потрапив у полон, що мої білі руки зв'язані на спині, що до моєї білої шиї прив'язаний волосяний аркан, що мої чорноокі джигіти убиті? Поки ти не прийшов, батьку, г'яури радились: «схопіть Казана, вершника на буланому коні; зв'яжіть йому білі руки від (самих) ліктів, не дайте йому спам'ятатися, відрубайте його прекрасну голову, пролийте на землю його яскраво-червону кров, убийте в одному місці їх обох разом із сином, погасіть його вогнище». Так вони розмовляли. Хане мій, батьку! я боюсь, що ти, коли примусиш скакати свого буланого коня, даси йому посковзнутися, що ти, коли будеш битися, даси схопити себе, даси відрубати, не спам'ятавшись, свою прекрасну голову, змусиш

плакати мою сивоголову матір, примовляючи: «сину!», примовляючи: «щастя моєї голови, Казан!». Повернись назад, батьку, вирушай до свого золотоверхого намету, будь надією моєї старій матері! Не змушуй плакати мою чорнооку сестру, не змушуй стогнати мою стару матір; померти батькові заради сина соромно. Заради творця, батьку, повернись, іди додому! Якщо вийде назустріч моя стара мати, запитає тебе про мене, батьку, дай їй правдиву вістку; скажи: я бачив твого сина в полоні; скажи: його білі руки зв'язані від (самих) ліктів; скажи: до його шиї прив'язаний чорний волосяний аркан; скажи: він лежить у свинячому хліві; скажи: волосінь і шерсть тнуть його шию; скажи: важкий ланцюг б'є його по щиколотках; скажи: їжа його – запліснявілий ячмінний хліб і гірка цибуля. Про мене нехай моя мати не турбується; нехай чекає один місяць; не прийду через один місяць – нехай чекає два місяці; не прийду через два місяці – нехай чекає три місяці; не прийду через три місяці, тоді нехай знає, що я помер, нехай заколе мого коня-жеребця і влаштує по мені поминки, нехай відпустить мою дружину, дочку чужинця; у весільне шатро, що чекало мене, нехай увійде інший. Нехай моя мати заради мене одягне синій (одяг), одягнеться в чорне; нехай в народі огузькому оплакують мене; хай буде моя голова жертвою на твоєму шляху, повернись назад, батьку!». Ще одне говорив юнак – подивимось, хане мій, що він говорив: «Були б цілі чорні гори, що лежать навпроти (нас) – у народу будуть літні пасовиська; були б цілі заквивавлені води – їхня кров спаде; були б цілі богатирські коні – народиться лоша; були б цілі в рядах червоні верблюди – вони дадуть верблюжа; були б цілі у стадах білі барани – вони дадуть ягня; були б здорові беки-герої – у них народиться син. Будь ти здоровий, нехай моя мати буде здорова, нехай всемогутній дасть вам сина кращого від мене. Нехай моя мати зробить своє біле молоко для мене дозволим; не вступай у бій, повернись назад, батьку!».

Тут хан Казан заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Сину мій, сину! сину, вершино моєї чорної гори, що лежить навпроти (нас)! міць мого могутнього стану, душа моя, сину! сину, світло моїх темних очей! Рано-вранці я встав зі свого місця заради тебе; свого буланого коня я натомив заради тебе: до мого білого тутового дерева я додав аршин заради тебе; хай буде моя голова жертвою, душа моя, сину, заради тебе! З тих пір, як ти зник, мій плач побував на небесах і спустився на землю; перестали гучно бити в барабани; не скликався мій знатний великий диван; сини беків, що знали тебе, зняли білий одяг, одягли чорний; моя дочка-наречена, що подібна гусці, зняла білий одяг, одягла чорний; твоя стара мати пролила криваві сльози; твій білобородий батько пройнятий горем. Коли я повернуся звідси, сину, піду додому, коли твоя білолиця мати вийде назустріч, запитає про сина, мені сказати: його білі руки зв'язані на спині? сказати: до його білої шиї прив'язаний волосяний аркан? сказати: він у г'яурів, ходиш пішки? Що станеться з моєю честю, сину? Сказати: волосінь і шерсть тнуть його шию? сказати: важкий ланцюг б'є по щиколотках? сказати: їжа у нього – ячмінний хліб та гірка цибуля?». Знову говорить Казан: «Якщо чорні гори, що лежать навпроти (нас), постаріли, трава (на них) не виросте, народ на літні пасовиська не піде. Якщо багатководні красиві ріки постаріли, берегів вони не заллють; якщо верблюди постаріли, верблюжа вони не дадуть; якщо чорні богатирські коні постаріли, лоша вони не дадуть; якщо мужі-джигіти постаріли, син у них не народиться. Твій батько – старий, твоя мати – стара; сина кращого від тебе всемогутній нам не дасть, твого місця йому не заступити! Ставши небесною чорною хмарою, я загримлю над г'яуром; ставши білою блискавицею, я знищу г'яура; ставши вогнем, спалю його, як очерет! Дев'ятьох (переб'ю), не давши їм порухувати один одного; (славою про те), як я бився, як боровся, наповню світ; з допомогою творця, з божою поміччю». (Так) він сказав, зійшов на

землю з буланого коня, проточною чистою водою зробив омовіння, приклав до землі своє біле чоло, зробив намаз, заплакав, звернувся з молитвою до всемогутнього бога, приклав своє лице до землі, віддав хвалу Мухаммедові, заревів, як верблюд, заричав, як лев. З гучним криком старий один пустив коня на г'яурів, ударив мечем; відходячи, він деякий час звитяжно бився, думав, подолає г'яурів – не міг подолати. Він тричі погнав коня на г'яурів; раптом його повік торкнувся меч; його чорна кров задзюрчала, потекла йому на очі; він кинувся у приховані місця. Тепер подивимось, що зробить творець.

Тим часом, хане мій, статна Бурла-хатун згадавши про свого хлопчика, не могла заспокоїтися; взявши із собою своїх сорок струнких дів, вона веліла привести свого чорного жеребця, сіла на нього, підпоясалася своїм мечем: «Вінець моєї голови, Казан, не прийшов», – сказала вона і пішла по його сліду; йдучи все далі, вона підійшла близько до Казана. Казан своєї дружини не впізнав; Казан зустрівся з ханською дочкою і говорить: «Скеруй повід свого чорного жеребця до мене, джигіте; подивись мені в обличчя, визнавши його (для себе) Меккою, джигіте; чорного жеребця під тобою дай мені, джигіте; міцного списа, що в твоїй руці, синій булат, що на твоєму боці, дай мені, джигіте; будь мені сьогодні надією; фортеці і землі я дам тобі». Дружина говорить: «Що ти стоїш переді мною, що називаєш мене джигітом, що нагадуєш мені мої минулі дні? Піднявшись, ти встав з місця, Казан, на свого чорноокого коня ти сів, Казан; повернувшись, мою чорну гору ти скрушив, Казан; моє тінисте міцне дерево ти зрубав, Казан; взявши ніж, ти розрізав решітки мого шатра, Казан; мого єдиного сина Уруза ти згубив. Казан; без зволікання ти їздив на коні, Казан; твій стан ослаб, твоє коліно, не доходячи до стремена, ослабло; твої очі, що не упізнають твоєї дружини, ханської дочки, ослабли; ти втратив сили, що сталося з тобою? Удар своїм мечем, я прийшла, Казан». Тут один за одним прийшли герої огузів – подивимось, хане мій, хто прийшов. Прискакав брат Казана Кара Гюне, чия колиска біля входу в чорну ущелину була вкрита шкурою чорного бика, даного всемогутнім, хто у гніві робив чорний камінь глиною, хто прив'язував свої вуса на потилиці у семи місцях; «удар своїм мечем, брате Казан, я прийшов», – сказав він. Слідом за ним, подивимось, хане мій, хто прийшов. Прискакав син Киян-Сельджука, удатний Дундаз, який взяв в облогу і захопив залізні ворота у чорній Дербентській ущелині, примусив кричати мужів на вістрі свого цяткованого списа у шістдесят тутамів, в одних змаганнях тричі звалив з коня такого багатиря, як Казан; «удар своїм мечем, батьку мій, Казан, я прийшов», – сказав він. Слідом за ним, подивимось, хто прийшов. Прискакав Шер-Шемс-ад-дін, син Гафлет-Коджі, який без дозволу здолав ворога Баюндур-хана, примусив ригати кров'ю шістдесят тисяч г'яурів; «удар своїм мечем, батьку мій, Казан, я прийшов», – сказав він. Слідом за ним, подивимось, хто прийшов. Прискакав на сірому жеребці Бейрек, який зі славою залишив Байбурд, фортецю Пара-Сара, і знайшов (готовим) своє барвисте весільне шатро, покликач решти огузів, помічник Казан-бека; «удар своїм мечем, хане мій, Казан, я прийшов», – сказав він. Слідом за ним, подивимось, хто прийшов. Прискакав бек Ієкенк, син Казилик-Коджі, мужністю подібний орлові, ударяючому коршуна, з поясом, що наводить жах, із золотою сережкою у вусі, який одного за одним скидав з коней решту беків огузів; «удар своїм мечем, батьку мій, Казан, я прийшов», – сказав він. Слідом за ним, подивимось, хто прийшов. Прийшов удатний Дундаз, який ласкавим ставленням панував над своїми двадцятьма чотирма родами; слідом за ним прийшов Дюкер, глава тисячі народів; слідом за ним прийшов Емен, глава тисячі (людей роду) Бегдюр; слідом за ним прийшов Аруз, глава роду Токуз-Коджа. Якщо перелічувати беків огузів, до кінця не дійдеш; беки Казана усі прийшли, зібралися

навколо нього. Чистою водою вони зробили омовіння, зробили намаз у два поклони, віддали хвалу Мухаммедові, чиє ім'я славне, не зволікаючи погнали коней на г'яурів, ударили мечами. Того дня герої-джигіти показали свою звитягу; того дня боягузи видивлялися хованки; була страшна битва, поле вкрилося головами, був день, подібний до дня страшного суду; бек був відділений від нукера, нукер – від бека. З беками (зовнішніх) огузів Дундаз ударив на правому крилі; з молодцями-джигітами Кара-Будак ударив на лівому крилі; сам Казан ударив у центрі. Він зустрівся з тагавором і з царем Шюклі, змусив їх кричати, скинув з коней на землю, пролив на землю їхню яскраво-червону кров. На правому крилі Дундаз зустрів царя Кара-Тюкена, розрубав його мечем, скинув на землю; на лівому крилі Кара-Будак зустрів царя Богачика, пробив його (списом), скинув на землю, не дав йому поворухнутися, відрубав йому голову. Статна Бурла-хатун розрубала мечем чорний прапор г'яурів, скинула (його) на землю. Тагавора було взято у полон, г'яури утекли; в долинах (і на пагорбах) г'яури потерпіли поразку; п'ятнадцять тисяч г'яурів частково були перебиті, частково взяті у полон. Казан прийшов до свого сина, зійшов з коня, розв'язав йому руки; батько й син обнялися, побачилися. Триста джигітів з огузів загинули мучениками за віру; Казан виручивши свого хлопчика, повернувся назад; подвиг за віру виявився благословенним. Беки огузів розділили здобич; Казан прийшов в Акча-Кала і Сюрмелю, велів поставити сорок шатрів; сім днів, сім ночей їли і пили; сорок домашніх рабів, сорок рабинь він відпустив заради довголіття свого сина, дав їм свободу; молодцям-героям він роздав дари, дав їм хутра і сукно.

Прийшов мій дід, Коркут, заграв радісну пісню, цю билину він склав, він придумав; так він сказав: нині де оспівані мною беки-герої, що говорили, увесь світ – мій? Їх викрала смерть, сховала земля; кому залишився тлінний світ? Земне життя, ти приходиш і відходиш; тобі суджено неминучий кінець.

Я дам віщування, хане мій; твоя рідна чорна гора хай не завалиться; твоє тінисте чорне дерево хай не буде зрубане; твоя вічноплинна, прекрасна ріка хай не висохне; кінці решітки твого шатра хай не будуть розрізані, хай не змусить тебе всемогутній звертатися до лиходіїв! Нехай твій сірий кінь, скачучи, не втомиться, нехай твій чорний булатний меч, ударяючи, не затупиться! Хай не буде обманута дана тобі богом надія, хай не розлучить (тебе бог) до кінця з чистою вірою! Заради твого білого лику ми склали молитву з п'яти слів; хай вони воз'єднаються, хай стоять твердо; хай простить (бог) твої гріхи заради Мухаммеда, чиє ім'я славне, хане мій!

V. ПІСНЯ ПРО УДАТНОГО ДОМРУЛА, СИНА ДУКА-КОДЖІ

Хане мій! Серед огузів жив чоловік на ймення удатний Домрул, син Дука-Коджі. Він збудував міст через пересохлий струмок; хто переходив – з того брав тридцять три монети; хто не переходив – того бив і брав з нього сорок монет. Чому він так робив? Він говорив: «Чи є чоловік удатніший від мене, сильніший від мене, хто вийшов би на бій зі мною? Слава про мою мужність, моє богатирство, моє молодецтво, моє джигітство доходить до Рума й Шама [Малої Азії /Візантії/ і Сирії]». Якось біля того мосту зупинилась кочуюча родина; у тій родині захворів добрий, гарний джигіт; з волі божої той джигіт помер. Жорстока, чорна туга була по тому джигітові; хто оплакував сина, хто брата. Несподівано прискакав удатний Домрул; він говорить: «Негідні, чому ви плачете? що за сум'яття біля мого мосту? чому ви тужите?». Вони сказали: «Хане мій, у нас помер добрий джигіт; його ми оплакуємо». Удатний Домрул говорить: «Скажіть,

хто убив вашого джигіта?». Вони сказали: «На жаль, бек-джигіт, сталося це за повелінням всевишнього бога; червонокрилий Азраїл узяв душу того джигіта». Удатний Домрул говорить: «Що за людина ваш Азраїл, що бере душі людей? Боже всемогутній, заради твого єдинства, заради твого існування дай показатися Азраїлу перед моїм взором, щоб мені з ним вийти на боротьбу і битися, щоб мені виручити душу доброго джигіта, щоб йому більше не брати душ добрих джигітів». Так сказав удатний Домрул, повернувся назад, прийшов у своє житло. Богу всевишньому слово Домрула не сподобалось; «ти подивись, – сказав він, – негідний безумець не визнає мене, єдиного бога, не віддає мені шану; нехай він прийде у мій чертог і вимолює прощення». Він дав повеління Азраїлу: «Піди, Азраїле, покажись на очі того негідного безумця; примусь збліднути його лице, примусь хрипіти його душу і візьми її».

Коли удатний Домрул із сорока джигітами сидів за їжею-напоями, раптом з'явився Азраїл. Азраїла не бачили ні сторож, ні воротар; світлий погляд удатного Домрула затьмарився, його сильні руки опустилися, а світло перед очима удатного Домрула стало мороком [«зрячі очі удатного Домрула стали незрячими, його руки, здатні тримати, перестали тримати, віщий розум затьмарився»]. Удатний Домрул гучним голосом заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Горе, що ти за страшний дідуган! Воротарі тебе не бачили, сторожа тебе не помітила; мій світлий погляд затьмарився, мої сильні руки опустилися, затремтіли, моя душа захвилювалася, золота чарка з моєї руки упала на землю. Порожнина мого рота стала мов крига, кістки мої стали як пилюка [як сіль]. О дідугане з білою бородою! о дідугане з темними зіницями [з підсліпуватими очима]! що ти за страшний дідуган! Скажи мені; нехай, пане мій, сьогодні зачепить [спіткає] тебе моє нещастя». Коли він так сказав, Азраїл розгнівався; він говорить: «Негідний безумцю! чому тобі не подобається, що мої очі темні [підсліпуваті]? часто брав я душі дівчат-наречених із синіми очима. Чому тобі не подобається, що моя борода побіліла? часто брав я душі і білобородих і чорнобородих джигітів; ось причина, чому моя борода побіліла. Негідний безумцю! ти хвалився, говорив: «якби мені потрапив до рук червонокрилий Азраїл, я убив би його, визволив би з його рук душу доброго джигіта»; тепер, безумцю, я прийшов узяти твою душу; віддаси ти її чи вийдеш на бій зі мною?». Удатний Домрул говорить: «Це ти червонокрилий Азраїле?». «Так, я». «Ти береш душі тих добрих джигітів?». «Так, я беру (їх)». Удатний Домрул говорить: «Воротарі, зачиніть ворота! Азраїле, я хотів зійтися з тобою у широкому місці; невже ти щасливо потрапив до моїх рук у тісному місці? Я уб'ю тебе, визволю душу доброго джигіта». Так сказавши, він вийняв свій чорний меч, узяв його в руку, щоб ударити Азраїла, напав на нього; Азраїл перекинувся голубом, вилетів з вікна, щез. Уражаючий мужів удатний Домрул плеснув у долоні, голосно зареготавши; він говорить: «Джигіти мої, я так злякав очі Азраїла, що він полишивши широкі ворота, утік через вузьке вікно; (вислизнув) з моїх рук, він став пташкою, подібною голубу, і полетів; але я не полишу його, поки не змушу сокола схопити його». Так сказавши, він встав, сів на коня, узяв на руку свого сокола, погнався за Азраїлом; одного, двох голубів він убив, повернувся. Коли він прямував до свого дому, перед очима його коня показався Азраїл; кінь шарпнувся, поніс удатного Домрула, скинув (його) на землю; його чорна голова зігнулася, залишилася скарлюченою; на його білі груди, стиснувши їх, сів Азраїл. [Спочатку] він ледь чутно мимрив, потім почав хрипіти; він говорить: «Пощади, Азраїле, в єдинобожжі немає сумніву! Я таким тебе не знав, не випробував, що ти, як тать, викрадаєш душу. У нас є гори з високими вершинами; на тих горах – наші виноградники; у тих виноградниках – чорні грона, ті грона вичавлюють – виходить червоне вино; хто п'є те вино – п'яніє. Я сп'янів від вина, не розумів, що говорю, не

знав, не відчував, я не випробував твого джигітства. Не бери мою душу, Азраїле, зми-луйся!». Азраїл говорить: «Негідний безумцю! що ти мене благаєш? благай всевишнього бога; що у моїй владі? я теж слуга». Удатний Домрул говорить: «Так це дає душу, бере душу всевишній бог?». «Так, він». (Домрул) повернувся до Азраїла: «Тоді який же ти пан? [Що ти за напасть?] – сказав він. – Йди звідси; я буду говорити з богом всевишнім». Тут удатний Домрул заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Ти найвищий; ніхто не знає, який ти, світлий боже! Чому [багато] нерозумних шукає тебе в небесах, хоче знайти на землі, ти – у серцях самих віруючих. Боже, вічно суцїй володарю! Боже, вічний хранителю таїни! Хочеш узяти мою душу, візьми її ти, не давай взяти Азраїлу». Тут богу всевишньому слово удатного Домрула сподобалось. Він закричав Азраїлові: «Так як негідний безумець пізнав мене, єдиного бога, віддав мені шану, нехай, Азраїле, удатний Домрул знайде душу замість своєї душі, а його душі бути вільною». Азраїл говорить: «Слухай, удалий Домруле, таке повеління бога всевишнього: нехай удатний Домрул знайде душу замість своєї душі, а його душі бути вільною». Удатний Домрул говорить: «Як мені знайти душу? Хіба так: у мене є старий батько, стара-мати; ходімо, може, хто-небудь з них дасть свою душу; (їі) візьми, а мою душу залиш». Удатний Домрул пішов, прийшов до свого батька, поцілував руку свого батька і заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Білобородий, дорогий, шановний, душа моя, батьку! Чи знаєш ти, що сталося? Я виказав слово невіри, богу всевишньому воно не сподобалось; із небес він дав повеління червонокрилому Азраїлу; той прилетів, стис мої білі груди, сів (на них), змусив мене хрипіти, хотів узяти мою солодку душу. Батьку, я прошу у тебе душу; чи віддаси ти її чи будеш плакати, примовляючи: «сину мій, удатний Домруле?». Батько йому говорить: «Сину мій, сину! частина моєї душі, сину! сину мій, леве, при чиєму народженні я убив дев'ять самців-верблюдів! сину, опоро мого золотoverшого шатра! сину, квітко моєї дочки-нареченої, що подібна гусці! Якщо потрібна моя чорна гора, яка лежить навпроти (нас) скажи; бери її, нехай вона буде Азраїлові для літніх пасовиськ; якщо потрібні мої холодні, холодні колодязі [джерела], нехай вони будуть йому для пиття; якщо потрібні табуни моїх швидких коней, нехай вони будуть йому для їзди; якщо потрібні ряди моїх верблюдів, нехай вони будуть йому для в'юків; якщо потрібні стада моїх білих баранів, нехай вони в чорній кухні будуть йому їжею; якщо треба моє золото і срібло, мої гроші, нехай вони будуть йому на витрати. Солодке життя, дорога душа; душу не можу дати, так і знай. Є твоя мати, що (мені) дорожча від тебе, миліша від тебе; сину, іди до своєї матері [вона (тобі) дорожча від мене, миліша від мене]». Удатний Домрул пішов від свого батька, не знайшов у нього підтримки, прийшов до своєї матері; він говорить: «Матінко, чи знаєш ти, що сталося? З небес прилетів червонокрилий Азраїл, стис мої білі груди, сів (на них), змусив мене хрипіти, хотів узяти мою душу. Я просив душу у мого батька, він не дав; у тебе прошу душу, матінко! Чи даси ти мені свою душу чи будеш плакати примовляючи: «сину мій, удатний Домруле!»; загониш гіркі нігті у біле лице твоє, будеш рвати своє чорне, як ворон, волосся, матінко?». Тут мати його заговорила – подивимось, хане мій, що вона говорила: «Сину мій, сину! сину, кого я дев'ять місяців носила у своїй тісній утробі! сину, кого я знала з пелюшок, з колиски [пеленала в колісці з льняної матерії]! сину, кого я через десять (лунних) місяців народила! сину, кого я щедро годувала своїм білим молоком! Якби тебе заточили у фортецю з білими вежами, сину! якби був ти бранцем у руках г'яурів нечистої віри, сину! Я, з труднощами зібравши золото і срібло, визволила б тебе, сину! Ти ідеш у гибле місце; не можу йти (за тобою); солодке життя, дорога душа; душу не можу віддати, так і знай». Мати теж не віддала свою душу.

Почувши такі слова, Азраїл прийшов узяти душу удатного Домрула: удатний До-

мрул говорить: «Пощади, Азраїле, в єдинобожжі немає сумніву!». Азраїл говорить: «Якої тобі ще пощади, негідний безумцю? Ти пішов до свого білобородого батька, він не дав душу, ти пішов до своєї сивоголової матері, вона не дала душу; хто ж тепер дав би?». Удатний Домрул говорить: «У мене є предмет моїх турбот; я побачусь з ним». Азраїл говорить: «Скажи, безумцю, хто предмет твоїх турбот?». Він говорить: «У мене є дружина, дочка чужеземця; від неї у мене двоє хлопчиків; у мене є заповіт; їм я вручу його, потім ти візьмеш мою душу». Він пішов, прийшов до своєї дружини і говорить: «Чи знаєш ти, що сталося? З неба прилетів червонокрилий Азраїл, стис мої білі груди, сів на них, хотів узяти мою солодку душу. Я сказав моєму батькові: дай душу, він не дав; я пішов до своєї матері, вона не дала душу; солодке життя, солодка душа, сказали вони. Тепер нехай мої високі, високі [чорні] гори будуть тобі літніми пасовиськами; нехай мої холодні, холодні води будуть тобі питтям; нехай табуни моїх швидких коней будуть тобі для їзди; нехай моє золототерхе шатро дає тобі прохолоду; нехай ряди моїх верблюдів будуть тобі для в'юків; нехай стада моїх білих баранів будуть тобі в їжу. Якщо твоє око на когось зупиниться, твоє серце когось полюбить, виходь за нього; не залишай двох хлопчиків сиротами». Тут жінка заговорила – подивимось, хане мій, що вона говорила: «Що ти говориш, що вимовляєш, ти, кого я, відкривши очі, побачила, кого я, віддавши серце, полюбила, мій богатир-джигіт, цар-джигіт, з ким ми цілувалися у солодкі вуста, з ким клали голови на одну подушку! З твоїми чорними горами, що лежать навпроти (нас), після тебе що мені робити? якщо я піду туди на літні пасовиська, хай будуть вони мені могилою! Якщо буду пити твої холодні, холодні води, хай будуть вони моєю кров'ю! Якщо буду витрачати твоє золото і срібло, хай будуть вони мені саваном! Якщо буду їздити на твоїх табунних швидких конях, хай будуть вони мені домовиною! Якщо після тебе полюблю джигіта, вийду за нього, ляжу з ним, хай укусить він мене, ставши строкатою гадиною! Що в душі у твоїх негідних матері і батька, якщо вони не могли дати її [душу] тобі? Хай буде свідком покров божий! хай буде свідком престол його! хай буде свідком земля! хай буде свідком небо! хай буде свідком всемогутній бог! хай буде моя душа жертвою за твою душу!». Так вона сказала, виявила готовність; Азраїл прийшов узяти душу жінки; вражаючий мужів не міг віддати свою подругу; тут він почав молитися всевишньому богові – подивимось, як молився; він говорить: «Ти вищий від усього високого; ніхто не знає, який ти, світлий боже! Багато нерозумних шукає тебе в небесах, хочуть знайти на землі; ти – в серцях самих віруючих. Боже, вічно суций володарю! Я звезду на великих дорогах будинки для прочан заради тебе; коли побачу голодного – нагодую його заради тебе; коли побачу голого – одягну його заради тебе. Хочеш узяти, візьми душі у нас обох разом; хочеш залишити, залиш душі нам обом разом, всемилостивий, всемогутній боже!». Богові всевишньому слово удатного Домрула сподобалось; він дав повеління Азраїлу: «Візьми душі батька і матері удатного Домрула; тому подружжю я дав сто сорок років життя». Азраїл відібрав дихання і душі у батька і матері Домрула; удатний Домрул ще сто сорок років прожив зі своєю подругою.

Прийшов мій дід Коркут, склав пісню, сказав слово; нехай ця пісня буде про удатного Домрула, сказав він; після мене нехай переберуть і оповідають її співці; нехай чують її відважні мужі з відкритим чолом! Я дам віщування, хане мій; твої рідні чорні гори хай не заваляться; твоє тінисте міцне дерево хай не буде зрубане; твоя вічноплинна світла ріка хай не висохне; хай не змусить тебе всемогутній бог звертатися до лиходіїв! Заради твого білого лику ми склали молитву з п'яти слів; хай буде вона прийнята, хай воз'єднається в одне, хай стоїть твердо; хай простить (бог) твої гріхи заради Мухаммеда, чие ім'я славне, хане мій!

VI. ПІСНЯ ПРО КАН-ТУРАЛІ, СИНА КАНЛИ-КОДЖІ

В часи огузів жив один розумний муж, на ймення Канли-Коджа; у нього був дорослий молодець-син, на ймення Кан-Туралі. Канли-Коджа говорить: «Друзі, мій батько помер, залишився я; його місцем, його житлом я заволодів; завтра помру я, залишиться мій син; немає кращого діла, як – підійди, сину, – одружити тебе, поки ще бачать мої очі. Якою має бути дівиця, що тобі підходить?». Кан-Туралі говорить: «Батьку, щоб поки я ще не встав зі свого місця, нехай вона встане; поки я ще не сів на свого богатирського коня, нехай вона сідає; поки я ще не вирушив до народу кровожерних г'яурів, нехай вона вирушає, нехай приносить мені голову». Канли-Коджа говорить: «Сину, не дівицю ти хочеш, ти хочеш молодця-богатиря, щоб за його спиною їсти, пити і весело проводити час». Він говорить: «Так, душа моя, батьку, таке моє бажання; бо інакше ти підеш, візьмеш (мені) нікчемну туркменську дівицю: а раптом, коли я зляжуся з нею, упаду на неї, її черево розірветься». Канли-Коджа говорить: «Сину, видивитися дівицю – твоє діло, дати гроші і споживок – моє діло».

Як він це сказав, уражаючий мужів Кан-Туралі встав зі свого місця, взяв із собою своїх сорок джигітів, оглянув (землю) внутрішніх огузів, та не міг знайти дівицю, повернувся назад, прийшов додому; його батько говорить: «Сину, чи знайшов ти дівицю?». Кан-Туралі говорить: «Хай скрушаться племена огузів! Дівиці, яка б мені підійшла, я не міг знайти, батьку». Його батько говорить: «Сину, хто іде шукати дівицю, не так іде». Туралі говорить: «Як же він іде, батьку?». Канли-Коджа говорить: «Сину, йдучи вранці, не повертаються опівдні; йдучи опівдні, не повертаються увечері. Сину, ти потурбуйся про гроші, збирай (їх); я піду шукати тобі дівицю». Канли-Коджа з радістю, з веселощами піднявся і встав, узяв із собою білобородих старійшин, пішов у (землю) внутрішніх огузів, не міг знайти дівицю; повернувся (в інший бік), пішов у (землю) зовнішніх огузів, не міг знайти (дівицю); повернувся ще (в інший бік), прийшов до Трапезунту. У трапезунтського тагавора була славна красуня-дочка; вона напинала подвійний лук, (направляючи стрілу) праворуч і ліворуч; пущена нею стріла на землю не падала. Платою за ту дівицю, за її каптан були три звіра; (тагавор) дав обіцянку: «Хто тих трьох звірів подолає, переможе, уб'є, тому я віддам свою дочку; хто не зможе подолати, тому відрубав голову». Таким чином, голови тридцяти двох синів беків з г'яурів були відрубані і почеплені на зубці веж. Ті три звіра були: лютий лев, чорний бик, чорний верблюд; з них кожен був (ніби) драконом. Ті тридцять два (юнаки), чії голови висіли на вежах, ні лютого лева, ні чорного верблюда не бачили в лице, вони загинули вже на рогах бика. Канли-Коджа побачив ті голови і тих звірів; воші, що були у нього на голові, попадали йому до ніг; він говорить: «Я піду, розкажу моєму синові усю правду; якщо у нього є звитяга, нехай прийде і візьме (дівицю); якщо ні, нехай буде задоволений дівицею, (яку знайде) у себе вдома».

Нога коня кульгава, мова співця жвава; Канли-Коджа пішов і прийшов, вийшов до огузів; до Кан-Туралі дійшла звістка, сказали: «Твій батько прийшов». Із сорока джигітами він пішов назустріч батькові, поцілував його руку і говорить: «Душа моя, батьку, чи знайшов ти дівицю, яка б мені підійшла?». (Батько) говорить: «Знайшов, сину, якщо у тебе є звитяга». Кан-Туралі говорить: «Чи хоче вона золота і срібла, чи хоче мулів і одnogорбих верблюдів?». Батько йому говорить: «Сину, звитяга потрібна, звитяга». Кан-Туралі говорить: «Батьку, я осідлаю свого чорногривого кавказького коня, напад на народ заплямованих кров'ю г'яурів, відрубав голову, проллю кров, змушу

г'яурів ригати кров'ю, приведу рабів і рабинь, покажу звитягу». Канли-Коджа говорить: «Ні, душа моя, сину, не про таку звитягу я говорю; заради тієї дівиці тримають трьох звірів; хто їх подолає, тому віддадуть ту дівицю; хто не здолає і не уб'є (іх), тому відрубать голову, почеплять (її) на вежу». Кан-Туралі говорить: «Батьку, цих речей тобі не слід було мені говорити; та коли вже ти сказав, я неодмінно піду, щоб на мою голову не упало знущання, на моє лице – образа. Государине-матінко, бек-батько, щасливо вам залишатися». Канли-Коджа подумав: «Ось яку біду я собі вчинив! Я розкажу хлопчикові такі речі, що налякають його; може, він не піде, повернеться назад». Канли-Коджа тут заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Сину, там, куда ти підеш, дороги як чорторії; глина така, що вершник, загрузне і не вибереться; ліс такий, що строкатій гадині не проповзти; фортеці підносяться до небес; там красуні уражають зір, викрадають серця; там кат беззвучно відрубуює голову; там у батька (красуні) на плечах скаче щит. До злих місць ти вирушаєш; повернись назад, не змушуй ридати твого білобородого батька, твою стару матір». Кан-Туралі розгнівався; він говорить: «Що ти говориш, що мовиш, душа моя, батьку? Хіба той, хто боїться усіх цих речей, – джигіт? На хороброго мужа наводити страх – ганьба. Дороги, подібні чорторіям, я, бог дасть, пройду вночі; болото, де тонуть вершники, я покрию (повстю?), по якій можна буде пройти; ліс, де не проповзти строкатій гадині, я, вдаривши кресалом, спалю; фортеці, що підносяться до небес, я, бог дасть, візьму і скрушу; красуню, що вражає зір, викрадає серце, я поцілую в шию; батькові її, у кого на плечах скаче щит, я, бог дасть, відрубую голову. Чи піду я чи не піду, повернусь чи не повернусь, чи ляжу під грудьми чорного верблюда, чи повисну на рогах чорного бика, чи буду розтерзаний кігтями лютого лева, чи піду я чи не піду, повернусь чи не повернусь, до нового побачення тобі, бек-батько, і тобі, государине-матінко, залишатися». Вони зрозуміли, що честь не дозволить йому чекати; сказали: «Сину, хай буде щасливою твоя доля; щоб пішов і повернувся ти живим-здоровим».

Кан-Туралі поцілував руку батька-матері, приєднав до себе своїх сорок джигітів; сім днів, сім ночей вони йшли, прибули до кордонів г'яурів, поставили шатро. Кан-Туралі змусив бігати свого швидкого коня, кидав до неба свою палицю, не даючи їй упасти на землю, гнався за нею, хапав її. «Слухайте, мої сорок товаришів, мої сорок супутників», – говорив він, – «із швидким я позмагався би, із сильним поборовся би, з божою поміччю трьох звірів я убив би, очільницю красунь, Сельджан-хатун у жовтому одязі, взяв би, у дім мого батька, моєї матері повернувся б! Слухайте, мої сорок супутників, хай буде жертвою заради вас моя голова!». Коли вони так розмовляли, хане мій, дійшла вістка до *тагавора: «З огузів джигіт, на ймення Кан-Туралі, прийшов сватати твою дочку», – сказали (йому). Г'яури прийшли назустріч на сім агачів; «Скажи, джигіте, за чим ви прийшли?», – запитали вони. Вони відповіли: «Ми прийшли обмінятися дарами». Їм виказали пошану, розстелили барвисті килими, зарізали білих баранів, дали пити семилітнього червоного вина, привели їх до тагавора. Тагавор сидів на престолі; сто г'яурів були зодягнені у броню; у сім рядів стояли (люди) навколо арени; (Кан-Туралі) прийшов; раніше дівиця веліла поставити на арені терем; усі дівиці, що були при ній, були одягнені в червоне, сама вона була одягнена в жовте; згори вона споглядала видовище. Кан-Туралі прийшов, привітав тагавора, одягненого у чорну шапку; тагавор відповів на привітання. Розстелили барвисті килими, сіли; тагавор говорить: «Джигіте, звідки ти приходиш?». Кан-Туралі встав з місця, наблизився, пройшов, перевалюючись, оголив своє біле чоло, підкотив свої білі рукава, сказав: «Я прийшов піднятися на твою чорну гору, що лежить навпроти (нас); я прийшов переправитися через твою бистру, повноводу річку; я прийшов бути притиснутим твоїм тісним чоботом, твоєю широкою пазухою;

за велінням бога, за словом пророка я прийшов узяти твою дочку». Тагавор говорить: «Мова цього джигіта швидка, (тільки) чи є в руці його звитяга?». Тагавор говорить: «Роздягніть цього джигіта, щоб він постав у чім мати народила». Роздягли; Кан-Туралі обмотав навколо свого стану тонку золотисту полотняну тканину; узяли Кан-Туралі, привели його на арену. Кан-Туралі був джигітом гарним і досконалим; серед огузів чотири джигіти ходили з покривалом: один – Кан-Туралі, інші ж – Кара-Чюкюр, його син Кирк-Конук і вершник сірого коня Бейрек. Кан-Туралі згорнув покривало, дівиця дивилася з терема; її вузький стан припишк, її кішка занявчала; як у лінивого теляти, з рота у неї потекла слина; вона говорить своїм дівицям: «Хоч би бог всевишній зробив милосердним серце мого батька, щоб він, призначив плату і віддав мене цьому джигітові! Жаль було б, якби такий джигіт загинув у пазурах звірів».

Тут привели на залізному ланцюгу бика; бик зігнув коліна, розщепив рогами шматок мармуру, розірвав його, як сир; гяури говорять: «Тепер він вразить джигіта, скрушить, потягне, розірве. Хай будуть скрушені племена огузів! Навіщо сорока джигітам з одним сином бека помирати заради однієї дівиці?». Почувши те, сорок джигітів заплакали; Кан-Туралі подивився праворуч, побачив, що його сорок джигітів плачуть; подивився ліворуч, побачив те ж саме; він говорить: «Слухайте, мої сорок товаришів, мої сорок супутників! чому ви плачете? Принесіть мою ручну кобзу, славте мене». Тут сорок джигітів почали славити Кан-Туралі – подивимось, хане мій, як вони славили; вони говорять: «Султане мій, Кан-Туралі! Хіба ти не піднімався і не вставав зі свого місця? хіба ти не сідав на свого чорногривого кавказького коня? хіба ти, коли на барвистій горі з крутими схилами гнав дичину, піднімав птицю, не бачив біля воріт дому твого батька з білим верхом, як служниці доять корів? хіба той, кого вони звали: бичок, бичок! – не теля чорної корови? хіба хоробрі мужі турбуються про загибель? Сельджан-хатун у жовтому одязі дивиться з терема; на кого вона дивиться, того спалює вогнем кохання; хай кохання до дівиці у жовтому одязі підбадьорить тебе, Кан-Туралі!». «Випустіть же вашого бика, нехай він прийде», – сказав він. Взяли бика за ланцюг, відпустили; бик направив свої роги, як сталевого списа, на Кан-Туралі; Кан-Туралі віддав хвалу Мухаммедові, чие ім'я славне, ударив бика по лобі так, що змусив його опуститися на задню частину, вперся кулаком йому в лоба, потягнув його до краю арени. Довго вони билися, ні бик не перемагав, ні Кан-Туралі не перемагав. Потрохи бик почав слабнути, його морда вкрилася піною; Кан-Туралі говорить: «Владу над цим світом дав мужам розум; я відскочу перед ним; що є у мені звитяга, покажу за його спиною». Він віддав хвалу Мухаммедові, чие ім'я славне, відсторонився від бика з переднього боку, бик ударився (об землю) рогами; (Кан-Туралі) тричі підняв його за хвіст, кинув на землю; кості бика розлетілися на шматки; (Кан-Туралі) наступив (на бика), заколов його; вийняв ніж, здер з нього шкіру; залишивши м'ясо на арені, він приніс тагавору шкіру, говорить: «Завтра вранці ти віддаси мені свою дочку». Тагавор говорить: «Віддайте дівицю, проженіть (його) з міста, хай він вийде, піде!». У тагавора був племінник, він говорить: «Цар звірів – лев, нехай він покаже, як пограється і з левом; тоді ми віддамо йому дівицю».

Пішли, вивели лева, привели на арену; лев заревів; усі коні, що були на арені, помочилися кров'ю. Джигіти говорять: «Бика він убив, лева як йому убити?». Вони заплакали; Кан-Туралі побачив, що його джигіти плачуть, він говорить: «Слухайте, візьміть у руки мою ручну кобзу, славте мене! Якщо я полюбив дівицю в жовтому одязі, невже я ухилюся від бою з левом?». Тут його супутники заговорили – подивимось, хане мій, що вони говорили: «Султане мій, Кан-Туралі! Між білих очеретів, побачивши жовту шкіру, лютий лев, цар звірів, долає молодих коней; роздираючи жили здобичі, він смокче її кров; не відступає він перед чорним булатним мечем, не ухиляється

від міцного осикового лука, не відступає перед гострою стрілою з білими перами; хіба дасть він кусати себе твоєму рябому псові? Хіба хоробрі джигіти у день битви турбуються про загибель? Сельджан-хатун у жовтому одязі дивиться з терема; на кого подивиться, того спалює вогнем кохання; хай кохання до дівиці у жовтому одязі підбадьорить тебе». «Слухай, гяуре, – сказав Кан-Туралі – випусти свого лева; нехай він прийде; не такий мій чорний булатний меч, щоб... На тебе я покладаюся, боже, найвеликодушніший серед великодушних, володар багатств, приходи (на допомогу)!». Випустили лева; він пішов (на Кан-Туралі), підійшов; Кан-Туралі обгорнув шматком вовни свою маківку, простягнув (той же шматок) у лапу левові, віддав хвалу Мухамедові, чиє ім'я славне, видивився місце на лобі лева, наніс йому кулаком такий удар, що кулак торкнувся його перенісся і зламав його. Він схопив лева за шерсть, розірвав його стан, потім, підняв його, ударив об землю; (кістки) лева розбилися. Він підійшов до тагавора і сказав: «Завтра віддай мені свою дочку». Тагавор говорить: «Приведіть дівицю, віддайте; цього джигіта мої очі побачили, моє серце полюбило, хоче – нехай залишається, не хоче – хай іде». Знову говорить його племінник: «Цар звірів – верблюд; нехай він і з ним пограється, тоді ми віддамо дівицю».

З милості божої, по молитві беків і пашів тагавор велів перев'язати верблюдові морду в семи місцях; заздрісники-гяури не перев'язали, випустили (верблюда), відкривши перед ним шлях, (думаючи): «Кан-Туралі буде скрушений; він потрапить в обійми верблюда, буде скрушений і (тільки тоді) вийде з обійм!». Сп'янілий від (боротьби), джигіт вже витримав бій з двома звірями, обіперся (об землю), упав; ззаду до нього підійшли шість катів, тримали в руках оголені мечі; тут його супутники заговорили – подивимось, хане мій, що вони говорили: «Кан-Туралі, ти піднявся зі свого місця, сів на свого чорногривого кавказького коня, приєднав до себе своїх світлооких джигітів; озираючись назад, піднявся на барвисту гору з крутими схилами; озираючись назад, переправився через бистру, багатоводну річку; озираючись назад, вступив до країни обагренних кров'ю гяурів. Коли підійшов чорний бик, ти розбив його на шматки; коли підійшов лютий лев, ти зігнув його стан; коли підійшов чорний верблюд, чому ти зволікаєш? Чорними, чорними горами підніметься поговорі; через обагрені кров'ю ріки перейде поговорі; у народ решти огузів проникне поговорі; скажуть: ось що зробив син Канли-Коджі, Кан-Туралі. Коли підійшов чорний бик, він зарубав його мечем; коли підійшов лютий лев, він зігнув його стан; коли підійшов чорний верблюд, чому він почав зволікати? Не залишиться ні великого, ні малого, усі заговорять; не залишиться ні бабусь, ні дідів, усі почнуть лихословити. Твій білобородий батько буде уражений горем; твоя стара мати буде лити криваві сльози. Хане мій, якщо ти не піднімешся і не встанеш з місця, позаду тебе шість катів тримають оголені мечі; не давши тобі спам'ятатися, вони відрубують твою прекрасну голову. Чи не поглянеш ти знизу вгору? До тебе підлетів рябий гусак; чи не випустиш ти свого сокола? Сельджан-хатун у жовтому одязі подає знаки; хіба ти не бачиш? Про тебе говорять, що ти будеш скрушений носом верблюда; хіба ти не знаєш? Сельджан-хатун у жовтому одязі дивиться з терема; на кого вона дивиться, того спалює вогнем кохання; нехай кохання до дівиці у жовтому одязі тебе підбадьорить». Кан-Туралі встав і говорить: «Слушайте, коли я приліплюся до носа того верблюда, скажуть: він приліпився по слову тієї дівиці; завтра поговорі проникне в народ огузів, скажуть: від його руки загинув верблюд, він визволив дівицю. Ударте в мою ручну кобзу, славте мене; я покладаюся на створившого мене всемогутнього бога; невже я відступлю перед одним верблюдом? Бог дасть, я і йому відрубую голову». Джигіти Кан-Туралі стали славити його і заговорили – подивимось, хане мій, що вони говорили: «На вершині міцних скель в'є гнізда орел, султан усіх птахів; летить він близько до всемогутнього

великого бога; (як) уражений важким каменем стінобитної гармати, він стрімко опускається; на чистому озері він уражає і хапає качку; у жорстокому гніві він на льоту тримає і розриває (її); коли його шлунок проголодається, він піднімається і летить; хіба дасть він ударити себе крилом сороці? Хіба хоробрі джигіти у день зустрічі (з ворогом) турбуються про загибель? Сельджан-хатун у жовтому одязі дивиться з терема; на кого вона подивиться, того спалює вогнем кохання; нехай кохання до дівичі у жовтому одязі тебе підбадьорить!». Кан-Туралі віддав хвалу Мухаммедові, чие ім'я славне, ударив верблюда раз ногою – верблюд заревів; ударив ще раз – верблюд не міг встояти на ногах, упав; наступивши на нього, він у двох місцях заколов його, вирізавав з його спини два ремня, кинув (їх) перед таговором і говорить: «Пригодяться, щоб зашити, коли у дівичі розірветься пов'язка колчана (чи) стремена». Таговор говорить: «Клянуся богом, цього джигіта мої очі побачили, моє серце полюбило».

(Таговор) у сорока місцях велів поставити шатри, у сорока місцях велів поставити червоні (і) барвисті весільні намети. Привели Кан-Туралі і дівичу, розмістили їх у весільному наметі. Прийшов співець, заграв збуджуючу пісню; у джигіта огузів (Кан-Туралі) наповнилися легені, він оголив свій меч, ударив (ним об) землю, розсік (її) і сказав: «Хай буду я розсічений, як земля, хай розсіплюся, мов прах; хай розрубав мене мій власний меч, хай проб'є моя власна стріла, хай не народиться у мене син, якщо народиться, хай не проживе й десяти днів, якщо я увійду в це весільне шатро, не побачивши лику мого бека-батька, моєї государині-матінки». Він розібрав своє шатро, змусив ревіти своїх верблюдів, змусив іржати своїх коней; ніч потемніла, він вирушив у дорогу, йшов сім днів, сім ночей, вийшов до кордонів огузів, поставив шатро. Кан-Туралі говорить: «Слухайте, мої сорок товаришів, мої сорок супутників, хай буде жертвою за вас моя голова! Бог всевишній відкрив (переді мною) шлях; я пішов, тих трьох звірів я убив, Сельджан-хатун у жовтому одязі взяв, прийшов; прийміть звістку, нехай мій батько вийде мені назустріч». Кан-Туралі подивився, побачив – у тому місці, де вони розташувалися, злітають птиці-лебеді, журавлі, рябчики, куріпки; холодні, холодні води, луки, гаї. Сельджан-хатун це місце сподобалося, вона його одобрила; вони лягли, віддалися веселошам, їли, пили.

У ті часи, якщо джигіти-огузи зазнавали біди, вона приходила під час сну. Кан-Туралі заснув; поки він спав, дівича говорить: «Люблячих мене багато; як би вони не сподівано не напали, не схопили мого джигіта, не убили його, не схопили б мене, білолицю діву, не повели б у дім мого батька і матері». Вона взяла броню коня Кан-Туралі, одягла його в броню, сама теж взяла броню, одягла, взяла в руки свого списа, піднялася на узвисся, роззирнулася. Між тим, хане мій, таговор розкався: «За те, що він убив трьох звірів, він забрав мою єдину дочку», – сказав він, вибрав шістсот г'яурів, одягнених у броню, в чорний одяг, в синє залізо. Ніч і день вони йшли і прибули; дівича була насторожі, подивилася, побачила – суне військо. Вона почала збуджувати свого коня, прискакала до Кан-Туралі, заговорила – подивимось, хане мій, що вона говорила: «Не будь безпечним, свою чорну голову підними, джигіте! свої прекрасні очі, обведені строкатою каймою, відкрий, джигіте, поки не зв'язали тобі білі руки від (самих) ліктів, поки не ударили твоє біле чоло об чорну землю, поки не відрубали, не давши тобі спам'ятатися, твою прекрасну голову, поки не пролили на землю твою яскраво-червону кров! Прибув ворог, прийшов недруг; чому ти лежиш? Піднімись! Тверді скелі не захиталися, а земля розщепилася; старі беки не померли, а народ охопило сум'яття; зустрівшись, вони змішалися, спустилися з гори; вишикувався, прийшов на тебе ворог. Хіба ти знайшов (придатне) місце, де лежати? Хіба ти знайшов житло? Що сталося з тобою?». Так вона голосно сказала; Кан-Туралі ворухнувся, прокинувся, встав; він

говорить: «Що ти говориш, моя красуне?». Вона говорить: «Джигіте мій, на тебе прийшов ворог; розбудити – моє діло, вийти на битву і показати звитягу – твоє діло». Кан-Туралі відкрив очі, підняв повіки, побачив, що дівця на коні поскакала зі списом у руці. Він поцілувавши землю, говорить: «Ми перейнялися вірою, визнали правдивим (слово пророка); виповнилося в чертогах бога всевишнього наше бажання». Чистою водою він зробив омовіння, приклав до землі своє біле чоло, зробив намаз у два поклони, сів на коня, віддав хвалу Мухаммедові, чиє ім'я славне, пустив коня на г'яурів у чорному одязі, пішов (їм) назустріч. Сельджан-хатун, збудивши свого коня, проскакала повз Кан-Туралі; Кан-Туралі говорить: «Красуне моя, куди ти йдеш?». Вона говорить: «Бек-джигіте, була б цілою голова, а шапка знайдеться. Цих г'яурів, що приходять, багато; будемо битися, будемо боротися; хто з нас помре, – значить, помре; хто з нас залишиться живим – нехай прийде в шатро». Тут Сельджан-хатун пустила коня, нанесла поразку (ворогам); тих, що утікали вона не переслідувала, тих, що просили пощади, не убивала. Вона подумала, що ворога розбито; із закривавленим лезом меча вона прийшла в шатро, не могла знайти Кан-Туралі.

Між тим прийшли батько і мати Кан-Туралі; вони побачили, що у цієї дівці лезо меча в крові, а їхнього сина не видно; вони запитали – подивимось про що вони запитали; мати Кан-Туралі говорить: «Матінко моя, дочко моя! рано-вранці ти встала з місця; чи звеліла ти схопити сина? чи звеліла відрубати його прекрасну голову, не давши йому спам'ятатися? чи змусила ти його стогнати, примовляючи: «государиня-матінка, бек-батько»? Ти приходиш, мого бека не видно; моя печінка горить; вустами, язиком, дай мені відповідь, (скажи хоч) кілька слів; хай буде моя чорна голова жертвою, дівце, за тебе». Дівця зрозуміла, що це її свекруха і свекор; вона зробила знак нагайкою: «Ходіть до шатра, – сказала вона, – там, де опускається і згущається пилюка, де кружляють ворони, там пошукаємо (його)». Вона ударила шпорами свого коня, піднялася на узвисся, роздивилася, побачила, що всередині однієї ущелини пилюка то згущається, то розсіюється. Вона прийшла туди, побачила, що коня Кан-Туралі уразили стрілою, що його поранили стрілою в обличчя, його лице залите кров'ю, а він не зупиняється, витирає кров; г'яури скопичуються, він оголює меча, жене перед собою г'яурів, переслідує (їх). Як побачила те Сельджан-хатун, всередині у неї запалився вогонь; як сокіл влітає в зграю гусей, вона пустила коня на г'яурів; з одного боку скрушивши г'яурів, вона вийшла на другий бік. Кан-Туралі подивився, побачив, що хтось жене ворога перед собою, переслідує (його); він не знав, що то – Сельджан. Він розсердився; тут він заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Ти піднявся і встав зі свого місця, джигіте; хто ти, джигіте? Ти сів на свого чорногривого кавказького коня, джигіте; хто ти, джигіте? Ти рубаєш (людям) голови, не даючи їм спам'ятатися, ти вторгаєшся без дозволу в середовище моїх ворогів, джигіте; хто ти, джигіте? Без дозволу вторгатися в середовище ворогів у нашому народі – ганьба; іди; чи злетіти мені, ставши птицею-соколом, чи схопити тебе за бороду і горлянку, чи відрубати тобі голову, не давши тобі спам'ятатися, чи пролити на землю твою яскраво-червону кров, чи причепити твою чорну голову до ремня сідла? Джигіте, чия смертна година настала! хто ти джигіте? Повернись назад!». Тут Сельджан-хатун заговорила – подивимось, хане мій, що вона говорила: «Джигіте мій, мій бек-джигіте! хіба верблюди залишають своїх верблюжат? хіба кавказькі коні хвицають своїх лошат? хіба у стадах білі барани б'ють рогами своїх ягнят? хіба витязі-джигіти убивають своїх красунь? Джигіте мій, мій бек-джигіте! з одного кінця ці г'яури мої, з другого кінця – твої». Кан-Туралі зрозумів, що долає і розсіює ворогів Сельджан-хатун; він врізався в один кінець ворогів; тримаючи меча, він кинувся на г'яурів, почав рубати їм голови. Ворога було переможено, недруга було розбито; Сельджан-хатун взя-

ла Кан-Туралі на круп свого коня, виїхала (з бою).

У дорозі Кан-Туралі прийшла така думка: «Сельджан-хатун, коли ти піднімешся і встанеш з місця, коли сядеш на свого чорногривого кавказького коня, коли облаштуєшся біля воріт (житла) мого батька з білим верхом, коли світлоокі дочки-наречені огузів будуть на літніх пасовиськах, коли кожен скаже своє слово, ти тоді встанеш, будеш хвалитися, скажеш: «Кан-Туралі ослаб, я взяла його на круп коня, виїшла (з бою)». Мої очі відвернулися, моє серце завмерло, я уб'ю тебе». (Так) він сказав; Сельджан-хатун зрозуміла, що сталося; вона заговорила – подивимось, хане мій, що вона говорила: «Бекджигіте! Коли будуть хвалитися, нехай хвалиться мужчина, він – лев; для жінки похвала – брехня; похвалою жінка мужчиною не стане! Під барвистою ковдрою я з тобою не перекидалася, у солодкі вуста я з тобою не цілувалася, яскраво-червоними губами з тобою не премовлялася; швидко ти полюбив, швидко розлюбив, негідний, син негідного! Знає всемогутній бог, як я тобі віддана; не погуби мене, друже мій!». Кан-Туралі говорить: «Ні, неодмінно мені треба убити тебе». Дівця розсердилася, вона говорить: «Негідний, син негідного! Я хапаюся за нижню ручку, ти хапаєшся за верхню ручку. Давай, сину негідного, будемо змагатися, чи стрілою, чи мечем». Вона ударила ногою коня, піднялася на узвисся; із свого колчана вона висипала на землю дев'яносто стріл, з двох стріл зняла залізні наверхшя, одну заховала, другу взяла в руку; пустити стрілу із залізним наверхшям вона не змогла. Вона говорить: «Джигіте, випусти свою стрілу». Кан-Туралі говорить: «Таке право дівци; спочатку ти вистріли». Дівця однією стрілою уразила Кан-Туралі так, що воша, яка була на його голові, упала до його ніг. Він підійшов, обійняв Сельджан-хатун; вони зійшлися, поцілувалися; Кан-Туралі заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Моя (красуне), ти, чий тонкий одяг блищить, чий яскраво-червоні щоки подібні краплинам крові, що падають на сніг, не торкнувшись землі, чий рот тісний для пари мигдалин, чий чорні брови (ніби) проведені рукою писців, чие чорне волосся, коли розпущене, тягнеться на сорок тутамів; з левиного роду, дочка султана! Не міг я тебе убить, (швидше) я уб'ю себе; я не хотів убити тебе, я тебе випробовував». Тут Сельджан-хатун заговорила – подивимось, хане мій, що вона говорила: «Я піднімалась і вставала зі свого місця; я сідала на свого чорногривого кавказького коня; я виходила з дому мого батька з білим верхом; я полювала на барвистій горі з крутими схилами; я гналася за рябою дичиною, за диким козлом; я знала, що я роблю однією стрілою; стрілою без залізного наверхшя, джигіт, я випробовувала тебе; убити тебе, джигіте, я не могла». Вони віддалялися і зближувалися; ухопивши один одного за комір, вони розходились і сходились, цілувалися у солодкі вуста, сіли на сірого коня, вирушили, прийшли до його бека-батька. Його батько, побачивши свого хлопчика, подякував богові; із своїм сином, з нареченою Канли-Коджа прийшов до огузів, поставив шатро на зеленому барвистому лузі, велів убити кращих коней-жеребців, верблюдів і баранів, справив весілля, пригостив решту беків огузів; поставивши свою золоту парасолю, Кан-Туралі увійшов до свого весільного шатра, досяг мети своїх намагань.

Прийшов мій дід Коркут, заграв радісну пісню, сказав слово, сказав, що сталося з мужами, борцями за віру. Де тепер ті беки-витязі, про кого я говорив, ті, що казали: увесь світ – мій? Їх викрала смерть, сховала земля, кому залишився тлінний світ? Земне життя, ти приходиш і відходиш; твій останній кінець – смерть. Коли настає смертна година, хай не розлучить (бог тебе) з чистою вірою; хай не змусить тебе всемогутній звертатися до лиходіїв; хай не буде обманута твоя дана богом надія. Заради твого білого лику ми склали молитву з п'яти слів; хай буде вона прийнята, хай узрять лик (божий) ті, що говорять амінь, хай воз'єднається молитва в одне, хай стоїть твердо; хай простить (бог) твої гріхи заради Мухаммеда обраного, чие ім'я славне, хане мій!

VII. ПІСНЯ ПРО ІЄКЕНКА, СИНА КАЗИЛИК-КОДЖІ

Хане мій! Син Кам-Гана хан Баюндур встав зі свого місця, поставив на чорну землю своє шатро з білим верхом. Було піднято до небес барвистого намета, були розкладені у тисячі місць шовкові килими; беки внутрішніх огузів зібралися для розмови, їли, пили; був чоловік на ймення Казилик-Коджа; він був везіром Баюндур-хана; міцне вино ударило йому в голову; він опустився на свої міцні коліна, попросив у Баюндур-хана (дозволу вчинити) напад; Баюндур-хан дав дозвіл: «Іди, куди хочеш», – сказав він. Казилик-Коджа був чоловік, який бачив багато чого і здатний був вершити справи; він зібрав навколо себе удатних старійшин, вирушив у дорогу зі зброєю, (відібраною у) чужеземців і ворогів. Багато гір, ущелин, пагорбів вони пройшли; якимось вони підійшли до фортеці Дізмерд; вона була на березі Чорного моря; біля неї вони зупинились. У тій фортеці був тагавор, якого називали тагавором Діреком, сином Аршуна; зростом той тагавор був у шістдесят аршинів, потрясав палицею вагою у шістдесят батманів [пудів], напинав дуже міцного лука. Казилик-Коджа, коли дійшов до фортеці, почав битву; потім той тагавор вийшов з фортеці, прийшов на арену, викликав мужа на бій; Казилик-Коджа, побачивши його, понісся на нього як вітер, приліпився наче клей, наніс гяуру удар мечем у потилицю, та не міг причинити йому і малої рани. Дійшла черга до гяура, тією палицею, вагою у шістдесят батманів, він наніс сильний удар Казилик-Коджі; облудний світ став тісним для його голови; як дудка, задзюрчала кров. Казилик-Коджу захопили, полонили, замкнули у фортеці; його джигіти не встояли, утекли. Казилик-Коджа всього шістнадцять років пробув у полоні в фортеці; один чоловік, на ймення Емен, шість разів намагався, та не міг взяти фортецю.

Між іншим, хане мій, на той час, коли Казилик-Коджу було захоплено в полон, у нього був один син. Йому виповнився один рік; (потім) йому виповнилося п'ятнадцять років; він став джигітом. Він думав, що його батько помер; заборонили згадувати, приховували від хлопця, що його батько в полоні; ім'я того хлопчика було Ієкенк. Якимось, коли Ієкенк сидів і розмовляв з беками, сталася суперечка між ним і Будаком, сином Кара-Гюне; вони перекидалися словами; Будақ говорить: «Чим тобі тут хвалитися? Якщо ти хочеш (викликати на бій) мужа, то порятуй свого батька; хіба не пройшло шістнадцять років з тих пір, як він у полоні?». Як почув ту звістку Ієкенк, його серце затріпотіло, його чорна печінка затіпалася; він пішов перед очі Баюндур-хана, приклав лице до землі і говорить: «Рано-вранці у місці, що в стороні від дороги ставлять твоє шатро з білим верхом; атласом вишитий твій синій намет; табунами виводять твоїх швидких коней; гучним голосом при дорозі творять правосуддя твої урядники; (як) масло, ллється твоє пишне багатство, опора решти джигітів, надія для нас бідних, стовп Туркестану, дитя птахи Тулу, лев племені і роду, тигр чорного натовпу, щасливий хане! (Надай мені) допомогу, пошли мене на ту фортецю, де заточено у полон мого батька!» Баюндур-хан віддав повеління: «Нехай прийдуть двадцять чотири знаменитих беки! Першим нехай піде з тобою бек Залізних воріт удатний Дундаз, син Киян-Сельджука, що змушує кричати мужа на вістрі свого очеретяного списа, що у бою не запитує (ворога), хто він. Нехай піде з (тобою) Дюлек-Вуран, син Ілік-Коджі, що змушує плавати жеребців-онагрів, (переслідуючи їх на полюванні), що взяв ключі п'ятидесяти семи фортець. Нехай піде з тобою Улальмиш, син Ягринчі, що з'їжджає вниз з подвійної вежі і (при цьому) не запізнюється випустити стрілу. Нехай піде з (тобою) Рустем, син Тогсуна, що проливає криваві сльози, коли тричі не побаче ворога. Нехай піде з (то-

бою) удатний Буран, що виймає людей з пащі драконів. Нехай піде з (тобою) Суган-Сари, який стверджує, що пройшов землю з кінця в кінець». Будеш перелічувати мужів огузів, до кінця не дійдеш; Баюндур-хан дав Ієкенку у товариші двадцять чотири знаменитих беки; беки зібралися, роззирнулися, оглянули свою зброю.

Між іншим тієї ночі Ієкенк бачив сон; свій сон він розповів своїм супутникам – подивимось, хане мій, як він розповів; він говорить: «Беки, коли моя чорна голова, мої очі безтурботно були занурені в сон, у мене було сновидіння. Відкривши свої світлі очі, я побачив світ; побачив витязів, які змушували скакати світло-сивих коней; я приєднав до себе витязів з білими шоломами, прийняв настанови від білобородого діда Коркута, піднявся на чорні гори, підійшов до Чорного моря, що розкинулося перед (нами), змайстрував човен, зняв із себе сорочку, приладнав парус, вирушив по морю, що розкинулося перед (нами), переплив (його); на другому березі на одному схилі чорної гори я побачив мужа з блискучим чолом і головою; підвівшись, я встав з місця, направив свого очеретяного списа, пішов назустріч тому мужу; (ставши) перед ним, я уразив списом того мужа; на деякий час я заспокоївся, подивився на того мужа краєм ока – то був Емен, що виховав мене; я його упізнав, озирнувся назад, привітав того мужа, сказав: «Серед племен огузів хто ти?» Піднявши свої вії, він подивився мені в обличчя: «Сину (мій), Ієкенк, – сказав він, – куди ти йдеш?». Я сказав: «Я йду до фортеці Дізмерд: мій батько там у полоні». Тут мій вихователь сказав мені: «Куди мене приносили мої сім скакунів, вітер (їх) не міг наздогнати; на вовків Яни-Баїра були схожими мої джигіти; сім чоловік напинають мій лук; з березової шелюги зроблена моя стріла, печатка з масивного золота до неї прикладена, як мій знак; подув вітер, пролився дощ, піднялися чари; сім разів я вирушав, не міг взяти тієї фортеці, повернувся назад; більше мужів, ніж мені, тобі не покласти, джигіте мій, повернись назад». Ієкенк уві сні сказав вихователю своєму: «Коли ти підвівся, встав зі свого місця, ти не приєднав до себе світлооких беків-джигітів, тебе не супроводжували беки із славним іменем; ти взяв собі в товариші найманців, що служили за п'ять срібних монет; тому ти не міг взяти тієї фортеці». Ще говорить Ієкенк: «Щоб потрохи різати і їсти – вартісне м'ясо; у дні втоми вартісне (для втамування спраги) бистре джерело; вартісне щастя, коли воно усталене і міцне; вартісний розум, коли він не забуває, чому навчився; вартісна мужність, коли вона не відступає перед загибеллю, не рятується втечею». Цей сон Ієкенк розповів своїм супутникам; між тим, Емен, що виховав його у цей час був близько; з усіма беками він став товаришем, вони вирушили, дійшли до фортеці Дізмерд, (там) розташувалися.

Когл гяури побачили їх, вони принесли звістку тагавору Діреку, синові Аршуна; той проклятий вийшов з фортеці, став навпроти них, викликав на бій мужів. Син Киян-Сельджука, удатний Дундаз, встав зі свого місця, стис під пахвою свого міцного списа (довжиною) у шістдесят тутамів, хотів очі в очі уразити того гяура – не уразив; гяур-тагавор схопив (списа), зробив зусилля, вирвав у нього списа з рук; тією палицею, (вагою) у шістдесят батманів, він наніс Дундазу славний удар; просторий світ для його голови став тісним; він повернувши (повід) свого кавказького коня, повернувся назад. Дюлек-Вуран, що не умів відступати, ударив коня, прискакав зі своєю палицею-шестопером, наніс гяуру сильний удар зверху вниз, не міг подолати його; тагавор схопив палицю, вирвав її з рук його; його він теж ударив палицею; той теж повернувши (повід) свого кавказького коня, повернувся назад. Хане мій, двадцять чотири знаменитих беки були переможені у бою з гяуром; потім син Казилик-Коджі, молодой джигіт Ієкенк, поклавшись на бога-творця, віддавши хвалу божеству, якому немає кінця; він говорить: «Ти вищий від усього високого, ніхто не знає, який ти, славний боже! Від матері-батька ти не народжений, ні від кого спадок не отримував, нікому не служив; скрізь ти – єди-

ний, ти бог, пристанок для усіх. На Адама ти поклав вінець, сатану уразив прокляттям, за одну вину ти прогнав його із (свого) чертога. Німврод пустив стрілу в небо; ти протиставив йому рибу із блискучим черевом. Твоїй величі немає межі, твоєму стану немає зросту, твоєму тілу не треба зусиль. Враженого (тобою) ти не возвеличуєш, великий боже; придушеному (тобою) ти не даєш навчитися мудрості, мудрий боже; піднесеного тобою ти підносиш до небес, славний боже; на кого упав твій гнів, того ти скрушаєш, скрушителю, боже; на тебе, єдиний Боже, я покладаюся, госпode мій, всемогутній боже, помочи від тебе прошу! Я пушу коня на г'яура у чорному одязі; дай ти успіх моїй справі». Тієї миті він пустив коня, налетів як вітер, приліпився мов клей, ударив г'яура мечем по плечу, розрізав його одяг, його броню, наніс йому рану глибиною у шість пальців; його чорна кров задзюрчала, його черевик з (шкури) чорної корови наповнився кров'ю, його чорна голова зігнулася, залишилася скарлюченою; зразу ж він повернув назад, утік до фортеці; Ієкенк погнався за ним, коли він заїжджав у ворота фортеці, наніс йому чорним булатним мечем такий удар у потилицю, що його голова упала на землю, як куля; тут Ієкенк повернувши (повід) свого коня, прийшов до війська.

Полоненого Казилик-Коджу відпустили; він вийшов і прийшов; «Скажіть, бекиджигіти, хто убив г'яура?», – запитав він. Він заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Я покинув верблюдицю тяжкою; знати б мені, самець чи самка народилися? У своєму чорному загоні я покинув вівцю тяжкою; знати б мені, баран чи овечка народилися! Я покинув свою світлооку красуню-дружину вагітною; знати б мені, хлопчик чи дівчинка народилися? З любові до творця (дайте) мені вістку, бекиджигіти!». Тут Ієкенк заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Ти покинув свою верблюдицю тяжкою, – народився самець. У чорному загоні ти покинув свою вівцю тяжкою, – народився баран. Ти покинув свою світлооку красуню-дружину вагітною, – народився лев». Ієкенк побачився із своїм батьком; потім побачилися (з ним) інші беки; потім беки дружним натиском пішли на фортецю, пограбували (її). Ієкенк зі своїм батьком зійшлися, взявши один одного за комір, знайшли один одного, (як) двоє закоханих після розлуки, подавали голос один одному, як вовки у безлунному місці, віддали дяку Богові. Вони зруйнували церкву фортеці, на її місці збудували мечеть, прочитали хутбу з іменем славного бога. З барвистих рядів стану, з чистої китайки, з красунь-дівиць, з дев'яти панцирів, із золотого шитва і сукна – з усього вони виділили п'яту долю для Баюндурхана, решту роздали борцям за віру, повернулися назад, прийшли до себе додому.

Прийшов мій дід Коркут, склав пісню, сказав слово; ця билина хай буде присвячена Ієкенку, сказав він. Я дам віщування, хане мій; твої рідні чорні гори хай не скрушаться; твоє тінисте міцне дерево хай не буде зрубане; хай буде місцем твого білобородого батька рай, хай буде місцем твоєї сивоголової матері горішня обитель! Хай не розлучить (тебе бог) до кінця з чистою вірою! Заради твого білого чола ми склали молитву з п'яти слів; хай буде вона прийнята! Хай простить (бог) твої гріхи заради блиску лица Мухаммеда обраного, чиє ім'я славне!

VIII. ПІСНЯ ПРО ТЕ, ЯК БІСАТ УБИВ ДЕПЕ-ГЕЗА

Одного разу, хане мій, коли огузи сиділи (разом), на них напав ворог; серед ночі вони сполошилися, знялися з місця; під час втечі упав синок Аруз-Коджі; його знайшов лев, вигодував. Через деякий час огузи повернулися, розташувалися на своїй землі; прийшов табунник хана огузів, приніс вістку; він говорить: «Хане мій, з очеретів виходить якийсь лев, вражає коней; він ходить перевальцем, як людина; здолавши коня,

він смокче кров».

Аруз говорить: «Хане мій, мабуть то мій синок, що упав, коли ми сполошилися». Беки сіли на коней, прийшли до лігва лева, підняли лева, взяли хлопчика; Аруз, забравши хлопчика, привів його до себе додому; (усі) раділи, посідали їсти й пити, та скільки юнака не приводили, він не залишався, знову йшов до лігва лева. Знову його взяли і привели; прийшов дід мій Коркут і говорить: «Юначе, ти – людина; із звіриною не водись. Прийди, сідай на добрих коней, з добрими джигітами вирушай у походи! Ім'я твого старшого брата Киян-Сельджук; твоє ім'я нехай буде Бісат; ім'я тобі дав я, (довге) життя хай дасть тобі бог».

Якось огузи відбули на літні пасовиська; у Аруза був пастух, якого прозвали Конур-Коджа-Сари-чобан [букв. «смагливий дід, жовтий пастух»]; попереду огузів раніше від нього ніхто не перекочовував. Було джерело, відоме під назвою «довге джерело»; біля того джерела мешкали пері. Раптом серед баранів сталося сум'яття; пастух розсердився на переднього барана, вийшов наперед, побачив, що діви-пері сплелися крилами і літають; пастух кинув на них свій плащ, упіймав одну з дів-пері; відчувши пристрасне бажання, він зараз же злігся з нею. Серед баранів почалося сум'яття; пастух примусив скакати (коня) попереду баранів; діва-пері, вдаривши крилами, полетіла; вона говорить: «Пастуше, коли закінчиться рік, прийди, візьми у мене свою заставу, але на огузів ти накликав погибель». В серці у пастуха виріс страх, а з журби за дівою його лице пожовкло. Коли прийшов час, огузи знову вирушили на літні кочів'я; пастух знову прийшов до того джерела, знову сталося сум'яття серед баранів; пастух виступив наперед, побачив – лежить купа, випускає із себе зірку за зіркою [яскравим блиском блищить]. Прийшла діва-пері, говорить: «Пастуше, прийди візьми свою заставу, але на огузів ти накликав погибель». Пастух, побачивши ту купу, злякався, повернувся назад, поклав її на пращу замість каменя; ним він її вдарив, вона збільшилась [насторожився, відійшов назад, пустив камінь з праці. З кожним ударом (купа) росла]. Пастух облишив купу, утік слідом за баранами.

Тим часом вийшли на прогулянку Баюндур-хан з беками, прийшли до того джерела, побачили – лежить щось потворне, ні голови, ні задньої частини не розібрати. Вони скупчилися навколо, зійшли з коней; один джигіт ударив купу; як він ударив, вона збільшилась. Ще кілька джигітів зійшли з коней, ударили; від кожного удару вона збільшувалась. Аруз-Коджа теж зійшов з коня, доторкнувся до голови купи шпорами; купа репнула, із неї вийшов хлопчик, з тулубом як у людини, з одним оком у голові. Аруз взяв того хлопчика, загорнув його у свою полу, говорить: «Хане мій, віддай мені його; я виховую його разом із моїм сином Бісатом». «Хай буде він твоїм», – сказав Баюндур-хан. Аруз взяв Депе-Геза [Депе – «голова»; гез, газ – «око»], приніс до себе додому; за його наказом прийшла годувальниця, дала дитині свої груди; він один раз потягнув груди, взяв усе молоко, скільки було; вдруге потягнув, узяв її кров; втретє потягнув, узяв її душу. Кілька годувальниць привели, (усіх) він погубив; побачили, що так не вийде, вирішили вигодувати його молоком; казана з молоком йому на день не вистачало. Його вигодували, він виріс, почав гратися з хлопчиками, у кого з хлопчиків гриз носа, у кого вухо. Врешті-решт, усі в орді через нього збурилися, не витримали, з плачем поскаржились Арузові; Аруз побив Депе-Геза, висік, виказав заборони; він не послухався; нарешті Аруз прогнав його з дому. Прийшла пері, мати Депе-Геза, наділа синові на палець перстень: «Сину, хай не увіткнеться в тебе стріла, хай не буде різати твоє тіло меч», – сказала вона.

Депе-Гез вийшов з (області) огузів, пішов на одну високу гору, відрізав шляхи, хапав людей, став великим розбійником. Послали на нього декілька чоловік; вони випускали

стрілу – стріла не втикалася, ударили мечем – меч не різав, кололи списом – спис не діяв. Не залишилося ні пастухів, ні підпасичів; усіх він поїв, почав їсти людей і з самих огузів. Огузи зібралися, пішли на нього; побачивши їх, він розсердився, вирвав із землі дерево, кинув його, знищив п'ятдесят, шістдесят чоловік. Очільникові витязів Казану він наніс удар – світ для нього став тісним; брат Казана Кара-Гюне у бою з Дepe-Гезом виявився безсилим; син Дузана, витязь Рустем, загинув мучеником; такий богатир, як син Ущун-Коджі, загинув у бою з ним; два брати його, (розлучившись) з чистою душею, загинули мучениками від руки Дepe-Геза [сини Ущун-коджі – Екрек і Секрек]; одягнений в залізну броню Мамак загинув у бою з ним; Емен (з роду) Бегдюр, із закривавленими вусами, виявився безсилим проти нього. Білобородого Аруз-Коджу він змусив виригати кров; у його сина Киян-Сельджука лопнула жовч. Огузи не справилися з Дepe-Гезом, сполошилися, втекли; Дepe-Гез перегородив їм усі шляхи скрізь, не випустив їх. Одним словом, сім разів огузи хотіли втекти, сім разів він перегороджував їм шлях, повертав їх на місце. Від руки Дepe-Геза огузи геть знеслилися, пішли, покликали діда Коркута, порадилися з ним. «Прийди, ми заплатимо данину», – сказали вони, послали мого діда Коркута до Дepe-Геза. Той прийшов, привітався і говорить: «Сину мій, Дepe-Гезе! Огузи від твоєї руки знеслилися, розтрочені, послали мене (припасти) до праху твоїх ніг, говорять, що заплатять тобі данину». Дepe-Гез говорить: «Давайте в їжу по шістдесят чоловік на день». Дід Коркут говорить: «Так ти винищиш рід людський; ми дамо на день по два чоловіки і по п'ятсот баранів». Почувши такі слова діда Коркута, Дepe-Гез говорить: «Добре, нехай буде так; (ще) дайте мені двох чоловік готувати мені їжу, а я буду їсти». Дід Коркут повернувся, прийшов до огузів і говорить: «Дайте Дepe-Гезові Юкю-Коджу і Янаглу-Коджу [«коджа» – «старий», «дід», «старець»] готувати їжу; також він вимагає в день по два чоловіки і по п'ятсот баранів». Огузи теж погодились. У кого було чотири сини, дав одного, троє лишилося; у кого було три сини, дав одного, двоє лишилося; у кого було два сини, дав одного, один лишився.

Був чоловік, на ймення Каник-Кан; у нього було два сини; одного сина він віддав, один залишився. Знову черга повернулася, дійшла до нього; мати (юнака) закричала, заплакала, заридала. Між тим, хане мій, син Аруза Бісат, що раніше подався в похід, на той час він повернувся; старенька говорить: «Тепер Бісат повернувся з походу; я піду; може, він дасть мені одного бранця, і я порятую свого хлопчика». Бісат, сидячи під своєю золотою парасолею, побачив, що йде стара; вона прийшла, увійшла (до намету), привіталася, заплакала і говорить: «Ти, чия стріла з древком не поміщається на твоїй долоні, чий міцний лук з рогів козла, чиє ім'я славне серед внутрішніх огузів, серед зовнішніх огузів, сину Аруза, сину мій, Бісате, допоможи мені!». Бісат говорить: «Чого ти хочеш?» Стара говорить: «У брехливому світі з'явився один чоловік; він не давав народові огузів розташуватися на літніх пасовиськах. Тим, хто рубав чорними булатними мечами, він не дав відрізати у себе жодної волосини; тим, хто потрясали списами із тростини, він не дав себе поранити; тим, хто випускав березові стріли, не дав справу зробити. Очільникові витязів Казану він наніс удар; його брат Кара-Гюне від його руки знесилився; Емен (з роду) Бегдюр, із закривавленими вусами, від його руки знесилився; твого білобородого батька Аруза він змусив ригати кров'ю; посеред змагань у твого брата Киян-Сельджука лопнула жовч, з нього вийшов дух; з інших беків огузів він кого здолав, кого убив. Сім разів він проганяв огузів з їхніх місць, вирішив обкласти їх даниною, і обклав; він поставив вимогу на день по два чоловіки, по п'ятсот баранів; Юкю-Коджу і Янаглу-Коджу йому відрядили прислужувати. У кого було чотири сини, той дав одного; у кого було три сини, дав одного; у кого було два сини, дав одного. У мене було два хлопчики, я дала одного, лишився один; черга повернулася, знову дійшла до мене; його теж хочуть

взяти, хане мій, допоможи мені!». Темні очі Бісата наповнилися сльозами через його брата; він заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Мабуть, той гнобитель велів зруйнувати твої намети, що були поставлені на темній землі, брате! Мабуть, той гнобитель велів вибрати з їхніх табунів твоїх швидких коней, брате! Мабуть, той гнобитель вивів з їхніх рядів твоїх одnogорбих верблюдів, брате! Мабуть, той гнобитель убив твоїх баранів, яких ти забивав собі до столу, брате! Мабуть, той гнобитель розлучив з тобою твою наречену, яку ти з гордістю привів, брате! Мабуть, ти змусив плакати мого білобородого батька, примовляючи: сину мій, брате! Мабуть, ти змусив страждати мою білолицю матір, брате! Брате, вершина моєї чорної гори, що лежить навпроти (нас)! брате, розлив моєї повноводої прекрасної ріки! Брате, могутність мого сильного стану! Брате, світло моїх темних очей! З моїм братом я розлучений!». (Так) говорячи, він багато плакав і ридав; дав тій жінці бранця; «Піди, порятуй свого сина», – сказав він. Жінка взяла (бранця), прийшла, віддала за свого сина, разом з тим принесла Арузові радісну звістку, сказала: «Твій син повернувся». Аруз зрадив, з іншими беками огузів прийшов зустріти Бісата; Бісат поцілував руку своєму батькові; вони разом плакали, стогнали. Він прийшов у дім своєї матері; його мати вийшла назустріч, обняла свого хлопчика; Бісат поцілував руку своїй матері; вони побачилися, разом застогнали.

Зібралися беки огузів, почали їсти і пити; Бісат говорить: «Беки, заради долі брата я зійдуся з Дepe-Гезом; що накажете?». Тут Казан-бек заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Чорним криком [драконом] піднявся Дepe-Гез; перед лицем престолу божого я оточив його, не міг взяти, Бісате! Чорним тигром піднявся Дepe-Гез; на чорних горах я оточив його, не міг взяти, Бісате! Лютим левом піднявся Дepe-Гез; в густих очеретах я оточив його, не міг взяти, Бісате! Будь ти мужем, будь беком, зі мною, Казаном, тобі не зрівнятися, Бісате! Не змушуй плакати свого білобородого батька, не змушуй стогнати свою сивоголову матір!». Бісат говорить: «Неодмінно піду». Казан говорить: «Як знаєш». Його батько заплакав, говорить: «Сину, не залишай мого вогнища без господаря, змилюється, не йди!». Бісат говорить: «Ні, білобородий, шановний батьку, піду». Він не послухався, взяв із свого сагайдака жменю стріл, заткнув їх за пояс, підперезався мечем, перекинув через лікоть свій лук, взувся в чоботи, поцілував руку батька і матері, попрощався, сказав: «Щасливо вам залишатися!».

Він прийшов до скелі [яку називають Салахана (Бойня)], де жив Дepe-Гез, де готувалася печеня для Дepe-Геза, побачив, що Дepe-Гез один (лежить), підставивши спину сонцю. Він напнув (лук), вийняв з-за пояса одну стрілу, випустив стрілу в печінку Дepe-Гезові; стріла не пройшла, розкололася. Він вийняв ще стрілу, вона теж розкололася; Дepe-Гез сказав старцям: «Мухи цього місця нам надокучили». Бісат випустив ще стрілу, вона теж розкололася; один шматок її упав перед Дepe-Гезом; Дepe-Гез підскочив, подивився, побачив Бісата, плеснув у долоні, голосно зареготав, говорить старцям: «Від огузів до нас знову з якогось боку прийшла їжа [прийшло щойно народжене ягня]». Він погнав Бісата перед собою, схопив його, примусив лягти його шиєю (вниз) [повісив за горлянку], приніс у своє лігво, поклав за халяву свого чобота, говорить: «Слухайте, старці, до другого сніданку ви мені цього приготуєте, я поїм». Він знову заснув. У Бісата був кинджал; він розрізав чобіт, вийшов з нього і говорить: «Скажіть, старці, у чім його смерть?». Вони сказали: «Не знаємо; але окрім ока у нього ніде м'яса немає». Бісат підійшов до голови Дepe-Геза, підняв вію, подивився, побачив, що око у нього з м'яса; він говорить: «Слухайте, старці, покладіть ніж [шампур] на вогонь, щоб він розжарився». Кинули ніж на вогонь, він розжарився; Бісат взяв його в руки і, віддавши хвалу Мухаммедові, чиє ім'я славне, увіткнув ніж в око Дepe-Гезові так, що око пропало; він так закричав, так заричав, що відгукнулися гори і камені. Бісат відскочив,

відійшов у печеру до баранів; Дepe-Гез зрозумів, що Бісат у печері, він став на виході з печери, поставив одну ногу по один бік виходу, другу по інший бік і говорить: «Слухайте, барани з козлом на чолі! Приходьте один за одним, проходьте!». Барани приходили один за одним, проходили; кожному він піднімав голову, гладив. «Ягнята і примножуючий моє багатство баран, проходьте», – говорив він. Один баран піднявся з місця, розіпнувся і розтягнувся; тільки що Бісат повалив барана, зарізав, зняв з нього шкуру, хвіст і голову від шкури не відділив, одягнувся в шкуру. Бісат підійшов до Дepe-Геза; Дepe-Гез теж зрозумів, що в шкурі Бісат; він говорить: «Баран, що примножує моє багатство, ти зрозумів, від чого мені буде погибель; я так ударю тебе об стіну печери, що твій хвіст змастить печеру жиром». Бісат простягнув Дepe-Гезові до рук голову барана; Дepe-Гез міцно ухопився за роги, підняв; у нього в руках залишились роги і шкура; Бісат проскочивши [між ногами] Дepe-Геза, вийшов. Дepe-Гез, підняв роги, ударив ними об землю і говорить: «Юначе, чи врятувався ти?». Бісат говорить: «Бог мене врятував». Дepe-Гез говорить: «Слухай, юначе, візьми той перстень, що на моєму пальцеві, надінь його на свій палець; проти тебе будуть безсилі і стріла і меч». Бісат узяв перстень, надів його на свій палець; Дepe-Гез говорить: «Юначе, чи взяв ти перстень, чи надів?». Бісат говорить: «Надів». Дepe-Гез погнався за Бісатом, наносив удари кинджалом, різав; (Бісат) відскочив, зупинився на широкому місці, побачив, що перстень знову лежить під ногами Дepe-Геза. Дepe-Гез говорить: «Чи врятувався ти?». Бісат говорить: «Бог мене врятував». Дepe-Гез говорить: «Юначе, чи бачив ти он ту будівлю з куполом?» [«гумбез» – «будівля з куполом (вежею, банею)»]. Бісат говорить: «Бачив». Дepe-Гез говорить: «Це – моя скарбниця; піди, печатку вдар, щоб її не взяли ті старці». Бісат увійшов в середину будівлі, побачив, що (там) накопичено золота й срібла, дивлячись (на те) він розгубився. Дepe-Гез став на виході з вежі, говорить: «Чи увійшов ти до вежі?». Бісат говорить: «Увійшов». Дepe-Гез говорить: «Я завдам такого удару, що ти разом із вежею розсиплешся». Бісату прийшлися на язик слова: «Немає бога, окрім аллаха, Мухаммед – посланець аллаха»; миттю вежа розкололася, в семи місцях відкрилися ворота, через одні з них він вийшов. Дepe-Гез засунув свою руку у вежу, наніс такого удару, що вежа перевернулася догори дном; Дepe-Гез говорить: «Юначе, чи врятувався ти?». Бісат говорить: «Бог мене врятував». Дepe-Гез говорить: «На тебе немає смерті; чи бачив ти ту печеру?». Бісат говорить: «Бачив». Дepe-Гез говорить: «Там два мечі, один з кров'ю, другий без крові [один з піхвами, другий без піхв]; той меч, який без крові [без піхв] відрубає мені голову; піди, принеси, відрубай мені голову». Бісат пішов до отвору печери, побачив, що безкровний меч [без піхв], не зупиняючись, опускається і піднімається; Бісат говорить: «Не підйду я до нього, без упередження». Він вийняв свій власний меч, доторкнувся ним (до того меча; його меч) розлетівся на дві частини. Він пішов, приніс дерево, доторкнувся ним до меча; меч розрубав і дерево на дві частини. Тоді він взяв до рук свій лук, випустив стрілу в основу меча, у той ланцюг, (на якому він висів); меч упав на землю, загруз (в ній); він вклав свого власного меча в піхви, міцно ухопився за рукоятку того меча, прийшов і говорить: «Як твої справи, Дepe-Гезе?». Дepe-Гез говорить: «Юначе, ти знову не помер?». Бісат говорить: «Бог мене врятував». Дepe-Гез говорить: «На тебе немає смерті». Гучним голосом заговорив Дepe-Гез – подивимось, що він говорив: «Око моє, око, єдине моє око! Тобою, єдине око, я знищував огузів; із світлим оком, джигіт, ти розлучив мене; із солодкою душею хай розлучить всемогутній тебе! Як я терплю біль в оці сьогодні, так нехай ніякому джигітові не дасть ока всемогутній бог сьогодні!» [«Я переживаю такий біль в оці, (що) не дай всемогутній боже жодному джигітові (пережити такий) біль в оці!»]. Знову говорить Дepe-Гез: «Те місце, джигіте, де ти залишаєшся, звідки піднімаєшся, яке те місце? Коли ти заблукаєш тем-

ної ночі, на кого твоя надія? Хто ваш хан, який піднімає міцне знамено? В день битви попереду інших (хто ваш витязь, який наносить удар? Як ім'я твоєї матері?). Як ім'я твого білобородого батька? Для хоробрих мужів приховувати від мужа своє ім'я соромно; як твоє ім'я, джигіте, скажи мені!». Бісат почав говорити Депе-Гезові – подивимось, хане мій, що він говорить: «Місце, де я залишаюся, звідки піднімаюся, – Гюн-Ортач [там, де сонце в zenіті; ймовірно, назва місця, приблизно, Gunortac – місцевість в Карабасі]; коли я заблукаю темної ночі, моя надія – аллах; той, хто піднімає міцне знамено наш хан – Баюндур-хан; у день битви попереду інших наносить удар витязь наш – син Салора Казан [Салур Казан, син Улаша]. Запитаєш ім'я моєї матері – міцне дерево; запитаєш ім'я мого батька – лютий лев [ім'я батька – Qaba Agac, ім'я матері – Qagan Aslan; ім'я матері – цар (звірив) – лев; ймовірно, ці слова відносяться до розповіді про падіння Бісата в лісі і виховання його левом]; запитаєш моє ім'я – син Аруза Бісат». Депе-Гез говорить: «Тоді (ми) брати, не губи мене». Бісат говорить: «Негіднику, ти змусив плакати мого білобородого батька; ти змусив стогнати мою сивоголову матір; ти убив мого брата Кияна; ти зробив вдовою мою білолицю невістку; ти зробив сиротами її світлооких немовлят; чи пощадити мені тебе? Доки я не дістану свого чорного булатного меча, не відрубаю твоєї голови в шапці з Кафи [відоме генуезьке місто в Криму, де нині Феодосія; «kinali boklu» – «в папасі, крашеній хною»] не проллю на землю твоєї червоної крові, не помщуся за кров мого брата Кияна, я тебе не залишу». Тут Депе-Гез знову заговорив: «Я говорив, що піднімуся і встану зі свого місця; я говорив, що порушу угоду з іншими беками огузів; я говорив, що знищу тих із них, хто з'явився на світ; я говорив, що (хоч) раз наїмся досита людського м'яса; я говорив, що інші беки огузів, зібравшись, підуть на мене; я говорив, що утечу, увійду в печеру [(яку називають) Салахана (Бойня)], де готують мені смаженину; я говорив, що буду кидати камені важкою машиною; я говорив, що камінь опуститься, попаде мені в голову і я помру. Зі світлим оком, джигіте, ти розлучив мене, із солодкою душею хай розлучить всемогутній тебе!». Депе-Гез знову заговорив: «Білобородих дідів я багато примушував плакати; мабуть, їхні білі бороди, їхні прокльони накликали біду на тебе, моє око! Сивоголових бабусь я багато примушував плакати; мабуть, сльози з їхніх очей накликали біду на тебе, моє око! Я зжер багато джигітів, вуса яких вже почорніли; мабуть, їхнє джигітство накликала біду на тебе, моє око! Я зжер багато дівчат з руками, фарбованими хною; мабуть, ті, хто обіймав їх [і їхні прокляття] накликали біду на тебе, моє око! Як я терплю біль в оці сьогодні, так всемогутній бог нехай не дасть жодному джигітові очі сьогодні! Око моє, око моє єдине, око!». Бісат розгнівався, підвівся із свого місця, примусив Депе-Геза стати на коліна, як верблюда, відрубав йому голову його власним мечем, зробив отвір, вставив тятину лука, поволі потягнув її до виходу з печери, послав Юкю-Коджу і Янаглу-Коджу з радісною звісткою до огузів; вони сіли на світло-сивих коней і відбули. До племен решти огузів дійшла звістка; вони прискакали до оселі Аруз-Коджі, (широкими) вустами подібно коневі, принесли радісну звістку батькові Бісата: «Радісна звістка, твій син відрубав голову Депе-Гезові», – сказали вони. Зібралася решта беків огузів, прийшли до печери, де готували смаженину, поклали на середину голову Депе-Геза.

Прийшов мій дід Коркут, загравав радісну пісню, розказав, що сталося з мужами-борцями, дав благословення Бісатові: коли ти будеш підніматися на чорну гору, хай (бог) дасть тобі піднятися, нехай дасть переправитися через закривавлені ріки, сказав він. Мужньо ти помстився за кров свого брата, врятував від іга решту огузів, хай зробить всемогутній бог білим твій лик, сказав він.

Коли прийде час смерті, хай не розлучить тебе (бог) з чистою вірою, хай простить твої гріхи заради Мухаммеда обраного, чие ім'я славне, хане мій!

ІХ. ПІСНЯ ПРО АМРАНА, СИНА БЕКІЛЯ

Син Кам-Гана хан Баюндур встав із свого місця, велів поставити на чорну землю своє шатро з білим верхом, підняв до небес барвистий намет, велів розкласти у тисячі місць шовкові килими. Зібралися беки внутрішніх огузів, зовнішніх огузів; прийшла данина від дев'яти туменів Грузії: доставили одного коня, один меч, одну палицю. Баюндур-хан сильно засмутився. Прийшов мій дід Коркут, загравав радісну пісню: «Хане мій, чому ти засмутився?», – запитав він. (Хан) говорить: «Як мені не засмучуватися? Кожного року привозили золото й срібло; я роздавав (його) бекам і джигітам, їхні серця були задоволені; тепер кому мені віддати це, щоб його серце задовольнилося?». Дід Коркут говорить: «Хане мій, віддамо усі три речі одному джигітові, щоб він відправляв вартову службу для народу огузів». «Кому ж віддамо?», – запитав його Баюндур, подивився направо, наліво – ніхто бажання не виявив. Був джигіт на ймення Бекіль; (хан) подивився на нього і говорить: «Що ти скажеш?» Бекіль виявив бажання, піднявся, поцілував землю, прив'язав до пояса меч, благословенний моїм дідом Коркутом, перекинув через плече палицю, надів на лікоть лук, велів привести свого швидкого жеребця, сів на нього, зробив вибір серед своїх близьких, свого народу, розібрав свою юрту, відкочував із (землі) огузів, вирушив у Барду і Гянджу, там поселився, відбув до проходу у дев'ять туменів Грузії, там розташувався, відправляв вартову службу. Коли приходив чужинець-гяур, він посилав його голову в подарунок огузам; один раз на рік він ішов у диван Баюндур-хана.

Знову від Баюндур-хана прийшов посильний сказати (Бекілю): «Швидше приходить». Бекіль тоді прийшов, підніс подарунки, поцілував руку Баюндур-ханові; хан теж пригостив Бекіля, дав (йому) доброго коня, добрий каптан, багато грошей на витрати. Повних три дні він пригощав його. «Ще три дні, беки, будемо пригощати Бекіля з його конем полюванням», – сказав він; вони веліли приготувати полювання. Коли почали споряджатися на полювання, хто славив свого коня, хто – свій меч, хто славив своє мистецтво у напинанні лука і метанні стріл. Салор-Казан ні свого коня не славив, ні самого себе не славив, говорив (тільки) про звитягу беків. Коли триста шістьдесят шість витязів виїхали на полювання, коли йшли шукати закривавлену дичину, Бекіль ні лук не напинав, ні стріли не пускав; він тільки знімав лук зі свого пояса, накидав його на ший козла-самця, ставив його (перед собою); коли він був худий, він робив отвір у його вусі, каужчи: «Нехай на полюванні його упізнають»; коли він був жирний, він його різав. Якщо беки ловили дичину з отвором у вусі, вони посилали її Бекілю, кажучи: «Це – вісник Бекіля». Казан-бек говорить: «Ця звитяга від коня, чи від воїна?». Відповіли: «Від воїна, хане мій». Хан говорить: «Ні, якби кінь не трудився, воїн би не гордився; звитяга від коня». Бекілю ті речі не сподобались; Бекіль говорить: «Серед витязів ми одного своїм плювком занурили в багно». Він розсипав добрі (дари) Баюндур-хана, розгнівався на хана, вийшов з дивана. Привели його коня, він взяв із собою своїх світлооких джигітів, прийшов додому; його хлопчики вийшли йому назустріч; він (їх) не приголубив, зі своєю білолицюю дружиною не заговорив. Дружина тут заговорила – подивимось, хане мій, що вона говорила: «Господарю мого золотого престолу, беку мій, джигіте, ти, кого я, відкривши очі, побачила, кого я, віддавши серце, полюбила! Ти піднявся і встав із свого місця, приєднав до себе своїх світлооких джигітів; ози-

раючись назад, ти зійшов на барвисту гору з крутими схилами; озираючись назад, ти переправився через багатоводну прекрасну річку; озираючись назад, ти пішов у диван Баюндур-хана з білим чолом; ти їв, пив з беками; чи той, у кого був народ, порадився із своїм народом, а у тебе, чужого, запаморочилася голова від шуму? Де, хане мій, добрий кінь, що був під тобою? немає (його); на твоєму чолі немає покрыву золотого шолому; своїх світлооких діточок ти не голубиш; із своєю білолицею красунею ти не заговорив; що сталося з тобою?». Бекіль заговорив – подивимось, хане мій, що він говорить: «Я піднявся і встав зі свого місця; я сів на свого чорногривого кавказького коня; озираючись назад, я зійшов на барвисту гору з крутими схилами; озираючись назад, я розсік багатоводну прекрасну річку, переправився (через неї); я поскакав у диван Баюндур з білим чолом; я їв і пив із світлоокими беками; я побачив, що той, у кого є народ, добрий зі своїм народом; я побачив, що погляд нашого хана від нас відвернувся. Ми відкочуємо зі своїм племенем і народом, підемо у дев'ять туменів Грузії; проти огузів я підняв бунт, так і знайте». Дружина говорить: «Джигіте мій, мій бек-джигіте! царі – тінь бога; хто підніме бунт проти свого царя, тому успіху не буде. Якщо у твоє чисте серце вкралася печаль, її розгонить вино. З тих пір як ти пішов, хане мій, на твоїх барвистих горах, що лежать по (наш) бік, полювання не було; поїдь на полювання, твоє серце втішиться».

Бекіль побачив, що розум і поради його дружини вартісні; він звелів привести свого кавказького коня, сів на нього, поїхав на полювання. Коли він полював, перед ним проскочила поранена дичина; Бекіль направив на неї коня, догнав самця, кинув йому на шию тятиву лука; самець скочив, кинувся вниз з узвися; Бекіль не втримав повід коня, теж полетів, ударився правим стегном об скелю, зламав його. Бекіль відчув біль, заплакав; він говорить: «Немає у мене дорослого сина, немає дорослого брата!». Тієї миті він вийняв з-за пояса стрілу без оперіння, підтягнув ремені коня, міцно сповив свою ногу під каптаном; з нелюдською силою він припав до гриви свого коня, відокремився від мисливців, спустив пов'язку чалми собі на шию, прийшов до краю своєї орди. Його хлопчик Амран-бахадур, вийшов назустріч своєму батькові, побачив, що його обличчя пожовкло, пов'язка його чалми опустилася на його шию. Запитуючи про його товаришів, тут юнак заговорив – подивимось, хане мій, що він говорить: «Ти піднявся і встав зі свого місця; ти сів на свого чорногривого кавказького коня; ти поїхав полювати до півніжжя барвистих гір, що лежать з (нашого) боку; чи ти зустрів гяурів у чорному одязі? чи ти дав загинути своїм світлооким джигітам? Вустами, язиком (скажи мені хоч) кілька слів, дай мені вістку; хай буде моя чорна голова жертвою, батку мій, заради тебе!». Бекіль почав говорити синові – подивимось, хане мій, що він говорить: «Сину (мій), сину! я піднявся і встав із свого місця; я пішов полювати перед чорними горами; гяурів у чорному одязі я не зустрів, своїм світлооким джигітам не дав загинути; мої джигіти здорові, неушкоджені, не турбуйся, сину! Вже три дні, як я не потрапив у місце полювання за птахами, сину; зніми мене з коня, підними на мою постіль». Дитя лева – теж лев; він зняв свого батька з коня, схопив (його), підняв на його постіль, загорнув його в його хутро, зачинив ворота. У той же час джигіти Бекіля побачили, що полювання розладналося; кожен, у кого був дім, повернувся до себе додому.

Минуло п'ять днів; він не входив у диван, нікому не говорив, що його нога зламана. Якось уночі він на своєму ліжкові сильно, сильно застогнав, глибоко зітхнув; його дружина сказала: «Беку мій, джигіте! Коли приходив густий натовп ворогів, ти не відступав; коли твого тіла торкалася цяткована стріла, ти не стогнав; невже чо-

ловікові не сказати своєї таємниці дружині, яка припала до його грудей? Що сталося з тобою?». Бекіль говорить: «Красуне моя, я упав з коня, моя нога зламалася». Жінка сплеснула руками, сказала служниці; служниця вийшла, сказала воротареві; що вийшло з-за тридцяти двох зубів – розійшлося по всей орді; почали говорити: «Бекіль упав з коня, його нога зламалася». Тут же був вивідувач г'яурів, почувши цю звістку, пішов, приніс звістку тагавору; тагавор говорить: «Підніміться, встаньте із свого місця, схопіть бека Бекіля там, де він лежить, зв'яжіть йому білі руки від (самих) ліктів, не давши йому спам'ятатися, відрубайте його прекрасну голову, пролийте на землю його яскраво-червону кров, розіб'єте його плем'я, його народ, заберіть у полон його дочку-наречену». І у Бекіля там був вивідувач; він послав звістку Бекілю, говорить: «Готуйте зброю на свій захист, на вас іде ворог». Бекіль подивився вгору: «Далекі небеса, тверда земля», – сказав він. Він покликав до себе свого хлопчика і заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Сину мій, сину! сину, світло моїх темних очей! сину, міць мого могутнього стану! подивись, нарешті, що сталося, що спіткало мою голову! Я піднявся, сину, і встав із свого місця, сів на червоного жеребця – хай зламається у нього шия! Коли я їхав, гнався за дичиною, піднімав птахів, він зігнувся, послизнувся, скинув мене на землю, моє праве стегно зламалося; що спіткало мою чорну голову! На чорні, чорні гори піднялася звістка; через закривавлені ріки перейшла звістка; через Залізні ворота, через Дербент пройшла звістка; вершник червоного коня, цар Шюклі, дуже розгнівався; від його гніву упав туман на чорні гори. Він сказав: «Схопіть бека Бекіля там, де він лежить»; він сказав: «зв'яжіть йому білі руки від (самих) ліктів»; він сказав: «пролийте кров, розбийте його барвисту орду»; він сказав: «заберіть у полон його білолицю дочку-наречену». Піднімісь, сину, встань із свого місця, сядь на свого чорногривого кавказького коня; озираючись назад, піднімісь на барвисту гору, що лежить з (нашого) боку, озираючись назад, піди в диван Баюндур-хана з білим чолом; вустами, язиком вимов привітання Баюндуру, поцілуй руку Казана, бека беків; скажи: «мій білобородий батько уражений бідою»; скажи: «він сказав, нехай неодмінно, всенеодмінно прийде до мене Казан-бек; якщо ти (Казан), не прийдеш, пропаде царство, буде спустошене, моя дочка-наречена буде забрана в полон, так і знай». Тут юнак почав говорити своєму батькові – подивимось, хане мій, що він говорив: «Батьку, що ти говориш, що вимовляєш, що ти спалюєш мою печінку і моє серце? Я піднімався і вставав зі свого місця часто; на свого чорногривого коня я сідав часто; на барвисту гору з крутими схилами я для полювання не піднімався, в диван Баюндур з білим чолом не ходив. Що за чоловік Казан? я його руки не цілував. Дай мені червоного жеребця, що під тобою; до кривавого поту я змушу його скакати заради тебе! Дай мені свою залізну броню з міцними наплечниками; вели зшити новий комір заради тебе! Дай мені свій чорний булатний меч; не даючи (людям) спам'ятатися, я буду рубати голови заради тебе. Дай мені свого списа з очеретяної шелюги; я буду уражати воїнів у груди заради тебе. Дай мені свою гостру стрілу з білими перами; я пущу її крізь одного воїна в другого заради тебе. Дай мені своїх триста світлооких джигітів у товариші; я буду подвизатися на шляху віри Мухаммеда заради тебе». Бекіль говорить: «Померти мені заради твоїх вуст, сину! може, ти не змусиш згадувати мені дні минулі. Принесіть мій одяг; нехай (його) одягне мій син; приведіть мого червоного жеребця; нехай (на нього) сяде мій син; поки не сполошився народ, нехай мій син піде на арену, увійде туди». Юнака одягли, він прийшов, із своїм батьком і матінкою попрощався, поцілував їм руки, приєднав до себе триста джигітів, вирушив на арену.

Червоний жеребець, коли почув запах ворога, ударив ногами об землю, підняв пилюку до небес. Ѓяури говорять: «Це – кінь Бекіля; ми будемо втікати». Тагавор говорить: «Гарненько подивіться; якщо той, що приходить, – Бекіль, я раніше від вас утечу». Вивідувач видивився, побачив, що кінь Бекіля, але на ньому не Бекіль, а юнак, ростом як птиця; він прийшов, приніс звістку тагавору, говорить: «Кінь, спорядження і шолом Бекіля, але в них не Бекіль». Тагавор говорить: «Зберіть загін у сто чоловік, учиніть шум, налякайте юнака; у юнака серце стане як у птиці, він покине арену, почне утікати». Сто ґяурів виокремились, підїхали до юнака, почали говорити юнакові – подивимось, хане мій, що вони говорили: «Юначе, юначе, проклятого поріддя юначе! Червоний жеребець під тобою схуд, юначе; твій чорний булатний меч затупився, юначе; спис, що у твоїй руці, зламався юначе; твій осиковий лук тонкий, юначе; дев'яносто стріл за твоїм поясом рідкі, юначе; супутники у тебе голі, юначе; твої темні очі засмучені, юначе! Цар Шюклі на тебе дуже розгнівався; він сказав: схопіть того юнака, що на арені, зв'яжіть йому білі руки від (самих) ліктів; не давши йому спам'ятатися, відрубайте його прекрасну голову, пролийте на землю його яскраво-червону кров. Якщо у тебе є білобородий батько, не змушуй його плакати; якщо у тебе є сивоголова мати, не змушуй її стогнати! Один (у полі) джигіт витязем не стане; дно порожньої (посудини) міцним не стане; твоя смертна година прийшла, негідний, син негідного, повернись назад звідси!». Тут юнак заговорив – подивимось, що він говорив: «Не говори пустих речей, собако-ґяуре! Чому тобі не подобається червоний жеребець піді мною? побачивши тебе, він грає. Залізний одяг стискає плечі мені; мій чорний булатний меч розбиває свої піхви. Чому тобі не подобається мій спис з очеретяної шелюги? пробиваючи груди (ворога), він піднімає свій полиск до небес. Мій осиковий міцний лук жалібно, жалібно стогне; мої стріли у футлярі розбивають свій колчан; мої джигіти, що біля мене, рвуться в бій. На хороброго мужа наводити страх соромно; прийди сюди, ґяуре, поборемося». Ѓяури говорять: «Він схожий на безсоромного огуза, божевільного туркменина; жаба квакає». Тагавор говорить: «Підіть, запитайте, ким доводиться юнак Бекілю». Ѓяури прийшли, почали говорити юнакові – подивимось, як вони говорили: «Червоного жеребця під тобою ми знаємо; він – Бекіля; де Бекіль? Твій чорний булатний меч – Бекіля; де Бекіль? Залізна броня, що на твоїх плечах, – Бекіля; де Бекіль? Джигіти, що навколо тебе, – Бекіля; де Бекіль? Якби Бекіль був тут, ми до ночі билися б, разом напинали б міцні осикові луки, разом випускали б гострі стріли з білими перами; ким доводишся ти Бекілю, юначе, скажи нам». Син Бекіля тут заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Хіба ти мене не впізнаєш, ґяуре? Прискакав Кара-Ґюне, брат Салор-Казана, бека беків Баюндур-хана з білим чолом; відступати неуміючий Дюлек-Уран, син Дурана витязь Рустем, вершник сірого коня Бейрек, пили у домі бека Бекіля; від тебе прийшов вивідувач; Бекіль велів мені сісти на червоного жеребця, що був під ним, дав (мені) у за поруку міці свого чорного булатного меча, дав у за поруку благословіння свого списа з очеретяної шелюги, дав мені у товариші триста своїх джигітів; я – син Бекіля; прийди сюди, ґяуре, поборемося!». Ѓяур-тагавор говорить: «Почекай, сину негідного, я йду на тебе». Він узяв до рук свою палицю-шестопер, направив на юнака; юнак підставив під палицю свій щит; ґяур зверху вниз наніс теж міцний удар, зламав його щит, розколов його спис, відірвав йому вії, (та) не міг подолати юнака. На палицях вони бились; (тепер) дістали один проти одного чорні булатні мечі, зійшлися на мечах на тяжкій арені; їхні скроні розщепилися, їхні мечі зламалися, не могли вони здолати один одного. Вони почали битися списками

з очеретяної шелюги, почали бити один одного на арені, як бики; їхні груди були сколоті, їхні списи зламалися, (та) не могли вони здолати один одного. З коней вони зійшлися один з одним, схопилися; у г'яура сили було більше; юнак ослаб, він почав молитися богові всевишньому і говорить – подивимось, як він говорить: «Ти вищий від усього високого, високий боже; ніхто не знає, який ти, світлий боже! Ти поклав вінець на Адама, ти прокляв сатану, за одну вину прогнав його з чертогу. Ти дав схопити Авраама, загорнув його у хутро горностая, дав понести і кинути його у вогонь, зробив вогонь садом. Я покладаюся на тебе, єдиного бога, славний боже, госпode мій, допоможи мені!». Г'яур говорить: «Юначе, коли тебе перемагають, чи молишся ти своєму богові? Якщо у тебе – один бог, то у мене сімдесят два капища ідолів». Юнак говорить: «Проклятий неслух (бога), якщо ти молишся своїм ідолам, я покладаюся на бога, який відроджував світи із убогості до життя». Всевишній бог дав повеління Гавриїлу: «Піди, Гавриїле, тому рабу своєму я дав сили, як у сорока мужів». Юнак підняв г'яура, ударив його об землю; з його носа задзюрчала кров, як дудка; (юнак) скочив, як сокіл, схопив г'яура руками за горлянку; г'яур говорить: «Пощади, юначе, що говорять, коли приймають твою віру? Я прийняв твою віру». Він підняв палець, проказав символ віри, став мусульманином; решта г'яурів дізналися (про це), покинули арену, утекли; учасники нападу розгромили плем'я і народ г'яурів, забрали у полон їхніх дівчат-наречених. Юнак послав вісника радості до свого батька: «Я переміг у січі», – сказав він. Його білобородий батько вийшов назустріч, обняв шию сина; вони повернулися додому. (Бекіль) дав юнакові літні пасовиська на чорній горі, що лежала навпроти (них), дав табуни швидких коней, дав своєму білолицьому синові в їжу білих баранів, взяв для свого світлоокого сина наречену з яскраво-червоними губами. Він виділив п'яту частину (здобичі) для Баюндур-хана з білим чолом, пішов зі своїм сином в диван Баюндур-хана, поцілував його руку; цар вказав йому місце праворуч від Уруза, сина Казана, надів на нього хутро, сукно, золоте шитво.

Прийшов мій дід Коркут, заграв радісну пісню, придумав, склав, цю билину; хай буде вона присвячена Амрану, сину Бекіля, сказав він, розповів, що сталося з борцями за віру. Я дам віщування, хане мій! Твої рідні чорні гори хай не будуть скрушені; твоє тінисте міцне дерево хай не буде зрубане; твоя дана богом надія хай не буде обманута; хай простить (бог) твої гріхи заради Мухаммеда, чие ім'я славне!

Х. ПІСНЯ ПРО СЕКРЕКА, СИНА УШУН-КОДЖІ

У вік огузів був один чоловік, на ймення Ушун-Коджа; у нього за (все) життя було два сини. Ім'я його старшого сина було Екрек; він був багатирем, удатним, добрим джигітом; в диван Баюндур-хана він ходив коли хотів; ходити в диван Казана, бека беків, йому някої заборони не було; наступаючи на беків, він сідав попереду Казана, ні на кого уваги не звертав. Ось, хане мій, якось він знову, наступаючи на беків; сів; був серед огузів джигіт на ймення Терс-Узамиш; він говорить: «Слухай, сину Ушун-Коджі! з сидячих тут беків кожен добув те місце, де сидить, ударами меча, роздачею хліба; а чи ти рубав голови, проливав кров, годував голодного, одягав голого?». Екрек говорить: «Скажи, Терс-Узамиш, хіба рубати голови, проливати кров – звитяга?». Той говорить: «Так, звитяга». Мова Терс-Узамиша подіяла на Екрека; він встав, просив Казан-бека дати йому воїнів для набігу. Казан дав воїнів для набігу, велів їм виїхати; учасники набігу зібралися навколо Екрека, зібралися

джигіти в числі трьохсот, озброєні списками. П'ять днів вони їли, пили в питному домі, потім ударили на народ від Шерюгюза до Гекче-деніза, зібрали багато здобичі. По дорозі їм зустрілася фортеця Алинджа; там чорний тагавор влаштував загороду, наповнив її птицею: гусями, курми; із звірів козами, зайцями, зробив її пасткою для джигітів-огузів. Воїни сина Ушун-Коджі наткнулися на ту загороду, розбили ворота, перебили козлів, гусей, курей, їли, пили, зняли сідла із своїх коней, зняли з себе броню. Між тим (туди) пішов вивідувач чорного тагавора, побачив їх, прийшов і говорить: «Слухайте, від огузів прийшов загін вершників; вони розбили ворота загороди, зняли сідла із своїх коней, зняли з себе броню; чого ви чекаєте?». Були відправлені на огузів шістьсот г'яурів у чорному одязі; вони перебили джигітів, захопили у полон Екрека, кинули його у в'язницю фортеці Алинджа. На чорні, чорні гори піднялася звістка, через закривавлені ріки перейшла звістка; до племен решти огузів пішла звістка; біля житла Ушун-Коджі з білим верхом піднявся плач; його дочка-наречена, подібна гусці, зняла білий (одяг), одягла чорний; Ушун-Коджа з білолицею матір'ю (Екрека) разом плакали, разом стогнали, примовляючи: «сину, сину!».

У кого є ребра, той піднімається, у кого є хрящі, той виростає; так, хане мій, молодший син Ушун-Коджі, Секрек, виріс добрим богатирем, хоробрим, удатним джигітом. Якось йому по дорозі зустрілося зібрання; вони (там) розташувалися, їли, пили; Секрек сп'янів, вийшов на пішохідну доріжку, побачив, що хлопчики-сироти разом тягнуть казан. «Що сталося з вами», – сказав він, дав ляпаса одному з них, ляпаса другому. Воші старого одягу [злі], язик хлопчика-сироти гіркий; один з них говорить: «Хіба ще не досить нашого сирітства, що ти б'єш нас? Якщо у тебе є звитяга, іди, виручи свого брата, що в полоні у фортеці Алинджа». Секрек сказав: «Скажіть, як ім'я мого брата?». Вони сказали: «Екрек». Він сказав: «Тепер Екреку годиться (в товариші) Секрек; а я і не турбуюся, чи здоровий мій брат. Не залишуся серед огузів без брата; брат, світло моїх темних очей!». Так говорячи, він заплакав, увійшов до зібрання всередині (дому), попрощався, сказав бекам: «Щасливо залишатися». Привели його коня, він сів на нього, прискакав до дому своєї матері, зійшов з коня, почав випробовувати свою матір; Секрек тут заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Я піднявся, матінко, і встав із свого місця, сів на свого чорногривого кавказького коня, послав до підніжжя барвистої гори, що лежить з (нашого) боку; серед племен хоробрих огузів було зібрання, туди я пішов; серед їжі і пиття прискакав вершник на світло-сивому коні, (сказав): багато часу пройшло, як був у полоні один джигіт, на ймення Екрек; всемогутній бог відкрив перед ним шлях; він вийшов, прийшов. Не залишилося ні старого, ні малого – (усі) пішли назустріч тому джигітові. Мамо, піти мені чи ні? що ти скажеш?». Тут мати його заговорила – подивимось, хане мій, що вона говорила: «Померти мені заради твоїх вуст, сину! померти мені заради твого язика, сину! Твоя чорна гора, що лежала навпроти (нас) і обвалилася; (знову) піднялася вона нарешті! Твоя багатоводна прекрасна ріка висохла; (знову) задзюрчала вона нарешті! Твоє міцне дерево, галуззя твоєї шелюги, що висохло; знову розквітло й зазеленіло воно нарешті! Коли ти підеш по слідах решти беків-огузів, піди, сину; коли прийдеш до того джигіта, зійди із свого світло-сивого коня на землю; коли з'єднаються (ваші) руки, ти привітай того джигіта, поцілуй його руку, обніми його за шию, скажи: брате, вершино моєї чорної гори! Чого ти стоїш, сину? іди!». Юнак почав говорити своїй матері – подивимось, що він говорив: «Хай засохнуть твої вуста, мамо! хай згниє твій язик, мамо! Я і не турбувався про те, чи є у мене брат; не проживу я серед огузів без

брата! Право матері – право бога; я б схопив свій чорний булатний меч, відрубав би, не давши тобі спам'ятатися, твою прекрасну голову, пролив би на землю твою яскраво-червону кров, мати, жорстока мати!». Його батько говорить: «Це – брехлива звістка, сину; твій старший брат не такий, щоб йому утекти і піти; він – муж. На змушуй плакати мене, твого сивобородого батька; не змушуй стогнати свою стару матір». Тут юнак почав говорити: «Коли триста шістдесят шість витязів пойдуть на полювання, почнуть шумно переслідувати поранену дичину, джигіти, у кого є брати, піднімуться, встануть; бідний джигіте, у кого немає брата, якщо до його потилиці доторкнеться кулак, буде з плачем дивитися на (всі) чотири сторони, буде проливати гіркі сльози з світлих очей. До побачення із своїм світлооким сином залишайся щасливо, бек-батько, государине-матінко!». «Це – брехлива звістка, не йди, сину!», – сказали батько і мати. Юнак говорить: «Не збивайте мене з мого шляху; поки не піду до фортеці, де у полоні мій старший брат, поки не дізнаюся, чи помер, чи живий мій старший брат, поки я, якщо він помер, не помщуся за його кров, я не повернуся до народу решти огузів». Батько, мати разом заплакали, послали людину до Казана: «Юнак згадав свого брата, хоче йти, яку ти нам даси настанову?», – запитали вони. Казан говорить: «Надіньте йому на ноги кінські пута». У юнака була наречена; влаштували пишне весілля, (скликали) зібрання, убили кращих коней-жеребців, верблюдів, баранів, помістили юнака у весільне шатро; разом з дівцею вони обидва піднялися на одне ложе; юнак оголив меч, кинув його між собою і дівцею. Дівця говорить: «Прибери свій меч, джигіт; він не дасть задовольнити бажання; загорнемося (у ковдру), муже (мій)!». Юнак говорить: «Слухай, дочко негідного! Хай порубає мене мій меч, хай проб'є мене моя стріла, хай не народиться у мене син, якщо народиться хай не проживе і десяти років, якщо я, поки не побачу лице свого старшого брата, а якщо він помер, поки не помщуся за його кров, увійду в це весільне шатро». Він встав, вивів з табуна швидкого коня, осідлав (його), надів броню, прив'язав собі лати до своїх колін і ліктів, говорить: «Діво, чекай мене один рік; якщо не прийду через рік – чекай два роки; якщо не прийду через два роки – чекай три роки; якщо не прийду, тоді будеш знати, що я помер; заколи мого коня-жеребця, влаштуй по мені поминки; якщо твоє око на кому зупиниться, твоє серце кого полюбить, виходь за нього». Тут дівця заговорила – подивимось, хане мій, що вона говорила: «Джигіте мій, я буду чекати тебе рік; не прийдеш через рік – буду чекати два роки, не прийдеш через два роки – буду чекати три, чотири роки; не прийдеш через чотири роки – буду чекати п'ять років, шість років; поставлю шатро там, де розділяються шляхи, буду запитувати вісті у того, хто приходить, хто йде; хто принесе добру звістку – тому дам коня, одяг, одягну на нього каптан; хто принесе злу звістку – тому відрубую голову; не дам сісти на себе і комару-самцю. Муже, що не задовольнив бажання, тепер іди, джигіте мій!». Юнак говорить: «Слухай, дочко негідного, я поклявся головою свого старшого брата, що повернення мені немає». Дівця говорить: «Нехай називають мене нареченою з нещасливою долею, та безсоромною хай не називають; скажу моєму свекору, моїй свекрусі». Дівця говорить: «Свекоре-отче, що мені кращий від батька! свекрухо-матінко, що мені краща від матері! Верблюди-самець твоїх рядів злякався, йде: погоничі верблюдів, перехопили йому шлях, не можуть його повернути! Твій богатирський жеребець злякався, йде; табунники перехопили йому шлях, не можуть його повернути! Барани твоїх стад злякалися, йдуть; пастухи перехопили їм шлях, не можуть повернути! Твій світлоокий син згадав свого брата, йде; твоя білолиця невістка не може його повернути, щоб ви це знали!». Батько, мати зітхнули,

встали із своїх місць: «Сине, не йди», – сказали вони. Вони побачили, що засоби вичерпані: «Ніяк не можу не піти до тієї фортеці, де у полоні мій старший брат», – сказав він. «Йди, сину, хай буде щасливим твій жереб, – сказали йому батько і мати, – живим-здоровим, як ти відбуваєш, дай боже повернутися».

Він поцілував руку свого батька і своєї матері, скочив на свого богатирського коня. Настала ніч, він вирушив; три доби він ішов уночі і вдень, пройшов через край долини Шам, прийшов до тієї загороди, де був у полоні його брат, побачив, що табунники-гяури пасуть коней. Він оголив меч, убив шість гяурів, ударив у барабан, налякав коней, забрав їх (з собою), загнав у ту загороду. Настала ніч: темними очима джигіта, який три доби йшов удень і вночі, заволодів сон; він прив'язав повід свого коня до свого пояса, ліг, заснув. Між тим (там) був вивідувач гяурів; він прийшов, говорить тагавору: «Від огузів прийшов, удатний джигіт, перебив табунників, налякав коней, забрав їх (з собою), загнав у загороду». Тагавор говорить: «Виберіть шістдесят озброєних людей, нехай вони схоплять і приведуть (його)». Вибрали шістдесят озброєних людей; несподівано шістдесят гяурів у залізних латах прийшли на юнака. Броня (пізнається) під ударами меча, кінь – по тому, як він виносить (з бою вершника); джигіт, хане мій, їздив на жеребці; вухо коня чутливе, він напнув повід, розбудив юнака. Юнак побачив, що наближається натовп вершників; він підскочив, віддав хвалу Мухаммедові, чиє ім'я славне, сів на свого коня, ударив мечем гяурів у чорному одязі, переміг (їх), прогнав у фортецю. Знову він не міг подолати сон, пішов на своє місце, ліг, заснув, знову прив'язав до свого пояса повід свого коня. З гяурів ті, хто вцілів, утекли, прибігли до тагавора; тагавор говорить: «Хай покрийуться ваші обличчя прахом! Вас шістдесят чоловік не могли схопити одного юнака!». Цього разу на юнака прийшло сто гяурів; жеребець знову розбудив юнака; юнак побачив, що наближаються гяури, зібравшись натовпом; юнак встав, віддав хвалу Мухаммедові, чиє ім'я славне, ударив мечем на гяурів, переміг (їх), прогнав у фортецю, повернув свого коня назад, знову прийшов до того місця, де зупинився, не міг подолати сон, знову ліг, заснув, знову прив'язав повід свого коня до свого пояса. Цього разу кінь відірвався від пояса юнака, утік. Гяури знову прийшли до тагавора; тагавор говорить: «Цього разу нехай вас піде триста (чоловік)». Гяури говорять: «Не підемо; він підріже наш корінь, знищить нас усіх». Тагавор говорить: «Що ж тоді робити? Підіть, виведіть того полоненого джигіта, приведіть (його); задню частину того, хто брикається розірве той, хто бере на роги; дайте (йому) коня, дайте одяг». Вони прийшли, сказали Екреку: «Джигіте, тагавор виказав тобі милість; якийсь божевільний джигіт тут відбирає хліб у подорожніх, купців, пастухів і калік; схопи того безумця, убий (його); ми тебе відпустимо – йди, зроби». «Добре», – сказав він; Екрека вивели з в'язниці, постригли йому волосся і бороду, дали йому коня і меч, дали йому в супутники триста гяурів. Вони пішли на юнака; триста гяурів зупинилися на широкому місці. Екрек говорить: «Де той божевільний джигіт?». Йому показали (його) здалеку; Екрек говорить: «Ходімо, схопимо (його)». Гяури говорять: «Від тагавора вийшов наказ тобі, ти (і) піди». Екрек говорить: «Он він спить, ходімо». Гяури говорять: «Що за сон! Він дивиться з-за пазухи, підніметься, зробить так, що нам видасться тісним широкий степ». (Екрек) говорить: «Тоді я піду, зв'яжу йому руки й ноги, потім ви прийдете». Він поскакав, відділився від гяурів, направив коня до того джигіта, прийшов, зійшов з коня, прив'язав повід до однієї верби, подивився, побачив, що спить гарний світлоокий молодий джигіт, схожий на місяць чотирнадцятого дня, втомлений, не помічаючий, хто приходить, хто йде. Він повернувся, подійшов до узголів'я, побачив, що у

нього на поясі кобза; він зняв її, взяв до рук і заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Ти піднявся із свого місця, джигіте; тому, хто на свого чорногривого кавказького коня сів, хто на барвисту гору з крутими схилами, озираючись назад, зійшов, хто через багатоводну прекрасну річку, розрізаючи (хвилі), переправився, хто на чужину прийшов, чи слід лежати? Що мені робити? Чи лежати йому у свинячому хліві, з білими руками, зв'язаними від (самих) ліктів? чи змусити йому плакати і стогнати свого білобородого батька, свою сивоголову матір? чому ти лежиш, джигіте? не будь безпечним! Підними свою прекрасну голову, джигіте; відкрий свої світлі очі, джигіте; твоєю солодкою душею, даною всемогутнім, оволодів сон, джигіте; не дай зв'язати собі руки від (самих) ліктів, не змушуй плакати свого білобородого батька, свою стару матір; що ти за джигіт? Ти прийшов з народу огузів, джигіте; заради творця встань; з чотирьох боків тебе оточили г'яури, так і знай». Юнак заворушився, встав, ухопився за рукоять меча, щоб його ударити, побачив, що в його руці кобза; він говорить: «Слухай, г'яуре, з поваги до кобзи мого діда Коркута я тебе не ударив; якби не було у твоїй руці кобзи, я заради голови мого старшого брата розрубав би тебе на дві частини». Він вирвав у нього з рук кобзу: юнак тут заговорив – подивимось, що він говорив: «Рано-вранці я встав зі свого місця заради брата; світло-сивих коней я змусив іржати заради брата; чи у вашій фортеці він у полоні, г'яуре, скажи мені; хай буде моя чорна голова жертвою, г'яуре, заради тебе». Тут його старший брат Екрек заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Померти мені заради твоїх вуст, брате! померти мені заради твого язика, брате! Якщо запитаю, у якому місці ти зупиняєшся, звідки знімаєшся, що це за місце? коли ти заблукаєш у похмурому світі, на кого твоя надія? хто ваш хан, що піднімає міцно прапор? хто ваш витязь, що у день сум'яття наносить удари попереду всіх? Хто твій батько, джигіте? Хороброму мужу приховувати від мужа своє ім'я – ганьба; як твоє ім'я, джигіте?». Ще одне сказав він: «Чи ти погонич моїх верблюдів, коли пасуться мої богатирські коні? чи ти пастух мій, коли пасуться мої стада? чи ти заступник мій, що шепоче мені на вухо? чи ти братчик мій, кого я, коли пішов, лишив у колісці? Скажи мені, джигіте, хай буде моя чорна голова жертвою сьогодні заради тебе». Секрек тут сказав своєму старшому братові: «Коли я заблукаю у похмурому світі, моя надія – Аллах; той, хто піднімає міцно прапора хан наш – Баюндур-хан; той, хто у день січі наносить удари попереду інших витязь наш – Салор-Казан. Якщо запитаєш ім'я мого батька – Ушун-Коджа; якщо запитаєш моє ім'я – Секрек; був у мене брат, ім'я його – Екрек». Ще одне він сказав: «Хто погонич, коли пасуться в рядах (твої верблюди)? хто табунник, коли пасуться твої богатирські коні? хто брат, кого ти, коли пішов, залишив у колісці?». Тут його старший брат Екрек заговорив – подивимось, хане мій, як він заговорив: «Померти мені заради твоїх вуст, брате! померти мені заради твого язика, брате! Чи ти став мужем, чи ти став джигітом, брате? чи ти прийшов на чужину у пошуках свого брата, брате?». Обидва брати піднялись, кілька разів обняли один одного, побачились; Екрек поцілував молодшого брата в шию, Секрек поцілував старшого брата в руку.

З протилежного краю г'яури разом дивилися, говорячи: «Вони поборолись; той переможе, чи наш?». Вони побачили, що вони обнялися, побачились, сіли разом на своїх кавказьких коней, пустили коней на г'яурів у чорному одязі, пустили в хід мечі, здолали г'яурів, скрушили, погнали у фортецю. Повернувшись, вони знову увійшли в ту загороду, вивели коней, ударили в барабан, погнали коней перед собою. Вони переправились через ріку долини Шам, прорізавши (хвилі); настала ніч:

вони прийшли до кордонів огузів. (Секрек) послав вісника радості до свого білобородого батька, що вирвав свого братця з рук обагрених кров'ю г'яурів; «Нехай мій батько прийде мені назустріч», – сказав він. Прискакали до Ушун-Коджі: «Радісна звістка! світло твоїх очей, обидва твої сини разом прийшли здорові, неушкоджені», – сказали вони. Коджа зрадів; голосно забили в барабани, затрубили в золоті труби; того дня були поставлені барвисті шатри, були убиті кращі коні-жеребці, верблюди і барани. Старий вийшов назустріч своїм бекам-сином, зійшов з коня, кілька разів обнявся, побачився (з ними): «Чи здорові ви, неушкоджені, сини?», – запитав він. Вони прийшли в шатро із золотою парасолею, почали радіти, їсти і пити. (Старий) для свого старшого сина теж привів красуню-наречену; обидва брати стали друзьками один для одного, поспішно увійшли до своїх весільних шатрів, досягли межі своїх бажань.

Прийшов мій дід Коркут, склав пісню, сказав слово. Чи спочатку, чи в кінці – вінець довгого життя – смерть. Коли прийде смертна година, хай не розлучить тебе (бог) з чистою вірою, хай простить твої гріхи заради блиску лику Мухаммеда обраного, хай побачать лик (божий) ті, хто говорить амінь, хане мій!

ХІ. ПІСНЯ ПРО ТЕ, ЯК САЛОР-КАЗАНА БУЛО ВЗЯТО У ПОЛОН І ЯК ЙОГО СИН УРУЗ ЗВІЛЬНИВ ЙОГО

Хане мій! Трапезундський тагавор послав сокола ханові Казану, бекові беків. Якось уночі, коли він сидів за їжею, він сказав головному сокольничому: «Завтра вранці візьми соколів, ми потай (від інших) поїдемо на полювання». Вранці вони сіли на коней, вирушили до місця полювання, побачили – сидить зграя лебедів; Казан випустив сокола, те не міг взяти (його назад), сокол злетів; вистежили, що сокіл спустився у фортецю Туманан. Казан сильно засмутився, вирушив слідом за соколом, піднявся долинами і пагорбами, прийшов до племені г'яурів. На шляху темними очима Казана заволодів сон; беки сказали: «Хане мій, повертаймося!». Казан говорить: «Ще трохи підемо вперед». Він подивився, побачив фортецю, говорить: «Беки, прийдіть скрушіть (її)». Казаном заволоділа скороминуча смерть, – хане мій, беки огузів засинали на сім днів; ось чому називали (їхній сон) скороминучою смертю. Між тим того дня тагавор фортеці Туманан виїхав на полювання; прийшов вивідувач, говорить: «Прийшов загін вершників; серед них бек розлігся, заснув». Тагавор послав людей дізнатися, хто вони такі; прийшли, дізналися, що вони з воїнів огузів; прийшли, принесли звістку тагавору; тагавор відразу ж зібрав своє військо, прийшов на них. Беки Казана подивилися, побачили – наближається ворог; вони сказали: «Якщо ми залишимо Казана і підемо, нас удома будуть ганьбити; краще нам тут бути убитими». Вони зустріли г'яурів, билися (з ними); за Казана загинули мучениками двадцять п'ять беків: (г'яури) кинулися на Казана, схопили його у тому місці, де він заснув, поклали на гарбу, міцно прив'язали до гарби арканом, потягнули гарбу, вирушили в дорогу. На шляху від скрипу гарби Казан прокинувся, (трохи) зачекав, розірвав усі ті аркани, що були у нього на руках, сів на гарбі, плеснув у долоні, голосно зареготав. Г'яури говорять: «Чому ти смієшся?». Казан говорить: «Слухайте, г'яури, мені здалося, що ця гарба – моя колиска, а ви – мої ледь живі служниці-годувальниці». Казана привезли, кинули в один колодязь у фортеці Туманан, поклали на отвір колодязя камінь з млина, давали йому їжу і воду через отвір у тому камені.

Якось дружина тагавора говорить: «Піду подивлюся, що він за людина; скільком

людям він наносив удари!». Жінка прийшла, веліла тюремнику відкрити ворота, голосно говорить: «Казан-бек, як ти почувашся; чи не краще тобі жити під землею, аніж на землі? Що ти тепер їси, що п'єш, на чому їздиш?». Казан говорить: «Коли ви даєте їжу вашим покійникам, я беру (її) з їхніх рук, на проворних з ваших покійників сідаю верхи, лінивих веду на повіді». Дружина таговора говорить: «Заради твоєї віри, Казан-бек! у мене померла семирічна дочка; будь милостивим, не їдь на ній». Казан говорить: «Серед ваших покійників проворніших від неї немає; я завжди на ній їжджу». Жінка говорить: «На жаль, від твоєї руки не врятовані ні живі з нас на землі, ні наші покійники під землею». Вона прийшла до таговора, говорить: «Будь милостивим, випусти з колодязя того татарина, заради попереку твоєї дочки; він під землею їздить верхи на моїй дочці, збирає решту наших покійників, вириває з рук наших покійників їжу, що ми даємо їм, їсть (її); від його рук не врятовані ні наші покійники, ні живі з нас; заради любові до твоєї віри випусти з колодязя того мужа». Таговор зібрав беків, говорить: «Підіть, виведіть Казана з колодязя; нехай він нас прославить, огузів скрушить, потім нехай закладе угоду, що на наше плем'я ворогом не прийде». Пішли, вивели Казана з колодязя, привели, сказали; «Дай клятву, що на наше плем'я ворогом не прийдеш; ще прослав нас, огузів скруши; ми тебе відпускаємо – іди геть, іди». Казан говорить: «Клянуся богом, коли побачу прямий шлях, по кривому шляху не прийду». Вони сказали: «Клянемося богом, Казан дав гарну клятву; тепер, Казан-бек, говори, слав нас». Казан говорить: «Я на (голій) землі людей славити не буду; приведіть чоловіка, я сяду (на нього) верхи, буду вас славити». Пішли, привели одного г'яура; «сідло і вуздечку», – сказав (Казан). Принесли, він поклав сідло на спину г'яура, засунув вуздечку йому в рота, потягнув ремінь, скочив, сів верхи на його спину, ударив своїми каблуками об його каблуки, приставив свої ребра до його живота, потягнув його за вуздечку, розірвав йому рот, убив г'яура, опустився на коліна, сів на нього, говорить: «Слухайте, г'яури, принесіть мою кобзу, буду вас славити». Пішли, принесли кобзу; він узяв її в руки; тут він заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Коли я бачив (загін) ворогів з тисячі чоловік, я говорив; це для мене гра; коли бачив двадцять тисяч ворогів, я не шукав порятунку; коли бачив тридцять тисяч ворогів, я вважав їх травою; коли бачив сорок тисяч ворогів, я твердо дивився них; коли бачив п'ятдесят тисяч мужів, я їм не підкорявся; коли бачив шістдесят тисяч мужів, я не вів перемовин; коли бачив вісімдесят тисяч мужів, я не здригався; коли бачив дев'яносто тисяч ворогів, у мене не прехоплювало дихання; коли бачив сто тисяч мужів, я не відвертав обличчя; я брав у руки свій меч, не знаючий страху, з любові до віри Мухаммеда ударяв мечем, на білій арені рубав круглі голови, як кулі. І тут я не говорив: я – муж, я – бек, не хвалився; воїнів, що хвалять себе, не схвалював. Якщо я потрапив тобі до рук, г'яуре, удар своїм чорним мечем по моїй шиї, відрубай мені голову; від твого меча у мене щита немає; свій рід, своє коріння я не зраджу». Ще одне слово сказав він: «Коли з високої, високої чорної гори скочується камінь, його зупиняв своєю міцною п'ятою, своїм стегном я, муж Казан; коли із землі піднімалися, зігнувшись, гарячі нарости, їх удавлював в землю своєю міцною п'ятою я, муж Казан; коли грубі сини беків учиняли сум'яття, їх заспокоював ударами нагайки я, муж Казан; коли на горах стояв туман, піднімалися густий туман і град, коли мені не було видно вуха мого богатырського коня, коли воїни, що залишилися без поводиря, збивалися з дороги, для тих, хто залишився без поводиря подорожніх радістю звісткою був я, муж Казан! Я пішов на семиголового дракона; від жаху перед ним моє ліве око почало проливати сльози; око моє, негідне око, боягузливе око, сказав я, що сталося з тобою, що ти злякалося однієї години? І

тут я не говорив: я – муж, я – бек, не хвалився; воїнів, що хвалять себе, не схвалював. Якщо я потрапив тобі до рук, гяуре, убий мене, погуби мене, удар своїм мечем, відрубай мені голову; від твого меча у мене щита немає; свій рід, своє коріння я не зраджу; поки залишаються воїни огузів, я тебе славити не буду». Тут ще одне сказав Казан: «На крутому узвисьсі, омиваючись в Оманському морі, у недоступних місцях збудоване місто гяурів; направо, наліво він розсилає війська, уражає; його плавці ходять скрізь на дні води; випробовані з них, думаючи, що сам бог під їхньою владою, на дні води кричать один одному; їхні нечестивці, відмовившись від правильного, читають неправильно; їхні дівчата-наречені грають у золоті бабки; їхніх беків (так багато), як бур'янів. Шість разів огузи намагалися – не могли взяти тієї фортеці; з шістьма людьми я, Казан, вирушив, не дав їй і шести днів протриматися, взяв її, зруйнував її церкви, на їхньому місці збудував мечеті, змусив проголошувати заклик до молитви, їхніх дівчат-наречених змусив гратися під моїми грудьми, їхніх беків зробив рабами. І тут я не говорив: я – муж, я – бек, не хвалився; воїнів, що хвалять себе, не схвалював. Якщо я потрапив тобі до рук, гяуре, убий мене, погуби мене; від твого меча у мене щита немає; свій рід, своє коріння я не зраджу». Казан знову заговорив: «Той, кого я на крутому узвисьсі змусив повернути назад, це, гяуре, твій батько; та, кому я своєю пристрастю причинив муку, це твоя дочка-наречена; біля білої фортеці я збуджував свого коня; на коні я поскакав до народу Каруна, скрушив вежу їхньої білої фортеці. Принесли біле срібло; я сказав: це – мідні гроші; принесли червоне золото, я сказав: це – мідь, привели своїх світлооких дочок-наречених, я не дав себе звабити, зруйнував їхні церкви, збудував мечеті, віддав на пограбування їхнє золото, їхнє срібло. І тут я не говорив: я – муж, я – бек, не хвалився; тих, що хвалять себе, не схвалював. Якщо я потрапив тобі до рук, гяуре, убий мене, погуби мене; свій рід, своє коріння я не зраджу, тебе славити не стану». Ще одне тут сказав Казан-бек: «Від самця-тигра білої скелі один мій корінь; на узвисьсі, що лежить посередині, він не дає зупинятися твоїм козам! Від лева білих очеретів один мій корінь; твоїм рябим коням він не дає зупинятися! Від дитяти-самця вовка один мій корінь; темі твоїх білих баранів він не дає бродити! Від білого кречета-самця один мій корінь; твоїм рябим качкам, твоїм чорним гусям він не дає літати! У народі решти огузів у мене є син, його зовуть Урузом, є брат, його зовуть Кара-Гюне; тим, хто у вас знову народиться, вони не дадуть жити! Якщо я потрапив до твоїх рук, гяуре, убий мене, погуби мене; від твого меча у мене щита немає; свій рід я не зраджу». Ще одне він сказав: «Гяур, що гавкає як собака, чия властивість – брудна жадібність, чия їжа – м'ясо напівмертвої свині, чиє ложе – мішок соломи, чия подушка – пів-шматка цегли, чий бог – шматок дерева! Поки я бачу огузів, я тебе славити не буду. Тепер, гяуре, якщо уб'єш мене, убий; коли ж не уб'єш, якщо всемогутній дасть мені (можливість), я уб'ю тебе, гяуре!». Гяури говорять: «Він не став славити нас; ходімо, уб'ємо його». Беки гяурів зібралися, прийшли, цього разу сказали: «У нього є син, є брат; убивати його не можна». Вони повели його, кинули його у свинячий хлів, зачинили.

Нога коня кульгава, язик співця швидкий; ніхто не знав, чи помер, чи живий Казан. Між іншим, хане мій, у Казана був хлопчик; він виріс, став юним джигітом. Якось він сів на коня, прибув у диван; хтось говорить: «Хіба ти не син хана Казана?». Уруз розсердився, говорить: «Скажи, негідний, хіба мій батько – не Баюндурхан!». Той сказав: «Ні, він – батько твоєї матері, а тобі дід». «Скажи, чи помер мій батько, чи живий?», – запитав Уруз. Той сказав: «Він живий, він у полоні в фортеці Туманан». Від таких слів юнак заплакав, зажурився, повернув свого коня, повернувся назад, прийшов до своєї матері; тут він почав говорити своїй матері – поди-

вимось, хане мій, що він говорив: «Мамо, я – не син Баюндур-хана, я – син хана Казана. Скажи, народжена від негідного, чому ти мені (цього) не говорила! Право матері – право бога; інакше я дістав би свого чорного булатного меча, не дав би тобі спам'ятатися, відрубав би твою прекрасну голову, пролив би на землю твою яскраво-червону кров». Його мати заплакала і говорить: «Сину, твій батько неущкоджений, та я не говорила; я боялася, що ти підеш до ґяурів, даси себе убити, загинеш; ось чому я не говорила, душа моя, сину! Але пошли людину до свого дядька; нехай він прийде подивимось, що він скаже». Він послав людину, покликав свого дядька, той прийшов; Уруз говорить: «Я піду до фортеці, де став бранцем мій батько». Вони дружньо порадились, до усіх беків прийшла звістка: «Уруз іде до свого батька, візьміть зброю і прийдіть». (Так) сказали; зібралося військо, прийшло; Уруз велів відкрити свої шатри, навантажив (на верблюдів) свої запаси зброї; Кара-Гюне став на чолі війська. Об'єднавши загони, вони вирушили в дорогу.

На шляху їм трапилася Ая-Суфія ґяурів; попи співали; це був досить міцний монастир. Вони зійшли з коней, наділи одяг купців, під виглядом торговців повели мулів і верблюдів. Ґяури побачили, що приходять люди, на купців не схожі, вони утекли, увійшли в фортецю, замкнули ворота, піднялися на вежу, запитали: «Хто ви?». Вони сказали: «Ми торговці». «Ви говорите неправду», – сказали ґяури, ухопилися за каміння. Уруз зійшов з коня, говорить: «Хто пив із золотого кубка мого батька, хто любить мене, нехай зійде з коня, нехай (усі) ударять по одному разу палицею по воротах цієї (фортеці)!». Шістнадцять джигітів зіскочили з коней, затулилися щитами, поклали собі палиці на плечі, підійшли до воріт, ударили по одному разу палицею, розбили ворота, увійшли всередину, перебили (усіх) ґяурів, яких знайшли, не дали їм послати вісника, пограбували майно, повернулися в табір, (там) розташувалися.

Між тим там був коров'ячий пастух; він побачив, що фортецю взято, утік, пішов до тагавора, приніс звістку, що Ая-Суфія взято: «Чому ви сидите? – сказав він, – на вас прийшов ворог; приготуйте свою зброю для захисту». Тагавор скликав беків, запитав: «Як нам справитися з ними?». Беки сказали: «Щоб справитися з ними, краще всього нам звільнити Казана, виставити його проти них». Це слово повважали розумним; пішли, звільнили Казана, привели до тагавора; тагавор говорить: «Казанбек, на нас прийшов ворог; якщо ти цього ворога від нас вигониш, ми тебе відпустимо, погодимося і данину платити; а ти дай клятву, що на наш народ ворогом не прийдеш». Казан говорить: «Клянуся богом! коли ми будемо бачити прямий шлях, кривим шляхом не приїдемо». «Казан дав добру клятву», – сказали ґяури, зраділи. Тагавор зібрав військо, прийшов на арену, велів поставити шатри; військо ґяурів зібралося навколо Казана. Казану принесли броню, (дали йому) меча, списа, палицю і все, що треба для війни, одягли (і озброїли) його.

Тут прийшли воїни огузів, загін за загоном. Гучно забили в барабани; Казан побачив що попереду війська, попереду одягнених у залізну броню огузів прискакав бек на світло-сивому коні, з білим прапором, велів поставити своє шатро, розгорнув загін, зайняв місце; слідом за ним прийшов Кара-Гюне, розгорнув загін, зайняв місце. Відразу ж Казан спрямував коня на арену, викликав борців; вершник сірого коня, Бейрек, ударив коня, виїхав на арену. Казан тут заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Ти піднявся і встав зі свого місця, джигіте; що ти за джигіт? Ти одягнув залізну броню з міцними наплечниками, джигіте; що ти за джигіт? Як твоє ім'я, джигіте? скажи мені». Тут Бейрек заговорив: «Хіба ти мене не знаєш, ґяуре? Мене зовуть Бамсі-Бейреком, сином Бай-Бура-хана, тим, хто зі славою злетів з Бай-бурда, фортеці Пара-Сара, коли чужинці хотіли взяти його наречену, зупинив (їх),

узав (її). Прийди, гяуре, поборемось». Ще одне сказав тут Казан: «Скажи, джигіте, попереду цього війська вийшов загін з білим прапором, поставив свої шатри попереду народу; той джигіт, що їздить на світло-сивому коні, що то за джигіт? чий він, джигіт? заради твоєї голови скажи мені». Бейрек говорить: «Чиїм йому бути, гяуре? Це – син нашого бека Казана». Казан у душі говорить: «Слава богу, мій хлопчик став великим мужем». «Навіщо ти, гяуре, запитуєш мене про те, про се», – сказав Бейрек, пустив свого коня на Казана, взяв у руку палицю-шестопер, ударив Казана; Казан не дав упізнати себе, вчепився за пояс Бейрека, схопив його, потягнув, взяв у нього з рук палицю, наніс Бейреку удар палицею в потилицю; Бейрек обхопив шию коня, повернув назад; Казан говорить: «Іди, Бейрек, скажи своєму бекові, нехай він прийде». Це побачив син Ілік-Коджі, який не умів відступати. Дюлек-Вуран виїхав на арену; Казан тут заговорив: «Рано-вранці ти встаєш, джигіте; що ти за джигіт? Свого бедуїнського коня ти збуджуєш, джигіте; що ти за джигіт? Мужу від мужа приховувати своє ім'я – ганьба; як твоє ім'я, джигіте? скажи мені». Дюлек-Вуран говорить: «Хіба ти, гяуре, не знаєш мого імені? Мене зовуть Дюлек-Вураном, сином Ілік-Коджі, тим, хто вважає млявість ганьбою, хто вийшов із свого народу, взяв ключі від п'ятидесяти семи фортець, хто не уміє відступати». Він взяв у руки свого списа, погнав коня, хотів пронизати Казана, не пронизав, промахнувся; Казан ударив коня, вирвав списа з його рук, ударив його (списом) у потилицю, (спис) розбився на друзки, зламався; він говорить: «Слухай, народжений від негідного, скажи своєму бекові, нехай він прийде». Той також повернувся назад. Казан знову викликав борців; витязь Рустам, син Дузана, ударив коня, виїхав на арену; тут Казан знову заговорив: «Ти піднявся і встав із свого місця; ти сів на свого кавказького коня; що ти за джигіт? як твоє ім'я? скажи мені». Витязь Рустам говорить: «Мене зовуть витязем Рустамом, сином Дузана, тим, хто піднявся і встав із свого місця, убив двох своїх братів-немовлят, тягну ганебне життя». Він також пустив коня на Казана, думаючи, що подолає його, – не міг подолати; Казан-бек і йому наніс удар, говорить: «Іди, негідний, скажи своєму бекові, нехай він прийде». Той також повернувся. Казан знову викликав борців. Повід коня Уруза тримав його дядько Кара-Гюне; раптом Уруз висмикнув повід з його рук, оголив меч, погнав коня на свого батька, не дав себе втримати; він опустив меч на плече Казана, розрубав його броню, наніс йому в плече рану, глибиною у чотири пальці; його яскраво-червона кров задзюрчала, пролилася на його пазуху; Уруз знову повернувся до нього, щоб ударити ще раз. Тут Казан гучним голосом говорить своєму синові – подивимось, хане мій, що він говорив: «Сину, вершино моєї чорної гори! сину, світло моїх темних очей! витязю мій, Урузе! леве мій, Урузе! Не губи свого білобородого батька!». У Уруза закипіла кров у жилах від жалю, його очі, обведені чорною каймою, наповнилися кривавими сльозами; він зійшов з коня на землю, поцілував руку свого батька; Казан теж спустився, зійшов на землю, поцілував свого сина в шию. Беки погнали коней у бік Казана і його сина, оточили їх, усі зійшли з коней, поцілували руку Казана. Вони вирушили, погнали коней на гяурів, ударили мечами. У долинах, на пагорбах гяури потерпіли поразку; вони взяли фортецю, зруйнували у ній церкви, збудували мечеті. Уруз вирвав свого батька з рук обагренних кров'ю гяурів, повернувся до народу решти огузів, послав вісника радості до своєї білолицької матері. Дочки-наречені Казана, подібні гускам, вийшли назустріч Казану, поцілували його руку, упали до його ніг. Казан на прекрасному лузі велів поставити шатро, на сім днів, сім ночей влаштував бенкет і святкування, їли, пили.

Прийшов мій дід Коркут, заграва на кобзі, розповів, що сталося з воїнами, борцями за віру. Де ті воїни-беки, кого я прославив, хто говорив: (Увесь) світ – мій? Їх ви-

крала смерть, сховала земля; кому залишився тлінний світ? Земне життя, ти приходиш і відходиш; останній твій кінець – смерть, земне життя! Коли надійде смертна година, хай не розлучить (тебе бог) з чистою вірою, хай не змусить тебе всемогутній прикликати лиходіїв! Ми склали молитву з п'яти слів; хай буде вона прийнята! Хто скаже «амінь, амінь!» хай узрить лик (божий); хай простить (бог) твої гріхи заради пошанування Мухаммеда обраного, чиє ім'я славне, хане мій!

ХІІ. ПІСНЯ ПРО ТЕ, ЯК ЗОВНІШНІ ОГУЗИ ПОВСТАЛИ ПРОТИ ВНУТРІШНІХ ОГУЗІВ І ЯК ПОМЕР БЕЙРЕК

Коли збиралися племена Уч-Ок і Боз-Ок, Казан віддавав на пограбування своє житло; знову Казан віддавав на пограбування своє житло; але (цього разу) зовнішніх огузів при цьому не було; пограбували одні внутрішні огузи. Коли Казан віддавав на пограбування своє житло, він виводив за руку свою дружину, потім вони учиняли пограбування. Про це почули з беків зовнішніх огузів Аруз, Емен і решта беків; вони сказали: «Дивись-но, до цих пір ми брали участь у пограбуванні житла Казана: чому нам тепер при цьому не бути?». Усі беки зовнішніх огузів змовились, до Казана не прийшли, виказали ворожість. Був чоловік на ймення Кулбаш; Казан говорить: «Скажи, Кулбаш, ці беки зовнішніх огузів завжди приходили разом (з іншими), чому вони тепер не прийшли?». Кулбаш говорить: «Хіба ти не знаєш, чому вони не прийшли? Ти віддав на пограбування своє житло, а зовнішніх огузів при цьому не було; ось причина». Казан говорить: «Невже вони замислили ворожнечу?». Кулбаш говорить: «Хане мій, я піду, дізнаюсь, друзі вони, чи вороги». Казан говорить: «Як знаєш, іди». Кулбаш з кількома людьми сів на коня, прийшов у дім Аруза, що виховав Казана. Аруз поставивши свою золоту парасолю, сидів із своїми юнаками; Кулбаш прийшов, привітав Аруза і говорить: «У Казана біда; нехай неодмінно прийде до мене, Аруз, що виховав мене», – сказав він; «моя чорна голова опустилася; на мене напали вороги, змусили ревіти моїх верблюдів, змусили іржати моїх богатирських кавказьких коней; з моєю дочкою-нареченою, що подібна гусці, трапилася біда; дивись, що трапилось з моєю чорною головою; нехай прийде Аруз, що виховав мене». Аруз говорить: «Слухай, Кулбаш, у той час, коли збиралися племена Уч-Ок і Боз-Ок, тоді Казан віддавав на пограбування своє житло; у чім була наша вина, що (тепер) нас при пограбуванні не було? Нехай завжди на голову Казана падає біда, нехай завжди нагадує йому про Аруза, що його виховав; ми Казану вороги, так нехай і знає». Тут Кулбаш заговорив – подивимось, хане мій, що він говорив: «Слухай, негідний! Казан-хан піднявся і встав зі свого місця, на барвистій горі поставив своє шатро; навколо нього зібралося триста шістдесят шість хоробрих мужів; серед їжі і напоїв беки згадали про тебе; ніякий ворог на нас не нападав; я прийшов випробувати тебе, друг ти, чи ворог, дізнався, що ти – ворог Казану». Він піднявся, сказав: «Щасливо залишатися» і пішов. Аруз був сильно засмучений; він послав людину до беків зовнішніх огузів; «Нехай прийде Емен, нехай прийде витязь Рустам, – сказав він, – нехай прийде Дюлек-Вуран, що відступати не уміє, нехай придуть і усі інші беки». Беки зовнішніх огузів усі зібралися; він поставив на рівнині барвисті шатри, велів заколоти кращих коней-жеремців, верблюдів, баранів, пригостив беків зовнішніх огузів, влаштував бенкет; він говорить: «Беки, чи знаєте ви, для чого я вас покликав?». Вони сказали: «Не знаємо». Аруз говорить: «Казан підіслав до нас Кулбаша, сказав: «на мій народ,

на моє плем'я був напад, моя чорна голова опустилася, нехай прийде Аруз, що виховав мене». Я сказав Кулбашу: коли Казан віддавав на пограбування своє житло, беки зовнішніх огузів брали участь у пограбуванні, беки приходили, вітали Казана і йшли». Емен говорить: «Скажи, яку відповідь ти дав?». Аруз говорить: «Я сказав: слухай, негідний, ми Казану вороги!». Емен говорить: «Добре ви сказали». Аруз говорить: «Беки, а ви що скажете?». Беки говорять: «Що нам сказати? Якщо ти став ворогом Казану, ми теж вороги (йому)». Аруз приніс на зібрання Коран, усі беки приклали руку, дали клятву: «Твоєму другові ми друзі, твоєму ворогові ми вороги», – сказали вони. Аруз усіх беків обдарував халатами, знову він говорив: «Беки, Бейрек взяв у нас дочку, він – наш зять, але він – помічник Казана; скажемо: нехай він прийде, примирить нас із Казаном, заманимо його; послухається він нас – добре, не послухається – тоді я схоплю його за бороду, а ви піднімете мечі, розрубаєте (його). Бейрека із свого середовища ми приберемо, тоді наша справа з Казаном вийде вдалою».

Відправили послання Бейреку; Бейрек у своєму шатрі їв, пив із джигітами; прийшла людина від Аруза, привіталася; Бейрек відповів на привітання; той сказав: «Хане мій, Аруз шле вітання вам, він говорить: «Нехай Бейрек викаже милість, прийде, примирить нас із Казаном». «Добре», – сказав Бейрек. Привели його коня; він сів на нього, із сорока джигітами прибув у дім Аруза. (Там) сиділи беки зовнішніх огузів; Бейрек увійшов, привітав їх; Аруз говорить: «Чи знаєш ти, навіщо ми тебе покликали?». Бейрек говорить: «Навіщо?». Аруз говорить: «Усі ми, беки, що сидимо тут, відреклися від Казана, дали клятву». Принесли Коран; «ти теж дай клятву», – сказали вони. «Від Казана я не відречусь», – сказав Бейрек, дав клятву; він сказав: «Я мав багато милостей від Казана; якщо я не визнаю цього, нехай вони постануть перед моїми очима. Я багато їздив на богатирських кавказьких конях Казана; якщо я не визнаю цього, нехай вони будуть мені домовиною. Я часто одягав його пишні каптани; якщо я не визнаю цього, нехай вони будуть мені саваном. Я часто заходив у його барвисте шатро; якщо я не визнаю цього, нехай він буде мені в'язницею. Від Казана я не відречусь, так і знайте». Аруз схопив Бейрека за бороду; беки не хотіли убити Бейрека; Бейрек зрозумів, що Аруз розсердився; він заговорив: «Аруз, якби я знав, що ти так вчиниш зі мною, я сів би на свого богатирського кавказького коня, одягнув би свої залізні броні із міцними наплечниками, підпоясався б своїм чорним булатним мечем, одягнув би на чоло і голову свій міцний шолом, узяв би в руки свого тростяного списа у шістдесят тутамів, приєднав би до себе світлооких беків. Якби я знав таке діло, негідний, хіба так я прийшов би до тебе? Обманом захопити мужа – діло жінки; чи не від своєї дружини ти навчився такому ділу, негідний?». Аруз говорить: «Не говори пустих речей, не думай, що твоя кров вода, негайно дай клятву». Бейрек говорить: «Клянусь богом, я заради щастя Казана закладу свою голову, від Казана не відречусь; якщо на те пішло, розрубай (мене) на сто шматків». Аруз знову розсердився, міцно ухопив Бейрека за бороду, подивився на беків, побачив, що ніхто не підходить; Аруз дістав свій чорний булатний меч, ударив Бейрека по правому стегну; воно облилося чорною кров'ю; голова Бейрека опустилася; беки усі розсіялись; кожен, у кого був кінь, сів на свого коня; Бейрека теж посадили на коня, позад нього посадили чоловіка, примусили обхопити його, поскакали; привезли Бейрека до його шатра, накрили його хутром. Тут Бейрек сказав: «Джигіти мої, встаньте зі свого місця, відріжте хвіст моєму світло-сивому коневі; озираючись назад, підніміться на барвисту гору із крутими схилами; прорізаючи (хвилі), переправтеся через багатоводну

прекрасну ріку, поскачїть у диван Казана; знявши білий одяг, одягніться в чорний; скажїть: будь ти здоровий, Бейрек помер; скажїть: від негідного Аруза, що виховав тебе, прийшов чоловік, покликав Бейрека; той пішов; ми не знали, що беки зовнішніх огузів усі зібралися; за їжею-напоями принесли Коран; вони сказали: ми відреклися від Казана, дали клятву; ти теж дай клятву. Він клятву не дав, сказав: від Казана не відречусь. Негідний, той, що виховав тебе, розсердився, ударив Бейрека мечем; його облила чорна кров, він потрапив у біду; він сказав: завтра, у день страшного суду, хай буде моя рука на комірї Казан-хана, якщо він пробачить Арузовї мою кров». Ще одне він сказав: «Джигіти мої! поки не прийшов син Уруза Бісат, поки моє плем'я, мій народ не були пограбовані, поки він у рядах не змусив ревіти моїх верблюдів, не змусив іржати моїх богатирських кавказьких коней, не змусив бекати моїх білих баранів, не змусив терпіти біль мою дочку-наречену; поки син Уруза Бісат не захопив мою білолику красуню(-дружину), не пограбував моє плем'я, мій народ, нехай Казан прийде до мене, нехай не прощає Арузовї моєї крові, нехай віддасть мою білолику красуню(-дружину) своєму синові, нехай виконає свій обов'язок перед потойбічним життям; Бейрек воз'єднався з богом – царем царів, так нехай і знають».

Прийшла звістка до батька й матері Бейрека; біля воріт їхнього білого шатра піднявся плач; його дочка-наречена, що подібна гусці, зняла білий одяг, одягла чорний; його світло-сивому коневі обрізали хвіст; сорок, п'ятдесят джигітів одягли чорний одяг, обмотали (свої голови) синіми (чалмами), прийшли до Казан-бека, ударили своїми чалмами об землю, багато плакали, примовляючи: «Бейрек!». Вони поцілували руку Казана, сказали: «Будь ти здоровий, Бейрек помер. Негідний, що виховав тебе, дав знак рукою; нас покликали, захопили; ми пішли, ми не знали, що беки зовнішніх огузів відреклись від вас; принесли Коран, сказали: ми відреклись від Казана, ти теж послухайся нас. Вони дали клятву; Бейрек твій хліб не розтопав, їх не послухався, негідний Аруз, що виховав тебе, розсердився на Бейрека, ударив його мечом, відрубав йому одне стегно; будь ти здоровий, хане мій, Бейрек воз'єднався з богом, він сказав: «хай не простять Арузовї моєї крові». Казан почув ту звістку, взяв у руки свою хустку, голосно заплакав, піднявся плач у дивані; беки, що були там, усі разом заплакали. Казан пішов, увійшов до свого шатра, сім днів не виходив у диван, (усе) сидів і плакав. Зібралися беки, прийшли в диван, брат Казана Кара-Гюне говорить: «Іди, Кулбаш, скажи, нехай прийде мій старший брат Казан, нехай увійде, скажи: з нашого середовища вибув один джигіт заради тебе, дав обітницю, сказав: хай не простять моєї крові, хай відплатять за неї; ходімо віддамо належне ворогові». Кулбаш говорить: «Ти – брат його; ти іди». Нарешті, обидва разом пішли, увійшли в шатро Казана, привіталися, сказали: «Будь ти здоровий, хане мій; один джигіт вибув із нашого середовища, склав голову на твоєму шляху, зберімося, помстимося за його кров; він же дав вам обітницю, сказав: нехай помстяться за мою кров; від плачу хіба що вийде? встань, піднімись». Казан говорить: «Це – добра порада; швидше навантажте (на верблюдів) мої запаси зброї, нехай беки усі сядуть на коней». Усі беки сіли на коней; привели буланого коня Казана, він сів на нього. Заграли в труби, ударили в барабани; не розрізняючи дня і ночі, вирушили в похід.

До Аруза і до усіх беків зовнішніх огузів дійшла звістка, сказали: «ось прийшов Казан». Вони теж веліли зібратися війську, вийшли назутріч походом, зійшлися з Казаном. Зійшлися племена Уч-Ок і Боз-Ок; Аруз говорить: «Серед внутрішніх огузів моєю жертвою нехай буде Казан». Емен говорить: «Моєю жертвою хай буде

Терс-Узамиш». Витязь Рустем говорить: «Моєю жертвою хай буде Окчі, син Екск-Коджі». З них кожен намітив собі жертву. Розгорнулися загони, були наготовлені свинцеві (кулі); заграли труби, забили барабани; Аруз-Коджа погнав коня на арену, гучним голосом сказав Казану: «Прийди сюди, негідний, ти – моя жертва». Казан прикрився щитом, узяв до рук свого списа, направив його в голову Арузові, говорить: «Негідний, я покажу тобі, що значить підлим підступом убивати мужа». Аруз погнав коня на Казана, ударив Казана мечем, не зміг його навіть поранити, промахнувся; дійшла черга до Казана, він міцно стис свого цяткованого списа у шістдесят тутамів, наніс Арузові удар списом; зблиснувши, спис пройшов крізь його груди, скинув його з коня на землю; Казан дав знак своєму братові Кара-Гюне, сказав: «Відрубай йому голову». Кара-Гюне зійшов з коня, відрубав голову Арузові; побачивши те, беки зовнішніх огузів усі зійшли з коней, упали до ніг Казана, просили пробачити їм їхню вину, поцілували його руку; Казан пробачив їм їхню вину, помстився своєму вихователю за кров Бейрека, зруйнував житло Аруза, пограбував його плем'я, його народ; (його) джигіти стали легкою здобиччю. У зеленій долині, на лузі Казан велів поставити намети, облаштував своє шатро.

Прийшов мій дід Коркут, заграв радісну пісню, розповів, що сталося з воїнами, борцями за віру. Де ті воїни-беки, про кого я розповідав, хто говорив: увесь світ – мій? Їх викрала смерть, сховала земля; кому залишився тлінний світ? Земне життя, ти приходиш і відходиш; останній твій кінець – смерть, земне життя! останній кінець (навіть) довгого життя – смерть, розлука. Я дам віщування, хане мій; коли прийде смертний час, хай не розлучить (тебе бог) з чистою вірою; хай буде місцем твого білобородого батька – рай, хай буде місцем твоєї сивоголової матері – горішня обитель! Хай не змусить тебе всемогутній звертатися до лиходіїв! Заради твого білого чола ми склали молитву з п'яти слів; хай буде вона прийнята! Хай узрять лик (божий) ті, хто скаже «амінь, амінь!». Хай воз'єднається в одне (молитва), хай стоїть твердо; хай простить (бог) твої гріхи заради Мухаммеда обраного, хане мій!

У кожного народу є літературний герой, який відображає своєю творчістю душу нації. У російського народу це Пушкін, в українського – Шевченко, а у туркменського – великий Махтумкулі Фрагі. Увесь свій талант він поклав на те, щоб втілити в поетичному слові устремління простої людини до щастя і справедливості. Цим він близький жителям будь-якої країни і будь-якої історичної епохи, і саме тому його вірші потрібні сьгоднішнім читачам.

Сергій Міхалков

ЛІТЕРАТУРА

- Бартольд В. В. Из истории тюрков. Петроград, 1917,
Басилов В. Н. Избранники духов. М., Политиздат, 1984
Басилов В. Н. Культ святых в исламе. М., 1970
Бердимухамедов Гурбангули, Президент Туркменистана. Ахалтекинец – наша гордость и слава. Ашхабад, 2008
Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л., 1950 /т.1/
Велиханов Ч. Ч. Собр.соч. А.-А., 1961 /т.1/
Все шедевры мировой литературы в кратком изложении. Сюжеты и характеры. Зарубежная литература древних эпох, средневековья и Возрождения. Ред. и сост. В.И. Новиков. М.: Олимп: АСТ, 1997
Гордлевский В. А. Избр. соч. М., 1962 /т.3/
Домусульманские верования и обряды в Средней Азии, М., 1975
Жирмунский В. М. Тюрский героический эпос. Л., 1974
Каррыев Б. А. Эпические сказания о Керр-оглы у тюркоязычных народов. М., 1968
Бартольд В. В. Книга моего деда Коркута. /«Китаб-и дедем Коркут»/. М.-Л., АН СССР, 1962
Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази, хана Хивинского. М.-Л., 1958
Короглы Х. Огузский героический эпос. М., 1976
Кримський А. Ю. Тюрки, їх мови та літератури. І. Тюркські мови. Вип. ІІ. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007.
Леся Українка. Стародавня історія східних народів. Луцьк, ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008
Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х т. М., 1991
Мурадов Мелик. Узбекские народные легенды. 1993
Проданный сон (туркменские народные сказки). Пер. с туркм., составление, вступит. статья и примеч. И. Стебловой. М, «Наука», 1969
Пугаченкова Г. А. Драконы мечети Анау. «Советская этнография» 1956, №2
Рапопорт Ю. Средняя Азия в древности и средневековье. М., 1977
Сакали М. А. Туркменский сказочный эпос. Издательство Академии наук Туркменской ССР Ашхабад, 1956
Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969
Сорок девушек. М., 1951
Тревер К. В. Сэнмурв-Паскудж. Собака-птица. Л., 1937
Туркменские пословицы и поговорки. Ашхабад, 1961
Туркменский юмор. Составители А. Кекилов и М. Косаев. Ашхабад, 1961
Шамусаров Шарустам. Типология и взаимосвязь фольклора тюркских и арабских народов. М., Академкнига, 2006
Шарль де Пейссонель. Записка о Малой Татарии. Днепропетровск. «Герда», 2009

З М І С Т

Туркменістан	5
- Майбутнє Туркменії. Махтумкулі	9
Слово Махтумкулі через століття	11
Батько поета Довлетмамед Азаді	17
- Притчі про шахів. Довлетмамед Азаді	17
Поезія Махтумкулі:	21
- Одрокровення	22
- Розмова з батьком	24
- Зізнання	26
- Приніс	28
- Не будь!	29
- Повчання	30
- Будь спокійним	31
- Не доречно	32
- Добро і зло	33
- Новруз.....	34
- Жадані	35
- Хай не буде!	36
- Не знають.....	37
- Друг	38
- Уявляє	39
- Звернення до людства	40
- Не варто	41
- Вигнанець	42
- Відповіді	43
- Непоборне	44
- Вдалині від Батьківщини	45
- Начала	46
- Гурген	47
- На себе поглянь	48
- Подалі тримайсь	49
- Слухай, серце!	50
- Пощади!	51
- Птаха щастя	52
- Оженись	53
- Не зразу пізнаємо	54
- Не ввіряй таємницю боягузу	55
- На ложі лінощів	56
- Розтопче	57
- Біда	58
- Дні	59
- Називайся Фрагі віднині	60
- Несправедливість	61
- Рука світу	62
- Сестрі (Переклад Оксани Боженко)	63

Поетичні спадкоємці Махтумкулі	65
- Не зволікай, юначе, бачити цей світ... Кеміне	66
- Пустеля. Сеїді	68
- Обманув ти. Зелілі	69
- Твори добро. Кятібі	70
- Кохана! Серце мені обпалили очі твої... Кадирберди огли Молланепес ..	71
- Не слід. Мятаджі	72
- Коли утратить. Міскінклич	73
- Дорогу подолає той, хто йде. Кербабаєв Берди Мурадович	74
- Сину мій, казки, що знала... Бібі Ораздурдієва	78
- Море. Бердиназар Худайназаров	80
- Головний верблюд. Бердиназар Худайназаров	81
- Заспів. Бердиназар Худайназаров	82
- Про Вітчизну. Бердиназар Худайназаров	83
- Старий. Керім Курбаннепесов	84
- Ісманак. Керім Курбаннепесов	85
- Наші! Курбанназар Езізов	86
- Друг. Курбанназар Езізов	88
- Доц іде. Гозель Шагулієва	89
- Просьба. Гозель Шагулієва	90
- Безпечність. Оразгули Аннаєв	91
- Знаю я, що, напевно, не зможу... Оразгули Аннаєв	91
- Беркут. Оразгули Аннаєв	92
- Старий друг. Гурбанаяз Дашгинов	93
- Тиша. Гурбанаяз Дашгинов	95
- Верблюжа. Агагельди Алланазаров	96
- Знайде зірку. Агагельди Алланазаров	97
- Два поети. Атамурад Атабаєв	100
- Мургаб. Атамурад Атабаєв	101
- Караван. Атамурад Атабаєв	102
Історична довідка	105
Етимологія назви «туркмени»	119
Родовід туркменів. Абу-л-газі	123
Подорож до Середньої Азії. Арміній Вамбері	171
Герогли (Фрагмент туркменського епосу)	187
Книга мого діда Коркута. В.В. Бартольд	235
Література	309

